

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
Університет економіки та права «КРОК»

Розвиток інформаційного суспільства

Колективна монографія

Том 9

Правові та соціально- психологічні виміри новітнього інформаційного суспільства

До 20-річчя

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Київ – 2015

ББК 67 : 88
УДК 159.9 : 34
Р 64

*Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 4 від 25 грудня 2014 року)*

Наукові редактори:

Гіжєвський В.К., к.ю.н., професор, проректор-декан юридичного факультету ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» (розділ 1 «Сучасні проблеми розбудови правової держави»);

Марков С.Л., к.психол.н., доцент, професор кафедри психології ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» (розділ 2 «Соціально-психологічні чинники розвитку сучасної соціально-економічної формації»)

Рецензенти:

Кохановська О.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

Шамрай В.О., доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Р 64 Розвиток інформаційного суспільства: Колективна монографія в 10-ти томах / Том 9. **Правові та соціально-психологічні виміри новітнього інформаційного суспільства** – К.: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2015. – 424 с.

ISBN 978-966-7735-95-1

ББК 67 : 88

Зміст

Вступне слово.....	5
Переднє слово.....	7
Розділ 1. Сучасні проблеми розбудови правової держави	10
1.1. Правові проблеми сучасного інформаційного суспільства	10
1.1.1. Інформаційне право і право інтелектуальної власності: проблеми співвідношення	10
1.1.2. Конкуренція та її правова охорона: концептуальний підхід	14
1.2. Прикладні правові проблеми сучасного суспільства	45
1.2.1. Створення і розвиток органів внутрішніх справ на транспорті України	45
1.2.2. Кримінальна відповідальність за порушення правил міжнародних польотів.....	74
1.2.3. Право власності релігійних організацій на майно культового призначення.....	109
1.2.4. Судебная фоноскопическая экспертиза	141
1.3. Історико-правові аспекти становлення силових структур.....	181
1.3.1. Історико-правовий аналіз розвитку вітчизняних слідчих органів	181
1.3.2. Правове забезпечення контролюючої діяльності в Російській імперії.....	202
1.3.3. Історичний аналіз нормативно-правового регулювання запобіжних заходів, пов'язаних із заборонаю залишати місце проживання, у вітчизняному законодавстві.....	230
Розділ 2. Соціально-психологічні чинники розвитку сучасної соціально-економічної формації	252
2.1. Соціально-психологічні особливості управління та комунікацій в сучасному інформаційному суспільстві.....	252
2.1.1. Творче управління і управління творчістю в новітній креатологічній формації.....	252
2.1.2. Пропедевтика психологічного впливу як основний засіб взаємодії у інформаційному суспільстві	266
2.1.3. Мотивація до роботи в команді персоналу банківських в умовах інформатизації суспільства.....	276
2.1.4. Психологічні особливості конкуренції та конкурентоздатності персоналу ВНЗ приватної форми власності в умовах інформатизації суспільства	292
2.1.5. Огляд основних підходів дослідження впливу стресу на стан готовності.....	302

2.2. Проблеми формування сучасного професіонала в умовах інформаційного освітнього простору	316
2.2.1. Естетичні смаки як передумова розвитку креативної особистості.....	316
2.2.2. Екзистенціальний коучинг в інформаційному просторі сучасного навчання.....	322
2.2.3. Особливості формування професійної компетентності майбутніх фахівців з управління проектами.....	335
2.2.4. Професійна ідентичність як соціально-психологічне явище	344
2.3. Актуальні проблеми інформаційно-психологічної безпеки	353
2.3.1. Інформаційно-психологічна безпека держави: актуальні аспекти.....	353
2.3.2. Актуальні проблеми використання людського чинника в особливих умовах діяльності: психологічний аспект.....	392
2.3.3. Використання поліграфа у кадровій роботі з метою забезпечення надійності персоналу організації.....	405
2.3.4. Психологічне забезпечення інформаційної безпеки підприємства	413

Вступне слово

Шановні читачі!

Ви тримаєте в руках один із томів колективної монографії, яка присвячена 20-річчю Університету «КРОК». Це незвичайне видання об'єднує багатогранний доробок науковців інститутів, факультетів, кафедр, коледжів і лабораторій нашого навчального закладу. Ґрунтовність досліджень та мультидисциплінарність пошуку забезпечують синергетичний ефект, що сприяє здобуванню нового оригінального знання, науковому зростанню авторів, створює передумови формування наукових шкіл і гарантування якості вищої освіти. Високий рівень професійної зрілості дослідників дає змогу спільно працювати над загальноуніверситетською науковою темою: «Проблеми розвитку інформаційного суспільства: економічні, управлінські, правові, міжнародні, гуманітарні та технологічні аспекти», в якій знаходять своє відображення як персональні наукові інтереси багатьох науково-педагогічних працівників, так і пріоритетні напрями роботи наукових колективів.

Зміст кожного тому монографії відбиває один із ключових напрямів наукових досліджень і підготовки кадрів. Кожний науковий колектив має власну історію створення та розвитку в контексті становлення Університету «КРОК» як одного з провідних приватних вищих навчальних закладів України. Кожний автор – непересічна особистість із власним поглядом на сучасний світ і його проблеми. Більшість дослідників поєднує надбання наукових шкіл різних закладів та установ із власним доробком, але вже чимало молодих учених навчалися та зростали в нашому закладі.

Постійно розвивається наукова інфраструктура Університету. Здається, зовсім недавно вийшов друком перший номер «Вчених записок Інституту економіки, управління та господарського права», а тепер уже звичним є щорічне видання кількох томів «Вчених записок Університету «КРОК». Серія «Економіка», «Правничого вісника Університету «КРОК», що офіційно визнані фаховими виданнями з економічних, юридичних і психологічних наук. Спільно зі Східноукраїнським національним університетом імені Володимира Даля багато років видається фаховий із технічних наук збірник наукових праць «Управління проектами та розвиток виробництва», тривалий час під керівництвом професора Кириченка О.А. виходив друком часопис «Зовнішня торгівля. Економічна безпека», започатковано видання журналу «Фокус мови», систематично друкуються тематичні збірки наукових праць викладачів та студентів, матеріали наукових конференцій і тези магістерських робіт.

Сотні студентів щорічно беруть участь у Всеукраїнській студентській олімпіаді, Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт, конкурсах дипломних

робіт і студентських проєктів. За кількістю переможців Університет стабільно посідає одне з перших місць серед приватних вищих навчальних закладів України. Університет «КРОК» ініціював проведення Всеукраїнських студентських олімпіад зі спеціальностей «Управління фінансово-економічною безпекою» та «Управління проєктами». Стрімкий розвиток аспірантури свідчить про набуття навчальним закладом справді університетської якості та закладає підвалини сталого зростання. Виявом високої довіри української держави є створення в Університеті «КРОК» спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата та доктора наук.

З кожним роком міцніє впевненість у правильності обраних нами цінностей служіння суспільству, поваги до держави, наукового пошуку та свободи підприємництва. Переконані, що в подальшому Університет «КРОК» разом із усією Україною зможе зробити прорив у напрямі до мейнстріму сучасної науки та кращої практики світових лідерів вищої освіти.

Дозвольте подякувати кожному авторові цієї монографії, викладачам, співробітникам, аспірантам і студентам Університету «КРОК», представникам партнерських організацій, які брали участь у підготовці та публікації видання. Особливу подяку хочу висловити проректору з наукової роботи Університету «КРОК», доктору історичних наук, професорові, члену-кореспонденту Національної академії педагогічних наук України Сідаку Володимирі Степановичу та начальнику науково-організаційного відділу Університету Лічман Тетяні Володимирівні, які доклали багатьох зусиль для успіху цього видання.

*С.М. Лантєв,
професор,
ректор Університету «КРОК»*

Переднє слово

Характерними ознаками сучасного світу є глобалізація, динамізм та ускладнення всіх соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, трансформація ціннісних систем та орієнтирів, неочікуваність та непередбаченість змін, стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних систем і технологій, лавино подібне зростання інформації, підвищення перевантаженості та пересиченості інформаційного простору.

Сьогодні відбувається зміна епох світового соціокультурного та економічного розвитку, стверджується нова «креатологічна формація», ключовим фактором розвитку якої стає вже не стільки інформація, скільки способи, методи та прийоми її створення. Відмінними рисами та сутнісними критерієм *новітньої формації* виступає розпізнавання та виробництво новизни, інноваційний розвиток всіх сфер суспільного життя, генерування нових ідей, а також їхнє рішуче впровадження в практику.

У центрі новітнього креатологічного суспільства стоїть людина, творчі команди та особистості, які генерують нові знання, ідеї та рішення. У зв'язку з цим головною метою управління, бізнесу та освіти стає залучення, концентрація, стимулювання, виховання та розвиток талантів, створення стимулюючого культурно-творчого середовища й організація інноваційної діяльності.

Складні процеси економічної та соціо-культурної трансформації сучасного суспільства потребують надійного правового та психологічного забезпечення, проведення більш глибокого наукового аналізу, правових та психологічних експертиз, активного залучення теоретичних напрацювань і методів сучасної юриспруденції та психології.

Комплексність та взаємопов'язаність проблем сучасного суспільства потребують цілісного, міждисциплінарного підходу до їхнього визначення, дослідження та пошуку шляхів вирішення. Тому синтез, об'єднання творчих зусиль науковців, представників юридичної та психологічної науки є необхідною умовою розвитку правової та соціальної держави.

Сьогодні правознавство, соціальна та юридична психологія розвиваються на стику наук. Наукове знання стає все більш глибоким, багаторівневим та практично орієнтованим. З іншого боку, їх змістовною основою та одним із провідних методологічних принципів є індивідуальний підхід, орієнтація на правовий захист особистості, соціальних прав і свобод людей, спрямованість на творчу індивідуальність, здатну ефективно і продуктивно вирішувати професійні та життєві проблеми.

Сприяння гуманізації всіх сфер людської життєдіяльності є вищою, кінцевою

метою юридичної та психологічної науки. Пріоритетними напрямками розвитку суспільства, науки та освіти стають загальнолюдські цінності, захист прав та свобод людини, законні інтереси особистості, демократичні форми управління, підвищення ефективності правотворчого процесу.

Автори колективної монографії у своїх статтях роблять спробу дати відповіді на виклики та потреби сьогодення, висвітлити основні правові та психологічні проблеми суспільства, а також запропонувати шляхи їх вирішення.

Монографія об'єднує два тісно пов'язані підходи до дослідження проблем сучасного суспільства: правовий та соціально-психологічний, у центрі яких стоїть людина, активний суб'єкт соціальних, політичних та правових трансформацій.

Відповідно до науково-практичної проблематики, зміст монографії містить два розділи:

1. Сучасні проблеми побудови правової держави
2. Соціально-психологічні чинники розвитку сучасної соціально-економічної формації

У першій частині монографії досліджуються актуальні проблеми, пов'язані з інформаційним правом та станом захисту прав інтелектуальної власності, розглядаються концептуальні підходи до конкуренції та її правової охорони, проводиться історико-правовий аналіз розвитку вітчизняних слідчих органів. Водночас, автори розглядають стан організації та здійснення ефективної законодавчої діяльності в різних сферах сучасного суспільства: діяльності транспортної системи України, функціонування релігійних організацій та ін. Автори підкреслюють необхідність активізації та організації ефективної правотворчої діяльності, забезпечення якості законів та механізмів їх реалізації, врахування життєвих інтересів усіх учасників трансформаційних процесів, що відбуваються в державі.

У другій частині монографії розглядаються проблеми управління, творчої та інноваційної діяльності, мотивації, конкурентних відносин, комунікацій та психологічного впливу в новітньому інформаційному суспільстві.

Окремим напрямком уваги авторів монографії є дослідження шляхів формування професійної компетентності та ідентичності майбутніх фахівців в інформаційному просторі сучасного навчання.

Відмінною особливістю монографії є поглиблене дослідження актуальних проблем інформаційно-психологічної безпеки держави, підприємств та організацій, шляхів використання людського чинника і сучасних інформаційних технологій в кадровій роботі та в особливих умовах діяльності.

Автори монографії наголошують, що в новітній інформаційній та креатологічній формації кардинально змінюються функції виробництва, бізнесу та менеджменту. У зв'язку із цим головною метою сучасного управління стає залучення, розвиток талантів, генерування унікальних ідей та акумуляція інтелектуального

капіталу, створення стимулюючого культурно-творчого середовища, організація інноваційної діяльності й реалізація методів креативного менеджменту.

У монографії підкреслюється, що формування професіонала, який може давати відповіді на складні виклики сьогодення, можливе лише за умови застосування сучасних інтерактивних технологій, впровадження методів екзистенціального коучингу та спеціальних тренінгових програм.

Авторами відзначається необхідність створення цілісної системи психологічного забезпечення фінансово-економічної безпеки бізнесу, адаптації зарубіжного досвіду, забезпечення керівників конкретними рекомендаціям та сучасним психодіагностичним інструментарієм, включаючи технології поліграфа, вирішення завдань спеціальної підготовки високоосвічених професіоналів.

У написанні монографії брали участь:

Гордієнко С.Г. (підрозділ 1.1.1); Чистякова А.С. (підрозділ 1.1.2); Гіжевський В.К. (підрозділ 1.2.1); Боровенко В.М. (підрозділ 1.2.2); Ятченко Є.О. (підрозділ 1.2.3); Бегов Д.Д. (підрозділ 1.2.4); Мазур О.В. (підрозділ 1.3.1); Бернадський Б.В. (підрозділ 1.3.2); Тарасова І.В. (підрозділ 1.3.3); Марков С.Л. (підрозділ 2.1.1); Матеюк О.А. (підрозділ 2.1.2); Карамушка Л.М., Філь О.А., Блешмудт П.П. (підрозділ 2.1.3); Корсакевич В.В. (підрозділ 2.1.4); Стадник В.А. (підрозділ 2.1.5); Калашник Н.Г. (підрозділ 2.2.1); Живоглядюв Ю.О. (підрозділ 2.2.2); Сингаївська І.В., Кутас М.С. (підрозділ 2.2.3); Пасічняк Р.Ф. (підрозділ 2.2.4); Сідак В.С., Шевченко В.Є. (підрозділ 2.3.1); Сафін О.Д. (підрозділ 2.3.2); Дектярьова Т.В. (підрозділ 2.3.3); Кондрюкова В.В. (підрозділ 2.3.4).

***В.К. Гіжевський,
С.Л. Марков***

Розділ 1

Сучасні проблеми розбудови правової держави

1.1. Правові проблеми сучасного інформаційного суспільства

1.1.1. Інформаційне право і право інтелектуальної власності: проблеми співвідношення

Одним із основних питань формування галузі інформаційного права в Україні, як інтегрованої характеристики якості суспільного розвитку, на нашу думку, є визначення значення у його структурі, чи співвідношення з ним права інтелектуальної власності.

Останнє сприятиме ефективній систематизації законодавства держави з усього комплексу питань стосовно інформаційного права та інформаційної безпеки в цілому та ефективного забезпечення адекватного захисту інтелектуальної власності України, зокрема, найбільш ефективним шляхом є його кодифікація.

Аналіз останніх публікацій і реального стану практичної діяльності за цим напрямом переконливо демонструє, що зазначена науково-прикладна проблема є невирішеною навіть у першому наближенні. Останнє реально свідчить про її надто високу складність і необхідність вирішення.

На переконання автора, це можливо лише за використання потенціалу системного методу – основи системно-мислєдїяльнїсної методологїї, синергетики та структурно-функціонального аналізу і низки інших – із понад 70 методологїчних платформ [1].

Загальною метою цієї роботи є спроба визначення та впорядкування понятійно-категорїального апарату, який застосовується в інформаційному правї та правї інтелектуальної власності, що сприятиме визначенню основних шляхів вирїшення зазначеної в назві статтї проблеми.

Нами, апріорі, вважається, що забезпечення безпеки інформації та її складової – інтелектуальної власності в Україні є найважливішим завданням, про що свідчать нормативно-правові акти Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів України.

Вимоги таких норм підтверджують наше переконання в тому, що на рівні державного керівництва є розуміння того, що в епоху ноосфери матеріальні блага мають високу вартість, однак інформація взагалі та інформація, що становить основу об'єктів інтелектуальної власності, є надзвичайно цінною нематеріальною субстанцією, яка практично ніколи не вноситься до загальної вартості підприємств.

Очевидно, умисне, невключення останньої до балансової вартості підприємств протягом тривалого часу сприяло активізації протиправних посягань на такі специфічні ринкові об'єкти.

На підставі викладеного вище, ефективність і системність протидії зазначеній протиправній діяльності може бути адекватною лише в разі:

- змістовного, а не формального визначення понять «інформація», «знання», «інтелектуальна власність» та їх похідних;
- упорядкування (кодифікації) норм, що регулюють їх застосування.

Останні тези є підставою того, що в сучасних умовах набуло необхідності визначення зазначених понять. Останнє можливе лише за використання потужного методологічного потенціалу праць М. Карабанова, В. Кузнєцова, Є. Войшвилла, Е. Ільєнкова, А. Хамідова, А. Автономова [2] та інших, а також однопорядкового розуміння природи інформації та інтелекту, що її сприймає, обробляє і в подальшому створює новий інформаційний продукт – його інтелектуальну власність.

Змістовно-наповнене їх розуміння повинно стати підґрунтям визначення завдань державних органів і недержавних установ України у кодифікації інформаційного права та забезпеченні захисту інформаційних продуктів із вільним доступом і таких, що мають різні грифи обмеження в доступі.

Не претендуючи на істинність і абсолютність визначень, що будуть запропоновані нижче, автор сподівається на розуміння колег і їх конструктивні пропозиції стосовно визначення та вдосконалення останніх.

Власність – це будь-яка матеріальна чи нематеріальна субстанція, що належить юридичній або фізичній особі.

При визначенні *інтелектуальної власності* використовують такі категорії та поняття, як «розум», «винахід», «творчість», «наукова й науково-технічна діяльність», «мислення», «розумова діяльність», «нові знання», «використання нових знань», «здатність до мислення, раціонального пізнання», «розумова діяльність», «раціональне пізнання», «духовність», «здатність до мислення та розуміння», «свідомість», «виключні права», «юридичний термін», «продукт розумової праці, що охороняється законом», «пошукова діяльність людини, результатом

якої є щось якісно нове», «цілеспрямована пошукова діяльність людини», «наукове, нове досягнення», «нове технічне вирішення завдання, результат науково-дослідної й (або) дослідно-конструкторської розробки», «інтелектуальний продукт» тощо [3].

Викладене дає підстави стверджувати, що поняття «інтелектуальна власність» набагато складніше, ніж «власність», хоча б тому, що в нього структурно входить така нематеріальна категорія, як «інтелект», тобто «розум». Визначень останніх існує величезна кількість, і, як правило, визначення одного поняття наводиться через інше, тобто виникає коло, що є порушенням правил визначення понять [4].

При цьому доцільно вважати, що головним для розуміння інтелектуальної діяльності є факт створення нових знань. Щоправда, ці знання можуть використовуватися як на благо, так і на шкоду людству.

Отже, *інтелектуальна власність* – це матеріалізовані або нематеріальні нові знання, які належать юридичній чи фізичній особі.

Поділяючи точку зору В. В. Копейчикова на визначення права, як найбільш адаптованого до вимог, що пред'являються до визначень, пропонуємо трактувати *права* як системи норм, а не сукупності (правил поведінки), які встановлені державою, мають офіційний формально-визначений характер, є загальнообов'язковими для всього населення, посадових осіб і держави, охороняються державою від порушень, виражають волю панівного класу, юридичні права й обов'язки учасників правовідносин і спрямовані на регулювання та охорону найбільш важливих суспільних відносин і соціальних цінностей [5].

Відзначимо, що практично всі розглянуті під час роботи над статтею визначення права власності є формальними, а часто й пустими. Ми пропонуємо власне, на нашу думку, змістовно-наповнене визначення *права власності* як системи правових норм, що закріплюють, охороняють та регулюють суспільні відносини з належності й використання нематеріальної чи матеріалізованої субстанції фізичною або юридичною особою.

Виходячи з наведеного та власного розуміння термінів «власність», «інтелектуальна власність», *право інтелектуальної власності* – це система правових норм, що закріплюють, охороняють і регулюють суспільні відносини з належності й використання нематеріальних чи матеріалізованих знань, що належать юридичній або фізичній особі.

Досить важливим для розуміння авторської позиції є визначення та співвідношення понять «інформація» та «знання», які ним даються.

Інформація – це відомості, отримані людиною в процесі діяльності з пізнання інформації. Це осмислені людиною відомості про навколишній світ і процеси, що відбуваються в ньому. Інформація існує незалежно від пізнання її людиною, і лише пізнана інформація стає відомостями.

Інформація має не тільки форму існування, а й якісні характеристики змісту, що дають можливість її класифікувати. Критерії класифікації інформації досить різноманітні. Її можна класифікувати як науково-технічну, газетну, інформацію засобів масової інформації (друк, радіо, телебачення, кіно), генетичну, нейтрально-оповідальну, ознайомчо-просвітницьку, рекомендаційну, командно-наказову тощо. Форми пізнання та подання інформації також надто різноманітні [4].

Знання – це перевірений практичною діяльністю людини результат пізнання відомостей про навколишній світ.

Таким чином, з огляду на подані визначення (акцент було зроблено на сутність явищ), ми маємо нагоду переконатися у важливості й необхідності встановлення змісту та значення кожного поняття в системі схожих за змістом, їх взаємозв'язку, взаємозалежності та взаємодії.

Отже, викладене вище, на наше переконання, дає обґрунтовані підстави до достатньо простого, але важливого висновку, що *спочатку просто існує інформація як певна характеристика матерії та енергії, потім у результаті специфічної розумової людської діяльності з її пізнання з'являється певна кількість відомостей, які в результаті діяльності з їх пізнання та класифікації перетворюються на нові знання, що можуть стати інтелектуальним продуктом і лише надалі перетворитися на інтелектуальну власність, утворивши її право.*

Останнє нами вважається можливим лише при закріпленні визначень запропонованих нами понять у нормативно-правових актах. Це сприятиме більш чіткому та обґрунтованому, а найголовніше – більш конкретному та ефективному застосуванню норм у процесі діяльності із забезпечення захисту інформаційних продуктів.

Таким чином, поданий матеріал дає авторові підстави зазначити, що за суто прагматичного підходу до вирішення проблеми, яка диктується станом речей у інформаційній сфері, існують суто теоретичні можливості штучно відокремити інформаційні правовідносини від права інтелектуальної власності.

Однак, це не призведе до спрощення процедури нормативно-правового регулювання цих відносин лише тому, що буде знову ж таки штучно і дещо необґрунтовано збільшена кількість норм з їх врегулювання.

Адже теоретично та практично можливе створення інформаційного кодексу, модель якого давно існує, який автоматично не замінить 4 книги Цивільного кодексу і не відмінить низку законів, що регулюють правовідносини в суто інформаційній сфері та право інтелектуальної власності.

На думку автора, вирішення зазначеної теоретико-прикладної проблеми, яка стосується всіх сфер діяльності держави (адже інформацією описується якісний стан політичної, економічної, екологічної сфер діяльності держави), можливе

лише за умови наявності політичної волі до її вирішення шляхом кодифікації різногалузевих норм права. Зазначене можливе лише за умови поєднання зусиль науковців і практиків різних державних і недержавних органів та установ.

Список використаних джерел

1. *Гордієнко С. Г.* Молодому науковцю коротко про необхідне. Науково-практичний посібник. – К. : КНТ, 2007. – 92 с.
2. *Карабанов М. В.* Проблемы развития социальных понятий. – М. : Наука, 1985. – 159 с.
3. *Кузнецов В.* Понятие и его структура. Методологический анализ. – К., Инстит. філософ. НАН України, 1997. – 238 с.
4. *Войшвилло Е. К.* Понятие как форма мышления : логико-гносеологический анализ / Е. К. Войшвилло. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.
5. *Копейчиков В. В.* Правознавство : підручн. / В. В. Копейчиков. – К. : Юрінком Інтер. – 2006. – 748 с.

1.1.2. Конкуренція та її правова охорона: концептуальний підхід

Конкуренція – процес і ситуація

Конкуренція – сутнісна риса майже всіх видів людської діяльності, яким притаманне зіткнення людських інтересів. Уже в найдавніших пам'ятках вказується, що конкуренція постійно супроводжує життя не тільки людей, а й богів. У «Політиці» Аристотеля згадується про конкуренцію як про особливі взаємовідносини між людьми [1]. Економіст Ф. Кене підкреслював, що «торгівля ... завдяки всесвітній конкуренції стає шкідливою» [2]. Анн Тюрго вказував на користь конкуренції в межах країни між покупцями продукції: «продаж здійснюється тим легше й вигідніше, чим більша конкуренція серед покупців» [2] – і на користь конкуренції між підприємцями [2].

Конкуренція в різних аспектах розглядалася в працях: Т. Гоббса (монополії купців – корпорації) [3], Д. Юма (конкурентоспроможність країни) [4], Р. Оуена (конкуренція – соціальне зло) [4], Дж. Міля («конкуренція – стимул необхідний, і навряд чи в близькому майбутньому вона втратить своє значення як обов'язкова умова прогресу, а захист конкуренції – це захист від лінії та розумової тупості, відмову від необхідності бути такою ж активною та знаючою людиною, як інші люди») [5], К. Маркса («конкурентна боротьба, особливо під час вирішальних переворотів у техніці, змушує замінювати старі засоби праці ще до їх природної смерті новими засобами») [6], Т. Верлена («конкуренція є процесом природного відбору інститутів») [7], Й. Шумпетера («конкуренція – це творче руйнування, в якому фірми ростуть, виживають або вмирають, а прагнення до надприбутку пере-

віряється в конкурентному оточенні, яке водночас є безкінечним процесом змін і перетворень» [8]; «конкуренція ...впливає не тільки тоді, коли вона вже є, але й тоді, коли вона є лише потенційною загрозою. Можна сказати, що вона дисциплінує ще до свого настання») [9].

Конкуренцію традиційно вважають економічною категорією, як правило, головним фактором, що визначає успішність компанії або втрату нею своїх ресурсів. Адже тільки в процесі конкуренції стає зрозумілим, наскільки інновації компанії та корпоративна культура або реалізація обраної стратегії здатні бути ефективними. Зміна стратегії впливає на зміну конкурентних переваг і навпаки, це зумовлено тим, що ринок не є статичним явищем.

Крім того, варто зазначити, що конкурентні переваги по суті виникають із вартості, яку компанія здатна створити для своїх споживачів і яка перевищує витрати на їх створення. Вартість – це те, за що покупці погоджуються сплачувати: висока вартість обумовлюється або більш низьким рівнем цін у порівнянні з ціною конкурентів на аналогічний товар, або наданням унікальних переваг, що виправдовують більш високу ціну.

Учений К. Ю. Тот'єв пропонує досліджувати конкуренцію на структурному, поведінковому, функціональному (рольовому), комплексному рівнях, розглядаючи її як процес і як ситуацію [10]. Як **ситуація** конкуренція характеризується наявністю на ринку виробників (споживачів), які мають рівні умови для виробництва, реалізації (споживання) товарів, робіт і послуг. Як **процес** конкуренція характеризується протидією, змагальністю, зіткненням інтересів підприємців у процесі діяльності з виробництва та продажу товарів, виконання робіт, надання послуг, спрямованої на систематичне отримання прибутку [11]. Конкуренцію не можна розглядати як щось стале, оскільки вона є динамічним процесом.

Конкуренцію розуміють як процес моніторингу та управління конкурентними перевагами, недоліками та зовнішніми загрозами на адресу як суб'єкта, так і його конкурентів із досягнення однієї і тієї ж мети, наприклад, досягнення фактичної конкурентоздатності на конкретному ринку в конкретний проміжок часу [12]. Так, Р.А. Фатхутдінов до суб'єктів конкуренції відносить:

- 1) індивідуума (політик, співробітник установи чи організації, підприємець, творчий працівник, спортсмен та ін.);
- 2) організацію, установу як об'єкт соціально-економічної системи;
- 3) галузь як сукупність однорідних організацій;
- 4) регіон як сукупність різнорідних організацій та установ на одній території.

До об'єктів, з приводу яких ведеться конкуренція, Р. А. Фатхутдінов відносить:

- 1) товар; 2) послугу; 3) інформацію; 4) технологію; 5) бренд; 6) сегмент ринку;
- 7) новації; 8) інвестиції; 9) конкурентоздатний персонал; 10) простір (економічний, інформаційний, інноваційний та ін.) [12].

Двома невід'ємними ознаками вільної (модель досконалої конкуренції) конкуренції є:

1) наявність на ринку великої кількості незалежних продавців і покупців певного виду товару;

2) відсутність бар'єрів входу (виходу) на ринок для покупців і продавців [13].

Конкуренція може мати місце лише в разі відповідності певним суттєвим умовам: [14].

На думку М.Х. Хакулова, економічний зміст конкуренції полягає у змагальності між господарюючими суб'єктами за кращі, економічно більш вигідні умови виробництва, реалізації продукції та отримання найбільшого прибутку за наявності умов економічного, юридичного та етичного характеру [13]. При цьому, економічними умовами існування конкуренції є суспільний розподіл праці та спеціалізація виробництва. Юридичні умови конкуренції складаються із системи юридичних норм і правових інститутів, що встановлюють принципи свободи договорів, охорону приватної власності, юридичної рівності господарюючих суб'єктів, свободи конкуренції. Етичні умови конкуренції характеризуються тим, що в основі господарської діяльності людини лежить особистий інтерес, який полягає в прагненні реалізувати свої послуги та продукцію. Мета конкурентної боротьби між підприємцями полягає в завоюванні максимальної кількості споживачів. Засобами досягнення цієї мети в умовах добросовісної, етично допустимої конкуренції є підвищення якості пропонуванних товарів, послуг, робіт і зниження цін на них [15].

На думку М. Леле, бізнес – це не конкуренція, а монополія і, знаючи закони монополії, можна зрозуміти причини успіху одних компаній та невдач інших. Аргументи, які наводить автор, дають змогу стверджувати, що є більше підстав погодитися з такою позицією, ніж відхилити її [16].

Монополія здатна порушувати «правила гри» на ринку. Причинами такої поведінки є сама природа монополії. Один із відомих основоположників класичної школи Вільям Петті [4] у своїй праці «Про податки і збори» стверджує, що людина, яка володіє монополією, тобто «виключним правом продажу», може продавати той товар, на який це право поширюється, оцінюючи його як їй заманеться чи за тією ціною, за якою їй заманеться, чи роблячи те й інше у рамках дозволених їй меж. Умови для утвердження такої монополії полягають у праві винахідників, надаючи їм монополію на власні винаходи на певний термін, і, по-друге, у тому, що завдяки саме монополії, виробництво будь-яких нових виробів, яке потребує початкової великої праці та відповідальності, виявляється хоча б на перших порах сконцентрованим у руках найбільш кваліфікованих спеціалістів [17].

На нашу думку, варто розглядати конкуренцію як явище і, одночасно, як процес. Як явищу конкуренції притаманні характерні тільки для неї ознаки (майнова

та організаційна незалежність постачальників товарів у кількості, достатній для виникнення змагальності між ними; майнова та організаційна незалежність покупців товарів у кількості, достатній для формування платоспроможності попиту і можливості вибору товарів; незалежність дій постачальників та споживачів, відсутність штучного формування умов реалізації товарів на ринку; відсутність економічних та інших перешкод у доступі до сировини, матеріалів і капіталів). Як процес конкуренція є динамічним явищем, яке змінюється, та реагує на зовнішні фактори, якими є попит і пропозиція.

Для з'ясування юридичного змісту терміна «конкуренція» необхідно враховувати, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції» економічною конкуренцією є змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість обирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку [18].

Змагання, вочевидь, повинно здійснюватися за певними правилами та з висунуттям єдиних (тотожних, однакових) вимог до учасників змагання. Виключно за цих умов може йтися про отримання результатів, за яких були дотримані закони (правила, принципи) конкуренції.

Товарний ринок – місце вчинення конкурентного змагання

Конкуренцію як процес можна розглядати лише в межах товарного ринку, що характеризується трьома основними ознаками: часові, територіальні (географічні), товарні межі.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції» **ринком товару** (товарний ринок) – це сфера обороту товару (взаємозамінних товарів), на який протягом певного часу і в межах певної території є попит і пропозиція. Водночас під товаром розуміють будь-який предмет господарського обороту, в тому числі продукцію, роботи, послуги, документи, що підтверджують зобов'язання та права (зокрема цінні папери). Задіяний ринок товару – відповідний ринок товару, на якому повинні або можуть мати місце узгоджені дії або їх наслідки, а також ринки, суміжні з ним [18].

Суміжний ринок товару – ринок товару, відмінного від товару, що обертається на відповідному ринку, для суб'єктів якого реалізація вироблених товарів або використання товарів інших суб'єктів господарювання неможливе без використання товарів, що обертаються на відповідному ринку товару.

Антиконкурентні узгоджені дії цінового характеру були у 2008 р. найбільш поширеними на ринках паливно-енергетичного, агропромислового комплексів і на ринках пасажирських перевезень. На регіональних ринках паливно-енергетичного

комплексу в Донецькій, Кіровоградській, Луганській, Полтавській, Тернопільській і Чернігівській областях виявлено та припинено антиконкурентні дії суб'єктів господарювання, що стосувалися підвищення цін на світлі нафтопродукти, скрапленний газ як моторне пальне. До прикладу, на ринках паливно-енергетичного комплексу у 2008 р. за антиконкурентні узгоджені дії притягнуто до відповідальності МПП «Лілія», ТОВ «Вейт-ЛТД» і ТОВ «Скіф+», які узгоджено підвищували роздрібні ціни на світлі нафтопродукти в Донецькій області протягом жовтня – грудня 2007 р., а також січня – березня 2008 року. На порушників накладено штраф. Відповідачами вжито заходів щодо зниження цін на нафтопродукти. У місті Кіровограді ТОВ Торговий дім «Континіум-Галичина», в особі Черкаської філії, та ВАТ «Концерн Галнафтогаз», в особі Кіровоградської філії, п'ять разів одночасно підвищували роздрібні ціни на дизельне пальне протягом червня – липня 2008 р., щоразу встановлюючи їх на однаковому рівні. Тож, маючи на ринку значну ринкову владу (у 2007 р. Товариства, в особі філій, мали сукупну частку на ринку в розмірі 48,8 %, протягом січня – вересня 2008 р. – 39,1 %) вони могли суттєво впливати на цінову ситуацію на цьому ринку. Відповідальність у вигляді штрафів у розмірі 382 тис. грн було застосовано до 30 суб'єктів господарювання, які здійснюють роздрібну торгівлю скрапленим газом у межах міста Харкова. З березня до липня 2008 р. зазначені суб'єкти господарювання одночасно фіксували роздрібні ціни реалізації скрапленого газу до однакового рівня – 3,80 грн за літр. Такі ціни були найвищими в Україні та перевищували середні на 8 %. За результатами розгляду справи ціни було зменшено [19].

На ринках агропромислового комплексу порушення у вигляді антиконкурентних узгоджених дій, що стосувалися фіксування закупівельних цін на одному рівні на молоко для промислової переробки, були виявлені та припинені органами Антимонопольного комітету України у Вінницькій, Київській, Полтавській, Рівненській, Сумській і Черкаській областях; узгоджених дій стосовно встановлення цін на цукор – у Львівській і Харківській областях, на борошно – Донецькій і Чернігівській областях. До прикладу, ВАТ «Кременчуцький міськмолкозавод», ПП «Білоцерківська агропромислова група», ВАТ «Решетилівський маслозавод», ВАТ «Лубенський молочний завод», ЗАТ «Білицький молочноконсервний завод», ЗАТ «Гадячсир», ВАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів», ЗАТ «Пирятинський сирозавод», ТОВ «Миргородський сироробний комбінат» і ВАТ «Глобинський маслозавод» одночасно знизили закупівельні ціни на молоко першого гатунку в низці районів Полтавської області та встановили їх на одному рівні [19].

Аналогічне порушення на ринку цукру було припинене Харківським територіальним відділенням з боку ТОВ «Українська продовольча компанія» та НВФ «Сінтал'Д-ТОВ».

Антиконкурентні узгоджені дії, що стосувалися встановлення цін на пасажир-

ські автоперевезення, органами Антимонопольного комітету України виявлено та припинено в Автономній Республіці Крим, Рівненській, Сумській і Херсонській областях. Антиконтурентні узгоджені дії стосовно обмеження виробництва було виявлено та припинено на ринках роздрібно́ї та дрібногуртової торгівлі сіллю в Чернівецькій області.

ТОВ «Сільпо-31», ТОВ «Західно-Українська торгова компанія «Продторг», ТОВ «Ліга-Прім» і ТОВ «Технонафтозбут» у березні 2008 р. обмежили, а в подальшому припинили реалізацію солі через належні їм супермаркети та фірмові магазини міста Чернівці. Однак, виробництво солі не має сезонного характеру, щомісячне споживання солі населенням є стабільним, а інфляційні процеси не могли спричинити різкого зростання попиту через порівняно невелику вартість продукту [19]. Отже, об'єктивних причин для обмеження та припинення реалізації солі не існувало. Вчинення таких дій усунуло нормальні конкурентні відносини між учасниками ринку та призвело до виникнення дефіциту товару.

Таким чином, критеріями конкурентного ринку є: 1) географічні; 2) часові; 3) товарні межі. Це пов'язано з тим, що конкуренція та відповідно конкурентне правопорушення існує в певних часових, просторових, товарних межах. У зв'язку з чим і порушення конкуренції, у тому числі й антиконкурентні узгоджені дії, можуть бути вчинені лише в певний час, на певній території та з відповідними товарами. Такі критерії застосовуються для визначення характеру конкуренції на певному ринку та визначення позитивного (негативного) ефекту від дій, що вчиняються учасниками певного ринку. Наслідки від обмеження, спотворення, усунення конкуренції також можуть проявлятися на певному ринку товарів (робіт, послуг).

Правила визначення товарних меж ринку встановлені Методикою визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку, затвердженого Розпорядженням Антимонопольного комітету України від 5 березня 2002 р. № 49-р (далі – Методика) [13]. Метою визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку є отримання необхідної інформації для прийняття рішень з питань розвитку і захисту економічної конкуренції, зокрема, демонополізації економіки, антимонопольного регулювання, контролю за узгодженими діями, концентрацією; контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції; захисту інтересів суб'єктів господарювання, груп суб'єктів господарювання та споживачів від його порушень. Відповідно до Методики **товарні межі ринку** – товар (товарна група), сукупність схожих, однорідних предметів господарського обороту, в межах якої споживач за звичайних умов може перейти від споживання певного виду предметів господарського обороту до споживання іншого [13].

Товарні межі ринку визначаються шляхом формування групи взаємозамінних

товарів (товарних груп), у межах якої споживач за звичайних умов може легко перейти від споживання одного товару до споживання іншого. Формування групи взаємозамінних товарів (товарних груп) здійснюється з переліку товарів, які мають для продавців (постачальників, виробників), покупців (споживачів, користувачів) ознаки одного (подібного, аналогічного) товару (товарної групи), за показниками взаємозамінності, якими зокрема є: 1) подібність призначення, споживчих властивостей, умов використання тощо; 2) подібність фізичних, технічних, експлуатаційних властивостей і характеристик, якісних показників тощо; 3) наявність спільної групи споживачів товару (товарної групи); 4) відсутність суттєвої різниці в цінах; 5) взаємозамінність товарів (товарної групи) з точки зору їх виробництва, тобто здатності виробників запропонувати нові товари на заміну існуючих.

Як зазначає М. Портер, загроза переходу на взаємозамінні товари існує завжди. Заміщення – це процес витіснення одних продуктів або послуг іншими, які виконують такі ж функції для покупця. Заміщення – одна з п'яти рушійних сил конкуренції, що залежить від прибутковості галузі. Водночас, заміщення відіграє далеко не останню роль у визначенні попиту галузі взагалі та на продукцію тієї чи іншої компанії, зокрема. Завдяки продуманій політиці, спрямованій на протистояння процесам заміщення, забезпечується успіх багатьох компаній, а поява товарів-замінників є основною причиною зникнення фірм з ринку [20]. Кількість потенційних заміників для товарів галузі буде різною в різних галузях; ці замітники будуть також відрізнятися тим, яким чином вони замінюють той чи інший продукт або настільки серйозну загрозу вони являють [20].

М. Портер вважає, що стратегія захисту від товарів-замінників включає в себе:

- 1) складання повного переліку таких товарів;
- 2) підвищення коефіцієнта «споживча вартість/ціна» вихідного продукту відносно продукту-замінника за рахунок скорочення витрат, удосконалення продукту, супутніх товарів;
- 3) удосконалення позитивного іміджу продукту;
- 4) підвищення витрат на переключення;
- 5) блокування спроб інтеграції атакуючої сторони, а також здійснення направлених активних зусиль з організації продажів вихідного продукту відносно проміжних покупців [20].

Є також інші можливості захисту товарів-замінників:

- 1) знайти нові сфери використання для вихідного продукту, у яких замітник використовуватися не може;
- 2) перемістити конкуренцію в ту галузь, де товари-замінники не мають сильних сторін;
- 3) об'єднатися для оборони з іншими постачальниками;
- 4) спрямувати зусилля в ті сегменти, які менш чутливі з боку заміників [20].

У процесі визначення товарних меж ринку попередньо визначена група взаємозамінних товарів (товарних груп) може бути поділена на декілька підгруп або приєднана до іншої групи. При проведенні дослідження необхідно враховувати, що взаємозамінні товари належать до групи однорідних товарів (товарних груп), які розглядаються споживачем як один і той же товар (товарна група) і які можуть бути стандартизовані або диференційовані. Як стандартизовані товари (товарні групи) можуть розглядатися товари, що мають єдину систему показників, параметрів, які характеризують товар і у виробництві яких використовуються єдині чи однакові технічні стандарти, технічні умови, стандарти застосування тощо.

Диференційовані товари (товарні групи) характеризуються певними відмінностями споживчих властивостей, зовнішнього вигляду, якісних показників, термінів споживання, обсягів додаткових послуг (сервісного обслуговування), що дає можливість споживачам певним чином вирізнити переваги конкретного товару (товарної групи), який виробляється (реалізується) певним суб'єктом господарювання (продавцем), від інших аналогічних товарів (товарних груп) при задоволенні певного попиту.

Визначення ознак одного (подібного, аналогічного) товару (товарної групи) здійснюється, виходячи з подібності, зокрема:

- 1) споживчих характеристик: функціонального призначення; фізичних характеристик; технічних та експлуатаційних характеристик; ступеня новизни товару;
- 2) умов споживання, які визначаються: необхідністю енергопостачання, водопостачання тощо; специфічністю розміщення, монтажу тощо; рівнем технічного обслуговування, транспортного забезпечення;
- 3) умов реалізації: через систему оптової торгівлі чи за індивідуальними, прямими договорами, у тому числі бартерними чи давальницькими схемами розрахунків; через систему роздрібної торгівлі, у тому числі мережу фірмової торгівлі; обсягів додаткових послуг та пільг для покупців;
- 4) цін [20].

Не розглядаються як товар проміжні результати діяльності суб'єктів господарювання, що не реалізуються на ринку, а споживаються в технологічному процесі їх власного виробництва. Перелік основних продавців (постачальників, виробників), покупців (споживачів, користувачів) може складатися шляхом визначення суб'єктів господарювання, які мають значущі обсяги продажу (постачання, виробництва), придбання (споживання, використання) товарів (товарних груп), що обертаються в Україні чи на відповідній частині її території. Значущими обсягами продажу (постачання, виробництва), придбання (споживання, використання) товарів (товарних груп) визначаються обсяги, що, як правило, перевищують 5 % відомих обсягів товарів (товарних груп), які мають ознаки

однакових (подібних, аналогічних), що обертаються в Україні чи на відповідній частині її території.

Водночас, заміщення піддається контролю з боку компанії, однак здебільшого визначається структурою галузі в цілому.

Територіальні (географічні) межі ринку певного товару (товарної групи) визначаються шляхом установлення мінімальної території, за межами якої, з точки зору споживача, придбання товарів (товарної групи), що належать до групи взаємозамінних товарів (товарної групи), є неможливим або недоцільним. При цьому, зокрема, можуть ураховуватися: фізичні та технічні характеристики товару (товарної групи); технологічні зв'язки між виробниками та споживачами; можливості щодо технічного, гарантійного, абонентського обслуговування; співвідношення цін, зокрема рівень співвідношення цін на певні товари (товарні групи) у межах цього ринку, прийнятний для виробників чи споживачів; можливості щодо переміщення попиту на товар (товарну групу) між територіями, які за припущенням входять до одного географічного ринку. В тому числі, можливість збереження рівня якості та споживчих властивостей товару (товарної групи) при транспортуванні; рівень транспортних витрат, включаючи особливості транспортування товару (товарної групи); наявність торгових, складських приміщень, зручностей виконання вантажно-розвантажувальних робіт, можливостей виконання передпродажної підготовки; наявність знаків для товарів і послуг; наявність на відповідній території та рівень бар'єрів на вивезення чи ввезення товару (товарної групи), а саме: адміністративних бар'єрів; економічних і організаційних обмежень; впливу вертикальної (горизонтальної) інтеграції; бар'єрів, пов'язаних з ефектом масштабу виробництва; бар'єрів, що базуються на абсолютній перевазі рівня витрат; бар'єрів, пов'язаних із розмірами капітальних витрат або обсягів інвестицій, необхідних для вступу на певний товарний ринок; обмежень щодо попиту; екологічних обмежень; бар'єрів, що перешкоджають виходу з ринку тощо; місце розташування специфічних груп споживачів; рівень цін на певні товари (товарні групи) на відповідних суміжних територіях.

Часові межі ринку визначаються як проміжок часу (як правило – рік), протягом якого відповідна сукупність товарно-грошових відносин між продавцями (постачальниками, виробниками) і споживачами утворює ринок товару зі сталою структурою. У випадках, коли період повного обороту авансованого капіталу у виробництві відповідного товару є більшим, ніж один рік, як часові межі ринку визначається, як правило, проміжок часу, що дорівнює від одного до трьох зазначених періодів обороту капіталу. Проміжок часу менший, ніж один рік, може визнаватися часовими межами ринку за умов, що: період повного обороту авансованого капіталу у виробництві відповідного товару є значно меншим, ніж один рік; протягом цього часу, у відповідь на значиме підвищення цін на ринку, продавці (постачаль-

ники, виробники) мають можливість вжити відповідних заходів і стабілізувати пропозицію, а значна кількість споживачів, які скоротили споживання внаслідок цього підвищення, можуть без значних труднощів відновити обсяги споживання; монопольне (домінуюче) становище суб'єкта (суб'єктів) господарювання обумовлене наданням йому особливих прав, повноважень, пільг з боку органів влади, органів місцевого самоврядування чи органів адміністративно-господарського управління та контролю або інших суб'єктів господарювання, які займають монопольне (домінуюче) становище. Як значиме використовується підвищення цін, що дорівнює або перевищує 5 %.

Потенційними конкурентами вважаються суб'єкти господарювання, які: мають матеріально-технічну базу, кадри, технології тощо, але з різних причин не реалізують ці можливості; виготовляють товари (товарні групи), що складають товарні межі ринку, але не реалізують їх на відповідному ринку; а також нові суб'єкти господарювання, які можуть вступити на ринок. Бар'єрами для вступу потенційних конкурентів на відповідний ринок є: обмеження за попитом, пов'язані з високою насиченістю ринку товарами (товарними групами) та низькою платоспроможністю покупців; адміністративні обмеження; економічні та організаційні обмеження; екологічні обмеження; нерозвиненість ринкової інфраструктури; інші обмеження, що спричиняють суттєві витрати, необхідні для вступу на певний ринок товару (товарної групи).

Для того, щоб визначити потенційних конкурентів, необхідно виділити можливі взаємозв'язки, що стосуються цієї галузі, включаючи конкурентні їх різновиди. Кожний тип взаємозв'язку веде далі, в інші галузі. Галузі, у яких конкуренти працюють, крім основних, передбачають існування можливих взаємозв'язків та інших типів. Виділяючи суміжні галузі, компанія може визначити місцезнаходження потенційних конкурентів, для яких логічним є намагання вийти на ринки, на яких працює компанія [20].

Слід урахувати, що ознаки конкурентного ринку та правила поведінки на ньому, про які йшлося вище, суттєво відрізняються від ознак ринку монопольного. Закон України «Про природні монополії», що врегульовує діяльність суб'єктів природних монополій, не стимулює розвиток конкуренції, а навпаки, сприяє її обмеженню, оскільки конкуренція на ринках природних монополій малоефективна [21]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про природні монополії» під природною монополією розуміють стан товарного ринку, за якого задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються суб'єктами природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит

на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги) (далі – товари). Предметом регулювання діяльності суб'єктів природних монополій згідно з цим законом є: ціни (тарифи) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій; доступ споживачів до товарів, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій; інші умови здійснення підприємницької діяльності у випадках, передбачених законодавством [21].

Застосування Закону України «Про захист економічної конкуренції» для регулювання діяльності природних монополістів є правомірним, оскільки останні домінують на товарному ринку та володіють необмеженою ринковою владою. Характерно, що Закон України «Про природні монополії» поширюється не тільки на економічні відносини, що виникають на відповідних товарних ринках, а на суміжних ринках за участю суб'єктів природних монополій. Так, сферами діяльності суб'єктів природних монополій є:

- 1) транспортування нафти та нафтопродуктів трубопроводами;
- 2) транспортування природного та нафтового газу трубопроводами та його розподіл;
- 3) транспортування інших речовин трубопровідним транспортом;
- 4) передача та розподіл електричної енергії;
- 5) користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування;
- 6) управління повітряним рухом;
- 7) зв'язок загального користування; централізоване водопостачання та водовідведення;
- 8) централізоване постачання теплової енергії;
- 9) спеціалізовані послуги транспортних терміналів, портів, аеропортів за переліком, що визначається Кабінетом Міністрів України [21].

Суміжними ж ринками до вищевказаних відповідно є:

- 1) постачання природного газу та інших речовин, транспортування яких здійснюється трубопровідним транспортом;
- 2) зберігання природного газу в обсягах, що перевищують рівень, який встановлюється умовами та правилами здійснення підприємницької діяльності зі зберігання природного газу (ліцензійними умовами);
- 3) внутрішні та міжнародні перевезення пасажирів і вантажів залізничним, повітряним, річковим і морським транспортом;
- 4) виробництво електричної енергії в обсягах, що перевищують рівень, який встановлюється ліцензійними умовами;
- 5) постачання електричної енергії;

б) виробництво теплової енергії в обсягах, що перевищують рівень, який встановлюється ліцензійними умовами [22].

У певних сферах є розподіл монопольного та конкурентного секторів за галузями діяльності природних монополій. Так, у галузі електроенергетики монопольний сектор – транспортування електроенергії магістральною та міждержавною високовольтною мережею електропередач та транспортування електроенергії низьковольтною мережею передач, а конкурентний сектор у цій галузі становить виробництво електроенергії та її розподіл. У галузі зв'язку монопольний сектор становить експлуатація місцевих мереж електрозв'язку та радіофікація, тоді як конкурентний сектор становить надання послуг міжміського та міжнародного зв'язку. Сьогодні у сферах діяльності природних монополій функціонують компанії таких форм власності:

1) державні структури відомчого підпорядкування – на залізничному транспорті – «Укрзалізниця»;

2) підприємства муніципальної форми власності – сектор житлово-комунального господарства;

3) комерціалізовані структури, до яких належать дочірні підприємства НАК «Нафтогаз України», «Укртрансгаз» і «Укртранснафта», 100% акцій якої належать державі;

4) підприємства змішаної форми власності – АТ «Укртелеком», а також компанії, що функціонують на окремих регіональних ринках постачання електроенергії (обленерго) та газу (облгази) [17].

Свобода конкуренції. Свобода господарської діяльності

Конкурентне право охоплює як приватні, так і публічні відносини, встановлює правила поведінки суб'єктів на ринку, визначає межі здійснення цивільних прав, закріплює заборону господарюючим суб'єктам обмежувати конкуренцію та зловживати ринковою владою. При такому регулюванні перевага надається імперативному методу [22]. Водночас, визначальними для конкурентного права, на думку інших учених, є метод юридичної рівності та диспозитивний метод, який дає суб'єктам конкурентних відносин альтернативну можливість вибору варіантів поведінки в межах закону, звичаїв ділового обороту, вимог добропорядності, справедливості, розумності [23; 24].

Свобода конкуренції існує для кожного окремо та для всіх одночасно. Для кожного окремо – це можливість реалізації свого суб'єктивного права, можливість скористатися гарантіями, які встановлює держава для такої реалізації; для всіх одночасно – певний правовий порядок реалізації свого права з певними законодавчими вимогами щодо неприпустимості обмеження прав, визнання неприпустимим таке обмеження, передбачення санкцій за порушення меж реалізації свого суб'єктивного права. Отже, свобода конкуренції – це встановлений державою

порядок здійснення господарської діяльності, який передбачає існування рівних можливостей для реалізації своїх суб'єктивних прав, неприпустимості порушення законодавчих засад здійснення господарської діяльності.

Питання про поняття, зміст, обсяг і співвідношення термінів «права» та «свободи» людини і громадянина, а також «охоронювані законом інтереси», які вживаються у Конституції України та є об'єктом кримінально-правової охорони, та про критерії їх класифікації (систематизації) в теорії конституційного права і загальній теорії права є вельми спірним [25].

Систематизація основних конституційних прав і свобод людини та громадянина, передбачених другим розділом Конституції України, у теорії конституційного права, теорії держави та права здійснюється за різними критеріями:

- 1) суб'єктом права (права людини та права громадянина; індивідуальні та колективні);
- 2) генезою (природні та похідні від них);
- 3) змістом (сферами життєдіяльності) (особисті або громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні);
- 4) ступенем абсолютизації (такі, що не підлягають будь-якому обмеженню, і такі, що можуть законодавчо обмежуватися);
- 5) важливістю (пріоритетністю);
- 6) характером утворення (основні, додаткові, похідні) тощо [25].

На думку П. М. Рабіновича, принципова спільність понять «права людини» та «свободи людини» в тому, що вони відображають людські можливості, однак усе ж не є цілком тотожними явищами. Відмінність між ними є не абсолютною, а відносною, вони розрізняються головним чином шляхами, засобами їх здійснення та забезпечення: права людини можуть бути здійснені за наявності певних юридичних засобів, «механізмів» (наприклад, право на працю, освіту, соціальне забезпечення неможливо реалізувати, якщо державою не встановлено відповідної юридичної процедури). Свободи людини, як правило, можуть здійснюватися й без такого втручання держави: її місія щодо них полягає в охороні, дотриманні та захисті відповідних можливостей (наприклад, свободи слова, сповідання будь-якого віровчення, вибору місця проживання) [25].

Окремі вчені вважають, що за своєю юридичною природою та системою гарантій права і свободи ідентичні, оскільки окреслюють соціальні можливості людини у різних сферах, що забезпечуються державою. Зокрема Є. А. Лукашова вважає, що важко чітко розмежувати правами та свободами, оскільки здебільшого всю сферу політичних прав із конкретно визначеними правомочностями також іменують «свободами». Різниця в термінології, на її думку, є скоріше традиційною, яка склалася ще у XVIII-XIX столітті [26]. При цьому вона зазначає, що аналіз конституційного законодавства показує, що термін «свобода» покликаний

підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи його результату. На відміну від цього термін «право» визначає більш конкретні дії людини [26].

На думку Є. А. Лукашової, права та свободи індивіда – це його соціальні можливості, детерміновані економічними і культурними умовами життя суспільства, законодавчо закріплені державою; у них виражена та міра свободи, яка об'єктивно можлива для індивіда на конкретному історичному житті суспільства; права людини – це суб'єктивні права, що виражають не потенційні, а реальні можливості індивіда, закріплені в конституціях, міжнародно-правових актах і законах [26].

Дослідники О. Г. Кушніренко та Т. М. Слінько вважають, що термін «право» означає міру можливої поведінки людини, здійснення тих або інших дій, закріплених у нормативно-правових актах, а термін «свобода» – це філософська та правова категорія, що означає самостійний вибір індивідом або організацією варіанта своєї поведінки. Свобода, на їх думку, це можливість користуватися і розпоряджатися тим або іншим соціальним благом, цінністю, задовольняти власний інтерес або якусь життєву потребу таким чином, щоб не порушувати права інших людей. Вони вважають, що аналіз конституційного законодавства вказує на те, що термін «свобода» – більш широке поняття і може мати багато варіантів здійснення [27].

Як зазначає І. О. Зінченко, різниця між поняттями «право» і «свобода» є досить умовною і залежить від форми вираження можливостей людини та її поведінки при здійсненні своїх прав і свобод. На її думку, якщо вибір пов'язаний із використанням конкретних соціальних цінностей, то говорять про право: право на працю, соціальний захист, освіту тощо, тобто поняття «право» означає міру можливої поведінки людини, здійснення нею тих або інших дій, закріплених у нормативно-правових актах. «Свобода» – це можливість користуватися та розпоряджатися тим чи іншим соціальним благом, цінністю, задовольняти власний інтерес або якусь життєву проблему так, щоб при цьому не порушувалися права інших людей. Зінченко дає таке визначення понять «право» і «свобода»: «Конституційне право людини і громадянина – це закріплена у Конституції України можливість суб'єкта конституційно-правових відносин задовольняти конкретні особисті права та інтереси, що відповідають рівню розвитку суспільства і держави» [28].

Свобода людини і громадянина як конституційно-правова категорія – це встановлена та гарантована законом спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети, сфера автономії громадянина стосовно держави, вибір певних дій і волевиявлень [28]. На думку Л. І. Петрухіна, свобода людини – це надана їй можливість думати та чинити відповідно до своїх переконань, поглядів, домагатися здійснення (досягнення) своєї мети і, таким чином, реалізувати своє «я» в об'єктивному світі, змінюючи його на основі законів розвитку природи та суспільства [28]. Під свободою особи М. М. Воложаніна розуміє можливість людини до

активної діяльності відповідно до своїх бажань, потреб та інтересів, яка здійснюється на основі можливостей і умов, що надаються суспільством [30].

Як зазначає С. Шевчук, свободу в демократичних країнах розуміють як відсутність державного свавілля при встановленні легітимних, розумних і пропорційних обмежень реалізації людиною своїх прав, вона завжди ґрунтувалася на індивідуалістичному припущенні, що особа повинна сама вирішувати, що їй треба робити, а що ні [31].

Дослідники Ю. М. Тодика та О. Ю. Тодика зазначають, із чим слід погодитися, що між термінами «права особи» і «свобода особи» є як спільне, так і відмінне, хоча досить часто вони застосовуються як синоніми. Основні права свідчать про можливість одержання якихось соціальних благ, тобто «право на» отримання чогось. Свобода – це можливість для людини уникнути впливу з боку держави, державної влади тих чи інших обмежень. Свобода характеризується незалежністю особи від держави. Це «свобода» від чогось, наприклад, від цензури [32]. Так, Ю.М. Тодика звертає увагу на те, що нерідко для розуміння терміна «право» використовується термін «свобода», але переважно поняття «свобода» розуміється як невтручання у внутрішній світ людини, а поняття «право» більшою мірою пов'язується з тим, що для його реалізації необхідні позитивні дії з боку держави або правомочність людини на участь у діяльності окремих політичних і економічних структур [32].

Різницю між термінами «права» і «свободи» О. Ф. Скакун вбачає в тому, що термін «права» визначає конкретні напрями діяльності людини, тобто вказує міру її можливої поведінки, закріплену в нормативно-правових актах (право на працю, право на освіту тощо), термін «свободи» підкреслює широкі можливості людини, не позначає конкретних результатів, а передбачає самостійний вибір індивідуумом варіанта своєї поведінки (свобода слова, свобода друку, свобода договору тощо) [33, с.172].

Відмінність між правами і свободами особи С. В. Бобровник вбачає в тому, що права особи у структурі правового статусу – це формально визначені та юридично гарантовані можливості користуватися соціальними благами та реалізовувати суб'єктивні інтереси, вони є частиною об'єктивного права, що визначає його належність певній особі, тобто це ті юридичні можливості певної людини, що є похідними від загальних абстрактних правил, закріплених законодавчо, а свободи особи – це нормативно закріплені можливості, що мають певні особливості у порівнянні з правом. Так, С. В. Бобровник пише: «Надаючи свободи, держава робить акцент на визначенні людини у певних сферах суспільної діяльності. Це виявляється у самостійному виборі суб'єктом способу життя, діяльності та поведінки в умовах, що надаються державою і суспільством, свободи, у свою чергу, надають можливість встановити певну межу, що визначає можливості втручання держави у життя особи. Як правило, свободи мають диспозитивний зміст, що надає мож-

ливість вибору того варіанта поведінки, який найповніше забезпечує реалізацію суб'єктивних інтересів» [34, с.79].

У ч. 2 ст. 42 Конституції України, ч. 2 ст. 5 ГК України викладено конституційні основи правопорядку у сфері господарювання щодо конкурентних засад господарської діяльності – держава забезпечує захист конкуренції в підприємницькій діяльності. Не допускається зловживання монополюним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом [33].

У співвідношенні господарської діяльності, конкуренції, свободи господарської діяльності та свободи конкуренції існує наступний причинний зв'язок. Свобода господарської діяльності презюмує свободу конкуренції. Водночас конкуренція, яка самостійно є феноменологічним явищем, у господарській діяльності є її засадою, принципом, цінністю, тому потребує правової, у тому числі кримінально-правової охорони.

Слід зауважити, що будь-яке конкурентне правопорушення заподіює шкоду господарській діяльності. У зв'язку з цим необхідно визначити зміст та види конкурентних правопорушень або визначитися з переліком дій, що заподіюють чи здатні заподіяти шкоду економічній конкуренції та, відповідно, господарській діяльності.

Конкурентні правопорушення та їх види

Слід звернути увагу на те, що ринкова економіка вимагає наявності великої кількості переваг у товару або послуги для того, щоб споживач обрав конкретну продукцію у певного виробника, тому суб'єкти господарювання використовують усі можливі засоби, щоб їх товар або послуга користувалися найбільшим попитом. Не завжди згадані засоби відповідають вимогам, що встановлені як загальнообов'язкові правила здійснення господарської діяльності. Держава в особі уповноважених органів має на меті створити рівні умови на ринку для суб'єктів господарювання, які конкурують.

Конкурентні правопорушення можна поділити на три великі групи:

- 1) недобросовісна конкуренція;
- 2) порушення економічної конкуренції;
- 3) порушення прав споживачів.

Кожна з названих груп включає в себе різні види правопорушень, за які встановлено різні види юридичної відповідальності. Так, відповідно до Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» недобросовісною конкуренцією є:

- 1) неправомірне використання ділової репутації господарюючого суб'єкта (підприємця);
- 2) створення перешкод господарюючим суб'єктам (підприємцям) у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції;

3) неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці [35].

Зміни, внесені законом від 18 грудня 2008 р. № 689-IV змінюють зміст конкурентних правопорушень, що визнаються недобросовісною конкуренцією.

Порушеннями економічної конкуренції відповідно до Закону України «Про захист економічної конкуренції» визнаються:

- 1) антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання;
- 2) зловживання монопольним становищем;
- 3) антиконкурентні дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю;
- 4) обмежувальна та дискримінаційна діяльність суб'єктів господарювання;
- 5) порушення порядку концентрації суб'єктів господарювання;
- 6) невиконання або неналежне (не в повному обсязі) виконання вимог (рішень) органів Антимонопольного комітету України [18].

Найбільш численною групою порушень законодавства про захист економічної конкуренції, що були виявлені та припинені у 2008 р. органами Антимонопольного комітету України, залишалися зловживання монопольним (домінуючим) становищем. Вони становили понад 40 % загальної кількості (у 2007 р. – 50,7 %). Водночас, із 25,1 до 30 % збільшилася частка антиконкурентних дій суб'єктів господарювання та державних органів. При цьому кількість завершених із визнанням вчинення порушень справ про правопорушення цих видів, виявлення та припинення яких було визнано одним із пріоритетів роботи АМКУ у 2008 р., зросла порівняно з 2007 р. у 1,4 раза (з 248 до 338).

Відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» [36] видами порушень прав споживачів є:

- 1) нечесна підприємницька практика;
- 2) підприємницька практика, що вводить в оману;
- 3) агресивна підприємницька практика;
- 4) порушення прав споживачів на:
 - а) безпеку продукції;
 - б) належну якість продукції;
 - в) інформацію про продукцію [36].

Ознаки конкурентних правопорушень: обмеження, усунення, недопущення конкуренції

При характеристиці конкурентних правопорушень їх обов'язковими ознаками є негативні наслідки для конкуренції: усунення, обмеження, недопущення конкуренції.

Слово «усувати» у словниках української мови вживається в таких значеннях:

1) доводити що-небудь до зникнення, припинення існування; ліквідувати//виключити, викидати звідкись; 2) так чи інакше позбавлятися когось (відстороняти від якоїсь діяльності, справи, звільняти з роботи і т.ін.); позбуватися [37]. Слово «недопущення» вживається в таких значеннях: 1) створення перешкоди, неможливості для здійснення, появи і т.ін. чого-небудь//уникнення чого-небудь. 2) заборона брати участь у чомусь, займатися, користуватися і т.ін. чим-небудь. Слово «обмежувати» – 1) установлювати певні межі чого-небудь; зв'язувати щось обмежувальними умовами//не допускати поширення чого-небудь; локалізувати; 2) бути межею чого-небудь; відділяти, відгороджувати щось від чого-небудь [37].

У законодавстві України застосовуються поняття «обмежений ринок», під яким слід розуміти ринок, на якому конкуренція серед продавців і покупців відсутня зовсім або обмежена, а також поняття «обмежувальна ділова практика», під якою в Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» розуміють здійснення індивідуальних або колективних заходів, спрямованих на обмеження конкуренції та монополізацію виробництва, розподілу, обміну, споживання товарів і одержання надприбутків [38].

На думку С. В. Жукова, при кваліфікації обмеження конкуренції необхідно враховувати, що:

1) узгоджені дії, спрямовані на розподіл ринку, можуть виражатись у створенні умов для господарюючого суб'єкта, якого витискують із ринку, забороні створення нових господарюючих суб'єктів, розподілі видів товарів між учасниками домовленостей і т.п.;

2) обмеження доступу на ринок полягає в діях зі створення перепон діяльності конкурентів на ринку, перевезення, розміщення або зберігання товарів, введення необґрунтованих заборон і т.п.;

3) усунення з ринку інших суб'єктів економічної діяльності може бути досягнуто тими ж діями, що й обмеження їх доступу на ринок, а також шляхом розповсюдження неправдивих чи спотворених відомостей про конкурентна, знищення чи пошкодження товарів, переміщення їх на інший товарний ринок і т.п.;

4) встановлення чи підтримання єдиних цін можливо за наявності домовленості або узгоджених дій між господарюючими суб'єктами по визначенню та пропозиції єдиних цін на конкретні групи товарів і послуг чи створення умов з реалізації цих цін у відносинах зі споживачами шляхом обмеження товарів на ринку, використання неправдивої реклами. Можлива й така ситуація, за якої встановлюються єдині ціни на визначений товар і регулюється кількість товару, що випускається на ринок шляхом, наприклад, утримання їх у складських приміщеннях, вилученні з обліку і т.п. [39]

Слід, на нашу думку, погодитися з висновками І. Туйск щодо використаних у Законі України «Про захист економічної конкуренції» понять «недопущення

конкуренції», «усунення конкуренції» або «обмеження конкуренції». На її думку, недоречно було б давати легальне визначення цих понять, оскільки на різних ринках і при швидкій зміні стану справ не можна визначити однакові та загальні ознаки, що характеризували б вказані шкідливі для конкуренції наслідки [40]. Відповідно до Річного звіту Антимонопольного комітету України в 2008 р. було виявлено антиконкурентні узгоджені дії: 1) на ринку молочних продуктів (між ВАТ «Кременчуцький міськмолкозавод», ПП «Білоцерківська агропромислова група», ВАТ «Решетилівський маслозавод», ВАТ «Лубенський молочний завод», ЗАТ «Білицький молочноконсервний завод», ЗАТ «Гадячсир», ВАТ «Хорольський молококонсервний комбінат дитячих продуктів», ЗАТ «Пирятинський сирозавод», ТОВ «Миргородський сироробний комбінат» і ВАТ «Глобинський маслозавод» одночасно знизили закупівельні ціни на молоко першого гатунку в низці районів Полтавської області та встановили їх на одному рівні); 2) на ринку хліба та хлібобулочних виробів встановлення та підтримання цін на хліб і хлібобулочні вироби [19]. Визначаючи склад правопорушення – антиконкурентних узгоджених дій, на думку інших дослідників, законодавець виходить із того, що суб'єкти господарювання розуміють сутність і значення тих ознак, які їх визначають [40]. Припущення про подібні знання стосується як суб'єктів господарювання, що можуть бути суб'єктами правопорушення, так і осіб (органів), які займаються правозастосовною практикою. Таким чином, такі негативні наслідки для конкуренції, як її недопущення, усунення або обмеження є видами юридичних презумпцій. Універсальних критеріїв визначення недопущення, обмеження, усунення конкуренції немає, та антиконкурентні наслідки можуть бути конкретизовані (виявлені, визначені) залежно від виду антиконкурентних узгоджених дій і лише в межах конкретного ринку товарів (послуг) [40].

Антиконкурентні дії органів державної влади

За твердженням О. С. Каштанова, антиконкурентними діями в економічній конкуренції визнаються й дії, що вчинюються суб'єктами господарювання або органами влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління та контролю, суперечать законодавству про захист економічної конкуренції та завдають шкоди відносинам конкуренції у вигляді недопущення, обмеження, усунення або спотворення конкуренції [41]. Згідно зі ст. 15 Закону України «Про захист економічної конкуренції» антиконкурентними діями органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю, зокрема, визнаються: заборона або перешкоджання створенню нових підприємств чи здійснення підприємництва в інших організаційних формах у будь-якій сфері діяльності, а також встановлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності, на виробництво, придбання чи реалізацію певних видів товарів;

пряме або опосередковане примушення суб'єктів господарювання до вступу в асоціації, концерни, міжгалузеві, регіональні чи інші форми об'єднань або здійснення концентрації суб'єктів господарювання в інших формах; пряме або опосередковане примушення суб'єктів господарювання до пріоритетного укладення договорів, першочергового постачання товарів певному колу споживачів чи першочергового їх придбання в певних продавців; будь-яка дія, спрямована на централізований розподіл товарів, а також розподіл ринків між суб'єктами господарювання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи закупівель або за колом споживачів чи продавців; встановлення заборони на реалізацію певних товарів з одного регіону країни в іншому або надання дозволу на реалізацію товарів з одного регіону в іншому в певному обсязі чи за виконання певних умов; надання окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання пільг чи інших переваг, які ставлять їх у привілейоване становище стосовно конкурентів, що призводить або може призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції; дія, внаслідок якої окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання створюються несприятливі чи дискримінаційні умови діяльності порівняно з конкурентами; дія, якою встановлюються не передбачені законами України заборони та обмеження самостійності підприємств, у тому числі щодо придбання чи реалізації товарів, ціноутворення, формування програм діяльності та розвитку, розпорядження прибутком [18].

За статистичними даними Антимонопольного комітету України за 2008 р. серед антиконкурентних дій органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю було виявлено такі їх види:

а) прийняття будь-яких актів (рішень, наказів, розпоряджень, постанов тощо), надання письмових чи усних вказівок, укладення угод або будь-які інші дії чи бездіяльність органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю (колегіального органу чи посадової особи), які призвели або можуть призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції – 161;

б) заборона або перешкоджання створенню нових підприємств чи здійснення підприємництва в інших організаційних формах у будь-якій сфері діяльності, а також встановлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності, на виробництво, придбання чи реалізацію певних видів товарів – 15;

в) пряме або опосередковане примушення суб'єктів господарювання до вступу в асоціації, концерни, міжгалузеві, регіональні чи інші форми об'єднань або здійснення узгоджених дій концентрації суб'єктів господарювання в інших формах – 2;

г) пряме або опосередковане примушення суб'єктів господарювання до пріоритетного укладення договорів, першочергового постачання товарів певному колу споживачів чи першочергового їх придбання у певних продавців – 7;

д) будь-яка дія, спрямована на централізований розподіл товарів, а також розподіл ринків між суб'єктами господарювання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи закупівель або за колом споживачів чи продавців – 2;

е) встановлення заборони на реалізацію певних товарів з одного регіону країни в іншому або надання дозволу на реалізацію товарів з одного регіону в іншому в певному обсязі чи за виконання певних умов – 0;

є) надання окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання пільг чи інших переваг, які ставлять їх у привілейоване становище стосовно конкурентів, що призводить або може призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції – 93;

ж) дія, внаслідок якої окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання створюються несприятливі чи дискримінаційні умови діяльності порівняно з конкурентами – 60;

з) дія, якою встановлюються не передбачені законами України заборони та обмеження самостійності підприємств, у тому числі щодо придбання чи реалізації товарів, ціноутворення, формування програм діяльності та розвитку, розпорядження прибутком – 65;

и) делегування окремих владних повноважень об'єднанням, підприємствам та іншим суб'єктам господарювання, якщо це призводить або може призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції – 8;

і) схиляння суб'єктів господарювання, органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю до порушень законодавства про захист економічної конкуренції, створення умов для вчинення таких порушень чи їх легітимації – 302 [19].

Законодавець не вживає ознаку «узгоджені» при характеристиці дій органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю, тому при здійсненні кваліфікації злочину за ст. 228 КК України до антиконкурентних узгоджених дій, примушування до яких забороняється у способи, передбачені ст. 228 КК України, відносяться лише антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання [41]. Для кваліфікації злочину, передбаченого ст. 228 КК, необхідно встановити факт примушування саме до антиконкурентних узгоджених дій. *Примушування до вчинення будь-яких інших узгоджених дій, до антиконкурентних дій органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю, не вважається злочином* відповідно до ст. 228 КК України. У зв'язку з цим, необхідно чітко визначити, які дії суб'єктів господарювання законодавець вважає антиконкурентними узгодженими.

Антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання

При визначенні змісту використаного в диспозиції ч. 1 ст. 228 КК України та в Законі України «Про захист економічної конкуренції» термінологічного звороту «антиконкурентні узгоджені дії» слід ураховувати, що будь-яка антиконкурентна узгоджена дія є узгодженою дією, однак не кожна узгоджена дія є антиконкурентною. Тому саме по собі здійснення узгоджених дій не суперечить законодавству, у той час як узгоджені дії, що мають антиконкурентні наслідки, визнаються порушеннями законодавства про захист економічної конкуренції. У ст. 5 Закону України «Про захист економічної конкуренції» узгодженими діями визнаються укладення суб'єктами господарювання угод у будь-якій формі, прийняття об'єднаннями рішень у будь-якій формі, а також будь-яка інша погоджена конкурентна поведінка (діяльність, бездіяльність) суб'єктів господарювання [18]. Узгодженими діями є також створення суб'єкта господарювання, об'єднання, метою чи наслідком створення якого є координація конкурентної поведінки між суб'єктами господарювання, що створили зазначений суб'єкт господарювання, об'єднання, або між ними та новоствореним суб'єктом господарювання, або вступ до такого об'єднання. Особи, які чинять або мають намір чинити узгоджені дії, є учасниками узгоджених дій [18].

Узгоджені дії визнаються антиконкурентними за умови, що вони *можуть призвести або призвели до недопущення, усунення або обмеження конкуренції*, тобто за *умови можливого чи дійсного настання негативних для конкуренції наслідків*. При цьому шкода від порушень конкуренції фактично завдається споживачам, державі, суб'єктам господарювання, права та інтереси яких порушуються.

Згідно з ч. 2 ст. 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції» антиконкурентними узгодженими діями є узгоджені дії, що призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції. Антиконкурентними узгодженими діями, зокрема, визнаються такі, що стосуються:

- 1) встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів;
- 2) обмеження виробництва, ринків товарів, техніко-технологічного розвитку, інвестицій або встановлення контролю над ними;
- 3) розподілу ринків чи джерел постачання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи придбання, за колом продавців, покупців або споживачів чи за іншими ознаками;
- 4) спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів;
- 5) усунення з ринку або обмеження доступу на ринок (вихід з ринку) інших суб'єктів господарювання, покупців, продавців;
- 6) застосування різних умов до рівнозначних угод з іншими суб'єктами господарювання, що ставить останніх у невідгдане становище в конкуренції;
- 7) укладення угод за умови прийняття іншими суб'єктами господарювання

додаткових зобов'язань, які за своїм змістом або згідно з торговими та іншими чесними звичаями в підприємницькій діяльності не стосуються предмета цих угод;

8) суттєвого обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання на ринку без об'єктивно виправданих на те причин [18].

Антиконкурентними узгодженими діями вважається також вчинення суб'єктами господарювання схожих дій (бездіяльності) на ринку товару, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції в разі, якщо аналіз ситуації на ринку товару спростовує наявність об'єктивних причин для вчинення таких дій (бездіяльності) [18, ст.6].

Крім цього, до антиконкурентних узгоджених дій варто також віднести поставання чи використання товарів, якщо учасник узгоджених дій стосовно іншого учасника узгоджених дій встановлює обмеження на: 1) використання поставлених ним товарів чи товарів інших постачальників; 2) придбання в інших суб'єктів господарювання або продаж іншим суб'єктам господарювання чи споживачам інших товарів; 3) придбання товарів, які за своєю природою або згідно з торговими та іншими чесними звичаями у підприємницькій діяльності не належать до предмета угоди; 4) формування цін або інших умов договору про продаж поставленого товару іншим суб'єктам господарювання чи споживачам, – і якщо такі узгоджені дії: призводять до суттєвого обмеження конкуренції на всьому ринку чи в значній його частині, у тому числі монополізації відповідних ринків; обмежують доступ на ринок інших суб'єктів господарювання; призводять до економічно необґрунтованого підвищення цін або дефіциту товарів [18, ст.8].

Антиконкурентними узгодженими діями можуть визнаватись угоди про передачу прав інтелектуальної власності або про використання об'єкта права інтелектуальної власності в тій частині, у якій вони обмежують у здійсненні господарської діяльності сторону угоди, якій передається право, якщо ці обмеження виходять за межі законних прав суб'єкта права інтелектуальної власності. Не вважаються такими, що виходять за межі прав: обмеження стосовно обсягу прав, які передаються, строку та території дії дозволу на використання об'єкта права інтелектуальної власності, а також виду діяльності, сфери використання, мінімального обсягу виробництва [18, ст.9].

Антиконкурентними діями також вважаються будь-які добровільні узгоджені дії малих або середніх підприємців щодо спільного придбання товарів, якщо вони призводять до суттєвого обмеження конкуренції та сприяють підвищенню конкурентоспроможності малих або середніх підприємців [18, ст.7]. Малим та середнім відповідно до Закону України «Про захист економічної конкуренції» є суб'єкт господарювання, дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній фінансовий рік чи вартість активів якого не перевищує суми, еквівалентної 500 ти-

сячам євро, визначеної за курсом Національного банку України, що діяв у останній день фінансового року, якщо на ринках, на яких діє цей підприємець, є конкуренти зі значно більшою ринковою часткою [18, ст.1].

Антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання можуть бути вчинені принаймні двома або більшою кількістю суб'єктів господарювання, які не обов'язково поєднуються в єдиний суб'єкт права, проте в такому об'єднанні кожен з учасників об'єднання впливає на поведінку інших учасників ринку. Учасниками антиконкурентних узгоджених дій можуть бути як потенційні, так і реальні конкуренти, які зацікавлені не тільки в отриманні певних переваг на ринку, а й в отриманні доходу від такої «спільної» узгодженої поведінки.

За статистичними даними Антимонопольного комітету України за 2008 р. кількість справ про порушення цього виду, завершених протягом року з визнанням вчинення порушення, збільшилася порівняно з 2007 р. на понад 82,7 %, загальна кількість припинених порушень цього виду та дій, що мали ознаки таких порушень, зросла з 139 до 254 [19].

Таким чином, може йтися про загальну поширеність окремих видів антиконкурентних узгоджених дій, якими є встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів та спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів вчинення суб'єктами господарювання схожих дій (бездіяльності) на ринку товару, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції в разі, якщо аналіз ситуації на ринку товару спростовує наявність об'єктивних причин для вчинення таких дій (бездіяльності).

Порушенням законодавства щодо встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів є сам факт встановлення чи підтримання цін у неконкурентний спосіб, незалежно від того, є вони вищими чи нижчими від тих, що існували до змови, або навіть не змінилися.

Ціна товарів, робіт, послуг впливає на виникнення соціальних зв'язків між суб'єктами господарювання, державою та споживачами товарів, робіт, послуг. Відповідно до витратної теорії вартості ціна залежить від вартості. Вартість товару – матеріалізована в ньому праця. На думку спеціалістів, ця теорія має певні вади: виходячи з її положень, важко встановити ціну благ, які мають споживчу цінність, але не є результатами людської праці [42]. Відповідно до положень маржинальної теорії основним фактором, що впливає на процес ціноутворення, є не витрати праці на виробництво товарів, а їх корисність для покупця, під якою розуміють здатність задовольнити потреби людей. Відповідно до теорії А. Маршала, у якості ціноутворюючих факторів необхідно розглядати попит і пропозицію, оскільки рух цін являє собою наслідки дії складного комплексу факторів: дія ефективної праці та виробництва, стану грошового обороту, платіжного балансу та державних фінансів, характеру державного регулювання [43]. Відповідно до ринкового підходу

визначення ціни формується так: ціна – це форма виразу цінності благ, які виявляються в процесі їх обміну [44].

У будь-якому разі ціна виконує інформаційну функцію, оскільки:

- 1) є вартісною характеристикою товару (робіт, послуги);
- 2) формує позицію продавців і покупців;
- 3) визначає величину попиту та пропозиції.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про ціни і ціноутворення в Україні» в народному господарстві застосовуються вільні ціни і тарифи, державні фіксовані та регульовані ціни і тарифи [45]. Вільні ціни і тарифи встановлюються на всі види продукції, товарів і послуг, за винятком тих, по яких здійснюється державне регулювання цін і тарифів. Державні фіксовані та регульовані ціни і тарифи встановлюються на ресурси, які справляють визначальний вплив на загальний рівень і динаміку цін, на товари і послуги, що мають вирішальне соціальне значення, а також на продукцію, товари і послуги, виробництво яких зосереджено на підприємствах, що займають монопольне (домінуюче) становище на ринку. Відповідно до ст. 14 вказаного Закону вся необґрунтовано одержана підприємством, організацією сума виручки внаслідок порушення державної дисципліни цін та діючого порядку визначення вартості будівництва, що здійснюється із залученням коштів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів, а також коштів державних підприємств, установ та організацій, підлягає вилученню в дохід відповідного бюджету залежно від підпорядкованості підприємства, організації. Крім того, у позабюджетні фонди місцевих Рад стягується штраф у двократному розмірі необґрунтовано одержаної суми виручки. Вказані суми списуються з рахунків підприємств і організацій у банківських установах за рішенням суду. У разі перевищення встановлених роздрібних цін покупець платить за товар гроші в сумі, що перевищує ціну, визначену для продажу товарів компетентними органами чи особами [45].

Слід зазначити, що демпінгові змови тобто змова про встановлення ціни, яка є нижчою за ринкову ціну чи ціну реалізації товарів, робіт, послуг у інших суб'єктів господарювання на відповідному ринку, є одним з економічних засобів усунення суб'єктів господарювання з відповідного ринку чи залучення більшої кількості споживачів.

Щодо державного регулювання ціноутворення зазначимо, що доцільно було б чітко врегулювати питання державної підтримки (допомоги) певним галузям на законодавчому ринку. Так, відповідно до Закону України «Про державний матеріальний резерв» одним із завдань резерву є надання державної підтримки окремим галузям народного господарства, підприємствам, установам і організаціям з метою стабілізації економіки в разі тимчасових порушень термінів постачання важливих видів сировини і паливно-енергетичних ресурсів, продовольства, ви-

никнення диспропорції між попитом і пропонуванням на внутрішньому ринку та участь у виконанні міждержавних договорів [46].

У практиці нерідко вживаються поняття «*економічно обгрунтована ціна*». Універсальної методики визначення такої ціни немає, тому її «обгрунтованість» слід визначати, виходячи з ринкових умов, що існують у конкретний часовий період на території відповідної держави. «Ціною майна (внеску)» відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики оцінки вартості майна під час приватизації» від 12 жовтня 2000 р. № 1554 визнають грошову суму, за якою можливий перехід права власності на об'єкт оцінки або передача права управління ним; грошовий еквівалент вартості майна, визначений за допомогою експертної чи стандартизованої оцінки. Відповідно до Наказів Держкомстату від 14 листопада 2006 р. № 519 «Про затвердження Методологічних положень щодо організації статистичного спостереження за змінами цін (тарифів) на споживчі товари (послуги) і розрахунку індексу споживчих цін», від 27 липня 2007 р. № 265 «Про затвердження Методики розрахунку базового індексу споживчих цін» під «ціною» розуміють грошове відображення вартості товару (послуги) за його кількісну одиницю. Також широко вживається поняття «ринкова ціна», яка має свої особливості:

1) може бути визначена лише в межах ринку – часових, географічних, товарних. При цьому, в різні часові періоди, так само як і в географічні, ринкова ціна визначається індивідуально;

2) вказати про те, чи є ціна ринковою, можуть лише спеціалісти, які мають відповідні спеціальні знання. Єдиної методики для визначення ринкової ціни немає і не може бути, оскільки визначення ціни залежить від виду товару та ринкових умов на ринку. Суб'єкти оціночної діяльності та суб'єкти господарювання, які проводять маркетингові дослідження, орієнтуються на методи, які визначені в Національних стандартах оцінки майна, затверджених постановами КМУ.

Товаром відповідно до Закону України «Про захист економічної конкуренції» є будь-який предмет господарського обороту, у тому числі продукція, роботи, послуги, документи, що підтверджують зобов'язання та права (зокрема цінні папери). Законодавством про захист прав споживачів визначено, що споживач має право на якісну та таку, що відповідає вимогам затверджених стандартів, послугу, роботу, продукцію, яка повинна надаватися споживачеві за економічно обгрунтованою ціною [18]. **Продукція** – це продукти діяльності людини, створені для задоволення потреб інших людей, суспільства в цілому. Продукція може бути різноманітного призначення: промислового, споживчого тощо. Продукцією є як готові вироби, так і напівфабрикати, сировина тощо. Зокрема, до продукції відносяться плоди землі, вилучені з затратами праці з їх природного стану (видобуті корисні копалини і продукти їх переробки, заготовлені ягоди, гриби, трави, виловлена риба, впольо-

вані дикі звірі). У Законі України «Про захист прав споживачів» під продукцією розуміється будь-який виріб (товар), робота чи послуга, що виготовляються, виконуються чи надаються для задоволення суспільних потреб [36, ст.1]. Різновидом продукції є **товари** – продукти виробництва чи діяльності людини, створені для задоволення потреб споживача через обмін, купівлю-продаж. Характерною ознакою товару є його споживча вартість – здатність задовольняти ті чи інші потреби та мати ціну – грошову форму вартості товару. Під **роботою** в Законі України «Про захист прав споживачів» розуміється діяльність виконавця, результатом якої є виготовлення товару або заміна його властивостей за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб, а під **послугою** – діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб [36, ст.1].

Відповідно до п.п. 15, 17, 22 Положення про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти, затвердженого постановою КМ України від 17 жовтня 2008 р. № 921 під послугою розуміють будь-яку закупівлю, крім товарів і робіт, включаючи підготовку спеціалістів, забезпечення транспортними засобами та засобами зв'язку, освоєння технологій, наукові дослідження, медичне та побутове обслуговування, поточний ремонт, а також консультаційні послуги. Під товаром розуміють продукцію, об'єкти будь-якого виду та призначення, у тому числі сировина, вироби, устаткування, технології, предмети у твердому, рідкому, газоподібному стані, включаючи електроенергію, а також послуги, пов'язані з поставкою товарів, якщо їх вартість не перевищує вартості самих товарів. Під роботами розуміють будь-яку діяльність, пов'язану з проектуванням, будівництвом нових, розширенням, реконструкцією, капітальним ремонтом та реставрацією існуючих об'єктів і споруд виробничого та невиробничого призначення, технічним оснащенням діючих підприємств, а також супровідні послуги, у тому числі геодезичні роботи, буріння, сейсмічні дослідження, аеро- і супутникова фотозйомка та інші, якщо вартість виконання зазначених послуг не перевищує вартості самого будівництва.

Відповідно до ст. 194 ЦК цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право і визначає взаємовідносини між особою, яка його розмістила (видала), і власником та передбачає виконання зобов'язань згідно з умовами його розміщення, а також можливість передачі прав, що впливають з цього документа, іншим особам [47]. В Україні в цивільному обороті можуть бути такі групи цінних паперів:

1) пайові цінні папери, які засвідчують участь у статутному капіталі, надають їх власникам право на участь в управлінні емітентом і одержання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна при ліквідації емітента;

2) боргові цінні папери, що засвідчують відносини позики та передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений строк кошти відповідно до зобов'язання;

3) похідні цінні папери, механізм розміщення та обігу яких пов'язаний із правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та (або) товарних ресурсів;

4) товаророзпорядчі цінні папери, що надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Законом можуть визначатися також інші групи цінних паперів. Цінні папери можуть існувати в документарній і бездокументарній формі відповідно до закону [47].

Щодо *ринку*, то крім часових, територіальних і товарних характеристик, варто зазначити, що визначення ринку дає змогу чітко встановити коло його учасників, рівень їх ринкової влади, рівень конкуренції. Ознаки ринкової влади поділяються на основні та додаткові. До основних слід віднести:

1) особливості поведінки суб'єкта (суб'єктів господарювання) на ринку:

а) здатність суб'єкта господарювання, який (які) не є єдиним (єдиними) виробником (постачальником) відповідного товару (товарної групи), диктувати свої умови при продажу товару (товарної групи), укладенні договору про поставки, нав'язувати споживачу не вигідні умови;

б) здатність суб'єкта (суб'єктів) господарювання шляхом монополізації ринку постачання виробничих ресурсів обмежувати конкуренцію, витіснити з ринку інших підприємців, які виробляють відповідні товари (товарні групи) із застосуванням цих виробничих ресурсів або створювати бар'єри вступу на ринок;

в) здатність суб'єкта (суб'єктів) господарювання скорочувати або обмежувати випуск товарів (товарних груп) і постачання їх на ринок збуту з метою отримання односторонньої користі при купівлі або продажу товарів (товарних груп), при укладанні договорів і угод про постачання товарів (товарних груп), а інші суб'єкти господарювання, які є його конкурентами, не здатні компенсувати утворений дефіцит товарів (товарних груп);

г) здатність суб'єкта (суб'єктів) господарювання підвищувати ціни на товари (товарні групи) і підтримувати їх на рівні, що перевищує рівень, обумовлений конкуренцією на ринку;

2) особливості ринку:

а) присутність на ньому суб'єкта господарювання (суб'єктів) господарювання, у якого немає жодного конкурента;

б) частки на ринку, які належать конкурентам, порівняно невеликі;

в) можливості доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів і збуту товарів (товарних груп) суттєво обмежені;

г) бар'єри доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявні пільги чи інші обставини, що суттєво обмежують вступ на ринок нових суб'єктів господарювання.

До додаткових ознак ринкової влади відносять: високий рівень концентрації ринку; високі бар'єри вступу на ринок потенційних конкурентів; тривалий період (не менше 3 років) відсутності появи нових суб'єктів господарювання з істотною часткою на ринку; суттєва кількісна перевага (не менше 10 %) частки суб'єкта (суб'єктів) господарювання над частками інших конкурентів за умови стабільності структури ринку протягом тривалого періоду; значні частки суб'єкта (суб'єктів) господарювання на вертикально суміжних ринках (ресурсів, транспортних послуг, торговельних послуг, рекламних послуг тощо) та територіально суміжних ринках; наявність у об'єкта аналізу особливих прав, повноважень, пільг, зокрема наданих органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративного-господарського управління та контролю чи інших суб'єктів господарювання, які займають монопольне (домінуюче) становище.

Щодо усунення з ринку або обмеження доступу на ринок (вихід з ринку) інших суб'єктів господарювання, покупців, продавців, то ці дії створюють перешкоди (бар'єри) доступу на ринок (виходу з ринку) або усувають суб'єктів господарювання, які не є учасниками дії, тому можуть бути названі бар'єрними антиконкурентними узгодженими діями. Поняття «бар'єри вступу на ринок» та «бар'єри виходу з ринку» визначені в Методиці визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку, затвердженій розпорядженням Антимонопольного комітету України від 5 березня 2002 р. № 49-р. [13]

Ураховуючи те, що кожен вид антиконкурентних узгоджених дій має свої специфічні ознаки (суб'єктивні, об'єктивні), а також те, що перелік антиконкурентних узгоджених дій є невичерпним, а окремі антиконкурентні узгоджені дії можуть бути дозволені АМКУ або КМУ, доцільно було б установити, примушування до яких саме видів антиконкурентних узгоджених дій вважається злочином.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Метафизика : сочинения / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 9-16.
2. *Тюрго А. Р. Ж.* Избранные экономические произведения / А. Р. Ж. Тюрго. – М. : Соцэкгиз, 1961. – С. 82.
3. *Гоббс Т.* Левиафан. Або суть, будова і повноваження держави церковної і цивільної / Т. Гоббс. – К. : Дух і Літера, 2000. – С. 180.
4. История экономических учений / под ред. В. Антономова, О. Ананьина, Н. Макакшевой. – М. : ИНФРА-М., 2000. – С. 80-81.
5. *Миль Дж.* Основы политической экономии и некоторые аспекты их применения к социальной философии. Т. 3: пер. с англ. / Дж. Миль. – М. : Прогресс, 1980. – С. 140-141.
6. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Т. 2, кн. 2. Процесс обращения капитала / К. Маркс; пер. И. И. Скворцова-Степанова. – М. : Политиздат, 1978. – С. 191.

7. Верлен М. Теория празного класса / М. Верлен. – М. : Мысль, 1984. – С. 174-202.
8. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия: пер с англ. / Й. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – С. 51-52.
9. Шумпетер Й. Теория экономического развития. (Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) : пер. с нем / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 128-129.
10. Тотьев К. Ю. Конкурентное право (правовое регулирование конкуренции) : учебник / К. Ю. Тотьев. – М. : Издательство РДЛ, 2000. – С. 17-18.
11. Хутов К. М. Преступный монополизм: уголовно-политическое и криминологическое исследование / К. М. Хутов; под ред. Н. А. Лопашенко. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 3-4.
12. Фатхутдинов Р. А. Управление конкурентоспособностью организации : учебник / Р. А. Фатхутдинов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Маркет ДС, 2008. – С. 42.
13. Методика визначення монопольного (домінуючого) положення суб'єктів господарювання на ринку, затвердженої Розпорядженням Антимонопольного комітету України від 5 березня 2002 р. № 49-р та зареєстрованої в Міністерстві юстиції України 1 квітня 2002 р. за № 317/6605. Офіц. веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua/amku>
14. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / авт. : Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін. ; за заг. ред. В. К. Мамутова. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 59.
15. Хакулов М. Х. Преступления, посягающие на свободу и добросовестность конкуренции в сфере предпринимательской деятельности : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право / М. Х. Хакулов. – М., 2009. – С. 7.
16. Леле М. Абсолютное оружие. Как убить конкуренцию : захват и удержание рынка / Миленд Леле ; пер. с англ. А. Кириченко, М. Штернгарца. – М. : Коммерсантъ ; С.-Пб. : Питер, 2009. – С. 11.
17. Базилевич В. Д. Природні монополії / В. Д. Базилевич, Г. М. Филок. – К. : Знання, 2006. – С. 13.
18. ЗУ Про захист економічної конкуренції // Відомості Верховної Ради. – 2001. – №12. – Ст. 64.
19. Антимонопольний комітет України. Офіційний веб-портал // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/doccatalog/list?=95114>
20. Портер М. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / Майкл Портер; Пер. с англ. - 3-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. - С. 381.
21. Закон України «Про природні монополії» від 20 квітня 2000 р. № 1682-III // Відомості Верховної Ради. – 2000. – №30. – Ст. 238.
22. Удалов Т. Г. Конкурентне право : навчальний посібник / Т. Г. Удалов. – К. : Школа, 2004. – 496 с.
23. Туйськ І. Основание юридической ответственности за нарушения законодательства о защите экономической конкуренции / І. Туйськ // Господарське право. – 2002. – № 6. – С. 16-18.
24. Каштанов О. С. Правовий захист від антиконкурентних узгоджених дій в економічній конкуренції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право ; господарсько-процесуальне право» / О. С. Каштанов. – Донецьк, 2005. – 16 с.
25. Шукліна Н. Г. Конституційно-правовий статус людини і громадянина // Конституційне право України ; за ред. В. Ф. Погорілка : Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти. – К. : Наукова думка, 1999. – С. 214.
26. Проблемы общей теории права и государства : Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : НОРМА, 2006. – С. 227.

27. *Кушніренко О. Г.* Права і свободи людини та громадянина : Навчальний посібник / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – С. 6-7.
28. *Зінченко І. О.* Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина / Аналіз законодавства і судової практики : Монографія / І. О. Зінченко. – Харків : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. – С. 10-11.
29. *Петрухин И. Л.* Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью) / И. Л. Петрухин. – М., 1999. – С. 19.
30. *Воложанина М. Н.* Свобода личности как предмет социально-философского анализа : автореф. дис. ... канд. филос. наук / М. Н. Воложанина. – М., 1991. – С. 57.
31. *Шевчук С.* Судовий захист прав людини : Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2006. – С. 21.
32. Конституційно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю. Н. Тодыка, О. Ю. Тодыка. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 51.
33. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : Підручник ; пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2006. – С. 172.
34. Теорія держави і права. Академічний курс : Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 79.
35. ЗУ Про захист від недобробовісної конкуренції // Відомості Верховної Ради. – 1996. – №36. – Ст. 164.
36. ЗУ Про захист прав споживачів // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №30. – Ст. 379.
37. Великий тлумачний словник сучасної української мови : [з дод. і допов.] / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1518.
38. ЗУ Про зовнішньоекономічну діяльність // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №29. – Ст. 377.
39. *Жуков Е. В.* Уголовная ответственность за монополистические действия и ограничение конкуренции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право» / Е. В. Жуков. – Ростов-на Дону, 2003. – С. 8-9.
40. *Туйськ І.* Основание юридической ответственности за нарушения законодательства о защите экономической конкуренции / І. Туйськ // Господарське право. – 2002. – № 6. – С. 18.
41. *Каштанов О. С.* Правовий захист від антиконкурентних узгоджених дій в економічній конкуренції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право ; господарсько-процесуальне право» / О. С. Каштанов. – Донецьк, 2005. – С. 3.
- Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №25-26. – Ст. 131.
42. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / авт. : Г. Л. Знаменський, В. В. Хахулін, В. С. Щербина та ін. ; за заг. ред. В. К. Мамутова. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 65.
43. *Райзберг Б. А.* Курс економіки : учебник / Б. А. Райзберг. – М. : Инфра. – М., 2000. – С. 541-542.
44. *Абрютина М. С.* Ценообразование в рыночной экономике / М. С. Абрютина. – М. : Дело и сервис, 2002. – 255 с.
45. ЗУ Про ціни і ціноутворення в Україні // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – №19-20. – Ст. 190.
46. ЗУ Про державний матеріальний резерв // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №13. – Ст. 112.
47. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №40-44. – Ст. 356.

1.2. Прикладні правові проблеми сучасного суспільства

1.2.1. Створення і розвиток органів внутрішніх справ на транспорті України

Завдання, що вирішуються в процесі управління всіма видами сучасного транспорту, полягають у забезпеченні точного виконання державного плану перевезень, безперервного і безпечного руху транспортних засобів, доцільного їх використання щодо своєчасної та охоронної доставки вантажів, культурного обслуговування пасажирів. Успішне виконання вказаних завдань залежить від дисциплінованості й організованості працівників транспорту та громадян, які користуються послугами транспорту, підтримання належного порядку в потягах, на пароплавах, повітряних судах, залізничних станціях, пристанях, аеропортах, аеровокзалах.

Слід ураховувати, що порушення громадського порядку, правил руху і користування транспортними засобами має підвищену громадську небезпеку і може викликати тяжкі наслідки. Пасажири, які постраждали на транспорті від правопорушень і злочинів, нерідко потрапляють у скрутне становище, залишаючись без коштів, речей і документів, а їхнє життя та здоров'я піддаються небезпеці. До того ж у таких випадках важко встановити місце вчинення злочину і затримати злочинців. Велике скупчення пасажирів і вантажів часто створюють умови для порушення встановленого порядку руху і правил користування транспортними засобами, призводять до аварій, катастроф, загибелі людей, знищення вантажів. Злочинці часто використовують різноманітні обставини, які виникають на транспорті, тому службові обов'язки співробітники органів внутрішніх справ на транспорті виконують в особливих умовах.

Становлення, розвиток і діяльність ОВС на транспорті тісно пов'язані зі змінами, що відбуваються в державі. За допомогою транспорту забезпечується взаємодія багатьох частин господарського механізму країни, здійснюється об'єднання видобувної промисловості з переробною, сільського господарства з індустрією, виробників зі споживачами.

Розглядаючи систему залізничного транспорту, яка є частиною транспортного організму України, можна дійти висновку, що вона становить великий і складний народногосподарський комплекс. Вона розташована на території 603,7 тис. км із населенням близько 46 млн. осіб. На нараді керівників держав, які входять до Співдружності Незалежних Держав (Мінськ, 14 січня 1992 р.), було вирішено зберегти централізоване управління залізничним транспортом на всій території колишнього Радянського Союзу, що знайшло підтвердження в постанові Кабінету Міністрів

Україні від 3 квітня 1993 р. № 246 «Про угоди щодо міжнародного залізничного вантажного та пасажирського сполучення» [1].

Для забезпечення надійного та безперервного функціонування всіх видів транспорту необхідним є суворе дотримання дисципліни як на державному рівні, так і його безпосередніми працівниками, усіма громадянами, які користуються транспортними послугами.

Порушення громадського порядку на транспорті, його експлуатації та правил руху мають підвищену громадську небезпеку і можуть призвести до тяжких наслідків, дезорганізації пасажирських і вантажних перевезень, завдати матеріальної шкоди, викликати аварії, катастрофи, спричинити нещасні випадки, запізнення потягів, літаків, річкових і морських суден. Тому громадський порядок і безпека на транспорті мають особливо важливе значення, а їх забезпечення на належному рівні є однією з головних умов успішного виконання народногосподарських і соціальних завдань.

До системи залізничного транспорту України відносять і метрополітени міст Києва, Дніпропетровська та Харкова зі складним ремонтним, енергетичним та іншими господарствами. Послугами метрополітену, який обслуговують територіальні відділи органів внутрішніх справ, користуються мільйони пасажирів. Магістральні залізниці працюють у тісному контакті з немагістральними під'їзними коліями, що забезпечують виробничу діяльність десятків тисяч промислових та сільськогосподарських підприємств.

Важливими умовами виконання завдань залізничного транспорту є забезпечення надійного громадського порядку та безпеки, спокою громадян, які перебувають на об'єктах транспорту; також забезпечення та застосування державними і громадськими установами наданих їм прав. Із цією метою було прийнято та функціонує в країнах СНД положення, що зобов'язує керівників залізничного транспорту вжити заходів щодо забезпечення порядку і безпеки в означеній транспортній системі, шляхом прийняття та виконання відповідних нормативних актів, які регламентують громадський порядок і безпеку та мають обов'язковий характер для всіх осіб, організацій та установ, що користуються залізничним транспортом, а також регламентували б діяльність органів внутрішніх справ на транспорті.

Окреме місце в забезпеченні громадського порядку і безпеки на транспорті належить різним громадським об'єднанням, які, на жаль, останнім часом послабили свою діяльність, але активізація їхньої роботи, поширення позитивного досвіду діяльності, висвітлення його в засобах масової інформації повинно принести вагомий результат.

З метою охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, а також більш ефективної боротьби зі злочинністю на транспорті організовані й успішно працюють підрозділи органів внутрішніх справ залізничного, повітря-

ного, водного транспорту та охорони метрополітенів, які мають свою історію та традиції.

На всіх етапах свого становлення та розвитку міліція вела активну боротьбу зі злочинністю, сприяла зміцненню правопорядку в Україні. Надто складно було реалізовувати завдання, які поставали перед нею, оскільки робітнича міліція часів Української Центральної Ради, варта Гетьманату, народна міліція Директорії та робітничо-селянська міліція періоду існування радянської влади виконували нормативно-правові акти, які приймав відповідний уряд.

Слід зазначити, що органи внутрішніх справ (транспортна міліція) народжувалися, не маючи необхідних професійних знань і вмій, технічних засобів, досвіду практичної роботи, були допущені прорахунки й помилки, про що свідчать матеріали тих років, які регламентували діяльність транспортної міліції. Однак єдиною метою роботи транспортної міліції була і залишається охорона інтересів і прав пасажирів, які користуються послугами транспорту.

Вивчаючи архівні матеріали, можна дійти висновку, що органи транспортної міліції на етапах становлення, розвитку та діяльності перебували у стані організації, реорганізації та розбудови, але вони завжди вели боротьбу з розкраданням державної власності, контролювали процес зберігання вантажів, що перевозилися, маючи при цьому активну підтримку громадських формувань.

Розглянемо окремі періоди становлення, розвитку, діяльності міліції, яка забезпечувала чітке функціонування транспорту на різних об'єктах розвитку нашої держави. Так, у газеті «Голос Києва» № 24 від 15 травня 1918 року писалось, що готується проект закону «Про передачу органів міліції в підпорядкування Міністерства внутрішніх справ», у якому пропонується назвати міліцію Державною вартою, ішлося також про те, що на місцях Державна варта буде підпорядкована губернським старостам, міським отаманам. У серпні 1918 р. Радою Міністрів було ухвалено закон «Про Статут Української Державної варти», у якому визначено окремий розділ XIII – «Про упорядкування Державною вартою смуги відчуження залізниць Української держави» [2].

Усю територію смуги відчуження залізниць було поділено на сім самостійних районів: Київський, Одеський, Південний, Катеринославський, Лівобережний, Харківський, Подільський.

На чолі Державної варти кожного району смуги відчуження залізниць стояв отаман, який мав права інспектора Державної варти.

При проведенні дізнання про злочини службовці Державної варти перебувають у безпосередній підлеглих особам прокурорського нагляду згідно з положеннями «Устава уголовного судопроизводства» від 1864 р., які стосуються службовців загальної поліції [3].

Отамани районів у смузі відчуження залізниць призначалися та звільнялися мі-

ністром внутрішніх справ за поданням директора Департаменту Державної варти та безпосередньо підпорядковувалися директорові Департаменту Державної варти.

Обов'язком була допомога отаманові району смуги відчуження залізниць щодо комплектування службовим персоналом та інституціями Державної варти району, а також догляд за діяльністю останніх на місцях; на помічників начальників: районів - начальників відділу Державної варти районів. Порядок діяльності, обов'язки вищевказаних осіб визначалися районним отаманом.

При кожному отаманові Державної варти району діяло Управління. Кожний район у смузі відчуження залізниць поділявся на відповідні філії.

Нормальна довжина філії – 200 верст (одна верста – 1,06 км), мінімальна – 150 верст залізничної колії залежно від розміру руху в районі залізниці.

На чолі кожної філії стояв начальник Державної варти, який безпосередньо підлягав районному отаманові.

У Київській, Харківській, Одеській і Катеринославській філіях Державної варти начальник мав у своєму безпосередньому розпорядженні два помічники.

Кількість вартових для кожного району смуги відчуження залізниці призначалася з розрахунку один вартовий на сім верст залізничної колії.

На кожних п'ять вартових мав бути один старший; на кожен філію – по одному старшому вартовому.

Вартові району розподілялися по філіях на розсуд отамана району смуги відчуження залізниці.

Права та обов'язки Державної варти смуги відчуження залізниці

Службовий персонал Державної варти залізничних районів користувався всіма правами відповідних службовців міської Державної варти і виконував обов'язки щодо підтримання охорони зовнішнього порядку, громадської безпеки, а саме завдання щодо:

а) виявлення всіх кримінальних злочинів і правопорушень, які скоювалися в межах смуги відчуження залізниці;

б) попередження та припинення всіх порушень, які були спрямовані проти особи тої та майнової безпеки осіб, які весь час або тимчасово перебували в смузі відчуження залізниці;

в) виконання обов'язків, що накладалися на залізничну варту діючим Статутом залізниць Української держави;

г) догляду за виконанням пасажирами та службовцям залізниць правил і розпоряджень Уряду, які забезпечували зовнішній порядок і благопристойність на залізницях;

д) допомоги військовому відомству;

е) допомоги в необхідних випадках особам урядових земських, міських і громадських інституцій;

е) реєстрації залізничних службовців, які працювали у смузі відчуження щодо інформування керівництва залізниць про осіб, котрі за своєю колишньою діяльністю або з моральних ознак не відповідали службовому положенню.

Про відносини між урядовцями Державної варти в смузі відчуження, іншими урядовцями Державної варти і вартовими частин залізниць

Усі службовці Державної варти, незалежно від сфери своєї діяльності (міської, повітової, залізничної, повідомної та розвідувальної) працювали у повному взаємному зв'язку та зобов'язані були надавати один одному допомогу всіма можливими засобами.

Службовці Державної варти, а також службовці загальної розвідувальної та повідомної Державної варти при розслідуванні злочинів, які було виявлено в смузі відчуження, а також останні службовці при розслідуванні злочинів, які було виявлено поза смугою відчуження, мали змогу продовжувати розслідування та розвідку поза смугою відчуження, до того ж службовці Державної варти місцевого району (відділу) повинні були надавати повну допомогу службовцям, які перейшли межі смуги відчуження. З метою розвідки та повідомлення службовці залізничної Державної варти користувалися послугами місцевих органів розвідувальної та повідомної Державної варти.

Команди та артілі, які створювалися залізничним керівництвом з метою охорони вантажів і агентів на залізниці, зобов'язані були виконувати всі вимоги службовців залізничної Державної варти в межах своїх обов'язків і надавати службовцям останньої повну допомогу стосовно виконання завдань, які на них покладалися.

Для підготовки вартових у кожному губернському місті та отаманстві розпорядженням губернського старости (міського отамана) відкривали школи, до яких вступали особи, які знову призначалися на посади вартових, де вони працювали й навчалися до складання іспиту щодо твердого засвоєння програми школи.

Нагляд за цими школами, а також контроль за процесом навчання покладался на класних службовців Державної варти на розсуд губернського старости (міського отамана).

Для спеціальної підготовки класних службовців залізничної Державної варти, а також підготовки начальників розвідувальних відділів і філій та їх помічників при Департаменті Державної варти утворювалися окремі курси на два відділи (за спеціальностями). Такі курси обслуговувалися службовцями Міністерства внутрішніх справ на розгляд директора Департаменту Державної варти та директорів інших відомств за згодою директора Департаменту з останніми.

З метою підготовки начальників розвідувальних районів та їх помічників ство-

рюються курси при кожному розвідувальному відділі. Такі курси обслуговувалися службовцями Державної варти за призначенням губернських старостів (міських отаманів).

Для підготовки залізничних вартових розпорядженням районних отаманів при управліннях останніх створювали окремі школи, до яких вступали всі особи, які знову призначалися на посади вартових. Ці школи обслуговували службовці районних управлінь Державної варти на розсуд районних отаманів [4].

Прийнятим 9 лютого 1919 р. Декретом Ради Народних Комісарів України «Про організацію міліції» передбачалося з метою охорони революційного порядку та особистої безпеки громадян, а також боротьби з кримінально-злочинними елементами, створити на території Республіки робітничо-селянську радянську міліцію. Народному комісаріату внутрішніх справ доручалося в короткий термін приступити до втілення в життя положень і вимог цього декрету [5].

Ураховуючи зміни в державі, а також обставини на залізницях, 5 червня 1919 р. було прийнято Постанову Ради Народних Комісарів УРСР «Про організацію залізничної міліції».

Попри те, що залізнична міліція перебувала в стані формування, їй доводилося виконувати різноманітні завдання, про що свідчить інформація з газети «Вісті» від 28 травня 1919 р., у якій порушувалося питання про формування загороджувальних загонів для боротьби з мішочництвом.

Оскільки мішочництво в губерніях досягло величезних масштабів, колегією Губернського продовольчого комісаріату було визнано за необхідне сформувати та поставити загороджувальні загони на вузлових пунктах до 80, а на дрібних – до 50 осіб.

Формування загороджувальних загонів, якщо передбачалося таких три, тимчасово доручалося здійснити тов. Ільїну з правом передачі цього формування іншій особі на його розсуд, причому це формування мало проводитися за зразком першої продовольчої експедиції – з робітників і членів професійних спілок.

Інструкторським відділом губпродкому на той час розроблялася детальна інструкція для загороджувальних загонів [6].

Наказом №1 Головного управління Радянської робітничо-селянської міліції УРСР по відділу залізничної міліції від 5 квітня 1920 р. пропонувалося прийняти до виконання Тимчасовий проект Інструкції по залізничній міліції. За зразком військового відомства вимагалось також негайно завести на кожного працівника формулярні списки, до яких заносити всі дані щодо проходження служби, відпусток, дисциплінарних стягнень, прогулів роботи, хвороби.

У зв'язку з великим скупченням пасажирів на станціях і поблизу їх, а також з метою попередження розповсюдження епідемічних захворювань пропонувалося начальникам районних управлінь звернутися з клопотанням до відповідних Губ-

виконкомів і вжити всіх належних заходів щодо пристосування необхідних приміщень поблизу станцій для нічного відпочинку пасажирів [7].

Постановою Ради Народних Комісарів від 15 травня 1920 р. «Про затвердження Постанови Ради Української трудової армії «Про залізничну міліцію» стверджується, що підпорядкована Наркомвнутсправ залізнична міліція тимчасово підпорядковується в оперативному відношенні начальнику військ оборони залізниць [8].

Слід зазначити, що залізничній міліції у той час доводилося виконувати службові обов'язки в дуже складних умовах: відсутність форменого одягу, погане озброєння, незначна кількість співробітників, про що свідчать штати та оклади залізничної Радянської робітничо-селянської міліції, не давали змоги ефективно виконувати службові обов'язки.

Як зазначалося вище, залізничній міліції доводилося працювати на той час за важких умов, які ускладнювалися й тим, що в державі виникає скрута з продуктами харчування, чим користались окремі громадяни, які з метою наживи робили закупки та перепродували товари, використовуючи залізничний і водний транспорт. Ці обставини зумовили прийняття Декрету Ради Народних Комісарів України від 5 червня 1920 р. «Про боротьбу з мішочництвом» [8].

З метою остаточного припинення перевезення продовольчих вантажів мішочниками, які, з одного боку, зривали заготівельну діяльність продорганів і порушували єдиний план постачання населенню продуктів харчування, а з іншого – завдавали шкоди справі відбудови транспорту через масові та безладні пересування по залізничних і водних шляхах республіки, Рада Народних Комісарів постановила:

1. Оголосити Україну територією державної заготівлі.
2. Підтвердити категоричну заборону здійснення самостійної заготівлі для всіх без виключення установ, організацій і осіб, крім продорганів.
3. Відповідно до пункту 2 вказаного Декрету заборонити під страхом переслідування судом Ревтрибуналу всім установам і посадовим особам як цивільним, так і військовим видавати будь-які дозволи й відрядження з метою закупівлі та перевезення продовольчих продуктів, що перевищують норми, встановлені законом.
4. Організувати у визначених пунктах залізничних і водних шляхів республіки загороджувальні загони з метою боротьби з мішочництвом, з цією метою Наркомпроду спільно з НКШС відпрацювати схему розташування загородзагонів на вказаних шляхах.
5. Наркомпроду спільно зі Штабом оборони і НКВС та НКШС підготувати інструкцію з контролю й перевірки вантажів, які перевозяться пасажирами. Права пасажирів на проїзд.
6. Декрет вводиться в дію телеграфом [2].

У наказі Залізничного відділу при Головному управлінні міліції УРСР від 8 квітня 1920 р. №2 всім начальникам губернських управлінь залізничної міліції на-

казувалося, щоб охорона внутрішнього порядку зводилася до боротьби з постійними розкраданнями майна і вантажів, з підробкою документів з метою крадіжок. Боротьба з розкраданнями на залізницях мала багато особливостей, які треба було добре знати, щоб активно викорінювати це зло. Розкрадання не можна було віднести до простих справ. Вони відбувалися під час прийомки і здачі, завантаження й розвантаження не сторонніми особами, а переважно тими, хто мав безпосереднє відношення до вантажів – візниками, вантажниками й агентами дороги, із застосуванням дуже складних способів і методів.

Великі відстані між станціями відправлення і призначення також сприяли розкраданню вантажів, оскільки достатньо було на станції відправлення недовантажити кілька місць, на іншій станції зірвати пломбу з вагона, і таким чином відводилася підозра крадіжки, яка начебто була скоєна на іншій станції чи іншій дорозі. У таких розкраданнях брали участь особи, які мали право розпоряджатися вантажами, підписували комерційні акти.

Для попередження розкрадань із вагонів залізнична міліція повинна була постійно отримувати оперативну інформацію в конторі начальника станції про вагони, що прибули з вантажами, перевіряти разом із залізничними агентами наявність plomb, з'ясувати, чи немає пошкоджень, через які можна вчинити крадіжку, а потім здати ці вагони під охорону міліціонерам. Якщо у залізничній адміністрації була необхідність переставити вагон, взятий під охорону, міліція повідомляла про початок маневрування з метою вжиття заходів щодо посилення охорони.

У роз'ясненні доповнення ВЦВК від 22 лютого 1919 р. «Про права і обов'язки залізничної міліції» [2] було оголошено обов'язки міліціонера на посту, у білетних касах, приміщенні вокзалу, а також міліціонера посадочної команди і летючого загону, зокрема:

1. Міліціонер у білетних касах повинен:

- а) суворо стежити за порядком черги і видачі квитків, щоб першими їх отримували відряджені, потім – червоноармійці;
- б) попереджати скоєння кишенькових крадіжок і ручного багажу;
- в) унеможливити продаж касирами квитків тим, хто не має на це права; спекуляцію документами та квитками.

2. Міліціонер на посту у вокзальному приміщенні, повинен:

- а) стежити, щоб до вокзальних приміщень заходили особи, які мали право на вхід, а також залізничні службовці;
- б) підтримувати порядок пересування громадян, суворо стежити за тим, щоб особи, які виходять, виконували вказівки вивішених над дверима плакатів, трималися при виході та вході відповідної сторони, а за наявності одних дверей – підтримували належний порядок;
- в) не пропускати до залів станції осіб із великим багажем;

г) слідкувати за підозрілими особами, головним чином за тими, хто намагався зчинити безлад і паніку;

д) слідкувати за порядком, виявляти серед пасажирів кишенькових злодіїв, провокаторів, агітаторів і шпигунів;

є) унеможливити скупчення пасажирів, яке заважало б їхньому рухові;

ж) слідкувати за тим, щоб у вокзальних приміщеннях і біля вокзалу не проводилося ніякої торгівлі;

з) не дозволяти в буфетах продажу продуктів із брудного посуду, а також продажу неякісної продукції;

и) попереджувати забруднення пасажирами приміщень різними відходами;

к) під час перерви між відходом і прибуттям чергового потягу слідкувати за тим, щоб громадяни, які залишилися, звільнили приміщення для провітрювання та прибирання, у нічний час не відсилати всіх громадян із вокзалу, якщо немає пасажирського руху.

3. Посадочна команда повинна:

а) не допускати без квитка до вагону;

б) слідкувати, щоб вагони не переповнювалися більше визначеної кількості місць;

в) стежити, щоб ніхто не сидів на буферах, східцях, даху, гальмах;

г) надавати допомогу при посадці людям похилого віку, дітям і немічним;

д) не допускати до посадки осіб, які мали багаж більше норми, а також – із громіздкими речами та забороненими до вивозу предметами;

є) попереджувати пасажирів про прибуття потягу, щоб останні не підходили близько до залізничної колії;

ж) не допускати до посадки пасажирів після третього дзвінка, а також під час відправлення;

з) слідкувати за тим, щоб не було на паровозі сторонніх осіб, крім обслуговуючого персоналу.

4. На летючі загони було покладено обов'язки:

а) нагляду, в разі захворювання пасажирів і надання допомоги;

б) недопущення проїзду осіб у нетверезому стані;

в) заборони проїзду на буферах, східцях, даху і гальмах;

г) нагляду за перевіркою кондукторами квитків під час руху потягів, посадки на всіх проміжних станціях, надання допомоги таким;

д) перевірки документів у пасажирів;

є) сплати штрафу, затримки і направлення до ТНК (транспортна надзвичайна комісія) безквиткових пасажирів, без документів, дезертирів, мішочників, притягнення їх до примусових робіт, направлення дезертирів до місцевого військового комісаріату;

- ж) слідкування за повною чистотою вагонів;
- з) недопущення справляння природних потреб у неналежних місцях;
- и) недопущення проїзду пасажирів із великим багажем;
- к) контроль за своєчасним прибиранням нечистот.

Далі в наказі звертається увага на те, що мали місце майнові крадіжки та знищення снігових щитів, шпал ешелонами та підрозділами, які розквартировані поблизу залізниць. Виконкомам доручалося посилити нагляд і вжити рішучих заходів щодо збереження снігових щитів і шпат, відповідним агентам – у разі виявлення крадіжок – звертатися за допомогою до залізничної міліції та військової охорони з метою притягнення винних до суду Ревтрибуналу [2].

У разі розкрадання власності, як залізниці, так і майна окремих пасажирів, необхідно було складати акти із зазначенням військових частин, ешелонів, прізвищ начальників ешелонів, а також осіб, підозрюваних у крадіжці [2].

Враховуючи ті обставини, що потрібно було комплектувати особовий склад, Головне управління Радянської робітничо-селянської міліції видає наказ по відділу залізничної міліції від 12 травня 1920 р. №8.

Згідно з телефонограмою Раднаркому УРСР від 28 травня 1920 р. за №416 начальнику міліції управління наказано вжити суворих заходів до припинення бездіяльності залізничної міліції, а також зобов'язати своїх підлеглих слідкувати за тим, щоб на залізниці не трапилося вільного проїзду пасажирів, які не мали на це права; поставити на належну висоту караульну службу: частіше перевіряти на місцях караули, їх пильність, контролювати ставлення до служби вартових і знання ними караульної служби; на ніч застосовувати попереджувальні заходи й підсилювати караули там, де цього вимагала обстановка.

У зв'язку з подіями на фронті вимагалось запровадити караульну службу залізничної міліції відповідно до Військового гарнізонного статуту.

У найкоротший термін вимагалось налагодити роботу в управліннях, перебудувати все життя згідно з військовим згуртуванням, дисципліною та суворим порядком підпорядкованості. Будь-який постовий повинен був добре знати свої обов'язки.

У канцелярії начальника дільничного управління мали бути:

- 1) план дільниці;
- 2) план постів, де вказується, ким вони виставляються;
- 3) таблиць постів з викладенням обов'язків постових;
- 4) спеціальна Інструкція і правила запровадження порядку охорони тощо, розроблених відповідно до місцевих умов та особливостей. У караульних приміщеннях, крім вище вказаного, мали бути:
 - 1) розклад прибуття й відходу потягів;
 - 2) список адрес місцевих виконкомів, приймалень, шпиталів та інших уста-

нов, контакти з якими могли бути необхідними як для міліції, так і для громадян, які приїжджали. Начальникам дільниць необхідно було проводити заняття з міліціонерами, особливо зі старшими, щодо складання протоколів та інших службових документів, які повинні були складатися коротко, без зайвих словосполучень.

Начальники дільниць зобов'язані були знайомити працівників залізничної міліції з усіма нормативними документами – наказами, вказівками, розпорядженнями тощо, які регламентували діяльність означених підрозділів [2].

При виникненні труднощів у державі наказом Головного правління Радянської робітничо-селянської міліції УРСР від 4 липня 1920 р. №14 «Объявляется общая инструкция для Милиции, издаваемая в связи с возникшей на Западном фронте войной с империалистической Польшей». Головне управління Радянської робітничо-селянської міліції УРСР звертається до працівників залізничної міліції виконувати загальну інструкцію, яка оголошується для міліції та викладається у зв'язку з війною, що виникла на Західному фронті з імперіалістичною Польщею, а саме:

а) усім начальникам міліції спільно з комуністичними осередками провести ряд співбесід із міліціонерами з метою роз'яснення причин виникнення війни з Польщею, її значення для трудових мас і т. п.;

б) кожному працівникові міліції, який є червоноармійцем тилової армії, для забезпечення тилу пильно нести службу по охороні революційного порядку, слідкувати за неухильним виконанням постанов і розпоряджень центральної та місцевої влади, особисто посилювати боротьбу з дезертирством, яке послаблює армію, а також – із бандитизмом і кримінальними злочинами, які породжують дезорганізацію в тилу;

в) встановлювати суворе спостереження за всіма підрозділами, особами, які знаходяться або з'являються в місцях натовпу, породжують безлад, збудження людей, паніку, раптова демонстрація в місцях скупчення часто провокується злочинною агітацією, підбурюванням з боку темних елементів, тому за необхідності підбурювачів слід заарештовувати;

г) звертати пильну увагу на скупчення публіки, де особливо часто проводилася агітація ворогами Радянської влади і в разі виявлення таких фактів діяти відносно винних з усією суворістю воєнного часу;

д) проводити ретельну перевірку документів у осіб, які викликають підозру щодо скоєння кримінального злочину чи дезертирства. З метою успішної боротьби з останніми слід встановлювати щільний контакт із місцевими «комдезертирами»;

е) особам командного складу проводити перевірку документів спільно з агентами кримінального розшуку, присутність яких необхідна для виявлення злочинців, які переховуються.

Перевірка повинна була проводитися швидко, але уважно, з дотриманням безумовної ввічливості у звертаннях. Осіб, які не викликали підозри, негайно звільняли, а інших затримували й під конвоєм направляли до Управління міліції, де вживали заходів щодо визначення їх провини.

Мобілізованим міліціонерам РРФСР і тим, хто був відправлений в Україну та знаходився на залізницях, виплачували добові надалі до їх повернення на місце попередньої служби.

Транспорт не тільки використовувався для передислокації людей, а також перевозив різноманітне обладнання, до його складу входили споруди, які приваблювали злочинців. У зв'язку з цим була прийнята Постанова Ради Народних Комісарів і Революційної Військової Ради Південного фронту від 9 листопада 1920 р. «Про заходи з охорони залізничного шляху і споруд» [15].

Враховуючи зміни в державі, була прийнята Постанова РНК УРСР від 5 червня 1921 р. «Про залізничну і водну міліцію», у якій наголошувалося, що з метою встановлення охорони порядку на залізницях і водних шляхах сполучення УРСР затверджується Радянська робітничо-селянська залізнична та водна міліція. На Радянську робітничо-селянську залізничну і водну міліцію покладалися завдання щодо:

- а) охорони порядку, майна і вантажів на шляхах сполучення;
- б) боротьби з крадіжками та іншими злочинами кримінального характеру;
- в) суворого дотримання законного порядку використання залізничного й водного транспорту;
- г) спостереження за виконанням громадянами залізничних правил;
- д) забезпечення безпеки громадян;
- є) виконання всіх розпоряджень центральної та місцевої влади.

Залізнична і водна міліція перебувають у підпорядкуванні НКВС – по Головному управлінню міліції Республіки, якому доручено було приступити до негайної організації цих підрозділів міліції.

НКВС України було доручено в тиждневий термін з дня прийняття цієї Постанови розробити і подати на затвердження до ВНК: Положення про залізничну і водну міліцію; Інструкцію про розподіл функцій між залізничною і водною міліцією, військами оборони та охорони шляхів сповіщення ВНК на Україні.

Забезпечення залізничної й водної міліції зброєю, обмундируванням, провіантом, предметами першої необхідності тощо здійснюється на загальних підставах із загальною (повітово-міською) міліцією [2].

Охорона порядку на залізницях вимагала передусім перекриття шляху безконтрольного провезення продуктів залізницею, а приступ одиничним закупівельникам повинен був нормуватися лише в порядку залізничного контролю над правом проїзду залізницею.

У зв'язку з тим, що на залізниці були масові епідемічні захворювання Всеукраїнська Надзвичайна санітарна комісія 4 червня 1920 р. прийняла постанову «Про відновлення порядку на залізницях», у якій зазначалося, що з метою заборони епідемічних захворювань, що мають загрозливі масштаби для населення, пропонується дотримуватися відповідних правил. За їх виконанням повинні наглядати якнайсуворіше агенти лікарсько-санітарного нагляду під час санітарних комісій, а також залізнична міліція та Українська Транспортна Надзвичайна комісія. У разі порушення цих правил агенти і міліція мали бути притягнуті до відповідальності. Особи, які порушували санітарні правила, підлягали в адміністративному порядку арешту зі здачею під суд революційного трибуналу [15].

Про постійну увагу до транспорту свідчить Постанова РНК УРСР від 4 червня 1921 р. «Про охорону і оборону залізниць і водних шляхів на Україні», у якій наголошується:

1. У цілях встановлення єдиного плану і керівництва всією охороною і обороною будь-якого роду транспорту на залізницях і водних шляхах сполучення УРСР та підтримку внутрішнього порядку на них всі різноманітного призначення війська і міліція, які зараз обслуговують шляхи сполучення, включаються до складу військ Військового Народного Комісаріату на Україні.

2. На війська Військового Народного Комісаріату по охороні і обороні шляхів сполучення покладається: охорона і оборона залізничних ліній і водних шляхів; охорона і оборона залізничних споруд; охорона і оборона станцій і пристаней; охорона телефонних і телеграфних ліній; забезпечення порядку на залізницях і водних шляхах; охорона вантажів на станціях і пристанях; супроводження вантажів, які рухаються по залізницях і водних шляхах, у тому числі – продовольчих і паливних маршрутах, пасажирських потягів і пароплавів, потягів і пароплавів спеціального призначення; охорона паливних складів і нафтосклади та інших складів у межах смуги відчуження; виконання завдань органів Транспортної Надзвичайної Комісії по боротьбі з незаконним використанням транспорту; виконання всіх інших завдань органів Транспортної Надзвичайної Комісії.

3. З метою створення та здійснення єдиного оперативного плану боротьби з бандитизмом накази видаються на підставі постанов Особливої ради боротьби з бандитизмом. Загальні оперативні накази командування Збройних Сил на Україні як провідні, загальне оперативне керівництво боротьбою з бандитизмом є обов'язковими для Штабу військ Військового Народного Комісаріату на Україні.

4. Боротьба з бандитизмом у 15-верстовій смузі відчуження покладається на залізничні частини військ Військового Народного Комісаріату України.

5. У разі, якщо 15-верстова смуга є районом активної боротьби польових військ з бандитизмом, війська Військового Народного Комісаріату переходять в опера-

тивне підпорядкування польовому командуванню, без права останнього виводити ці війська за межі 15-верстової зони та відволікати частини, що несуть спеціальну охорону, від своїх прямих обов'язків.

6. Війська ВНК на Україні здійснюють свої завдання на підставі інструкцій, що затверджуються колегією ВНК.

7. Укомплектування військ по охороні та обороні шляхів сполучення проводити на підставі Положення про війська ВНК [2].

Враховуючи велику кількість крадіжок продовольчих вантажів у процесі перевезення з місця відправлення до станції призначення, а також непомірно великі витрати на завантаження та розвантаження, Постановою Української Економічної Ради від 5 листопада 1921 р. «Про боротьбу з розкраданням продвантажів» вимагається:

1. Зобов'язати військове командування, Південний округ шляхів сполучення, Донбас в особі їх головних економічних органів забезпечити наряди Наркомпроду своїми маршрутами з власними вантажними та охоронними командами, які приймають і здають хліб за вагою.

2. Доручити Наркомпроду спільно з Укрнаркомшляхом, військовим командуванням та Уккранаргоспами в триденний термін розробити спеціальні правила, план формування просування за вказаними у § 1 цієї Постанови маршрути [2].

З метою боротьби зі збільшенням розкрадання з державних складів і під час транспортування вантажів залізничними, водними і гужовими шляхами, боротьби з посадовими злочинами осіб, які сприяють завдяки своєму службовому становищу вказаним крадіжкам, Постановою українського Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів від 15 червня 1921 р. «Про боротьбу з розкраданням вантажів з державних складів і під час транспортування вантажів залізницею, водними і гужовими шляхами» доручається:

1. Народному комісару Робітничо-селянської інспекції та Всеукраїнській надзвичайній комісії встановити узгоджений порядок постійного контролю і спільних летючих ревізій всіх державних складів, особливо пунктів завантаження, пакгаузів, товарних сховищ на залізничних вузлових пунктах і пунктах завантаження, на пристанях, складах транспорту та інших сховищах а також – контроль за навантаженням, транспортуванням і розвантаженням товарів і продовольчих вантажів.

2. В усіх випадках виявлення фізичних осіб, винуватців розкрадання товарів, а також винних у посадових злочинах осіб, котрі сприяють цим розкраданням, не вживають належних заходів до припинення крадіжок, передавати матеріали ревізії до революційних трибуналів за належністю.

3. Всім губернським революційним трибуналам, військово-залізничним трибуналам, котрі мають право застосовувати вищу міру покарання, а там, де вона не застосовується, військовим відділенням трибуналів стосовно категорій нижчепе-

релічених осіб – запровадити як загальне правило застосування суворої ізоляції на термін не менше 3 років та вищої міри покарання, в разі наявності обтяжуючих обставин – багаторазовість злочинних діянь, масовий характер крадіжок, створення організацій з метою розкрадання:

а) працівників органів постачання, розподілу, заготівлі й виробництва, викритих у протизаконному відпусканні товарів;

б) співробітників складів, баз, розподільників – за протизаконне відпускання товарів, за сприяння їх розкраданню та за невжиття заходів щодо попередження крадіжок;

в) адміністративного і складського персоналу промислових підприємств – за розкрадання предметів їх виробництва і приховування від обліку;

г) охоронців складських приміщень – за сприяння розкраданню та свідоме допущення крадіжок;

д) тих, хто отримує незаконним шляхом товари з державних складів, баз, розподільників, заводів, млинів, зсипних пунктів з метою спекуляції, а також посередників у такому отриманні;

є) тих, хто винен у масовому скуповуванні, розпродажі та перепродажі товарів, отриманих явно протизаконним шляхом;

є) керівників кравецьких майстерень і майстерень пошиття обмундирування, артілей і кооперативів, котрі розкрадають надані їм державними органами тканини;

ж) керівників як державних, так і приватних підприємств, викритих у розкраданні товарів і тканин, наданих їм державними органами для виконання державних замовлень, з метою товарообміну чи постачання населення; провідників вагонів, агентів комерційної служби залізниць і пароплавств, технічного й складського персоналу на залізничних станціях і пристанях, викритих у крадіжках з вагонів, пароплавів і барж, у навмисному знищенні, переховуванні вантажних документів, а також помічених у неправильному опечатуванні й закритті вагонів, зніманні пломб і виявленні інших їх дій з метою крадіжок, сприяння чи зумисному неперешкоджанні таким.

4. Народному комісаріату юстиції запропонувати наказати всім ревтрибуналам запровадити розгляд справ щодо вказаної категорії осіб, особливо тих справ, які направляють до Всеукраїнської Надзвичайної Комісії як в центрі, так і на місцях поза всякої черги з виділенням паралельної сесії у випадку, якщо це буде необхідним.

5. Надавати губвиконкомам та їх президіям право не пропускати касаційних скарг і клопотань про помилування щодо названих вище категорій злочинців, звертаючи увагу на виконання вироків протягом 24 годин після його оголошення і затвердження губвиконкомом і ревкомом.

6. Вважати єдиною ознакою, яка допускає відступ від названих вище правил під час розгляду справ перелічених категорій як для трибуналів, так і для губвиконкомів, з'ясування соціального походження й класової приналежності тих, кого притягують до відповідальності, а також осуджують з тим, щоб у ставленні до осіб пролетарського і напівпролетарського походження суворість репресій послаблялась, а стосовно посадових осіб і представників спекулянтського світу здійснювалась би з усією неухильністю і послідовністю.

7. Zobov'язати Нарком'юст широко висвітлювати в загальній пресі й періодичних господарських і професійних виданнях, а також у спеціальних листівках вироки по справах вищезазначених категорій злочинців.

8. Zobov'язати Нарком'юст за допомогою регулярних звітів інформувати Президію ВУЦВК про діяльність підвідомчих трибуналів за вказаним напрямом.

9. Цю Постанову опублікувати по всіх господарських і промислових підприємствах, на залізницях і водних шляхах сполучення [2].

Для наведення порядку окремим посадовим особам видавалися посвідчення (мандати), якими були передбачені пільги та надзвичайні права при виконанні службових обов'язків наступного зразка:

«Пред'явник цього, тов. Rogoznii Ivan, дійсно перебуває на посаді Начальника Гуляйпільської повітової міліції, котрому дозволено носити і зберігати будь-який вид зброї. Тов. Rogoznii і за родом своєї служби має право в межах Гуляйпільського повіту в необхідних випадках проводити обшуки, арешти, виселення, а також користується правом проїзду без перешкод залізницею чи на обивательських підводах у справах служби, користуватись телефоном чи відправляти службові депеші за підписом «Військова, термінова».

Всі радянські військові, громадські установи й посадові особи zobov'язані надавати тов. Rogoznii I. найбільш широке й повне сприяння під час виконання покладених на нього обов'язків» [9].

Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 22 березня 1922 р. було прийнято рішення «Про скасування Всеукраїнської особливої комісії та створення Державного політичного управління» для виконання на всій території УРСР таких завдань:

а) придушення відкритих контрреволюційних виступів, у тому числі бандитизму, і вжиття необхідних заходів для своєчасного попередження таких;

б) вжиття заходів охорони і боротьби зі шпіонажем;

в) охорона залізниць і водних шляхів сполучення;

г) політична охорона рубежів Республіки;

д) боротьба з контрабандою і переходом рубежів Республіки без відповідного дозволу;

е) виконання особливих доручень Президії Всеукраїнського Виконавчого Комітету чи Ради Народних Комісарів по охороні революційного порядку [2].

Дитяча безпритульність і злочинність у державі, особливо на залізницях, сягнули загрозливих масштабів. Групи голодних підлітків, озброєних і без зброї, нападали на потяги, грабували багажі, складські приміщення. Практикувалося завезення таких дітей в УРСР з інших республік: тільки у 1921 р. було прийнято близько 50 тис. дітей, яких потрібно було розмістити, одягти і нагодувати, а в Поволжя з України відправлено 31 млн пудів хліба. Багато дітей тікало з дитячих будинків і, використовуючи транспорт, переміщалося по всій території УРСР.

Оскільки на транспорті злочини скоювали не тільки дорослі, а й діти, у засобах масової інформації повідомлялося, що близько двох мільйонів дитячих життів потребують уваги. У 1921 р. в Україні нараховувалося до 500 тис. напівсиріт і до 200 тис. сиріт. До літа 1922 р. чисельність тих, хто голодує, зросла до 1 млн 800 тисяч. Завдяки невтомній боротьбі органів «Помгола» були врятовані тисячі дитячих життів. Але сотні, тисячі дітей залишалися під загрозою смерті. Вокзали, вулиці, базари заповнювали безпритульні діти [10].

У зв'язку з тим, що багато пасажирів користувалися послугами залізничного транспорту безкоштовно, 16 липня 1923 р. було підписано наказ №338 по міліції Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про стягнення з громадян грошових штрафів за безквитковий проїзд залізницею і преміювання працівників міліції за стягнення штрафів». У §1 наказу зазначалося, що за даними Головного управління міліції підрозділи міліції не завжди виконують завдання про стягнення з громадян грошових штрафів за безквитковий проїзд залізницею. Наслідком такого неухважного ставлення до стягнення штрафів є дуже незначні надходження штрафів до казни. У зв'язку з тим, що на підставі ст. 21 Статуту залізниць стягнення штрафів за безквитковий проїзд проводиться за складеними начальниками станцій актами в адміністративному порядку, наказується всім начальникам міліції вжити інтенсивних і своєчасних заходів щодо стягнення згаданих штрафів, направляючи стягнені суми управлінням тих доріг, від яких надійшли прохання про стягнення. У §2 йдеться про те, що з метою заохочення працівників міліції за стягнення згаданих штрафних сум з 15 липня 1923 р. проводиться преміювання працівників міліції. Вказані преміальні утримуються відповідним начальником міліції перед відправленням штрафних сум тому чи іншому управлінню дороги. У §3 говориться, що відрахування, вказані в попередньому параграфі, створюють фонд, який по закінченню місяця, не пізніше 5-го числа наступного місяця, розподіляється відповідним начальником міліції таким чином:

70% фонду виділяється для преміювання всіх працівників міліції, які брали участь у стягненні штрафів;

30% фонду розподіляється між працівниками, які мають відношення до командного, адміністративно-господарчого і політичного складу управління міліції (губернії, округу) [2].

На транспорті скучувалася велика кількість людей і вантажів, які приваблювали злочинців, що грабували не тільки пасажирів, а й каси, де накопичувалися гроші. Ураховуючи ці обставини, в наказі по міліції та карному розшуку республіки №167/30 від 14 листопада 1923 р. зазначалося, що випадки нападу на каси залізничних станцій у різних пунктах шляхів сполучення УРСР помітно збільшилися; у деяких районах вони мають систематичний характер, супроводжуються грабежами народного надбання та вбивствами працівників транспорту. З метою захисту залізничних станцій від нападів з боку зловмисників і можливого забезпечення безпеки працівників транспорту наказувалося:

- усім начальникам міліції та розшуку губерній розробити практичні заходи щодо оборони залізничних пунктів, особливо тих станцій і роз'їздів, які за визначенням комісій по боротьбі з бандитизмом будуть визначені як сектори можливого нападу, що розташовані в місцевостях, уражених бандитизмом, і вжити заходів рішучої боротьби з бандитизмом у місцевості, яка прилягає до полотна залізних доріг, встановити суворий нагляд за підтриманням на місцях начальниками округів і районів міліції зв'язку з агентами і відділами Транспортного Державного політичного управління;

- в округах, містечках і поселеннях, де знаходяться зовнішні міліцейські пости, по одному з таких постів за можливості наблизити до залізничних станцій;

- у якості одного з елементів зв'язку між міліцією і працівниками залізних доріг широко використовувати зв'язок із незаможними і сотеннохатними [2].

Відповідно до з п. 9 Положення «Про Об'єднане Державне політичне управління та його органи», затвердженого Центральним Виконавчим Комітетом СРСР від 15 листопада 1923 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів змінили Постанову ВУЦВК від 22 березня 1922 р. та вирішили, що Державне політичне управління УРСР (скорочено – ДПУ) створюється при Раді Народних Комісарів УРСР для боротьби з політичною та економічною контрреволюцією, шпіонажем і бандитизмом. Органами ДПУ на місцях створюються:

- а) відділи ДПУ при губернських виконкомах;

- б) особливі відділи корпусів і дивізій у межах Українського військового округу;

- в) транспортні відділи ДПУ на залізничному та водному шляхах Південного округу шляхів сполучення;

- г) органи ДПУ з охорони рубежів УРСР. ДПУ УРСР та його місцеві органи мали права підрозділів Червоної Армії в питаннях користування залізничними, водними та повітряними шляхами сполучення, державними засобами зв'язку – телефоном, поштою, телеграфом. У своїй роботі Голова ДПУ звітував як перед

РНК УРСР, так і перед ВДПУ СРСР. Нагляд за закономірністю дій ДПУ УРСР здійснював Прокурор УРСР через призначеного спеціально для цього помічника Прокурора Республіки в порядку і межах, визначених у спеціальних законах [2].

Залізнична міліція проводила роботу по затриманню осіб, які постійно скоювали злочини, про що повідомлялось у пресі, наприклад, статті в газеті «Комуніст» «Арешт бандитів, які пограбували багажну касу» [11].

«Третього дня співробітникам Миськросзшуку вдалося захопити всіх бандитів, які брали участь в озброєному нальоті на багажну касу при Конторі пасажирської швидкості Південних залізних доріг. При розслідуванні з'ясувалося, що наліт вчинений «гастролерами», які приїхали в Харків 18 лютого 1924 р., здолавши пішки шлях від Нової Баварії до Харкова. Частина бандитів оселилася у квартирі утримувача «малини» по 2-му Чеботарському в'їзду, професійного злодія Миколи Єршова, а частина – по вул. Котлова, у квартирі співмешканки кишенькового злодія Марії Усенко, вона ж Цибулькіна. О 20:00 бандити-грабіжники зібралися у Єршова і звідти попрямували в контору пасажирської швидкості. Пограбувавши контору і зв'язавши її службовців, бандити на двох «ваньках» поїхали до міста. На розі Тюремної вулиці вони відпустили «ваньків» і пішли дісталися Чеботарської. Тут їх наздогнав співробітник Миськросзшуку. Після перестрілки бандит Житинський, поранений, був захоплений. Інші втекли. По гарячих слідах Миськросзшук взявся за розшук інших бандитів. Уранці 19 лютого 1924 р. в квартирі Усенко вдалося захопити ще двох бандитів – Горського і Віксмана. При обшуку у них відібрано близько 9 трлн крб і два нагани з набоями. Увечері в квартирі Усенко з'явився ще один – Горботько. Йшов він озброєний двома револьверами зі взведеними курками. Його вдалося захопити зненацька і роззброїти. Налютчики Ішуков і Хайдуков, що стояли біля воріт будинку Усенко, кинулися наврозтіч. Співробітники Миськросзшуку погналися за ними, розділившись на дві групи. Під час переслідування зав'язалась жорстока перестрілка. З обох сторін було випущено десятки зарядів, однак через велику відстань – безрезультатно.

За допомогою випадково підійшовших червоноармійців Ішукова вдалося затримати уже за Університетським садом, на вулиці К. Лібкнехта. При обшуку у нього відібрано близько 3 трлн крб і револьвер. Інший бандит – Хайдуков – затриманий зі зброєю на Сомовській вулиці. Укривателі бандитів Усенко і Єршов також заарештовані. У результаті операції вдалося захопити всю шайку «гастролерів» із відібраними у них 8 револьверами, патронами і майже 18 трлн крб, із яких 16 – награвовані були ними напередодні з багажною касою» [11].

Проводячи боротьбу зі злочинцями на транспорті, місцеві органи влади приймають обов'язкові постанови. Так, 19 лютого 1924 р. Луганський окружний Виконавчий комітет Ради народних депутатів прийняв обов'язкову постанову «Про заходи боротьби з розкраданням і пошкодженням снігозахисту, телеграфних і

телефонних дротів» з метою успішної боротьби з розкраданням снігозахисту по лінії залізниці, а також викорінення хуліганства, що спостерігалися на деяких залізницях, які проявлялися в битті вікон вагонів потягів, що проходять, псуванні телеграфних і телефонних дротів як у полосі відведення залізниць, так й на інших дорогах. Президія окрвиконкому вирішує:

- усім адміністративним і виконавчим органам провести рішучу боротьбу з розкраданням і пошкодженням телефонних і телеграфних мереж, матеріалів снігозахисту;

- органам міліції та адміністративного нагляду за потреби проводити облави для виявлення розкрадання майна снігозахисту;

- у разі виявлення у населення вкраденого майна снігозахисту і матеріалів транспорту, телеграфно-телефонних дротів, винні притягуються до відповідальності на рівні з особами, які брали участь у розкраданні, згідно зі ст. 197 Кримінального кодексу УРСР; запобіжним заходом до таких осіб застосовувати особисте затримання згідно зі ст. 105 Кримінально-процесуального кодексу УРСР;

- проводити ретельне розслідування по кожному такому випадку, зв'язувати кожне діяння з тим, що воно може активно позначитися на роботі транспорту і телеграфно-телефонного зв'язку, доводити таке розслідування до кінця через притягнення винних до відповідальності в кримінальному порядку;

- райвиконкомам і сільським радам на зборах, які скликаються з різних питань, пояснювати всю корисність транспорту й телеграфно-телефонного зв'язку та шкоду, яку завдають населенню хуліганством окремі особи, пояснювати, що про них необхідно повідомляти в органи влади;

- це обов'язкове рішення вступає в силу з дня його опублікування [2].

Враховуючи, що під час перевезення пасажирів і вантажів виникали прояви хуліганства, керівництвом міліції вживалися відповідні заходи. Так, 10 жовтня 1924 р. у наказі по міліції та розшуку УРСР № 208 наголошувалося, що з метою активної боротьби з випадками хуліганства на шляхах сполучення та враховуючи значення транспорту для Республіки, вимагається:

1. Вжити відповідних і термінових заходів до викорінення на території поблизу залізниці та колій хуліганських дій, що виявляються в битті скла пасажирських вагонів та ізоляторів, вибиванні костилів і телеграфних хомутів, розкраданні спеціальних щитів та іншого обладнання.

2. По кожному зазначеному вище випадку проводити ретельне розслідування для притягнення осіб до відповідальності за перелічені правопорушення.

3. Встановити тісний контакт із підрозділами ДПУ на місцях з метою більш успішної боротьби з подібними проявами.

Запроваджені заходи виконувалися в підрозділах міліції таким чином: на засіданні адміністративної наради при Конотопському окружному адміністративному

відділі по боротьбі з хуліганством і злочинністю на залізниці Конотопського округу 17 червня 1927 року було прийнято рішення про необхідність вжиття заходів щодо адміністративної висилки осіб, які скоюють злочини на залізницях і мають судимість. З цією метою необхідно реєструвати всіх злочинців для обліку, а також тісно спілкуватися з Реєстраційним бюро відділення карного розшуку. Для більш успішної ліквідації хуліганства на залізницях відділу Державного політичного управління необхідно було підтримувати зв'язок із районною міліцією округу, а також просити ВДПУ дати вказівки агентам на дільницях, щоб вони вели боротьбу з хуліганством на станціях спільно з райміліцією. У зв'язку з повідомленням представника ВДПУ про неодноразові випадки хуліганства в півній при станції Конотоп і належала Новій Баварії, ВДПУ звернувся з проханням надати всі матеріали Окружному адміністративному відділу на предмет її закриття як розсадника хуліганства [2].

Залежно від ситуацій, які виникали під час виконання співробітниками міліції службових обов'язків, потрібно було складати протоколи для притягнення до відповідальності винних громадян. Постановою Наркомату УРСР від 2 квітня 1928 р. було затверджено Інструкцію щодо складання протоколів у смузі вивласнення залізниць міліцією та іншими органами дізнання, яким це право надано. Згідно з інструкцією:

- органи міліції мають право складати протоколи за злам обов'язкових виконавчих комітетів, міських і селищних рад у смузі вивласнення залізниць у тому разі, коли вони викриють злам згаданих установ.

Смугою вивласнення залізниць вважається смуга землі, що є під залізничними шляхами з резервами та виїмками, які сполучаються територіально зі станціями, шляхами та шляховими спорудами, склеповими помешканнями та площадками під склад вантажів, майстернями депо, паровозними та вагонними шопами, службовими й житловими помешканнями, що мають спеціальне призначення обслуговувати залізничний транспорт (п. 2);

- протоколи органів Транспортного відділу ДПУ та міліції, які складено за порушення обов'язкових установ виконкомів, міських і селищних рад у смузі вивласнення залізниць, надсилається встановленим порядком для застосування заходів адміністративного впливу до адміністративних відділів відповідних виконкомів, районних адміністративно-міліцейських відділків, якщо обов'язкову постанову видав райвиконком, або до селищних рад нерайонного центру, коли в обов'язковій постанові з вищого виконкому селищній Раді нерайонного центру надано право вживати заходів адміністративного впливу (п. 3);

- у разі потреби озброєної сили для складання протоколів представники інспекторів можуть звертатися за допомогою до органів Транспортного відділу ДПУ, а за їх відсутності – до органів міліції [2].

Виконуючи свої обов'язки з охорони громадського порядку, співробітники транспортної міліції постійно вели боротьбу зі злочинністю. Зокрема газети повідомляли, що протягом кількох тижнів у приміських потягах Київської області діяли дві банди злодіїв, які грабували пасажирів і жорстоко розправлялися з непокірними. Переважно увечері, користуючись безладдям у приміських потягах, бандити заходили до вагона, намічали жертви, а потім розбивали лампи і в темряві грабували. Стрільцька охорона мало боролася з безладдям у приміських потягах. Обслуговуючий персонал потягів був тероризований і не чинив опору бандитам. Банда з ватажком Бураненком такими методами пограбувала професора Білоцерківського сільськогосподарського інституту тов. Іванова, проф. Щербака, проф. Романова, поранила бригадира потягу Верешука. Друга банда з ватажком Ткаченком скоїла в потягах одинадцять крадіжок і одне пограбування. Працівники Київського обласного розшуку заарештували учасників обох банд (дев'ять осіб) [12].

Працівники вокзального відділу залізничної міліції помітили на столичному вокзалі підозрілу людину, яка, взявши квиток до станції Лубни, пропустила кілька потягів. Невідомого запросили до відділку. По дорозі невідомий намагався залишити валізу, яку він тримав у руках. У валізі було знайдено цілу «фабрику» фальшивих документів. Виявилося, що затриманий — це Д.А. Коломійцев, відомий шахрай і розтратник, який втік з місця ув'язнення, куди його відправили за розтрату. У Києві Д. А. Коломійцев сфабрикував послужний список і влаштувався на роботу до виробничої кооперативної артілі «Швейтекстильник» секретарем. Там він украв штамп, за допомогою якого фабрикував документи. У валізі було знайдено велику кількість хімікатів для підробок у документах. Шахрая було заарештовано [13].

Про постійне піклування про життя громадян і посилення відповідальності свідчить витяг з Обов'язкової постанови Київської міськради від 21 квітня 1938 р. № 222/88 9 «Про підсилення заходів щодо охорони життя людей на водних шляхах», у якій говориться, що на підставі Постанови РНК СРСР від 22 червня 1934 р. № 1991 «Про підсилення заходів щодо охорони життя людей на водних шляхах СРСР» Київська міська рада постановила:

«п. 1. Zobov'язати всі організації, що використовують у своїй діяльності водні шляхи прилеглих до них прибережних ділянок на р. Дніпро, притоках, озерах і ставках, забезпечити свої охоронні пункти рятувальними постами.

п. 5. На відкриття рятувальних постів відповідні організації одержують дозвіл начальника рятувальної служби Міськосводу та начальника Річкової робітничо-селянської міліції за актами про забезпечення даного рятувального посту відповідним інвентарем, спорядженням і кваліфікованими водорятувальниками.

п. 6. Річковій робітничо-селянській міліції та рятувальній службі Міськосводу

взяти на облік осіб, на яких покладена відповідальність за роботу та стан рятувальних постів.

п. 7. Надати право Річковій робітничо-селянській міліції та рятувальній службі Миськосводу припиняти роботу на відповідній акваторії тих організацій, що не забезпечують у розрізі цієї Постанови виконання заходів щодо охорони життя людей на воді.

п. 11. Догляд за виконанням цієї Постанови покладається на Річкову робітничо-селянську міліцію та рятувальну службу Миськосводу [14].

У 1939 р. працівники залізничної міліції Північно-Донецької залізниці провели велику роботу щодо наведення порядку на станціях, охорони соціалістичної власності, боротьби з крадіжками та кримінальними проявами. У результаті кропіткої роботи підрозділів транспортної міліції кількість крадіжок вантажів і збитки дороги різко знизилися, та кримінальні прояви порівняно з 1937-1938 рр. зменшилися на 65%.

Діяльність транспортної міліції постійно висвітлювалася в засобах масової інформації. Так, про її роботу в 1940 р. свідчить витяг, у якому йдеться про те, що працівники оперативних пунктів, лінійних відділів і відділу залізничної міліції розкрили та ліквідували групи розкрадачів вантажів на транспорті та інших організаціях.

На вокзалах і в потягах поліпшилося культурне обслуговування пасажирів. За 1939 р. із рядового складу на командні посади висунуто 108 осіб.

Усім підрозділам транспортної міліції у 1940 р. було поставлено завдання – домогтися повного усунення порушень по службі, культурного обслуговування громадян. Поліпшити вигляд вокзалів, перонів і потягів, звертаючи увагу навіть на дрібниці.

Зв'язок і взаємодопомога в роботі працівників залізничної та територіальної міліції повинні були бути тісними.

З метою завдання нищівного удару по кримінальних проявах необхідно систематично і якомога частіше скликати спільні оперативні засідання працівників миськвідділу робітничо-селянської міліції та лінійних відділень, райвідділень і оперпунктів, або лінпостів, терміново інформувати один одного щодо кримінальних проявів і призначати оперативні заходи з попередження та розкриття злочини [15].

Значний внесок у наведення порядку для нормального функціонування транспорту зробили працівники міліції залізниці. Після підпорядкування її військам охорони, потім – військам ВНК вона постійно вдосконалювала форми та методи роботи, пильно несла службу на сталевих магістралях. У її ряди почали вливатися кваліфіковані фахівці, поліпшилися показники в роботі. Спільним наказом Народного Комісара внутрішніх справ СРСР і Народного Комісара шляхів сполучення

СРСР 26 травня 1937 р. пропонувалося НКВС республік, начальникам УНКВС районів і областей розпочати організацію залізничної міліції. Згідно з цим документом на залізничну міліцію покладалося:

- охорона громадського порядку на станціях залізниць;
- нагляд за виконанням залізничною обслугою та пасажирами правил підтримання громадського порядку, встановленого для залізничного транспорту відповідними законами, положеннями, настановами, наказами, інструкціями, і притягнення до відповідальності осіб, які їх порушують;
- боротьба з бандитизмом, розбоями, крадіжками, розкраданням власності, спекуляцією та іншими кримінальними злочинами;
- боротьба з кулаками;
- боротьба зі злочинами неповнолітніх на залізничному транспорті і вилучення безпритульних і дітей без нагляду;
- здійснення паспортного режиму на території земель, відведених у розпорядження залізничного транспорту;
- проведення слідства з кримінальних справ, віднесених до компетенції міліції залізниці;
- облік і реєстрація кримінальних злочинів.

Нова реорганізація органів внутрішніх справ і розширення прав та обов'язків міліції залізниці пов'язані з підвищенням вимог до державного апарату під час підготовки нормативних актів.

Війна різко змінила характер роботи залізниці України. Насамперед потрібно було забезпечити перевезення військ, техніки, боеприпасів. Тепер як ніколи потрібна злагодженість усіх підрозділів залізничного конвєсера, бездоганне використання графіка, підвищення пильності. Транспорт повинен працювати як добрий годинниковий механізм. За цих складних обставин міліція залізниці ретельно виконувала свої обов'язки. На 28 червня 1941 р. було відправлено 370 потягів з евакуйованим цивільним населенням. У липні 1941 р. для вивезення людей із прифронтної смуги було направлено 80 тис. вагонів, а під евакуйовані вантажі тільки в цьому місяці виділено 300 тис. вагонів. За перші два місяці війни залізничники перевезли в тил 350 великих промислових підприємств [16].

Українська залізнична міліція в цей важкий час всебічно сприяла збільшенню пропускної спроможності залізниці, вузлів, станцій. Вона контролює виконання правил і розпоряджень військового часу на сталевих магістралях, які вступили в дію, роботу продовольчих і медичних пунктів, санпропускників на вузлових станціях, виконання режиму світло-маскування, особливих правил роботи транспорту в нічний час, роботу з формування постійних і тимчасових військово-санітарних потягів, евакуації в тил поранених. Українська залізнична міліція також брала участь у бойових діях по обороні населених пунктів і міст, боролася

з парашутними десантами, озброєними бандитами, диверсійними групами воєногра, злочинними елементами, брала участь у ліквідації наслідків бомбардування та артилерійських обстрілів, гасила пожежі, проводила операції з виявлення дезертирів, осіб, які ухилялися від військової служби, та інших кримінально-злочинних елементів. Багато співробітників транспортної міліції загинуло на полях битви.

Про результати боротьби з кримінально-злочинним елементом і порушниками проїзду на товарних і пасажирських потягах за періоди з 20 по 26 грудня 1944 р., з 10 по 17 січня та з 3 по 6 березня 1945 р. під час проведення заходів Дорожнім відділом міліції НКВС Південно-Західної залізниці свідчать такі факти [9]:

було затримано

за дезертирство з Червоної Армії – 91 ос.;

за дезертирство з транспорту – 31 ос.;

за дезертирство з військової промисловості – 53 ос.;

осіб, що ухилялися від призову до Червоної Армії – 26;

осіб, що відстали від військових частин – 15;

злочинців – 35;

безпритульних дітей – 14;

за крадіжку соцвласності – 4 ос.;

підозрюваних у спекуляції – 29;

знято з товарних потягів як таких, що незаконно переїжджають – 867 ос.;

знято з пасажирських потягів за незаконний проїзд – 1226 ос.;

із них оштрафовано – 968 ос. на суму 621310 крб.;

не допущено осіб у м. Київ без дозволу Урядової комісії – 528;

знято мішочників – 118 ос.;

вилучено продуктів у мішочників – 234 кг;

затримано за крадіжку багажу – 2 ос.;

усього затримано за крадіжку палива – 7 ос.;

із них: працівників залізничного транспорту – 6;

жителів поселень, що прилягають до залізничного полотна – 1.

Наведене підтверджує, що транспортна міліція постійно виконувала в складних умовах завдання, пов'язані з охороною громадського порядку і боротьбою зі злочинністю.

Після Великої Вітчизняної війни перед народом України постали нові завдання – відновлення роботи заводів, фабрик, відбудова зруйнованих міст і сіл, а все це ставало можливим лише при надійній роботі залізничного транспорту.

Розпочалося будівництво вокзалів, колійних і житлових споруд, локомотивних і вагонних депо. Збільшувалася кількість перевезень пасажирів і вантажів. Розпочалося технічне переозброєння транспорту. На зміну паровозам прийшли тепलो-

зи та електровози. Розширювалися міжнародні відносини, часткове навантаження переміщається на морський і повітряний транспорт, збільшується кількість перевезень річковим транспортом.

Все це поставило перед транспортною міліцією додаткові завдання щодо охорони громадського порядку і безпеки, боротьби зі злочинністю на залізничному, водному і повітряному транспорті – одне із важливих, складних специфічних напрямів діяльності органів внутрішніх справ на транспорті, які вимагають постійного вдосконалення організації, тактики і методики виявлення, запобігання та розкриття правопорушень, підвищення професійної майстерності, політичної та юридичної грамотності всіх працівників міліції на основі постійного використання сучасних досягнень практики, науки і техніки.

Велика кількість пасажирів користувалася послугами повітряного транспорту, випадки захвату повітряних суден, інші незаконні акти, що загрожували безпеці пасажирів і екіпажів літаків цивільної авіації, підривали у людей довіру до безпеки польотів, породжували почуття страху і невпевненість в екіпажі повітряних суден, обслуговуючого персоналу літаків і працівників інших служб і споруд, що використовувались у цивільному повітряному флоті. Це викликало серйозну стурбованість у багатьох держав світу. Неодноразово питання забезпечення безпеки польотів розглядалися в рамках Організації Об'єднаних Націй. Так, 25 листопада 1970 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 2645 (XXV), у якій зазначалося, що міжнародна цивільна авіація є життєво важливою ланкою в справі розвитку і підтримки дружніх відносин між державами, її безпечно і нормальне функціонування відповідає інтересам усіх народів. Висловлюючи серйозну стурбованість актами захоплення літаків у повітрі та іншими видами злочинного втручання в польоти цивільної авіації, Генеральна Асамблея ООН наполегливо закликала держави світу повністю підтримати зусилля ІКАО в напрямі розроблення та координації ефективних заходів боротьби з актами втручання в польоти цивільної авіації. Державам пропонувалося вжити всіх належних заходів для недопущення скоєння терористичних актів, їх придушення і передбачити судове переслідування та покарання осіб, винних у їх вчиненні [18].

Беручи до уваги нагальну потребу в охороні повітряного простору від злочинних терактів, а також у забезпеченні безпеки польотів пасажирів, 1971 р. було створено органи внутрішніх справ на повітряному транспорті.

Підпорядкованість ОВС на транспорті, як і самі підрозділи транспортної міліції, часто змінювались, зазнавала змін їх структура, територія обслуговування, часто виникали непорозуміння між підрозділами транспортної та територіальної міліції. З метою вирішення проблемних питань, що виникають під час службової діяльності, було створено в 1977 р. транспортну прокуратуру. Майже весь час транспортна міліція була підпорядкована МВС СРСР і виконувала вимоги законо-

давчих та відомчих нормативних актів Радянського Союзу. Так, наприклад, в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 8 червня 1973 р. «Про основні обов'язки і права радянської міліції по охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю» йдеться про те, що міліція виконує такі головні обов'язки – забезпечує охорону громадського порядку на вулицях, площах, у парках, на транспортних магістралях, вокзалах, пристанях, в аеропортах інших громадських місцях [19].

Історично складалося так, що ОВС на транспорті, як міліція в цілому з часів її створення і становлення постійно відчували допомогу і виконували свої обов'язки в тісному контакті з громадськими формуваннями. Особливе місце серед них займали добровільні народні дружини, які створювалися підрозділами транспортної системи та, постійно спілкуючись із міліцією, надавали їй посильну допомогу. У своїй діяльності ДНД мали права і обов'язки, які були затверджені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 травня 1974 р. «Про основні обов'язки і права добровільних народних дружин по охороні громадського порядку», у якому акцентувалася увага на тому, що ДНД повинні виконувати такі основні обов'язки: брати участь в охороні громадського порядку на вулицях площах, у парках, на транспортних магістралях, вокзалах, пристанях, в аеропортах та інших громадських місцях, а також – у підтриманні порядку під час проведення різних масових заходів; підтримувати ОВС, прокуратури, юстиції та суди в їх діяльності по зміцненню громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями. За зразкове виконання своїх обов'язків члени народних дружин мали ряд пільг [20].

У 1980 р. на ОВС на транспорті було покладено обов'язок щодо здійснення дозвільної системи з метою забезпечення зберігання предметів і речовин, на які встановлено особливий режим придбання, зберігання, перевезення та використання, були утворені підрозділи державного пожежного нагляду, що забезпечували пожежну безпеку на об'єктах транспорту, здійснювали контроль за виконанням робітниками транспорту пожежно-профілактичних заходів і встановлених вимог пожежної безпеки. Ці заходи були спрямовані на подальше вдосконалення діяльності ОВС по боротьбі зі злочинністю, забезпеченню громадського порядку і громадської безпеки на об'єктах транспорту.

Необхідно відзначити, що до 1983 р. управління внутрішніх справ на транспорті входили до структури МВС СРСР і безпосередньо були підпорядковані його Головному управлінню внутрішніх справ на транспорті. Після цього транспортні управління були формально підпорядковані МВС союзних республік, але фактично організацію оперативно-службової діяльності, контроль за їх роботою, матеріально-технічне забезпечення та практичну допомогу підлеглим підрозділам, як і раніше, забезпечувало ГУВСТ МВС СРСР [20].

У структурі апарату МВС Української РСР було створено лише Відділ по ор-

ганізації взаємодії транспортних і територіальних органів внутрішніх справ з відповідними функціями, які він і виконував до 1991 р., коли Україна була проголошена незалежною суверенною державою. 3 жовтня 1991 р. в структурі центрального апарату МВС почало діяти Управління внутрішніх справ на транспорті МВС України, на яке покладалося виконання функцій стосовно транспортних органів внутрішніх справ України, які воно раніше виконувало. Однак уже на початку 1992 р. це управління було реорганізовано в Управління організації роботи органів внутрішніх справ на транспорті (УОРОВСТ) її значним скороченням відповідної компетенції та повноважень, а також – штатної чисельності особового складу Управління з 52 до 32 осіб. При цьому УОРОВСТ ввійшло в блок міліції громадської безпеки, хоча основним напрямом діяльності було забезпечення боротьби з кримінальною злочинністю на об'єктах транспорту [21].

Внаслідок цього Управління фактично стало, як раніше Відділ МВС УРСР, виконувати функції організації взаємодії транспортних ОВС з територіальними, а такі основні з них, як боротьба зі злочинністю по лінії карного розшуку, у сфері економіки; охорона громадського порядку, кадрова робота, матеріально-технічне забезпечення, були віднесені до компетенції відповідних галузевих служб міністерства.

Практика засвідчила, що вказані служби, маючи багато невирішених проблем із територіальними ОВС, за відсутності кваліфікованих співробітників, які володіли б специфікою роботи транспортних підрозділів, стали неспроможними приділяти належну увагу ОВС на транспорті, унаслідок чого ефективне керівництво ними, організація боротьби зі злочинністю та охорона громадського порядку на об'єктах транспорту держави, а також контроль за виконанням покладених завдань здійснюються далеко не на високому рівні.

Підводячи підсумок сказаного, можна відмітити, що становлення і розвиток транспортної міліції повністю залежали від змін, які відбувалися в нашій державі. Сьогодні потрібно враховувати позитивний досвід діяльності цих підрозділів, щоб не повторювати помилок.

На сучасному етапі органи внутрішніх справ на повітряному та водному транспорті підпорядковані територіальним ОВС, мають подвійне підпорядкування, та постійно звітують про свою діяльність МВС України [22].

Слід зауважити, що на відміну від територіальних органів, ОВС на залізничному транспорті не мають подвійного підпорядкування.

Головними напрямками діяльності органів внутрішніх справ на транспорті у вирішенні завдань, які стоять перед ними, є адміністративний, оперативно-розшуковий, слідчий, профілактичний.

Органи внутрішніх справ на транспорті свою увагу зосереджують на вирішенні складних проблем удосконалення методів і прийомів діяльності апаратів і підроз-

ділів у забезпеченні правопорядку на об'єктах транспорту.

На сьогодні найважливішими напрямками діяльності ОВСТ є охорона правопорядку і боротьба зі злочинністю у сфері вантажних перевезень. Через низку об'єктивних і суб'єктивних причин останніми роками різко зросла кількість зареєстрованих фактів крадіжок і розкрадань вантажів при їх перевезенні та зберіганні, особливо на залізничному транспорті.

Другою, не менш важливою проблемою, залишається забезпечення правопорядку у сфері пасажирських перевезень, особливо у приміському сполученні. Тут за рахунок зміни тактики діяльності апаратів і підрозділів ОВСТ вдається тримати під контролем оперативну обстановку, а своєчасне припинення порушень громадського порядку позитивно впливає на стан правопорядку в цій напруженій сфері перевезень. Пасажири, які щодня користуються приміськими потягами для поїздки на роботу і додому, ще не дуже задоволені станом громадського порядку на вокзалах, зупиночних пунктах приміського сполучення і у вагонах.

Робота органів внутрішніх справ на залізничному транспорті нашої держави відбувається в тісному контакті з функціонуванням транспортної системи України.

Керівництво держави постійно піклується за охорону громадського порядку і створення належних умов при перевезенні пасажирів і вантажів. Слід відмітити, що Президент України особисто приділяє велику увагу роботі транспорту, про що свідчать його укази «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року №1085/2010 [19]; «Питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» від 6 квітня 2011 року №370/2011 [22]; «Про положення про Міністерство інфраструктури України» від 12 травня 2011 року №581/2011 [23].

З метою поліпшення організації та керівництва діяльністю органів внутрішніх справ на залізничному транспорті доцільно створити підрозділ у структурі МВС України, на який як на самостійний структурний орган центрального апарату необхідно покласти безпосереднє керівництво системою ОВСТ, використавши позитивний досвід зарубіжних країн.

Список використаних джерел:

1. Постанова Кабінету Міністрів України «Про угоди щодо міжнародного залізничного вантажного та пасажирського сполучення» від 3 квітня 1993 р. № 246 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mtu.gov.ua/ru/resolution_kmu/276.html
2. Систематическое собрание действующих законов СССР: Судебный строй. М.: Госполитиздат. – 1926. – 119 с.
3. Устав уголовного судопроизводства от 1864 г. / под ред. С.Г. Щегловатова. – 10-е изд. – СПб.: изд. С.Г. Щегловатова, 1910. – 949 с.
4. Державні Вісті. – 1918. – 23 серпня, № 38.
5. Вісті Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду. – 1919. – 9 лютого, № 41.
6. Вісті. – 1919. – 28 травня, № 99.

7. ЦДАВОВУУ. Ф.6. Оп. I. Спр. 121. Арк. 1.
8. ЗУ УРСР, 1920. – № 11. – Ст. 197.
9. Вісті. – 1920. – 19 лютого, № 52.
10. Комуніст. – 1923. – 4 січня, № 2.
11. ВЦВК 1919 р. від 22 лютого.
12. ЦДАВОВУУ. Ф.6. Оп. I. Спр. 121. Арк. 7-9.
13. ЦДАВОВУУ. Ф. 6. Оп. I. Спр. 121. Арк. 21.
14. ЦДАВОВУУ. Ф. 6. Оп. I. Спр. 121. Арк. 28.
15. ЗУ УРСР, 1920. – № 26. – Ст. 545.
16. Запорізький облдержархів. Ф. 641. Оп. I. Спр. 16. Арк. 93.
17. Кривоніс П. Ф. Магістралі життя / П. Ф. Кривоніс. – К., 1978. – С. 100.
18. Юридичний щорічник Організації Об'єднаних Націй (1970). – Нью-Йорк. : ООН. 1972. – С. 157-159.
19. Відомості Верховної Ради СРСР. – 1973. – № 24. – Ст. 309.
20. Відомості Верховної Ради СРСР. – 1974. – № 22. – Ст. 326.
21. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 94. – С. 33-34.
22. Указ Президента України «Питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» від 6 квітня 2011 р. № 370/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – С. 12-19.
23. Указ Президента України «Про положення про Міністерство інфраструктури України» від 12 травня 2011 року № 581/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 27. – Ст. 15-13.

1.2.2. Кримінальна відповідальність за порушення правил міжнародних польотів

Список умовних скорочень

- ППМП – порушення правил міжнародних польотів
МП – міжнародний політ
КК України – Кримінальний кодекс України
КК УРСР – Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки
КК РФСР – Кримінальний кодекс Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки
КК РФ – Кримінальний кодекс Російської Федерації
ПК СРСР – Повітряний кодекс Союзу Радянських Соціалістичних Республік
ПК України – Повітряний кодекс України
ЗЦЄСКПР – Зональний Центр Єдиної системи керування повітряним рухом
ГЦЄСКПР – Головний Центр Єдиної системи керування повітряним рухом
НПП ГА-85 – Настанова до виконання польотів в Цивільній авіації 1985 року (Настанове по производству полетов в Гражданской авиации – рос.)
ПС – повітряне судно

ІКАО – Міжнародна Організація Цивільної Авіації

АІП – (англ. Aeronautical Information Publication) Збірник аеронавігаційної інформації

КМ України – Кабінет Міністрів України

МЗС України – Міністерство Закордонних справ України

Вступ

Уперше кримінальна відповідальність за порушення правил міжнародних польотів була встановлена в 1935 р. [1]. За час свого існування ця норма зазнала певних політичних, ідеологічних нашарувань і впливів. Незважаючи на це поодинокі випадки порушення правил виконання міжнародних польотів досі мають місце, але порушення відповідних кримінальних справ зустрічається дуже рідко (ст. 334 КК України) [2].

Суспільна небезпечність цього злочину полягає в тому, що він посягає на встановлений законодавством порядок виконання польотів і залежить від багатьох історично мінливих факторів: часу, місця тощо. Суттєво впливають на її зміст характер діяння, специфіка способу посягання, шкода, злочинні наслідки, причиновий зв'язок, форма та вид вини тощо.

Відомо, що диспетчерське регулювання польотів, порядок їх виконання, вимоги до повітряних суден і членів екіпажів тощо регламентуються міжнародними та національними нормативно-правовими актами. Допустивши іноземне повітряне судно в суверенний повітряний простір, держава слідкує за чітким дотриманням встановленого порядку та правил виконання міжнародних польотів зокрема. Практично кожен політ повітряного судна містить у собі певний ступінь суспільної небезпечності, як джерела підвищеної небезпеки, однак не всі польоти, а лише ті, що порушують встановлений національним законодавством порядок їх виконання, є суспільно небезпечними і тому підпадають під кримінально-правове регулювання.

Цей злочин у першу чергу посягає на недоторканність державного кордону, внаслідок чого ставиться під загрозу заподіяння шкоди національній безпеці держави. Такі дії можуть призводити до зіткнення літаків, створювати загрозу загальній безпеці польотів, а також призводити до нещасних випадків з людьми та до інших тяжких наслідків із великими матеріальними збитками, що створює небезпеку для нормальної, безпечної роботи авіації, а також безпеки руху повітряного транспорту. ППМП можуть викликати дипломатичні ускладнення. Унаслідок скоєння цього злочину відкривається широка можливість для ведення технічної розвідки, збирання спеціальної чи таємної інформації, вчинення шпигунських, терористичних або диверсійних діянь тощо [3, с. 64-65].

Отже, суспільна небезпечність ППМП полягає в тому, що цей злочин посягає на встановлений законодавством України та нормами і правилами (регламентами)

міжнародного права порядок перетинання державного кордону та правила виконання МП, унаслідок чого створюється загроза заподіяння шкоди національній і громадській безпеці у сфері використання повітряного простору України, безпеці виконання МП, а також упорядкованій і безпечній роботі авіаційного транспорту, що може призводити й до інших тяжких наслідків.

1. Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого ст. 334 КК України

1.1. Об'єкт злочину порушення правил міжнародних польотів

Поняття об'єкта правового захисту конкретного складу злочину витікає з його характеру та ступеня суспільної небезпечності, а також тієї сукупності правовідносин, які захищаються конкретною правовою нормою. За об'єктом визначається її місце в системі Особливої частини КК, він суттєво впливає на кваліфікацію злочину тощо. Проблема визначення об'єкта ППМП на сьогодні є однією з найменш досліджених у кримінальному праві, і такий стан речей не є випадковим явищем. Спочатку ст. 56-32 КК УРСР була в «Розділі 2. Злочини проти порядку управління», підрозділу А. «Особливо для СРСР небезпечні злочини проти порядку управління» [1], потім ст. 76 КК України містилася в «Главі 1. Злочини проти держави, розділ 2. Інші злочини проти держави» [4], а нині «Розділі XIV. Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації» [5], останнє взагалі складно пов'язати з МП. Подібною непослідовністю законодавця обумовлена й велика кількість точок зору щодо об'єкта ППМП.

До цього часу в теорії кримінального права залишається нез'ясованою остаточно проблема об'єкта цього злочину. Окремі автори (М. І. Загородніков та ін.) вважають, що ППМП є злочином, який посягає на встановлений порядок перетинання державного кордону, або на обороноздатність чи встановлений порядок управління тощо [6]. Так, Г. Л. Крігер наголошує, що цей злочин не спрямований на підрив держави, а стосується транспортних злочинів чи злочинів проти порядку управління [7], але П. С. Матишевський має діаметрально протилежну точку зору: такі порушення спрямовані на заподіяння шкоди інтересам держави [8].

Цілком природно, що законодавчою базою визнання безпосереднього об'єкта будь-якого злочину є зміст розділу та назва конкретної правової норми Особливої частини КК, юридичний аналіз змісту її диспозиції, складових елементів і конститутивних ознак складу злочину в цілому.

Зокрема, М. І. Загородніков, Б. В. Здравомислов, П. С. Матишевський та інші твердять, що об'єктом ППМП є недоторканність державного кордону [9]. Ігнатів А.Н. та інші поєднують недоторканність державного кордону з інтересами оборони [6], з безпекою руху повітряного транспорту (В. О. Владимиров, М. П. Карпушин, Б. А. Курінов, В. І. Курляндський) [5], із зовнішньою безпекою чи оборо-

ноздатністю [10] або поєднують безпеку руху повітряного транспорту та обороноздатність [11].

Оскільки повітряний транспорт у цілому є джерелом підвищеної небезпеки, а повітряне судно, під час ППМП, одночасно створює загрозу як безпеці польотів, так і найбільшій цінності оточуючого світу – здоров'ю та життю людини. Унаслідок цього завдається шкода встановленому порядку управління авіаційною транспортною системою та порядку виконання МП, а вже потім, за певних обставин, можуть страждати інші інтереси. Тому цей злочин доцільніше було розмістити в «Розділі XI. Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту» і чинного КК України [2].

До речі, аналогічна норма в КК РФ міститься в «Розділі IX. Злочини проти громадської безпеки», глави 27 «Злочини проти безпеки руху і експлуатації транспорту» [12]. У КК Республіки Узбекистан ст. 265 в «Главі XVIII. Злочини проти безпеки руху і експлуатації транспорту» [13], ст. 280 КК Грузії в «Главі XXXIV. Транспортні злочини» [14], ст. 279 в КК Литовської Республіки в «Главі XXXIX. Злочини та кримінальні проступки проти безпеки транспортного руху» [15], ст. 315 КК Республіки Білорусь у «Главі 28. Злочини проти безпеки руху і експлуатації транспорту» [16] тощо.

Таким чином, автор вважає, що ППМП є одним із транспортних злочинів і саме тому він повинен поєднувати в собі як установлений порядок перетинання державного кордону, так і інші приписи щодо виконання МП, вказані в диспозиції кримінально-правової норми, конкретизовані в міжнародному праві та національному законодавстві України.

Важливими чинниками порядку та правил виконання МП є особливі авіаційні терміни та поняття. Так, А. І. Котов під правилами польотів визнає встановлену державою сукупність правових норм, принципів і правил виконання МП, що витікають із норм міжнародного права та національного законодавства і регулюють дії командира (пілота) повітряного судна, пов'язані з його польотом і маневруванням, дотриманням встановлених заборон та обмежень з метою захисту державних інтересів, національної та зовнішньої безпеки, обороноздатності, особистих, майнових інтересів фізичних і юридичних осіб, а також безпеки повітряних суден [17]. На сьогодні в міжнародному повітряному праві існує доволі компактна група щодо стабільних правил виконання польотів літальних апаратів, що склалися під впливом світового досвіду та вимог до безпеки польотів.

Зокрема, авіаційні правила польотів закріплені в ПК України [18; ст. 7, ст. 8], Збірнику аеронавігаційної інформації, Основних правилах польотів у повітряному просторі України, Пораднику до виконання польотів, Зводі авіаційних правил України та інших нормативних актах, з метою забезпечення безпеки польотів.

Вони підлягають обов'язковому виконанню всіма користувачами повітряного простору.

У свою чергу **авіаційними правилами виконання МП** визнається встановлена сукупність міжнародних і національних правових норм, приписів і рекомендацій, що регулюють обов'язкові дії авіаційного персоналу та послідовність виконання авіаційних робіт пов'язаних з польотом та маневруванням повітряного судна у тримірному повітряному просторі, а також щодо дотримання заборон і обмежень, встановлених для захисту життя та здоров'я людей, національної та громадської безпеки, обороноздатності, безпеки польотів, особистих і майнових інтересів фізичних чи юридичних осіб, з моменту злету і до посадки повітряного судна, яке виконує належним чином дозволений та узгоджений МП, відповідно до плану та завдання на його виконання [19].

Під польотом визнається період часу від початку розбігу при злеті (від початку взяття «крок-газу» під час вертикального злету) до закінчення пробіжки під час посадки (до скидання «крок-газу» під час вертикальної посадки) [17]. В. Д. Бордунов наголошує на проміжку часу від фактичного початку руху літака під час злету до припинення руху після посадки, або від моменту запуску двигунів з метою злету до їх вимикання після посадки [20]. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971), визнає повітряне судно в польоті в будь-який час з моменту закриття усіх його зовнішніх дверей після завантаження до моменту їх відкриття для розвантаження [21, ст. 2 п. «а», ст. 2 п. 2], а ПК України – переміщення ПС чи його зависання у повітряному просторі [18, ст. 51].

Таким чином, політ – фактичне переміщення повітряного судна у тримірному повітряному просторі з моменту його розбігу при злеті, маневрування (зависання) у повітрі, до моменту закінчення пробіжки при посадці після виконання дозволеного, належним чином узгодженого і такого, що виконується у відповідності до завдання та плану (флайт-плану) МП [3, с. 75].

Говорячи про ці важливі в авіації терміни, у першу чергу необхідно мати на увазі, що ключовим, у цьому дослідженні, є термін «міжнародний політ», під яким деякі дослідники визнають сукупність принципів і норм права, призначених для регулювання конкретної групи самостійних та однорідних відносин, що виникають між державами з приводу виконання польотів повітряних суден над державною територією та відкритим морем з метою захисту та охорони суверенного повітряного простору, забезпечення безпеки міжнародних польотів повітряних суден, надійної та ефективної експлуатації міжнародних повітряних ліній, контролю та обслуговування повітряного руху [22]. Словник міжнародного повітряного права визнає міжнародним такий політ, під час якого перетинається кордон іноземної держави [17], а Ю. М. Малеев – будь-який правомірний політ, під час

якого запланований і санкціонований приймаючою державою маршрут польоту пролягає за межами повітряного простору держави реєстрації або експлуатанта ПС [23].

Проблема визначення терміна «міжнародний політ» полягає ще й у тому, що ні міжнародне, ні національне право не дають його законодавчого визначення. Так, у Чиказькій конвенції (1944 р.) міжнародними називаються повітряні сполучення, що здійснюються через повітряний простір над територією більше як однієї держави [24, ст. 2, 96].

Свого часу в Правилах польотів іноземних повітряних суден над територією СРСР справедливо наголошувалося, що МП – це всякий політ повітряного судна, під час якого за відповідним дозволом та на підставі встановлених правил перетинається державний кордон, а ПК СРСР (1935) визнавав таким всякий політ, під час якого повітряне судно перетинало державний кордон СРСР та іншої держави [25, ст. 66]. ПК РФ – політ повітряного судна в повітряному просторі більш як однієї держави відповідно до законодавства РФ, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних угод РФ і дозволів [26, п. 1, 2 ст. 4 ст. 79].

Однак, виходячи з наведеного автор наголошує на проблемі, що є невирішеною до сьогодні – виліт над відкритим морем не може бути визнаний міжнародним, а це не зовсім так. Відомо, що над відкритим морем поряд із національним законодавством діють міжнародно-правові норми та регламенти ІКАО, які безумовно повинні виконуватися всіма користувачами. Виліт у відкрите море та повернення повітряних суден назад здійснюється під управлінням національних органів керування повітряним рухом, і тому він юридично не може повністю вважатися МП. Це скоріше за все якісь комплексні чи спеціальні польоти, що виконуються в міжнародному повітряному просторі за національним законодавством із урахуванням міжнародних правил польотів. На це М. М. Копилов доречно пропонує виділити їх у спеціальну групу – «польоти над відкритим морем» [27]. Саме тому в ПК України необхідно створити спеціальний підрозділ, що регламентував би МП в цілому та польоти над відкритим морем, зокрема.

Якщо під час виконання узгодженого та запланованого МП повітряне судно здійснить несанкціоновану посадку чи допустить інші порушення встановлених правил виконання МП над територією випускаючої держави, не долетівши до державного кордону, то такий політ юридично, а не фактично, повинен визнаватися міжнародним. Так він розглядається і з точки зору міжнародного повітряного права та правил виконання міжнародних польотів у повітряному просторі України.

У таких випадках дії винних осіб повинні кваліфікуватися за ст. 334 КК України. Тоді угон ПС за межі України, яке виконувало внутрішній рейс і не мало плану

та завдання на виконання МП, а інколи й відповідного дозволу, за наявності достатніх підстав, кваліфікуються за ст. 278 КК України [2]. У таких випадках прийнято говорити про фактичний, однак не юридичний МП, а за певних обставин повітряне судно може бути визнане таким, що зазнає лиха [2, ст. 39], якщо його екіпаж був примушений до незаконних дій. І навпаки, в разі умисних дій, спрямованих на порушення суверенного повітряного простору, літальний апарат визнається судном-порушником [3, с. 77-78].

Досить важливими складовими елементами поняття «МП» є завдання та план польоту. Завдання на політ – документ встановленої форми, що містить необхідні відомості про екіпаж, повітряне судно та визначає мету польоту. План польоту (флайт-план) – документ встановленої форми, що подається диспетчеру служби руху командиром ПС, у якому містяться формалізовані відомості про політ, який буде виконуватися, або його частину, необхідні для відпрацювання, індикації та забезпечення польоту.

Кожен регулярний МП виконується тільки за наявності отриманого у встановленому порядку від Головного Центру Єдиної системи керування повітряним рухом (ГЦЄСКПР) дозволу на виліт у відповідності з планом польоту на підставі розкладу та відповідних вказівок керівників авіапідприємств, ПС яких виконують польоти.

На міжнародні нерегулярні польоти завжди подаються попередні плани та заявки, в адреси, визначені табелем повідомлень про рух ПС цивільної авіації, у визначені терміни дипломатичними каналами в держави, де будуть виконуватися польоти.

Такий план (флайт-план) складається командиром ПС або за його дорученням іншим членом екіпажу, подається ним або представником авіакомпанії диспетчеру аеропорту вильоту не пізніше 30 хв до вильоту. План не складається при виконанні регулярних рейсів, для яких передбачається періодична повторюваність планів польотів. У випадках разової зміни в розкладі чи встановленої траси польоту, типу ПС тощо – складання і подача флайт-плану є обов'язковими [28].

План польоту завжди подається до початку кожного вильоту з метою його диспетчерського забезпечення та обслуговування в межах консультативного повітряного простору, для аварійного оповіщення, пошуку та рятування, для координації дій з відповідними військовими адміністраціями, з тим щоб уникнути необгрунтованого перехоплення з боку сил протиповітряної оборони тощо. МП завжди повинен бути дозволений, узгоджений і запланований.

Отже, з огляду на викладене **міжнародним польотом** є правомірний, належним чином узгоджений і санкціонований відповідними національними органами влади та управління, погоджений з органами керування повітряним рухом і протиповітряної оборони держави, дозволений та запланований політ, що виконується

з перетинанням державного кордону України, у суверенному або відкритому повітряному просторі на підставі встановленої сукупності принципів і норм міжнародного права та національного законодавства України, міжнародних угод про повітряні сполучення або спеціальних дозволів відповідно до заявки, попереднього плану, завдання та плану польоту.

1.2. Об'єктивна сторона складу злочину порушення правил міжнародних польотів

Об'єктивна сторона складу злочину ППМП полягає в зовнішньому прояві суспільно небезпечної поведінки винної особи (дія або бездіяльність), яка посягає на встановлений законодавством України та нормами міжнародного права порядок перетинання державного кордону та на виконання МП у повітряному просторі України. Чинна редакція ст. 334 КК України викладена таким чином, що об'єктивна сторона злочину утворює тільки діяння, а диспозиція є бланкетною. У ній наведено вичерпний перелік альтернативних ознак ППМП, які закон визнає злочинними, не розкриваючи при цьому їх змісту, а відсилаючи до численних міжнародних і національних норм права [2].

Порушеннями встановленого порядку виконання МП є протиправні діяння, що полягають у недотриманні міжнародних і національних правових норм, приписів та рекомендацій, які регулюють обов'язкові дії авіаційного персоналу, послідовність виконання авіаційних робіт, пов'язаних із польотом повітряного судна в повітряному просторі, а також із дотриманням заборон і обмежень, встановлених для захисту життя та здоров'я людей, національної та громадської безпеки, обороноздатності, безпеки польотів, особистих і майнових інтересів фізичних та юридичних осіб.

Для з'ясування змісту кожного з можливих ППМП ми звертаємося до численних підзаконних нормативно-правових актів. Наприклад, по справі М. Руста для встановлення конкретних ознак ППМП у процесі розслідування кримінальної справи та проведення льотно-технічної експертизи було вивчено близько двох тисяч міжнародних і національних нормативних актів, перш ніж було прийнято остаточне рішення щодо кваліфікації злочину та призначення покарання [29].

Відомо, що бланкетні диспозиції дають можливість протягом багатьох років не змінювати кримінально-правову норму, оскільки в ній вказується в загальних рисах певна заборона чи джерело, які містяться в інших галузях права та спеціальних приписах. Так, В. М. Кудрявцев до позитивного таких диспозицій відносить заздалегідь запрограмовану проблемність, оскільки ситуація швидко змінюється і законодавець може не встигати вносити зміни до кримінального кодексу [30]. На думку М. І. Ковальова, їх використання дає змогу інтегрувати правові ідеї різних галузей права, виробляти загальний підхід до боротьби з порушенням правил, що дозволяє, зокрема, уникнути помилок при кваліфікації

злочинів шляхом застосування широкого, але точного та конкретного бланкетного матеріалу [31].

Саме тому бланкетна диспозиція дає нам універсальність застосування закону, а особи, які виконують міжнародні польоти, зобов'язані знати в повному обсязі чинну нормативно-правову базу.

Злочин, передбачений ст. 334, може бути вчинений як шляхом дій (наприклад, незаконний виліт з України), так і шляхом бездіяльності (скажімо, неподання команд, розпоряджень тощо під час виконання міжнародного польоту в керованому повітряному просторі працівниками служби керування повітряним рухом, що призвело до виходу повітряного судна із заданого коридора тощо) [32].

Саме тому злочин визнається закінченим з моменту вчинення будь-якого суспільно небезпечного діяння, вказаного в диспозиції ст. 334 КК України, тобто з моменту конкретного порушення правил виконання міжнародних польотів, і настання шкідливих наслідків не потребує, оскільки це так званий формальний склад злочину. Будь-які тяжкі наслідки в цьому злочині можуть мати місце, проте вони знаходяться за межами його складу і до об'єктивної сторони не включаються в якості обов'язкової ознаки. Однак вони враховуються в процесі кваліфікації злочину та при призначенні покарання. Наприклад, у разі спричинення тяжких наслідків, передбачених КК України, у зв'язку з ППМП і правил безпеки руху або експлуатації транспорту такі діяння за наявності достатніх підстав кваліфікуються за ст. 334 та ст. 276 чи ст. 281 КК України за правилами сукупності злочинів.

Щодо форм об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 334 КК України, у юридичній літературі існує кілька точок зору. Однак автор виходить з того, що в чинному КК України диспозиція викладена як «вліт в Україну або виліт з України без відповідного дозволу, а також недодержання зазначених у дозволі маршрутів, місць посадки, повітряних трас або ешелонів», – саме тому, залежно від способу вчинення злочину, доречно говорити про дві відносно самостійні форми:

– вліт в Україну або виліт з України без відповідного дозволу, яка має дві альтернативні ознаки, за наявності кожної з яких повинна наступати кримінальна відповідальність;

– вліт в Україну без відповідного дозволу – незаконне перетинання державного кордону України з боку сусідньої держави (відкритого моря). Право на вліт до повітряного простору України виникає для регулярних МП із двосторонніх міждержавних (міжурядових) угод про повітряні сполучення, які виконуються за розкладом. Для нерегулярних – із спеціальних дозволів допускаючої сторони, які видаються компетентними органами влади чи управління відповідно до заявки, попереднього плану, дозволу та завдання на виконання такого [33].

Так, відповідно до встановлених правил польотів, у кожному конкретному ви-

падку вльоту командир ПС (пілот) зобов'язаний за 150-200 км до місця перетинання державного кордону запросити у диспетчера, у районі керування якого знаходиться повітряний коридор, дозвіл на його перетинання та повідомити: номер рейсу, ешелон польоту, розрахунковий час прольоту державного кордону тощо. Потім, під час безпосереднього перельоту кордону, – фактичний час його перетинання та ешелон польоту. У разі відсутності диспетчерського дозволу не пізніше як за 50 км до встановленого повітряного коридору на державному кордоні необхідно виконати лівий (правий) віраж залежно від повітряної обстановки та положення державного кордону до отримання відповідних вказівок. Повітряне судно, яке скоїло порушення правил перельоту державного кордону України, визнається судом-порушником [33].

Недотримання передбаченої нормами міжнародного права та національного законодавства процедури виконання МП визнається закінченим злочином фактично з моменту незаконного перетинання в повітряному просторі умовної лінії державного кордону України. Умисне ж порушення порядку подачі заявки, плану, отримання відповідного дозволу тощо є готуванням до такого порушення (ч. 1 ст. 14 та ст. 334 КК України) [2].

Зокрема, при виконанні міжнародного польоту – вльоті, прольоті повітряного простору України або посадці на її території – іноземною авіакомпанією не пізніше як за 5 днів подається заявка, з урахуванням взаємності, до МЗС України, що стає правовою підставою для виконання МП, і в цьому разі подача попереднього плану польотів не потрібна, а лише флайт-план на день вильоту [18, ст. 9].

Для узгодження та видачі дозволів на проліт повітряного простору України чи посадки на її території іноземних повітряних суден необхідно одержати дипломатичними каналами дозвіл на це. У такому разі правовою підставою для перетинання державного кордону України іноземним повітряним судном буде флайт-план на виконання міжнародного польоту, узгоджений напередодні польоту з виробничо-диспетчерською службою і ЗЦЄСКПР. Останній, у свою чергу, узгоджує план польоту (до 20:00 за місцевим часом) із органами протиповітряної оборони, а по транзитних рейсах – із суміжними ЗЦЄСКПР [35].

Саме тому описану процедуру узгодження, подання заявки, попереднього плану, отримання дозволу на виконання МП необхідно визнати невід'ємною ознакою змісту терміна – відповідний дозвіл. У разі її недотримання, а також відсутності відповідного дозволу, плану та завдання на виконання МП та на перетинання державного кордону України ніхто не може його порушувати, за винятком наявності надзвичайних обставин [2, ст. 39].

Таким чином, під вльотом в Україну без відповідного дозволу необхідно визнати порушення встановленого національним законодавством порядку узгодження, подання заявки чи попереднього плану, отримання дозволу на виконання МП та

дозволу від диспетчера ЗЦЄСКПР на переліт державного кордону України відповідно до плану та завдання на виконання правомірного МП. Злочин визнається закінченим з моменту фактичного перетинання у повітряному просторі умовної лінії державного кордону України з боку сусідньої держави (відкритого моря) та появою ПС у повітряному просторі України.

Виліт з України без відповідного дозволу полягає у протиправному залишенні території України [18, ст. 9, 30, 38, 51, 56, 57, 77], пов'язаному з невиконанням встановлених формальностей.

Відповідно до чинних авіаційних правил виконання польотів командир цивільного ПС має право приймати остаточне рішення про виліт, політ і посадку ПС, зміну маршруту польоту, здійснення перельоту державного кордону і (або) виконання посадки ПС на аеродромі, не передбаченому завданням на політ, у випадках виникнення загрози для життя та здоров'я пасажирів і членів екіпажу, пов'язаних з актами незаконного втручання в діяльність авіації [18, п. 1 ст. 38]. МП повітряних суден у повітряному просторі України виконуються по встановлених міжнародних повітряних трасах. Виліт з України, а також посадка в аеропортах (на аеродромах), відкритих для МП, дозволяється звідти, де є контрольно-пропускні пункти Прикордонних військ і митні установи, за наявності отриманого у встановленому порядку від ГЦЄСКПР дозволу на виліт та відповідно до наданого органом керування повітряним рухом плану (завдання) польоту. Тому екіпаж кожного ПС зобов'язується чітко дотримуватися всіх установлених міжнародним правом і національним законодавством правил, регламентів і порядку узгодження, подання заявки та отримання дозволу на його виконання, складання плану МП, відповідно до завдання на його виконання та порядку вильоту за межі України. Будь-яке умисне порушення цього порядку підпадає під ознаки злочину, передбаченого ст. 334 та ч. 1 ст. 16 КК України [2]. Злочин визнається закінченим з моменту фактичного перетинання в повітряному просторі умовної лінії державного кордону України.

Необхідно визнати, що в разі вильоту з України міжнародний політ фактично починається з моменту його підготовки, узгодження, подання заявки та попереднього плану, безпосереднього отримання дозволу на виліт (ч. 1 ст. 14) та залишення повітряним судном злітної смуги міжнародного аеропорту (аеродрому) вильоту. Якщо ПС не долетіло до місця перетинання державного кордону, то такі дії можуть кваліфікуватися як замах (ч. 3 ст. 15 та ст. 334) [18]. Однак можуть мати місце випадки, коли ПС, що виконує належний МП над територією України, ще не долетівши до державного кордону, порушило встановлену міжнародну повітряну трасу, не дотрималося зазначених у дозволі ешелонів або припустилося інших порушень порядку чи правил виконання міжнародних польотів, і вже з цього моменту злочин, передбачений ст. 334 КК України, визнається закінченим і ква-

ліфікується за відповідною альтернативною ознакою другої форми об'єктивної сторони.

Таким чином, під незаконним вильотом з України без відповідного дозволу автор визнає порушення встановленого порядку (процедури) узгодження, подання заявки, попереднього плану та отримання дозволу від диспетчера на виконання МП і на переліт державного кордону України, відповідно до плану та завдання на його виконання. Злочин цього виду визнається закінченим з моменту фактичного перетинання ПС у повітряному просторі умовної лінії державного кордону України з боку України та появою повітряного судна за межами України.

Друга форма об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 334 КК України, виражається в недодержанні зазначених у дозволі маршрутів, місць посадки, повітряних трас, коридорів або ешелонів.

Зокрема, під дозволом визнаються закладені в документальних носіях інформації параметри виконання кожного конкретного узгодженого та санкціонованого польоту, він практично є правовою підставою до виконання і кожного конкретного МП, а маршрут, місце посадки, повітряні траси, коридори або ешелони – це 5 самостійних альтернативних способів учинення ППМП.

Екіпаж (пілот) під час виконання МП повинен чітко дотримуватися зазначених у дозволі маршрутів виконання МП – встановленої умовної лінії у тримірному повітряному просторі на карті, місцевості, схемі тощо.

Зокрема, «Новий тлумачний словник української мови» наголошує, що маршрут – це заздалегідь визначений шлях проходження, їзди, курс, напрям тощо [36, с. 149].

Так, екіпаж кожного ПС зобов'язаний виконувати політ у межах визначеної ширини повітряної траси (району робіт), витримувати заданий ешелон (висоту) польоту і постійно знати місцезнаходження свого ПС. Зміна маршруту, ешелону (висоти) та часу прольоту контрольних орієнтирів виконується з дозволу диспетчера служби повітряного руху, під безпосереднім управлінням якого виконується політ [18].

На підставі Чиказької конвенції (1944 р.) кожна держава зберігає за собою право вимагати, щоб ПС, які планують пролітати над недоступними районами або районами, які не мають належних аеронавігаційних споруд, дотримувалися зазначених маршрутів чи отримували спеціальний дозвіл на їх виконання [24].

Маршрут – встановлена державою повітряна траса, у межах своєї території, яку вона дозволяє використовувати для виконання МП. У відкритому повітряному просторі такі траси визначаються на підставі регіональних аеронавігаційних угод, затверджених Радою ІКАО, що в сукупності являють собою глобальну мережу світових повітряних трас, якими здійснюються міжнародні повітряні сполучення [17]. Перелік міжнародних повітряних трас визначається КМ України, що публіку-

ється в Збірнику аеронавігаційної інформації (АІІ) і є обов'язковим для виконання всіма користувачами повітряного простору України.

Виходячи з викладеного та змісту ст. 334 КК України, поняття «маршрут», «місце посадки», «повітряна траса» або «ешелон» мають спільне визначення: це диспетчерський район або його частина, які встановлюються та контролюються державою в межах своєї території та є умовним коридором у повітряному просторі України, що обмежений по висоті (на ешелонах від 900-8100; 8100-12100; понад 12100 м) та ширині (як правило, 10 км, в окремих випадках до 20 км) і призначений для безпечного виконання польотів повітряних суден, а також забезпечений аеродромами, засобами навігації, контролю та керування повітряним рухом [37].

Так, ПК України (у статтях 6, 7, 9, 12, 30, 38, 49, 53, 57, 58, 77) [18] називає деякі ознаки повітряної траси, встановлених чи не встановлених маршрутів польотів і не вживає як самостійне поняття «маршрут», яке називається у диспозиції ст. 334 КК України. Саме тому термін «маршрут» необхідно визнати застарілим, який не відповідає чинному повітряному законодавству України і є досить вузьким за своїм змістом поняттям, що не охоплює всіх складових елементів структури повітряного простору України, а як наслідок – усіх можливих випадків його порушення.

У зв'язку з цим необхідно привести у відповідність із чинним повітряним законодавством сучасну редакцію диспозиції ст. 334 КК України, у якій наголосити тільки на узагальненому понятті «порушення встановленого законодавством України та нормами міжнародного права порядку виконання міжнародних польотів...»

Відповідно до чинного законодавства місце посадки – спеціально пристосовані та обладнані майданчики, злітні майданчики тощо, де здійснюють посадку повітряні судна, які задіяні в міжнародних повітряних сполученнях, що називаються «аеродромами» [18].

Водночас аеропортом визнається спеціальне місце, виділене для прийому, випуску, посадки та обслуговування повітряних суден, які виконують міжнародні польоти, де є аеродром, а також пункти прикордонного, митного та карантинного контролю з метою забезпечення міжнародних авіаперевезень пасажирів, вантажів, пошти, МП іноземних і національних ПС у районі аеропорту, регулярності та безпеки польотів тощо [18].

Чиказька конвенція наголошує, що ПС дозволяється здійснювати посадку в аеропорту, визначеному державою з метою митного та іншого контролю. Відомості про них публікуються державами та передаються до ІКАО [24].

Для реалізації цього положення кожна держава призначає міжнародний аеропорт – виділений державою аеропорт для прийому, випуску та обслуговування ПС, що здійснюють МП, який має для цього аеровокзал з пунктами прикордонно-

го, митного і карантинного контролю, а також аеродром, наземні споруди та необхідне аеронавігаційне обладнання [38].

Зокрема, ПК України поділяє аеропорти на внутрішні та міжнародні. Останній повинен забезпечувати належний митний, прикордонний і санітарний контроль, а також контроль за безпекою та інші види контролю, передбачені чинним законодавством. Вони повинні мати поштовий, телеграфний, телефонний та інші види зв'язку, а також регулярне сполучення з найближчими населеними пунктами [18]. Аеропорт повинен пройти сертифікацію і реєстрацію відповідно до діючих в Україні правил [18, ст. 39-48].

Таким чином, під місцем посадки необхідно визнати встановлені державою, належним чином сертифіковані, зареєстровані внутрішні та міжнародні аеропорти, а також інші місця (аеродроми, злітні майданчики, вертольотодроми тощо), включені до Збірників аеронавігаційної інформації, завдання та плану польоту або рекомендовані за надзвичайних обставин органами керування повітряним рухом України місця посадки (основний чи запасний аеродроми), які мають злітну смугу та інші необхідні наземні споруди, аеронавігаційне обладнання, відповідні служби, призначені для прийому, обслуговування та випуску повітряних суден, що виконують міжнародні польоти, а також аеровокзал з пунктами прикордонного, еміграційного, ветеринарного, фітосанітарного, митного, санітарного, карантинного контролю, а також контроль за безпекою ручної поклажі, багажу, вантажу, пошти та бортового припасу, які мають поштовий, телеграфний, телефонний та інші види зв'язку, а також регулярне сполучення з найближчими населеними пунктами.

Термін «повітряна траса» тісно пов'язаний із таким поняттям, як «повітряний коридор», але обидва вже значно застаріли та відстають від визначень, зафіксованих у чинному законодавстві, тому на них необхідно особливо звернути увагу.

Зазначені в дозволі повітряні коридори для перетинання державного кордону України – це спеціально виділені державою в національному повітряному просторі та контрольовані органами керування повітряним рухом ділянки його перельоту, призначені для виконання належним чином узгодженого, дозволеного та запланованого міжнародного польоту, відповідно до завдання [18, ст. 9, 58].

Наприклад, Ю. М. Малєєв визначає повітряні коридори як спеціально визначені в повітряному просторі держави ділянки польоту державного кордону або будь-якого іншого району на території держави [18].

З цього приводу привертає нашу увагу Закон України «Про державний кордон України», який наголошує, що ПС перетинають державний кордон України у спеціально виділених повітряних коридорах перельоту, відповідно до цього закону, інших актів законодавства України, а також правил, що видаються компетентними державними органами України, які публікуються у встановленому порядку [34].

Переліт державного кордону поза повітряними коридорами допускається тільки з дозволу компетентних державних органів України [39, ст. 9, 20].

З огляду на викладене автор вважає, що чинний термін «повітряні ворота» в ст. 334 КК України не повною мірою відповідає діючому повітряному законодавству України, тому натомість необхідно запровадити – «повітряні коридори для перетинання державного кордону України» під час виконання МП, під якими визнаються спеціально виділені державою в національному повітряному просторі, контрольовані органами керування повітряним рухом ділянки перельоту державного кордону України, призначені для виконання належним чином узгодженого, дозволеного та запланованого МП, відповідно до завдання на його виконання [18, ст. 9, 58].

Авіаційний термін «повітряний ешелон» тісно пов'язаний із «маршрутом виконання МП» і обмежується висотою та шириною повітряного коридору. Зокрема, висота польоту є невід'ємною складовою ешелону польоту, визначається як відстань по вертикалі від встановленого рівня початку відліку до повітряного судна, яка визнається: істинною – від рівня точки земної поверхні; відносною – від рівня порога злітно-посадочної смуги, рівня аеродрому, найвищої точки рельєфу тощо і абсолютною – від рівня моря [40].

Термін «ешелон польоту» широко використовується в чинних авіаційних правилах, він визначає вертикальну, поздовжню та бокову відстань до ПС у повітряному просторі для забезпечення безпеки ПС [18]. Натомість ПК України дає визначення повітряної траси, яка обмежується за висотою та шириною і призначається для безпечного виконання польотів ПС [18]. Польоти ПС у повітряному просторі України можуть бути повністю заборонені або обмежені за висотою у спеціальному порядку [18]. З метою запобігання шкідливого впливу ПС на людей, тварин, навколишнє природне середовище КМ України може встановлювати в конкретних районах мінімальну висоту польоту, єдину для всіх ПС. Польоти ПС у повітряному просторі України з надзвуковою швидкістю повинні виконуватися на висотах, які виключають шкідливий вплив звукового удару на навколишнє середовище, за загальними правилами або у віддалених від населених пунктів районах, що відводяться спеціально для надзвукових польотів [18].

Тому дослідник вважає, що з огляду на чинне законодавство було б доцільно взагалі не використовувати ознаку «недодержання зазначених у дозволі ешелонів» у диспозиції ст. 334 КК України, оскільки вона застаріла. Тому можна говорити, що в разі порушення встановлених, дозволених, санкціонованих і безпечних висот виконання МП необхідно визначати через порушення конкретного елементу структури повітряного простору України, виходячи зі змісту статей 9, 38, 53, 54, 56, 58 ПК та чинного повітряного законодавства України [18].

Крім того, значну кількість нормативно-правового матеріалу щодо порядку ви-

конання МП ми знаходимо в низці підзаконних нормативних актів, які обов'язково повинні враховуватися в процесі кваліфікації порушення встановленого порядку виконання МП. Тому ми стверджуємо, що у вузьких рамках діючої кримінально-правової норми (ст. 334 КК України) практично неможливо передбачити всі можливі випадки порушення правил виконання МП, а запропонована редакція повинна нам дати змогу розширити коло суспільно небезпечних діянь до меж чинного законодавства.

Таким чином, можемо зробити висновки, що:

1. Суспільна небезпечність ППМП полягає в тому, що цей злочин посягає на встановлений законодавством України та нормами і правилами (регламентами) міжнародного права порядок перетинання державного кордону та правила виконання МП, унаслідок чого створюється загроза заподіяння шкоди національній і громадській безпеці у сфері використання повітряного простору України, безпеці виконання МП, а також упорядкованій і безпечній роботі авіаційного транспорту, що може призводити й до інших тяжких наслідків.

2. Міжнародний політ – правомірний, належним чином узгоджений і санкціонований відповідними національними органами влади та управління, погоджений з органами керування повітряним рухом і протиповітряної оборони держави, дозволений та запланований політ, що виконується з перетинанням державного кордону України, у суверенному або відкритому повітряному просторі на підставі встановленої сукупності принципів і норм міжнародного права та національного законодавства України, міжнародних угод про повітряні сполучення або спеціальних дозволів відповідно до заявки, попереднього плану, завдання та плану польоту.

3. Під вльотом в Україну без відповідного дозволу необхідно визнати порушення встановленого національним законодавством порядку узгодження, подання заявки чи попереднього плану, отримання дозволу на виконання МП і дозволу від диспетчера ЗЦССКПР на переліт державного кордону України відповідно до плану та завдання на виконання правомірного МП. Злочин визнається закінченим з моменту фактичного перетинання в повітряному просторі умовної лінії державного кордону України з боку сусідньої держави (відкритого моря) та появою ПС у повітряному просторі України.

4. Під незаконним вильотом з України без відповідного дозволу визнається порушення встановленого порядку (процедури) узгодження, подання заявки, попереднього плану та отримання дозволу від диспетчера на виконання МП і на переліт державного кордону України, відповідно до плану та завдання на його виконання. Злочин цього виду визнається закінченим з моменту фактичного перетинання ПС у повітряному просторі умовної лінії державного кордону України з боку України та появою повітряного судна за межами України.

5. Під місцем посадки необхідно визнати встановлені державою, належним чином сертифіковані, зареєстровані внутрішні та міжнародні аеропорти, а також інші місця, включені до Збірників аеронавігаційної інформації, завдання та плану польоту або рекомендовані за надзвичайних обставин органами керування повітряним рухом України місця посадки, які мають злітну смугу та інші необхідні наземні споруди, аеронавігаційне обладнання, відповідні служби, призначені для прийому, обслуговування та випуску повітряних суден, що виконують міжнародні польоти, а також аеровокзал з пунктами прикордонного, еміграційного, ветеринарного, фітосанітарного, митного, санітарного, карантинного контролю, а також контролю на безпеку ручної поклажі, багажу, вантажу, пошти та бортового припасу тощо.

Термін «повітряна траса» тісно пов'язаний з таким поняттям, як «повітряний коридор», але обидва значно застаріли та не відповідають визначенням, зафіксованим у чинному законодавстві. Також було б доцільно не використовувати таку ознаку, як «недодержання зазначених у дозволі ешелонів» у диспозиції ст. 334 КК України, оскільки вона також застаріла і не відповідає чинному законодавству та міжнародним стандартам.

У такому разі можна говорити про конкретні порушення чинного законодавства та норм міжнародного права щодо встановлених, дозволених і санкціонованих МП, через порушення конкретного елемента структури повітряного простору України, виходячи зі змісту статей 9, 38, 53, 54, 56, 58 ПК та чинного повітряного законодавства України.

2. Суб'єктивні ознаки порушення правил міжнародних польотів

2.1. Суб'єкти злочину порушення правил МП

Кримінальній відповідальності за ППМП підлягають фізичні осудні особи, які на момент вчинення злочину досягли віку кримінальної відповідальності та в необхідних випадках мають ознаки спеціального суб'єкта.

У теорії та практиці застосування кримінального законодавства склалася єдина точка зору, що кримінальній відповідальності за ППМП підлягають тільки фізичні особи.

Кримінальній відповідальності підлягають тільки осудні особи, тобто такі, які під час порушення встановленого порядку виконання міжнародних польотів усвідомлювали свої дії та були здатні керувати ними. Для авіаційного персоналу осудність є досить важливим аспектом, оскільки особи, які керують повітряними суднами та повітряним рухом, постійно стикаються з найбільш складною системою «людина – машина», а остання є джерелом підвищеної небезпеки. В авіаційній транспортній системі кожен працівник авіаційного персоналу проходить ретельне медичне обстеження для отримання відповідного сертифіката (свідоцтва) про

відповідність кваліфікаційним вимогам щодо забезпечення максимальної безпеки польотів [41].

Більше того, вирішуючи питання осудності, встановлюючи форму та вид вини особи, яка порушила правила міжнародних польотів, треба з'ясувати обставини, що впливали на процес прийняття рішення та на виконання конкретного польоту. З цього приводу І. І. Карпець зауважує, що в умовах науково-технічної революції здатність людини до виконання певної роботи під час керування технічними системами набуває особливо важливого значення. Не підготовлена до великих фізичних чи психічних перевантажень людина під час керування складною машиною та при напруженому темпі роботи може припуститися певної помилки, як і при відсутності необхідних теоретичних знань [42]. Тому в кримінальному праві проблема професіонала віднесена до спеціального суб'єкта і дуже тісно пов'язана з інститутом осудності (інтелектуальними та вольовими ознаками), суб'єктивною стороною, формами та видами вини [43].

Ціна помилки суб'єкта-професіонала може бути надто великою. Наприклад, її результатами є 45 % екстремальних ситуацій на АЕС, 60 % авіакатастроф, 80 % катастроф на морі тощо [44]. Так, М. С. Малєїн справедливо вважає, що в основі відповідальності за помилку оператора технологічних систем знаходиться вина суб'єкта [45]. У поведінці особи-професіонала під час помилки завжди проглядається необережна вина [46], що базується на обов'язковому знанні кола своїх повноважень і спеціальних правил поведінки. За характером роботи професіонал повинен мати певну психофізіологічну стійкість до перевантажень і спеціальну підготовку для виконання операційних функцій з обов'язковим елементом професіоналізму. У багатьох випадках нездатність особи приймати рішення або діяти пов'язана з пороговими можливостями людського організму, тобто з його психофізіологічними якостями, які у звичайних умовах свідчать про його осудність і можуть проявлятися тільки в екстремальних ситуаціях.

Автор вважає, що багатоаспектність точок зору на проблему осудності свідчить про те, що здатність людини виконувати певну роботу, мати належну психофізіологічну стійкість до перевантажень і бути сертифікованою до виконання МП вказує на присутність при ППМП спеціального суб'єкта, який поряд із звичайними якостями повинен бути наділений ще певними спеціальними якостями. Так його нездатність приймати рішення або діяти в екстремальних ситуаціях свідчить про відсутність юридичного критерію осудності, і тому така особа не може допускатися до керування ПС тощо.

Отже, осудність – це обов'язкова ознака суб'єкта, який вчинив ППМП. Вирішуючи питання неосудності, необхідно керуватися ст. 19 КК України. При цьому треба враховувати усі обставини та матеріали кримінальної справи, а також психічний стан конкретної особи в момент вчинення суспільно небезпечного діяння.

Вік настання кримінальної відповідальності за порушення правил міжнародних польотів, на думку деяких авторів, встановлено з 16 років [47], а М. І. Загородніков твердить, що це повинна бути особа, яка взагалі досягла віку кримінальної відповідальності [48], не називаючи чіткої вікової межі. На думку З. Г. Корчевої, за транспортні злочини кримінальна відповідальність повинна наставати, загалом, з 18 років [49]. Однак, А. І. Чучаєва доречно стверджує, що за транспортні злочини кримінальна відповідальність настає з 16 років, але при цьому необхідно враховувати, що на роботу, пов'язану з управлінням транспортом, приймають з певними віковими обмеженнями, як правило осіб старших 18 років [19].

Необхідно мати на увазі, що переважна більшість МП виконується на підставі міжнародних угод, професіоналами (85-90 %), від імені своєї держави, і саме тому жодна держава ніколи не доручить виконання міжнародних обов'язків, пов'язаних із джерелом підвищеної небезпеки, неповнолітнім особам. Тому й вік, із якого може наступати кримінальна відповідальність за ППМП, повинен бути не меншим 18 років.

Однак, відомі випадки, коли пілотами були неповнолітні особи, зокрема 11-річний американський школяр Тоні Алієнджен став наймолодшим пілотом у світі, який здійснив міжнародний навколосвітній переліт, подолавши понад 30 тис. км. Однак у такому випадку його супроводжував пілот-навігатор, за спиною пілота сидів наглядач із Федеральної асоціації повітроплавання (США), який стежив за дотриманням таким пілотом усіх умов польоту [50].

Тому ми виходимо з того, що такі польоти є винятком із загального правила, вони виконуються з рекламною метою, для рекордів, сенсації тощо. У разі ППМП такими пілотами питання про їх кримінальну відповідальність не може навіть бути порушене, оскільки вони не досягли віку кримінальної відповідальності. Фактично такі особи самостійно ніколи не допускаються до повітряного простору іноземної держави. Більше того, такий політ виконується на підставі узгодженої доброї волі однієї держави щодо іншої, а неповнолітні пілоти є певним символом, представником держави-партнера. У кожному такому випадку на борту ПС обов'язково буде присутній пілот-лідирувальник допускаючої держави або повнолітній законний представник (батьки, шеф-пілот, інструктор та ін.), на яких оформляються документи на перетинання державного кордону, дозвіл на політ, план і завдання на політ тощо. Такі повнолітні особи повинні мати відповідний дозвіл (сертифікат) на керування повітряним судном, допуск і сертифікат до виконання міжнародних польотів, а також узгоджений, належним чином оформлений план і завдання на конкретний міжнародний політ із зазначенням ролевих функцій кожної особи, яка знаходиться на борту повітряного судна. Тоді у випадках можливого ППМП неповнолітнім пілотом за такі порушення буде відповідати повнолітня особа, на яку були оформлені польотні (бортові) документи

і яка зобов'язана була стежити за дотриманням встановлених правил виконання плану (завдання) МП.

Якщо така повнолітня особа свідомо, бажаючи порушити правила і порядок виконання міжнародних польотів, використовує для цього особу, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, то в таких випадках її необхідно визнати безпосереднім виконавцем, а її дії кваліфікувати за ч. 2 чи 3 ст. 27 і ст. 334 КК України. Неповнолітня особа в таких випадках відповідати не буде, оскільки на неї належні бортові документи щодо виконання міжнародних польотів не оформлялися і вона не може бути визнана спеціальним суб'єктом за ст. 334 КК України.

Однак співучасники віком від 16 років, які не мають безпосереднього відношення до процесу виконання МП, наприклад, якщо вони організували, підмовили чи сприяли незаконному вильоту за кордон ПС, яке виконувало належний міжнародний політ і, скажімо, перетнуло державний кордон поза встановленим повітряним коридором чи без диспетчерського дозволу, то відповідно повинні відповідати за ч. 2, 3 чи 4 ст. 27 та ст. 281 КК України. За ст. 334 КК України такі особи, якщо вони не є спеціальним суб'єктом, кримінальну відповідальність нести не будуть [2].

У свій час В. Я. Тацій цілком справедливо зауважував, що ознаки спеціального суб'єкта певною мірою є обмежувальними, бо вони визначають, що той чи інший злочин може вчинити не будь-яка особа, а тільки та, яка має такі ознаки. Тому особи, які не мають таких ознак, не можуть нести відповідальність за конкретним кримінальним законом, бо вони не є суб'єктами його складу. Такі особи або взагалі не несуть кримінальної відповідальності, або відповідають за злочини, які може вчинити будь-яка особа (загальний суб'єкт) [51]. Сказане повною мірою відноситься й до злочину, передбаченого ст. 334 КК України.

Розглядаючи проблему вікового цензу, дослідник у першу чергу виходить з того, що на роботу, пов'язану з управлінням авіаційними транспортними системами, приймають осіб старше 18 років, які мають відповідну професійну підготовку та спеціальні кваліфікаційні ознаки (допуск, сертифікат, дозвіл тощо). На підставі статей 3, 7, 32, 33 ПК України, рекомендованої практики ІКАО, та Правил і порядку медичної сертифікації авіаційного персоналу цивільної авіації України для осіб, які належать до авіаційного персоналу, встановлено, що до льотної роботи допускаються тільки повнолітні особи, яким виповнилося не менше 18 років. Відповідно до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію (1944 р.), статей 3, 7, 32 та 33 ПК України, п. 20 Положення про Комітет по використанню повітряного простору України та з метою підвищення кваліфікації фахівців, які здійснюють регулювання використання повітряного простору України та обслуговування повітряного руху на території України, встановлено, що диспетчерами обслуговування повітряного руху можуть бути тільки громадянами держави (України) віком не

молодші 20 років [41; 52]. Саме тому необхідно визнати, що виконавцем злочину, передбаченого ст. 334 КК України, може бути тільки повнолітня особа, яка належним чином допущена до виконання МП і пройшла всі визначені формальності.

Особа, яка не досягла 18-річного віку, за своїм фізичним і розумовим розвитком, освітою, життєвим досвідом і професійними навичками в галузі авіації не може в повному обсязі виконувати обов'язки щодо виконання міжнародних польотів, і повністю усвідомлювати всю міру відповідальності за доручену справу, пов'язану з керуванням складними авіаційними транспортними системами, і тим самим належним чином забезпечити їх безпечну роботу та експлуатацію. Крім того, щоб стати пілотом, штурманом, диспетчером та іншим спеціалістом-професіоналом у галузі авіації, необхідно пройти відповідні медичні обстеження, отримати належну професійну підготовку та сертифікат, закріпити на практиці теоретичні знання та навички (пілоти аматори повинні мати наліт не менше 500 год, а професіонали – 1000 год), скласти кваліфікаційні іспити на допуск до МП. Отже, це справа не одного року, тому навіть у 18 років практично нездійсненна.

Необхідно враховувати, що міжнародний політ має особливий статус, пов'язаний із перебуванням джерела підвищеної небезпеки в іноземному (міжнародному) повітряному просторі, що покладає на державу реєстрації повітряного судна в разі порушення встановленого порядку виконання міжнародних польотів власними громадянами особливу міжнародну відповідальність.

Таким чином, обов'язковою ознакою суб'єкта-професіонала, який керує повітряним судном чи повітряним рухом, є вік, з якого він допускається до роботи, пов'язаної з керуванням джерелом підвищеної небезпеки, і саме цей віковий ценз повинен визначати вік кримінальної відповідальності. Тому вік кримінальної відповідальності за порушення правил виконання міжнародних польотів повинен бути підвищений з 16 до 18 років.

У теорії кримінального права існує низка точок зору щодо спеціального суб'єкта ППМП. Так, М. Л. Наклович і І. М. Даньшин вважають, що за цей злочин повинні відповідати члени екіпажів повітряних суден, які зобов'язані стежити за дотриманням правил міжнародних польотів [53]; М. П. Карпушин, П. С. Матишевський і В. Я. Тацій – тільки члени екіпажів повітряних суден, які виконують міжнародний політ [54], а А. А. Піонтковський, В. Д. Меншагін, В. М. Чхіквадзе – особа, яка керує повітряним судном [55]. Також Г. А. Крігер, Б. А. Курінов, Ю. М. Ткачевський і М. І. Якубович дотримуються думки, що це особи, які входять до складу екіпажу повітряного судна, який вчинив порушення правил міжнародних польотів [66], або тільки працівники повітряного транспорту [9]. Невизначено висловлюється П. Ф. Тельнов, який вказує, що це спеціальні суб'єкти [11], але змісту цього поняття не розкриває. Окрім ж автори взагалі не звертають увагу на спеціальний суб'єкт [9].

Не можна погодитися з В. С. Прохоровим, І. І. Солодкіним, С. В. Дьяковим та

іншими, які вважають, що пасажирів ПС у разі навмисного перельоту державного кордону без встановлених документів або без дозволу відповідних органів влади повинні відповідати за ст. 83 КК РРФСР [56].

Дійсно, якщо такий пасажир умисно впливає на осіб, які керують ПС, із тим щоб таке ПС незаконно вилетіло за межі держави, то він повинен відповідати за ст. 278, а не ст. 334 КК України. Відомо, що від пасажирів майже ніяк не залежить процес виконання міжнародних польотів. Вони не мають жодного відношення до процесу підготовки плану та завдання МП, його узгодження з відповідними органами керування повітряним рухом. Як правило, пасажирів в подібних випадках є пасивним елементом у системі керування ПС. І якщо вони не докладають до ППМП своїх зусиль, не об'єктивізують свої злочинні наміри, не проявляють себе ззовні, то скільки б вони не хотіли в думках незаконно перетнути державний кордон, не маючи доступу до керування ПС, вони цього зробити не зможуть. Як правило, за умов сучасного польоту (на висоті близько 8-10 тис. м) вони можуть лише здогадуватися, де знаходиться повітряне судно.

Дослідник також підтримує М. І. Якубовича та інших авторів, які твердять, що члени екіпажу, безпосередньо не пов'язані з польотом (стюардеси, оператори, особи, які супроводжують вантажі і т.п. – Б.В.), не можуть [47], оскільки фактично жодного відношення до процесу виконання МП не мають.

Загальноновизнано, що до складу екіпажу ПС входять: командир, інші особи льотної складу та обслуговуючий персонал [20, ст. 35]. Командир та особи льотної складу ПС – це перш за все особи авіаційного персоналу, яким у встановленому порядку доручено виконання певних обов'язків з керування і обслуговування ПС під час виконання польотів, у тому числі й міжнародних. А обслуговуючий персонал, як правило, не має прямого відношення до процесу виконання таких польотів. Крім того, працівники повітряного транспорту – це досить широке коло осіб і дехто з них жодним чином не причетний до порядку та правил виконання МП. Безумовне виконання правил МП покладається в першу чергу на командира (капітана) ПС, дещо меншою мірою на штурмана, пілота, лідирувальника, радиста, бортехніка, тобто осіб, від дій яких залежить технологія та процес керування ПС, що виконує належним чином дозволений і запланований міжнародний політ. Такий політ може залежати від дій інших осіб технічного складу, які готують повітряне судно до польоту та допомагають виконувати МП із землі. Це перш за все диспетчери, керівники польотів, деякі особи командно-льотної, інструкторського та інспекторського складу, які можуть давати обов'язкові до виконання вказівки. За певних умов співвиконавцями ППМП, у разі спільних умисних дій, можуть бути особи технічного персоналу, які, наприклад, готують і записують комп'ютерні програми для виконання МП, викреслюють чи прокладають міжнародні повітряні траси на картах, схемах та інших документальних носіях інформації, якими потім

користуються центри керування повітряним рухом та екіпажі ПС. Це можуть бути власники авіакомпаній, вантажу чи комерсанти, які займаються міжнародними авіаційними перевезеннями.

Чинний КК України не містить конкретного визначення широкого спектра спеціального суб'єкта, який впливає з його змісту [2, ст. 18]. Однак у теорії кримінального права під спеціальним суб'єктом визнається фізична осудна особа, яка досягла на момент вчинення злочину віку кримінальної відповідальності та якій притаманні певні додаткові специфічні властивості чи ознаки (громадянство, стать, професія тощо). Так, В. В. Устименко наголошує на ознаках, необхідних для виконання суб'єктом своїх професійних функцій, на що обов'язково повинно вказуватися безпосередньо в диспозиціях статей Особливої частини КК, що допоможе уникнути занадто широкого та довільного тлумачення змісту спеціального суб'єкта. Він погоджується з О. М. Трайніним, який писав, що ознаки, які законом уводяться до складу злочину для характеристики спеціального суб'єкта злочину, спрямовані на звуження кола осіб, які можуть нести кримінальну відповідальність за конкретні злочини [57]. Це дасть змогу однаково застосовувати закон і уникнути судових помилок.

Таким чином, під спеціальним суб'єктом ППМП необхідно визнати фізичну осудну та повнолітню особу, яка належним чином допущена до роботи, пов'язаної з виконанням міжнародних польотів, та від дій якої залежить дотримання авіаційних правил виконання міжнародних польотів. У цьому зв'язку автор пропонує викласти ознаки спеціального суб'єкта безпосередньо в диспозиції ст. 334 КК України: «...порушення встановленого законодавством України та нормами міжнародного права порядку використання повітряного простору особою, від дій якої залежить дотримання авіаційних правил виконання міжнародних польотів...» [2]

Відповідно до змісту статей 6, 7 та 334 КК України кримінальній відповідальності за ППМП підлягають громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Однак ставити питання про кримінальну відповідальність таких осіб за ППМП не зовсім правильно, оскільки авіаційні правила та основні положення міжнародного права в кожній країні мають певні обмеження для осіб без громадянства. Їх, зокрема, не допускають до керування повітряними суднами та повітряним рухом щодо виконання МП [58] і тому ставити питання про визнання їх суб'єктами складу злочину, передбаченого ст. 334 КК України не доречно.

У разі, якщо особа без громадянства виступатиме в ролі організатора, підмовника чи пособника, наприклад, незаконного вильоту за межі України, то в наявності достатніх підстав її дії необхідно кваліфікувати відповідно за ч. 3, 4 чи 5 ст. 28 та ст. 278 чи 281 КК України, а дії командира повітряного судна (пілота), який

керував повітряним судном, що виконувало МП, за ч. 2 ст. 27 і ст. 334 КК України, як виконавця [2].

Досліджуючи питання спеціального суб'єкта ППМП, справедливо постає питання, чи можуть нести кримінальну відповідальність за цей злочин, скажімо, військові пілоти чи диспетчери, пілоти-аматори та низка інших осіб, причетних до процесу виконання МП. У юридичній літературі ця проблема в подібній площині взагалі не розглядалася. Тому автор виходить з того, що Чиказька конвенція (1944 р.) передбачає, що державні ПС (військові, митні, поліцейські та прикордонні) за певних обставин можуть виконувати спеціальні МП у повітряному просторі іншої держави, крім держави реєстрації ПС. У разі виконання військовими запланованого, дозволеного та відповідно узгодженого міжнародного польоту на них у повному обсязі поширюються встановлений порядок і правила виконання таких польотів [18].

Загальновизнано, що державні ПС у повітряному просторі України виконують загальні правила польотів, у частині того, що їх стосується [18]. Крім того, вони повинні керуватися Правилами польотів у повітряному просторі України, Зводом авіаційних правил України, Правилами використання повітряного простору України, Положенням про використання повітряного простору України та іншими національними нормативними актами і міжнародними угодами, які поширюються на всіх без винятку користувачів повітряного простору.

Зокрема, міжнародні польоти військової авіації виконуються з метою встановлення, розвитку та зміцнення партнерських зв'язків між державами на підставі взаємності, доброї волі за згодою держав у межах встановлених термінів, із зазначенням місць перетинання державного кордону та посадок, маршрутів і висоти польоту, інших регламентів аналогічно порядку та правил виконання МП цивільною авіацією.

В основному правила, що поширюються на державні ПС, склалися на звичаєво-правовій основі та базуються на практиці взаємності, доброї волі та реалізації права на МП. Треба враховувати й ту обставину, що в мирний час діяльність військових ПС не пов'язана із застосуванням сили, тому на них повинні в повному обсязі розповсюджуватися загальні принципи, основні положення та правила використання повітряного простору, і, як наслідок, за ППМП повинна наставати встановлена чинним законодавством відповідальність.

Однак, виходячи зі змісту та сутності принципу імунітету військових ПС, екіпаж іноземного військового ПС є представником збройних сил своєї країни та завжди діє відповідно до державних повноважень, а члени екіпажу повітряного судна звільняються від юрисдикції країни місцезнаходження і не підлягають навіть затриманню, арешту тощо, відповідно до принципу взаємності чи доброї волі. Оскільки вони, отримавши дозвіл на виконання МП над територією іншої держа-

ви, а також на здійснення посадки в межах території допускаючої держави, користуються привілеями, аналогічними військовим морським кораблям, і укладення спеціальних угод в такому разі не потрібно. Перебуваючи в повітряному просторі іноземної держави, військове ПС відповідно до завдання та плану МП повинно дотримуватися законів і правил цієї держави. У разі ППМП їм може бути запропоновано залишити межі країни найкоротшим шляхом. Такі дії в кожному випадку опротестовуються по дипломатичних каналах з вимогою, як правило, притягти винних осіб у країні-реєстрації ПС до встановленої відповідальності. Саме тому за будь-які ППМП кримінальна відповідальність повинна бути однаковою для як цивільних, так і військових осіб. У разі заподіяння тяжких наслідків при ППМП у чужому повітряному просторі іноземними військовими за міжнародним правом відповідальність покладається на державу реєстрації ПС. У такому випадку іноземна держава компенсує в повному обсязі завдану їй громадянами (військовими) шкоду, а потім відповідно до чинного національного законодавства вирішує питання про відповідальність винних осіб [59].

Таким чином, спеціальним суб'єктом ППМП визнається фізична осудна та повнолітня особа, яка належним чином допущена до виконання МП і від дій якої залежить дотримання авіаційних правил виконання МП.

Більше того, встановлені авіаційні правила та порядок виконання МП повністю поширюються на всіх працівників цивільної авіації, пілотів-аматорів та інших цивільних осіб авіаційного персоналу в повному обсязі. На військових користувачів повітряного простору, диспетчерів та інших осіб, які відповідно до своїх службових повноважень сприяють або безпосередньо причетні до процесу виконання МП, правила їх виконання поширюються в обсягах, визначених службовими повноваженнями. Тому таких осіб треба визнавати спеціальними суб'єктами за ст. 334 КК України, а питання кримінальної відповідальності вирішувати, виходячи з їх функціональних прав і обов'язків.

2.2. Суб'єктивна сторона складу злочину порушення правил міжнародних польотів

Суб'єктивна сторона складу злочину відображає внутрішні психічні процеси, які відбуваються у свідомості суб'єкта і характеризують його волю, що проявляється в конкретному злочинному діянні та характеризується виною (обов'язкова ознака), метою, мотивом злочину, в окремих випадках і емоційним станом (факультативні ознаки). Вина, у свою чергу, – це психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння, що вчиняється нею, і його наслідків у формі умислу або необережності (ст. 8, 9 КК України) [50]. Цьому питанню присвятили свої роботи Г.А. Злобін, П. С. Дагель, Б. С. Нікіфоров, К. Ф. Тихонов та інші вчені [61]. Найбільшу складність як у теорії, так і практиці викликає аналіз конкретних складів злочинів у зв'язку із встановленням ознак суб'єктивної сторони, доказуванням їх

наявності під час розслідування кримінальних справ і кваліфікації дій винних осіб [61]. З'ясовуючи зміст суб'єктивної сторони конкретного складу злочину, ми практично закінчуємо процес його кваліфікації.

Конституція України вказує, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду [62, ст. 62].

Деякі проблеми суб'єктивної сторони складу злочину, форм і видів вини, які не були вирішені в радянському кримінальному праві, залишаються нерозв'язаними до цього часу і в Україні, породжуючи при цьому низку небезспірних і дискусійних позицій. Зокрема, види умислу відрізняються не тільки специфічним змістом інтелектуальних і вольових ознак, а й неоднаковим ступенем суспільної небезпечності. Термінологічно та за змістом не розв'язана проблема подвійної, складної чи змішаної форми вини. Статті 24 та 25 КК України зорієнтовані тільки на матеріальні склади злочинів. Виходячи з цього, непрямий умисел і необережність не можуть застосовуватися до формальних складів злочинів, тому що останні не пов'язуються із суспільно небезпечними наслідками [63].

Виходячи з дослідженої юридичної літератури, можна дійти висновку, що майже всі вчені-юристи погоджуються з думкою, що ППМП можливе за наявності умислу або необережності [64]. Однак майже ніхто з них не конкретизує види вини. При цьому необхідно мати на увазі, що на момент встановлення кримінальної відповідальності за порушення правил міжнародних польотів (1935 р.) це суспільно небезпечне діяння визнавалося виключно умисним злочином [1]. Згодом, у 1940-і роки минулого століття, встановили відповідальність як за умисні, так і за необережні діяння.

Відомо, що умисел має дві характерні ознаки: інтелектуальну, коли особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння та передбачає його суспільно небезпечні наслідки, а також вольову, яка вказує на наявність у особи бажання настання суспільно небезпечних наслідків чи свідоме допущення їх настання.

Зокрема, В. А. Ломако стверджує, що воля особи в такому разі спрямована на саме діяння, тобто вольовий момент при вчиненні злочинів із формальним складом переміщується з наслідків на діяння. Тобто вольовий момент умислу повинен визначатися тут ставленням суб'єкта до суспільно небезпечної дії або бездіяльності [51].

У теорії кримінального права наголошується, що ППМП – це суспільно небезпечне діяння з формальним складом, який визнається закінченим з моменту виконання будь-якого діяння, вказаного в диспозиції ст. 334 КК України. Наприклад, з моменту незаконного вльоту в Україну без відповідного дозволу або недотримання зазначеної в дозволі висоти польоту тощо.

У тих випадках, коли йдеться про формальні склади злочинів, які учинені умис-

но – це означає наявність усвідомлення всіх конститутивних ознак діяння, які відносяться до його об'єктивної сторони, а також те, що подібними діями особа ставить під загрозу заподіяння шкоди об'єкту правового захисту. У такому разі винна особа комплексно оцінює всі фактичні обставини порушення, наприклад, встановленої висоти польоту тощо, які визначають зміст об'єктивної сторони складу злочину, що досліджується [65].

Відповідно до викладеного, при прямому умислі у формальних складах злочинів інтелектуальний зміст вичерпується усвідомленням суспільно небезпечного характеру діяння, а вольовий полягає в бажанні вчинити діяння, передбачені ст. 334 КК України. У кожному конкретному випадку ППМП особа усвідомлює, зокрема, що, не дотримуючись зазначених у дозволі «повітряних воріт» для перетинання державного кордону України, вона тим самим ставить під загрозу заподіяння шкоди встановлений законодавством України та нормами міжнародного права порядок використання повітряного простору країни, а усвідомлюючи протиправний характер своїх дій, така особа все ж таки спрямовує свою волю і бажає перелетіти державний кордон України поза повітряними воротами для його перетинання, порушуючи встановлений порядок виконання МП.

У такому разі психічне ставлення особи до вчиненого суспільно небезпечного діяння проявляється не тільки в усвідомленні об'єктивно існуючої суспільної небезпеки, а й у бажанні його вчинення.

Саме тому дослідник вважає, що найкращим шляхом удосконалення ст. 334 КК України було б безпосередньо в диспозиції кримінально-правової норми наголосити на умисному порушенні правил виконання міжнародних польотів.

Виходячи зі змісту ч. 3 ст. 24 КК України, теорії кримінального права непрямий умисел у формальних складах злочинів, до яких відноситься і ППМП, виключається, бо свідоме допущення стосується тільки наслідків суспільно небезпечної дії чи бездіяльності, які знаходяться за межами його об'єктивної сторони [66].

Більше того, умисел і необережність відрізняються один від одного за змістом інтелектуального та вольового елементів. Вони мають відмінний, неоднаковий ступінь і характер суспільної небезпечності. Так, злочини з прямим умислом завжди більш суспільно небезпечні, ніж із непрямим, а злочинна самовпевненість більш небезпечна за злочинну недбалість.

Не випадково у зв'язку з бурхливим розвитком науково-технічного прогресу небережна форма вини все більше привертає увагу багатьох юристів. Розглядаючи транспортні злочини, пов'язані з використанням джерела підвищеної небезпеки, ми вважаємо, що всі працівники транспортної системи повинні мати спеціальні знання та відповідні професійні навички, психофізіологічні якості, певний життєвий досвід і віковий ценз тощо, перш ніж отримати дозвіл на керування джерелом небезпеки для суспільства.

Необережна форма вини в основному характерна для злочинів, в основі яких лежить знання особою норм права та правил поведінки, певних приписів, рекомендацій тощо суб'єктами-професіоналами.

Так, при злочинній самовпевненості відсутнє у особи свідоме допущення шкідливих наслідків, оскільки винний сподівається, хоча й легковажно, на певні конкретні обставини, які здатні їх відвернути. При цьому він усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння (невідповідність його закону, посадовим, професійним або загальноприйнятим правилам тощо) [67]. Наприклад, 16 лютого 1987 р. службою руху Благовіщенського авіазагону МЦА СРСР було виявлено цивільний літак Ан-8, бортовий № 27209, який знаходився у повітряному просторі КНР на відстані 273 км від державного кордону СРСР.

У процесі досудового розслідування з'ясувалося, що під час передпольотного відпочинку в м. Томську екіпаж вжив спиртні напої, тим самим порушуючи вимоги НПП ГА-85. Під час технологічної зупинки в м. Іркутську члени екіпажу також вживали спиртне. Унаслідок зловживання спиртними напоями, злочинної бездіяльності та халатного ставлення до виконання своїх обов'язків командир повітряного судна «К» належним чином не контролював дії підлеглих та курсу і місцезнаходження повітряного судна в повітряному просторі. Другий пілот у цей час взагалі відпочивав. Штурман «Б» внаслідок злочинно недбалого ставлення до виконання своїх обов'язків, помилково ввів у автопілот хибний курс і не контролював місцезнаходження повітряного судна, унаслідок чого літак зійшов із запланованого маршруту польоту та здійснив несанкціонований виліт із СРСР та вліт до КНР.

Китайська сторона невідкладно надіслала ноти протесту до МЗС СРСР і міжнародних організацій із засудженням незаконного вторгнення до повітряного простору суверенної держави.

Благовіщенський обласний суд визнав «К» і «Б» винними в злочині, передбаченому ст. 84 КК РРФСР (ст. 334 КК України), «...що виявилось в злочинній самовпевненості та недбалості до виконання своїх посадових обов'язків...» і призначив покарання кожному по 3 роки позбавлення волі [68].

Подібна кваліфікація викликає певні сумніви, оскільки в діях «К» і «Б» злочинної самовпевненості щодо ППМП не було, у них також не було й розрахунку на свої сили, досвід тощо, щоб безпомилково виконати політ. Мало місце лише недбале ставлення до виконання своїх службових обов'язків, пов'язане з неналежним керуванням повітряним судном. Більше того, їх дії кваліфікувати як ППМП неможна, оскільки йдеться про звичайний внутрішній, а не МП.

Другим видом необережності визнається злочинна недбалість, яка полягає в передбачені винним суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності. Це одна з важливих конститутивних ознак, що дає змогу відмежувати недбалість від обох видів умислу та від злочинної самовпевненості. Інші ознаки, притаман-

ні недбалості, це обов'язок і можливість особи передбачати суспільно небезпечні наслідки свого діяння [51]. Так, Г. А. Злобін, А. І. Рарог та низка інших авторів стверджують, що в кожному конкретному випадку винна особа повинна віддавати собі звіт у протиправності своїх дій, що не виключає передбачення їх суспільної небезпечності, а в певних ситуаціях і передбачення настання шкідливих наслідків протиправних дій [69]. Тобто злочинна недбалість має місце тоді, коли особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, хоча повинна була і могла їх передбачити [70].

Так, вищеназвані автори стверджують, що інтелектуальна ознака недбалості характеризується відсутністю в особи усвідомлення суспільної небезпечності здійснюваної нею дії або бездіяльності, а також відсутністю передбачення можливості настання небезпечних наслідків. Непередбачення наслідків свідчить про зневажливе ставлення особи до виконання своїх обов'язків, правових приписів і суспільних інтересів у цілому, виконання службових обов'язків і встановленого порядку виконання МП, а також про недостатню передбачливість у ході здійснення польотів [51; 69].

Вольова ознака злочинної недбалості полягає у тому, що особа, маючи реальну можливість передбачити суспільно небезпечні наслідки своєї поведінки, не мобілізує свої психічні здатності для усвідомлення змісту своєї поведінки (вольових дій), необхідних для запобігання небажаним наслідкам.

Обов'язок професіонала бути уважним і розсудливим при вчиненні певних дій, передбачати настання шкідливих наслідків свого діяння покладається на громадян законом, спеціальними нормами та правилами, що регулюють службову або професійну діяльність. Однак, наявність одного лише обов'язку передбачати суспільно небезпечні наслідки своєї дії або бездіяльності не є достатньою підставою для визнання, що особа діяла зі злочинною недбалістю. Суттєве значення має фактична можливість особи передбачати вказані наслідки. Ця можливість пов'язана, по-перше, з деякими суб'єктивними властивостями особи (рівень спеціальних знань у конкретній галузі, життєвий і практичний досвід тощо), по-друге, з тими конкретними умовами, у яких діяла така особа [51].

Саме тому, у злочинах із формальними складами при формулюванні вини повинно йтися не про відношення особи до суспільно небезпечних наслідків, а в першу чергу давати характеристику усвідомлення особою свого суспільно небезпечного діяння (дії, бездіяльності), тобто з «не передбачала» на «не усвідомлювала».

Відомо, що мотив і мета є факультативними ознаками суб'єктивної сторони складу злочину. Як правило, мотив впливає і на формування злочинної мети. Вони можуть ураховуватися в процесі кваліфікації злочинів, при визначенні змісту вини та призначенні покарання. Однак мотив, як і мета самостійного значення для ква-

ліфікації ППМП не мають, оскільки не є конститутивними ознаками складу злочину, передбаченого ст. 334 КК України [51].

Низка авторів мають особливу думку. В. Д. Меншагін висловлює думку, що ППМП, вчинене з метою отримання розвідданих, треба кваліфікувати як шпигунство [71]; Г. А. Крігер, Б. А. Курінов і Ю. М. Ткачевський твердять, що в разі такого порушення з антирадянською метою чи умислом настає відповідальність за певні особливо небезпечні злочини проти держави [55]. Як наголошують М. І. Ковальов і Б. С. Нікіфоров, «якщо особа, яка вчинила ППМП переслідує шпигунську мету або іншими діями намагається спричинити шкоду зовнішній безпеці СРСР та Радянській державі, та діє з антирадянських спонукань, то такі дії належить кваліфікувати як зраду Батьківщини, або шпигунство, або інший особливо небезпечний державний злочин» [55].

Більш виважену позицію займають С. В. Дьяков, О. А. Ігнат'єв, М. П. Карпушин, М. І. Якубович та інші, які вважають, що під час ППМП мета може бути різною [47]. У такому разі винна особа повинна відповідати за фактично скоєні дії, а при вчиненні інших злочинів під час ППМП, з іншою метою, яка є обов'язковою ознакою конкретного складу злочину, їх необхідно розглядати за правилами сукупності.

Таким чином, автор пропонує визнати, що ППМП може бути вчинене виключно з прямим умислом, коли винна особа усвідомлює, що порушує встановлений законодавством України та нормами міжнародного права порядок використання повітряного простору України, ставлячи під загрозу заповідання шкоди встановлений порядок виконання МП, і бажає здійснити такі діяння. Саме тому автор пропонує нову редакція ст. 334 КК України: «Умисне порушення встановленого порядку використання повітряного простору України ...», що дасть змогу розмежувати злочинне ППМП від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 113 Кодексу України про адміністративні правопорушення, де також не вказуються ознаки суб'єктивної сторони, за якими можна було б провести розмежування ППМП як злочину та адміністративно караного діяння, останнє можна було б вважати тільки необережним.

3. Покарання за порушення правил міжнародних польотів

1. Штраф за ППМП може бути застосований як основне покарання у вигляді грошового стягнення в дохід держави визначеної суми, що накладається судом у межах від 200 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного (ураховується розмір заробітної плати, пенсії або інших грошових доходів, а також наявність на утриманні непрацевдатних осіб тощо).

У разі неможливості сплати штрафу суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт (ст. 56 ККУ) із розрахунку десять годин

громадських робіт за один встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян або виправними роботами, із розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподатковуваних мінімуми доходів громадян, але на строк не більше двох років (ч. 4 ст. 53 ККУ) [2].

Штраф може застосовуватися судом у разі призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 ККУ). Особа, яка ухиляється від сплати штрафу, підлягає кримінальній відповідальності за ч. 1 ст. 389 [72, ст. ст. 11-16].

2. Конфіскація (майна) повітряного судна – полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави літального апарата, на якому було скоєно ППМП (ст. 59 ККУ). Заміна майна, що конфіскується, на еквівалентну грошову суму не допускається. У разі приховування повітряного судна це утворює склад злочину, передбачений ст. 388 КК України [2].

В окремих випадках засуджений може бути звільнений від конфіскації майна за амністією (ст. 86 ККУ), якщо до дня набрання чинності законом про амністію не був виконаний вирок суду в частині конфіскації майна [73, п. 12; 102, п. 37].

3. Обмеження волі на строк до п'яти років полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим його залученням до праці (ст. 61 ККУ). Така особа обмежується у свободі пересування та виборі місця проживання, а також обов'язково залучається до праці у кримінально-виправних установах відкритого типу.

Особи, що відбувають обмеження волі, можуть бути звільнені від відбування цього покарання з випробуванням (ст. 75 ККУ) або до них може також застосовуватися умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст. 81 ККУ), а також заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням (ст. ст. 82, 83 ККУ) [2].

Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування обмеження волі передбачена ст. 390 КК України [2].

4. Позбавлення волі на строк до п'яти років полягає в примусовій ізоляції засудженого від суспільства та поміщенні його в кримінально-виконавчу установу (ст. 63 ККУ), яка визначається відповідним органом кримінально-виконавчої системи. У такому разі засуджений обмежується в праві вільного пересування та користування своїм часом на власний розсуд, вибору місця проживання та місця і часу праці, на відпочинок, освіти тощо. Його щоденне життя і повсякденна діяльність повністю підпорядковані встановленому законодавством режиму відбування покарання. При цьому засуджений піддається виправно-трудоваму впливу, поєднаному з проведенням із ним виховної роботи. Суд, керуючись загальними засадами призначення покарання, визначає такий строк позбавлення волі, який необхідний і достатній для досягнення мети покарання.

Звільнення від відбування такого покарання з випробуванням може застосовуватися лише тоді, коли воно призначене на строк не більше п'яти років (ст. 75 ККУ). Засуджений до позбавлення волі може бути також умовно-достроково звільнений від відбування покарання (ст. 81 ККУ), а в окремих випадках невідбута частина позбавлення волі може бути замінена судом на більш м'яке покарання (ст. 82 ККУ). Особа, яка втекла з місць позбавлення волі або з-під варти, підлягає кримінальній відповідальності за ст. 393 КК України [2].

Список використаних джерел

1. Приказ по ГВФ «Обязательные правила международных полетов гражданских воздушных судов, не занесенных в реестр гражданских воздушных судов СССР, в воздушном пространстве Союза ССР» от 22 июля 1936 г. № 958 // Воздушный кодекс СССР ; с комментариями и постатейно-систематизированными материалами. – М. : РИО Аэрофлота, 1938. – С. 42-43.
2. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 43. – Ст. 359.
3. *Боровенко В. М.* Кримінальна відповідальність за порушення правил міжнародних польотів ; дисертація ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / В. М. Боровенко. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1998. – 243 с.
4. Кримінальний кодекс УРСР від 1960 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 35. – Ст. 511.
5. Ответственность за государственные преступления. – Ч. 2, Другие государственные преступления / Общ. ред. Барков Л. И. – М. : Юридическая литература, 1988. – 224 с.
6. Советское уголовное право. Часть Особенная. – М. : Юридическая литература, 1983. – С. 35.
7. *Кригер Г. Л.* Некоторые вопросы Особенной части УК / Г. Л. Кригер // Проблемы совершенствования уголовного закона. – М. : ИГиПр. АН СССР, 1984, – С. 125.
8. *Матышевский П. С.* Советское уголовное право. Часть Особенная : Учебное пособие, Вып. 1 / П. С. Матышевский. – Харьков : Хар.ЮИ, 1962. – С. 53.
9. Уголовное право. Общая и Особенная части. – М. : Юридическая литература, 1969. – С. 58;
10. Уголовное право. Общая и Особенная части. – М. : Юридическая литература, 1969. – С. 45.
11. *Тельнов П. Ф.* Другие государственные преступления: Учебное пособие / П. Ф. Тельнов. – М. : Юридическая литература, 1969. – С. 4.
12. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. – Ростов-на-Дону, Феникс, 1996. – С. 545.
13. Уголовный кодекс Республики Узбекистан (с изменениями и дополнениями на 15 июля 2001 г.). Вступительная статья М. Х. Рустамбаева, А. С. Якубова, З. Х. Гулямова. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 338 с.
14. Уголовный кодекс Грузии / Науч. ред. З. К. Бигвава. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 409 с.
15. Уголовный кодекс Литовской Республики / Науч. ред. докт. юрид. наук, проф. В. Павилониса. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 470 с.

16. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / Н. Ф. Ахраменка [и др.]); под общ. ред. А. В. Баркова, В. М. Хомича. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2007. – 1007 с.
17. Словарь международного воздушного права. – М. : Международные отношения, 1988. – С. 139-143.
18. Повітряний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 25. – Ст. 274.
19. Чучаев А. И. Безопасность железнодорожного, водного и воздушного транспорта : Уголовно-правовые проблемы / А. И. Чучаев. – Саратов : Изд. Саратов. ун-та, 1988. – 120 с.
20. Бордунов В. Д. Правовое регулирование международных полетов гражданских воздушных судов / В. Д. Бордунов, А. И. Котов, Ю. Н. Малеев. – М. : Наука, 1988. – С. 20-26.
21. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971) // Україна в міжнародно-правових відносинах (книга перша – Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога). – К. : Юрінком, 1996. – 1184 с.
22. Иванов Н. М. Уголовная ответственность за государственные преступления / Н. М. Иванов. – М. : Юридическая литература, 1974. – С. 224.
26. Словарь международного воздушного права. – М. : Международные отношения, 1989. – С. 140.
23. Малев Ю. Н. Воздушный кодекс Союза ССР и международное право / Ю. Н. Малев // СЕМП. – М. : Наука, 1984. – С. 48-49.
24. Чиказька конвенція (1944 р.) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 40. – С. 195.
25. Воздушный кодекс СРСР // СЗ Союза ССР. – 1935. – № 43. – Ст. 539.
26. Воздушный кодекс РФ. – М. : Ось-89, 1997. – С. 32-33.
27. Копилов М. М. Международно-правовое регулирование полетов воздушных судов над открытым морем : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. М. Копилов. – М. 1983, – С. 5-6.
28. Боровенко В. М. Проблеми визначення об'єкта злочину, передбаченого ст. 334 КК України / В. М. Боровенко // Правничий вісник / Ун-т економіки та права «КРОК». – К, 2007. Вип. 2. – С. 191-202.
29. После процесса по делу Руста // Соц. законность. – 1987. – № 12. – С. 40-44 ; Андреев Ю. Конец преступной авантюры (Заметки о судебном процессе) // Сов. юстиция. – 1987. – № 22. – С. 27-28.
30. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. – М. : Юридическая литература, 1972. – С. 131.
31. Ковалев М. И. Понятие преступления в советском уголовном праве. – Свердловск : Уральский ун-т, 1987. – С. 83.
32. Куринов Б. А. Квалификация транспортных преступлений / Б. А. Куринов. – М. : Московский ун-т, 1965. – С. 92.
33. Правила прилета и вылета воздушных судов при выполнении международных полетов // Воздушный транспорт, 1932. – № 34.
34. Закон України «Про державний кордон України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.
35. Тимчасове положення про організацію і використання міжнародних польотів у повітряному просторі України від 30 березня 1992 р., пункти 2, 3, 7 та 8; Інструкція по воздушным перевозкам авиацией Вооруженных Сил Украины // Правила оформления запросив. При-

ложение 15 к ст. 50 Инструкции, введенной в действие приказом МО Украины 1993 г. за № 25; Закон України «Про прикордонні війська України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Статті 1, 6, 8-13.

36. Новый тлумачний словник української мови. 2 том. «К-П». – К. : Аконіт, 2003. – С. 149.

37. Специализированное совещание по аэродромам, воздушным трассам и наземным средствам. – Монреаль : 1981 // ICAO/ Doc/ 9342? AGA/81.

38. Митний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 16. – С. 203. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – С. 6.

39. Закон України «Про державний кордон України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – С. 5.

40. Правила и фразеология радиобмена при выполнении полетов и управлении воздушным движением // Приказ № 61 МГА СССР от 27 февраля 1987 г. – М. : Воздушный транспорт, 1987. – С. 7.

41. Наказ Міністерства транспорту України «Про затвердження «Кваліфікаційних вимог до диспетчерів обслуговування повітряного руху України», від 6 грудня 1994 р. № 26. // Офіційний вісник. – 1994. – №49.

42. *Карпец И. И.* Современные проблемы уголовного права и криминологии / И. И. Карпец. – М. : Юридическая литература, 1976. – С. 179-180.

43. *Коробеев А.И.* Уголовно-правовые проблемы борьбы с преступлениями на морском транспорте : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Владивосток : 1979. – С. 17.

44. *Фезант С.* Синдром Зебрюгге-Гаррисберга / С. Фезант // За рубежом. – 1988. – № 16. – С. 20-21.

45. *Малеин М. С.* Правонарушение : понятие, причины, ответственность / М. С. Малеин. – М. : Юридическая литература, 1985. – С. 8.

46. *Дагель П. С.* Ответственность за неосторожные преступления / П. С. Дагель / Совершенствование мер борьбы с преступностью в условиях научно-технической революции. – М. : Юридическая литература, 1980. – С. 181-184.

47. Государственные преступления : Учебное пособие по уголовному праву. – М. : Высшая школа, 1961. – С. 159.

48. *Загородников Н. И.* Советское уголовное право. Общая и Особенная части / Н. И. Загородников. – М. : Юридическая литература, 1975. – С. 274.

49. *Корчева З. Г.* Ответственность за государственные преступления : Конспект лекции / З. Г. Корчева. – Харьков : ХарЮОИ, 1965. – С. 37-38 ; Здравомыслов Б. В. Советское уголовное право. Часть Особенная. – М. : ВЮЗИ, 1985. – С. 29.

50. Полет дружбы. Одиннадцатилетний капитан / Крылья Украины. – 1989. – 6 июля.

51. Кримінальне право України. Загальна частина : Підручник. – Харків : Право, 1997. – 480 с.

52. Наказ Міністерства транспорту України «Про затвердження правил і порядку медичної сертифікації авіаційного персоналу цивільної авіації України і осіб, які не належать до авіаційного персоналу» від 18 жовтня 1993 р. № 373 // Офіційний вісник. – 1993. – №45.

53. Уголовное законодательство Украинской ССР. – М. : Юридическая литература, 1971. – С. 155.

54. Комментарий к УК РСФСР / отв. ред. И. Л. Петрухин. – М. : Юридическая литература, 1984. – С. 174.

55. Курс советского уголовного права. Часть Особенная. – М. : Юридическая литература, 1959. – С. 600.
56. Курс советского уголовного права. Часть Особенная. – Ленинград : Ленинградский ун-т, 1973. – Т. 3. – С. 289-290.
57. Устименко В. В. Специальный субъект преступления / В. В. Устименко / Понятие и виды : Учебное пособие. – Харьков : ХарЮИ, 1986. – С. 9, 21, 40-54.
58. Закон України «Про правовий статус іноземців» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – С. 161 ; Правила в'їзду іноземців в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію / Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1995 р. № 1074 // Урядовий кур'єр, 1996. – 18 січня.
59. Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. та Конвенція про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй від 13 лютого 1946 р. // Международное право в документах. – М. : Юридическая литература. – 1982. – С. 124-142.
60. Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. – М. : Юридическая литература, 1972. – С. 37, 71-72.
61. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение / Я. М. Брайнин. – М. : Юридическая литература, 1967. – С. 176.
62. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
63. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве. – М. : Госюриздат, 1963. – С. 25.
64. Уголовное законодательство СССР и союзных республик / Сборник. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – С. 97.
65. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 172.
66. Карпец И. И. Современные проблемы уголовного права и криминологии / И. И. Карпец. – М. : Юридическая литература, 1974. – С. 182.
67. Матвійчук В. К. Суб'єктивна сторона складу злочину : Лекція / В. К. Матвійчук, С. А. Татрарухін. – К. : Укр. академія внутр. справ, 1994. – С. 15.
68. Архівна кримінальна справа № 59-НС-87-1 / Архів Управління ФСБ РФ по Амурській області.
69. Рарог А. И. Вина в советском уголовном праве. – Саратов : Изд-во Саратов, ун-та, 1987. – С. 107.
70. Борисов В. I. Неосторожність та її види : Текст лекції. – Харків : Юридичний ін-т, 1991. – С. 5, 15 ; Кримінальне право України. Загальна частина : Підручник. – Харків : Право, 1997. – С. 140.
71. Курс советского уголовного права. Часть Особенная. Государственные преступления и преступления против социалистической собственности. – М. : Наука, 1970. – Т. 4. – С. 230.
72. Положення про порядок і умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудоного впливу на засуджених, затверджене Указом Президії ВР Української РСР від 29 червня 1984 р. № 10/1984 ; Указ Президента України від 21 листопада 1995 р. «Про внесення змін до Указу Президента України» від 13 вересня 1994 року № 517/1994. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prezident.gov.ua/document/17796>
73. Постанова ПВС України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. №7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/2B7E0AAF30853651DF7002E9A19?Open>

1.2.3. Право власності релігійних організацій на майно культового призначення

При здійсненні своєї діяльності релігійні організації, як суб'єкти цивільного права, мають право набувати у власність або користування різні об'єкти, у тому числі й майно культового призначення. Однак окремими нормами, зокрема ч. 3 ст. 20 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., законодавець встановлює спеціальний режим майна культового призначення, оскільки воно не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів [1]. При цьому бракує теоретичних обґрунтувань як зазначеної позиції законодавця, так і взагалі досліджень особливостей набуття та припинення права власності релігійних організацій на майно культового призначення, у тому числі й на націоналізоване свого часу державою.

Зважаючи на те, що за радянських часів питання про право власності релігійних організацій на культові будівлі (споруди) не могло бути навіть аспектом науково-правових досліджень, після набуття Україною незалежності вітчизняні науковці змушені були фактично «з нуля» підійти до дослідження цього питання. Відтак поступово відроджується інтерес українських цивілістів до проблем правового регулювання цивільних відносин за участю релігійних організацій, проте відповідних наукових досліджень є лише незначна кількість. До них, насамперед, слід віднести праці В. І. Борисової, О. В. Дзери, І. М. Кучеренко, О. А. Підпригори, Є. О. Харитонова, Я. М. Шевченко, а також молодих науковців: Ю. В. Кривенко, В. Ф. Піддубної, В. Д. Фучеджі та інших. Водночас, на думку автора, питання, пов'язані з правом власності релігійних організацій на майно культового призначення, заслуговують на поглиблене дослідження. Відправною точкою в ньому повинно бути питання про правовий статус релігійної організації як власника майна. Як зазначає В. Ф. Піддубна, у вітчизняній науці та практиці відсутній єдиний підхід до вирішення питання про правовий статус релігійних організацій [2, с. 107]. У своїх працях В. Д. Фучеджі звертає увагу на необхідність запозичення досвіду інших держав та адаптації національного законодавства про релігійні об'єднання до вимог Європейського Союзу [3, с. 116-117].

У цій статті автор, на підставі теоретичних досліджень зазначених науковців, намагається дослідити та конкретизувати правовий статус релігійної організації як власника майна культового призначення, особливості набуття права власності релігійної організації на зазначене майно, у тому числі й шляхом передачі релігійним організаціям державою націоналізованого за радянської доби майна культового призначення. На думку автора, саме вирішення проблеми справедливої передачі релігійним організаціям державою націоналізованого майна культового призна-

чення дасть змогу значною мірою зняти напруження в релігійному середовищі та підняти авторитет України у світі.

Метою цієї публікації є дослідження феномену права власності релігійної організації на майно культового призначення та визначення юридичної природи процесу набуття релігійними організаціями майна культового призначення, націоналізованого за часів СРСР.

Правове регулювання речових відносин за участю релігійних організацій, що складаються з приводу майна культового призначення в сучасній Україні, на думку автора, буде неможливим без дослідження правових явищ минулого, які допомагають виявити глибинний зміст тієї чи іншої правової дефініції. Отже, перед тим, як перейти до дослідження сучасного стану врегульованості цих відносин, варто за допомогою історичного аналізу виявити як основні віхи, так і особливості участі релігійних організацій у цивільному обороті, зокрема в речових відносинах.

У теорії права усталеною є думка про те, що всі правовідносини включають такі елементи: суб'єкти, об'єкти та зміст. Саме тому, в контексті історичного екскурсу в особливості правового регулювання відносин за участю релігійних організацій щодо майна культового призначення, увага приділятиметься розвитку правової думки щодо кожного з елементів цих відносин, проте, в основному, суб'єктам – релігійним організаціям і об'єктам – майну культового призначення.

Зважаючи на те, що «значну роль в історії національного права зіграла й відіграє рецепція римського, візантійського права» [4, с. 65], вихідною точкою історичної частини цього дослідження стане період римського приватного права.

Насамперед потрібно визначити, як розуміли римські юристи релігійне об'єднання як суб'єкта (учасника) речових правовідносин. Відповідь на ці питання криється в загальній суперечці дослідників проблем римського права про те, чи існувало поняття «юридична особа» в римському праві. Як справедливо зазначає О. А. Підпригора, заслуга римлян у створенні інституту юридичної особи незаперечна і саме римському праву ми зобов'язані тим, що правові системи Європи успадкували його і міцно закріпили у своєму обороті [5, с. 119].

Однак така думка потребує деякого уточнення, що й зробили інші дослідники. Так, як слушно зазначає І. М. Кучеренко, поділ осіб на фізичних і юридичних виник не за часів римської, а в більш пізній юриспруденції, але поняття «особа», як учасника певних видів правовідносин, існує саме з часів римського права. При цьому термін «особа» застосовувався не тільки для позначення фізичних осіб, а й певних колективних утворень, що об'єднували фізичних осіб, але сприймалися цивільним правом як єдиний суб'єкт цивільних правовідносин [6, с. 298-299]. Такими соціальними одиницями, які наділялися правами осіб, в римському праві були професійні та релігійні об'єднання, громадські общини, державна казна [5, с. 119].

Отже, релігійні об'єднання вже за часів Стародавнього Риму розглядали як соціальні одиниці, колективні утворення, що наділялися правами осіб і розглядалися як єдиний (окремий і цілісний) суб'єкт цивільних правовідносин.

Участь релігійних утворень у цивільних правовідносинах була пов'язана передусім з необхідністю визнання їх суб'єктами прав на певне майно [7, с. 171]. Так, у Законах XII таблиць згадувалися об'єднання релігійного спрямування, які могли бути власниками певного майна [5, с. 119]. Спочатку майно такої релігійної організації (об'єднання) не було відокремлене від майна її членів, воно належало цим особам у певних частках або закріплювалося за скарбником. Поступово, у період республіки, майно такої корпорації почали розглядати як таке, що належить усім членам товариства на засадах неподільності цього майна, а тому окремі члени товариства не могли вимагати виділення своєї частки в натурі [8, с. 36-37]. Отже, в епоху римського приватного права релігійні об'єднання розглядалися як власники речей, майна.

З точки зору римського приватного права речами визнавалося все, що могло бути об'єктом речового права і містило в собі певну вартість. У ті часи існував поділ речей на речі божественного права та речі людського права. До перших належали храми, вівтарі, статуї, культові та інші предмети, присвячені божествам, тощо. У свою чергу, речі божественного права поділялися на речі, присвячені божеству (сакральні), і речі, які мали священне значення (релігійні) [8].

Релігійними речі могли стати з волі окремих фізичних осіб. Правовий режим таких речей визначався сакральним правом. Вони були вилучені з цивільного обороту і не належали нікому [5, с. 150-151]. Володіти та користуватися сакральним майном могли лише релігійні корпорації, хоча це майно їм і не належало, оскільки не могло належати нікому. Інше ж майно могло бути у власності релігійних корпорацій як у власності фізичних осіб [9, с. 352-354].

Право власності вважалося римськими юристами як найбільш повне право за обсягом порівняно з іншими речовими правами. Обсяг же права вони визначали шляхом зазначення правомочностей, сукупність яких і вважалася змістом речового права. Будучи власниками, релігійні корпорації, як і інші власники, мали класичну тріаду правомочностей: право володіння, право користування та право розпорядження [5, с. 187].

Речі людського права (тілесні та безтілесні) могли бути об'єктами права власності релігійної корпорації та набувалися традиційними способами. Релігійні ж речі не могли бути об'єктами права власності релігійної корпорації, оскільки, як вказувалося вище, згідно з сакральним правом вони нікому не могли належати. Такі речі ніби дарувалися («належали») певному божеству, а відтак релігійні корпорації не могли мати право власності на ці речі. Проте вони мали захищені законом правомочності володіння та користування такими речами.

За часів Візантії майно значною мірою належало державі, яка наділяла ним Церкву. Остання ж виступала як юридична особа публічного права. При цьому І. М. Кучеренко підкреслює, що участь релігійних утворень у цивільних правовідносинах була пов'язана з необхідністю визнання їх суб'єктами прав на певне майно [7, с. 171]. Оскільки все майно Церкви було під особливим захистом держави, то у візантійському праві не було поділу речей на речі сакрального та речі людського права, як це мало місце за часів римського приватного права.

За часів Візантії також існував особливий порядок повернення Церкві її майна, відібраного вандалами, аланами, готами та іншими племенами. Таке повернення здійснювалося візантійським імператором шляхом видання указів про передачу відповідного майна. Церкві поверталася не лише її земля, а також інше майно, як наприклад, будівлі, предмети культу тощо, за умови, що це майно утримується іншими особами, а раніше воно належало Церкві [10, с. 84-86].

Надання цивільної правоздатності особливим утворенням, які мали владні публічні правомочності, було характерним і для Київської Русі та царської Росії. Головним чином це стосується наділення таких осіб правами на майно [6, с. 299]. За часів Київської Русі (після запровадження християнства як державної релігії) Церква була «особливою суспільною організацією», суспільним об'єднанням та церковною організацією з розгалуженою церковно-адміністративною структурою, при цьому обсяг канонічного права, що існувало паралельно до права державного, визначався традиціями й практикою візантійської християнської церкви. Публічні повноваження церкви підтримувалися не лише віруючими, а й державою [11, с. 106-111]. Отже, за часів Київської Русі Церква також мала особливий статус як учасник цивільних відносин, і її розглядали як особливу суспільну організацію публічного права.

Як зазначає Я. М. Шапов, майно тогочасної Церкви формувалося переважно за рахунок відрахувань із державної скарбниці, а також за рахунок подарунків князів. Спочатку Церква в Київській Русі, разом із князівською владою, була споживачем данини, але потім вона стає таким самим власником майна, як князь і бояри [12, с. 75-80]. На території Київської Русі вже у XIII ст. існували церковні землі, що належали церквам і монастирям. І саме останні визнавалися землевласниками [13, с. 601]. Зважаючи на те, що монастирі, архієрейські дома та помісні церкви визнавалися власниками майна [6, с. 299], тому, на думку автора, вони також розглядалися як самостійні учасники майнових правовідносин.

У період перебування українських земель у складі Російської імперії державна політика щодо Церкви неодноразово змінювалася: російські царі то наділяли православну церкву землями та майном, то через певний час своїми указами забирали її власність до державної скарбниці [13, с. 601]. Як зазначає В. Ф. Піддубна, православна церква у дореволюційній Росії мала статус державної релігійної організа-

ції, діяльність і навіть відправлення культу якої визначалося державними законами [2, с. 107-108]. Це черговий раз підтверджує, що формування правовідносин між державою та Церквою в дореволюційній Росії здійснювалося під значним впливом візантійського права. Інші ж релігійні утворення були приватними юридичними особами, майно яких формувалося не за рахунок державних коштів і державним (казенним) не було.

Питання церковної власності та прав Церкви на майно детально досліджувалися дореволюційними російськими вченими, зокрема: М. Л. Дюрвенуа, К. Д. Кавеліним, Д. І. Мейєром, К. О. Неволіним, М. С. Суворовим та іншими. У російському дореволюційному праві згідно з Уложенням про покарання від 1845 р. речі поділялись на: а) священні; б) освячені через використання в служінні; в) неосвячені. Священні речі, у тому числі храми, могли перебувати не тільки в церковній власності, проте за рішенням Московського собору 1667 р. вони перестали бути об'єктом цивільного обороту і повинні були використовуватися лише за призначенням [14, с. 188-190]. З вищенаведеного поділу речей вбачається певний вплив на російське дореволюційне право римського приватного права. Як і в Стародавньому Римі, у Російській імперії існувало правило, за яким священні (сакральні) речі не були об'єктом цивільного обороту. Проте на відміну від римського приватного права в Російській імперії у священних речей вже з'являється власник.

Крім цього, як правильно зазначає Р. А. Майданик, на той час і сама російська (українська) юриспруденція складалася з двох основних частин – людського (цивільного) і божественного права [15, с. 49]. Саме божественним правом встановлювалися критерії визнання речей священними та освяченими.

Згідно з главою 1 розділу 3 тому X Зводу законів Російської імперії поряд з іншими суб'єктами права єпархіальні начальства, монастирі та церкви були віднесені до осіб, які могли набувати прав на майно [6, с. 299-300]. Науковці того часу виділяли приватних юридичних осіб та юридичних осіб, які мали публічний характер. До останніх, поряд із державою та її відомствами, були віднесені монастирі, пустині, лаври, церкви, архієрейські дома тощо. Церква не виконувала на той час публічних функцій, а тому надання церковним установам ознак публічності пов'язане з наділенням їх правом володіння та користування відведеним від казни майном, яке не могло бути відчуженим і не мало ознак оборотоздатності; таке майно було казенним або ж належним державі [7, с. 173].

Згідно з указом Катерини II всі церковні та монастирські землі були передані до державної скарбниці, а набувати нерухоме майно церква могла тільки за царським дозволом [13, с. 601]. Отже, релігійні утворення в Російській імперії могли як мати у власності церковне та інше майно (переважно рухоме), так і отримувати казенне майно (переважно нерухоме) від держави і мати права на нього, які, на нашу думку, були подібними до права володіння-тримання в римському приватному праві.

Отримуючи культові будівлі та земельні ділянки від російської держави, православна церква отримувала не право власності на це нерухоме майно, а лише права володіння та користування цим майном.

Корінні зміни правового регулювання речових відносин відбулися після Жовтневої революції 1917 року. У пореволюційні часи релігійні організації більше не визнавалися юридичними особами та були позбавлені права власності. Радянська держава здійснювала стосовно церкви політику «соціалістичної націоналізації», яку було започатковано на 2-му Всеросійському з'їзді Рад 25 жовтня 1917 р. (за старим стилем) прийняттям Декрету «Про землю». Цей декрет скасовував поміщицьке, церковне та удільне землеволодіння. З юридичної точки зору, на думку багатьох науковців, передбачені в перших радянських декретах заходи являли собою примусове безоплатне вилучення приватної власності та передачу її до державної власності [16, с. 18]. Проте слід урахувати, що земельні ділянки та інше нерухоме майно, якими користувалися православні церковні організації, як це вказувалося вище, переважно перебували у власності дореволюційної російської держави, а тому націоналізація мала місце лише щодо церковного землеволодіння інших релігійних утворень. Щодо володіння та користування православних церковних організацій нерухомим майном, то відбулося припинення цих прав церковних організацій на таке майно, оскільки змінився його власник (питання правонаступництва є дискусійним), і новий власник – радянська держава своїм декретом скасувала церковне землеволодіння. Відносно рухомого майна церковних організацій, то дійсно мало місце примусове безоплатне вилучення приватної власності. Як зазначає О. В. Дзера, храми та предмети культу перейшли на облік і під контроль місцевих рад районного та міського рівня, і за їх рішеннями могли передаватися в користування релігійних товариств (громад) [17, с. 220-221]. Слід урахувати і той факт, що згідно із Земельним кодексом УСРР від 16 жовтня 1922 р. церковним громадам дозволялася земельна оренда. У подальшому радянським законодавством було збережено режим, за яким власність на землю та церковні споруди, розташовані на ній, належали державі [13, с. 601].

У цьому контексті варто звернути увагу на Декрет тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 22 січня 1919 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», за яким церковні та релігійні товариства позбавлялися права мати статус юридичної особи та володіти майном. Аналогічну норму було закріплено у Положенні про релігійні об'єднання 1929 р. [2, с. 108]. Отже, у радянський період релігійні утворення розглядалися як церковні та релігійні товариства, а пізніше як релігійні об'єднання громадян, але без отримання статусу юридичної особи.

Зважаючи на те, що за радянських часів релігійні утворення не мали статусу юридичної особи, а в роки незалежності відповідно до чинного Закону України

«Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. (далі – Закон) [18] релігійні організації отримали статус юридичної особи, потребує конкретизації питання про правовий статус релігійних організацій як суб'єкта цивільних правовідносин і власника майна, у тому числі й культового призначення. Як правильно зазначає Г. Сергієнко, «право об'єднань віруючих бути суб'єктами права, мати статус релігійної організації та правоздатність юридичної особи є життєво важливим аспектом свободи віросповідання» [19, с. 10].

На підставі ч. 1 ст. 7 Закону поняття релігійної організації визначено в Державному класифікаторі України ДК 002:2004 «Класифікація організаційно-правових форм господарювання», затвердженому наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 р. № 97. Так, у п. 3.7.5 Державного класифікатора зазначається: релігійна організація – організація, яка утворюється з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати та поширювати віру і діє відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирає, призначає та замінює персонал згідно зі своїми статутами (положеннями). Таке саме визначення дається і в юридичній енциклопедії за редакцією Ю. С. Шемшученка [20, с. 287]. Згідно з ч. 2 ст. 7 Закону релігійними організаціями є релігійні громади, управління та центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються із вищезазначених релігійних організацій і представляються своїми центрами (управліннями) [18].

Слід зазначити, що об'єктом права власності та інших речових прав релігійних організацій може бути не тільки майно звичайного вжитку, а й особливе майно культового призначення (культові будівлі та споруди, предмети релігійної обрядовості тощо), яке є досить специфічним майном.

У ч. 1 ст. 29 Закону України «Про власність» від 7 лютого 1991 р., який наразі втратив чинність, до об'єктів права власності релігійних організацій законодавець відносив культові споруди, предмети релігійної обрядовості, благодійного, культурно-просвітницького призначення, жилі будинки, гроші та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності. У ч. 2 ст. 18 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» у власності релігійної організації може перебувати майно (об'єкти) не лише культового, а й виробничого, соціального та добродійного призначення. У ч. 3 ст. 20 цього ж Закону вживається поняття «майно культового призначення» в контексті неможливості звернення стягнення на зазначене майно релігійної організації за претензіями кредиторів [18].

Поняття «культове майно», «майно культового призначення», «предмети культу», «культува будівля» тощо трапляється як у чинному законодавстві, так і в працях науковців, зокрема О. В. Дзери [17, с. 219-228], І. М. Кучеренко [21, с. 94] та інших. На практиці в релігійному середовищі досить часто ці поняття вживають

як синоніми. Конкретизація поняття «майно культового призначення» має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки в Україні триває процес передачі (повернення) релігійним організаціям майна, яке за часів радянської держави було націоналізоване.

Оскільки в чинному законодавстві України не трапляється визначення «культового майна» як чогось іншого, відмінного від «майна культового призначення», на думку автора, їх слід вважати тотожними поняттями, однак перевагу у використанні, все ж, слід надати терміну «майно культового призначення», оскільки саме за призначенням виділяється вказане майно з-поміж іншого майна релігійної організації та розглядається як особливий об'єкт речових прав-відносин.

Оскільки поняття «майно культового призначення» використовується як науковцями, так і законодавцем, але останній не наводить визначення цього поняття, як і поняття «культове майно», то існує потреба визначити це поняття. У спеціальній літературі під «культовим майном» розуміють «будівлі і речі, спеціально призначені для задоволення релігійних потреб громадян» [22, с. 430]. Приблизно таке саме значення в це поняття вкладає Вищий арбітражний (нині господарський) суд України, що випливає з п. 4 Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 29 лютого 1996 р. № 02-5/109 [23].

Таким чином, науковці та законодавець виокремлюють в окрему групу майно культового призначення (культове майно) серед майна релігійної організації взагалі, а судові органи дають роз'яснення відносно того, що слід розуміти під культовим майном. При цьому вони єдині в тому, що під майном культового призначення (культовим майном) слід розуміти нерухомі та рухомі речі, спеціально призначені для задоволення релігійних потреб громадян.

Отже, законодавець, починаючи з 1991 р., поділяє майно релігійної організації за призначенням на майно культового призначення та майно іншого (не культового) призначення, надаючи особливого захисту праву власності релігійної організації на майно культового призначення.

Варто зазначити, що поділ майна за його призначенням не є притаманним виключно релігійним організаціям, адже залежно від специфіки використання поділ майна характерний і для деяких інших учасників цивільних відносин. Так, майно військової частини поділяють на цивільне та військове [22, с. 551].

Отже, релігійна організація може мати у власності або в користуванні як звичайне майно, так і досить специфічне, що дає підстави виділяти майно культового призначення як окремий вид майна та розглядати його як особливий об'єкт речових прав релігійних організацій. Наведені погляди та чинне законодавство України дають підстави для поділу майна релігійної організації на майно культового призначення та майно звичайного вжитку (інше майно).

Водночас не слід виключати можливість використання релігійною організацією окремих речей в одному випадку як майна культового призначення, а в іншому – як майна звичайного вжитку. Наприклад, будинок для проживання священника переважно використовується як житлове приміщення, але в ньому можуть здійснюватися й релігійні дії (наприклад, молитва або сповідь). Ікони та інше рухоме майно культового призначення можуть використовуватися релігійною організацією як для здійснення релігійних обрядів, так і тимчасово бути переданими до виставки чи музею як експонати. Зазначені речі, на думку автора, слід розглядати як майно подвійного призначення. Отже, у власності або в користуванні релігійної організації може бути майно, яке:

1) може використовуватись тільки як майно культового призначення (культова будівля);

2) ніколи не використовується для здійснення релігійних обрядів чи дій, тобто майно звичайного вжитку (гроші, майнові права тощо);

3) може використовуватись в одному випадку як майно культового призначення, а в іншому – як майно звичайного вжитку, тобто мати подвійне призначення.

Майно подвійного призначення слід відрізнити за правовим режимом використання від майна виключно культового призначення, оскільки перше слід віднести до такого майна, яке може використовуватися за різним призначенням, а друге – лише за визначеним (конкретним) призначенням. Майно подвійного призначення слід відрізнити й від майна звичайного вжитку, оскільки перше може бути використане для проведення релігійних обрядів, а друге ніколи не набуває властивостей майна культового призначення. Якщо певна річ лише епізодично використовується для задоволення релігійних потреб громадян, то цю річ слід розглядати як майно подвійного призначення, яке використовується переважно для звичайного вжитку, вона не є майном культового призначення. Наприклад, якщо релігійна організація для проведення релігійних обрядів орендує приміщення сільського клубу всього на кілька годин протягом тижня, то зазначене майно не слід розглядати як майно культового призначення. У разі передачі приміщення зазначеного клубу релігійній організації у виключне та безстрокове користування його слід розглядати як майно культового призначення.

У разі покладення стягнення на майно релігійної організації, в першу чергу, таке стягнення повинно покладатися на майно звичайного вжитку, яке ніколи не набуває ознак майна культового призначення, у другу – на майно подвійного призначення, що використовується переважно як майно звичайного вжитку, а лише потім на майно подвійного призначення, що використовується переважно за культовим призначенням. Право визначати, яке майно подвійного призначення використовується переважно за культовим призначенням, повинно належати власнику цього майна. На майно виключно культового призначення не може бути накладено

стягнення за претензіями кредиторів. Отже, виділення майна подвійного призначення як окремого виду майна релігійної організації автор вважає виправданим, однак під майном культового призначення пропонує розуміти сукупність майна виключно культового призначення та майна подвійного призначення.

У цілому ж пропонується поділяти майно релігійної організації на майно звичайного вжитку та майно культового призначення, а з останнього вже виділяти рухомі та нерухомі речі культового призначення; ті, які визнані пам'ятками історії та культури, а також ті, що такими не визнані.

Слід урахувати, що значну частину культових будівель і споруд, які перебувають у користуванні релігійних організацій, визнано пам'ятками історії та культури, а тому такі об'єкти мають особливу цінність для держави. Спеціальний державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури опікується їх збереженням. «Пам'ятками історії та культури є споруди, пам'ятні місця та предмети, пов'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність» [24, с. 154].

Водночас певні речі з майна релігійних організацій культового призначення є об'єктами культурної спадщини. Усі об'єкти культурної спадщини незалежно від форм власності відповідно до їх цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру пам'яток України за категоріями національного та місцевого значення пам'ятки. Пам'ятка може перебувати в державній, комунальній або приватній власності, при цьому пам'ятки археології є державною власністю. Об'єкти культурної спадщини, що є пам'ятками, можуть бути відчужені, а також передані власником або уповноваженим ним органом у володіння, користування чи управління іншій юридичній чи фізичній особі за наявності походження відповідного органу охорони культурної спадщини [25, с. 354]. Отже, за умови визнання об'єктами культурної спадщини підлягають реєстрації не лише нерухомі речі (майно), а й рухомі речі культового призначення. Крім того, додатково умовою для державної реєстрації та набуття права власності релігійних організацій на об'єкти культурної спадщини є надання згоди відповідного органу охорони культурної спадщини. Забезпечення охорони та збереження зазначених об'єктів держава покладає на ті релігійні організації, у користуванні яких ці пам'ятки перебувають.

Історично так склалося, що майно культового призначення (священні та освячені речі) на українських землях, окрім частково радянської доби, завжди використовувалося за призначенням, а тому повинно використовуватися лише за призначенням і в сучасній Україні. При цьому в законодавстві слід встановити заборону на використання нерухомого майна культового призначення, перш за все єдиних культових комплексів, за іншим призначенням. На думку автора, досягти цього

можна через визнання та закріплення на законодавчому рівні певних об'єктів культового призначення як обмежено оборотоздатних.

При цьому, автор пропонує визнавати обмежено оборотоздатними об'єктами лише нерухоме майно виключно культового призначення. І це пов'язано з таким. По-перше, нерухоме майно культового призначення релігійної організації, а це культові будівлі, споруди та земельні ділянки, на яких вони розміщені, суттєво відрізняється від рухомого майна культового призначення за своїми властивостями. По-друге, у разі відчуження культової будівлі суб'єкту підприємницької діяльності члени релігійної громади, як правило, в невеликому населеному пункті, які до цього задовольняли свої релігійні потреби у зазначеній культовій будівлі, будуть позбавлені такої можливості, що негативно вплине на їх право на свободу віросповідання. У певному сенсі для цих людей зазначена культова будівля є незамінною, оскільки збудувати нову вони, зазвичай, не зможуть або таке будівництво потребуватиме певного часу. По-третє, значна кількість рухомого майна культового призначення (наприклад, ікони) може належати на праві власності не лише релігійним організаціям, а й фізичним і юридичним особам. Крім того, вони мають подвійне призначення. Їх можна замінити іншими аналогічними предметами при вчиненні релігійних дій. Отже, вони можуть виступати як об'єкти цивільного обороту та обертатися при цьому вільно. В обмеженні їх цивільного обороту немає потреби, ні достатніх соціальних підстав. Культові ж будівлі або споруди використовуються для задоволення духовних потреб невизначеного кола людей, а тому не повинні, на нашу думку, бути предметом торгу, оскільки це є аморально. Такі об'єкти повинні належати лише релігійним організаціям, державі, територіальним громадам і, як виняток, – фізичним особам – членам релігійних утворень без реєстрації юридичної особи.

Згідно з ч. 2 ст. 178 ЦК України види об'єктів цивільних прав, які можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом, встановлюються законом [25]. З огляду на цю норму, а також на те, що в спеціальному законодавстві будуть визначені суб'єкти, які можуть мати речові права на майно виключно культового призначення, обмеження в обороті полягатиме в забороні передачі зазначеного майна іншим суб'єктам, які не входять до цього переліку. Тоді передача нерухомого майна виключно культового призначення визначеним у законі суб'єктам не потребуватиме отримання відповідного дозволу. Залишається лише конкретизувати в спеціальному законі перелік об'єктів культового призначення, правовий порядок набуття та припинення речових прав на ці об'єкти, у тому числі й на єдиний культовий комплекс.

Розглянувши релігійну організацію як власника майна, дослідивши майно культового призначення як специфічний об'єкт власності релігійної організації слід

безпосередньо перейти до дослідження такого феномену, як право власності релігійної організації на майно культового призначення.

З огляду на те, що право власності в усі часи займало і нині займає провідне місце серед речових прав, воно є первинним відносно інших речових прав, саме праву власності релігійних організацій автор і приділятиме значну увагу. Чинний Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) поділяє речові права на право власності (розділ 1 книги третьої) та речові права на чуже майно (розділ 2 книги третьої) [25]. При цьому науковці зазначають, що нині наукове визначення права власності містить у собі всі ознаки відмінностей цього права від інших [7, с. 17]. Право власності релігійної організації за своєю природою не може бути правом на чуже майно та встановленим на певний строк, а тому воно є речовим правом на власне майно та безстроковим речовим правом.

Слід зазначити, що право власності закріплює порядок майнових відносин, тобто належність об'єкта власності конкретному суб'єкту права власності [26, с. 44]. При цьому суттєвою ознакою, яка відрізняє кожне право власності, є те, що вказане право існує на певну річ, воно й є, власне, правом відносно певної речі [27, с. 20]. Законодавець розглядає право власності в одному разі як узагальнююче поняття, коли йдеться про право власності на будь-який об'єкт (статті 316, 321, 325, 328 ЦК України), а в іншому (статті 331, 332, 333, 335, 336 ЦК України) – як право власності на конкретні об'єкти [25]. Виходячи з цього, доцільним і виправданим є виділення права власності релігійних організацій на конкретні об'єкти та його розгляд.

З-поміж об'єктів права власності релігійних організацій, які мають культове призначення, слід виділити: 1) земельну ділянку культового призначення; 2) культову будівлю та інше нерухоме майно культового призначення; 3) рухоме майно культового призначення.

Згідно з чинним законодавством України земельні ділянки культового призначення формально не можуть бути об'єктом права власності релігійних організацій [18]. Релігійні організації не можуть набувати права власності на земельні ділянки, оскільки в переліку майна, яке може перебувати у власності релігійних організацій (ч. 2 ст. 18 Закону), не вказуються земельні ділянки, якщо останні не розглядати як інше майно, необхідне для забезпечення діяльності релігійних організацій. Крім того, згідно з ч. 1 ст. 82 Земельного кодексу України (далі – ЗК України) юридичні особи можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності [28]. З цієї правової норми випливає, що для здійснення іншої (непідприємницької) діяльності юридичні особи, в тому числі релігійні організації, не можуть набувати у власність земельні ділянки. Такий підхід законодавця, на думку автора, порушує принцип справедливості (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), оскільки безпідставно обмежує право власності релігійних організацій на землю.

Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 91 ЦК України релігійна організація як юридична особа повинна мати такі самі цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Автор вважає, що ч. 1 ст. 82 ЗК України слід доповнити після слова «підприємницької» словами «та іншої діяльності, не забороненої законодавством», надавши в такий спосіб підприємницьким юридичним особам і, зокрема, релігійним організаціям можливість набувати права власності на земельні ділянки.

Незважаючи на те, що законодавець не визнає земельні ділянки об'єктом права власності релігійних організацій, однак з огляду на викладене вище автор усе ж таки, в теоретичному плані, надалі розглядатиме земельну ділянку як об'єкт права власності релігійних організацій і виділятиме право власності релігійної організації на земельну ділянку культового призначення. Науковці обґрунтовують недоцільність ототожнення правових режимів земельних ділянок і нерухомого майна через різну їх юридичну природу реєстрації прав [29, с. 132-135]. Крім того, слід урахувати, що власники нерухомого майна отримують окремі правостановлюючі документи на будинки і споруди та на земельну ділянку, на якій вони розташовані. Отже, наразі слід виокремлювати право власності на земельну ділянку культового призначення та споруди культового призначення, які на ній розташовані.

О. В. Дзера зазначає, що до інституту права власності повинні належати ті норми, які, зокрема:

- а) встановлюють належність матеріальних благ власнику;
- б) встановлюють підстави та умови виникнення у суб'єктів права власності;
- в) визначають обсяг повноважень власника з володіння, користування та розпорядження матеріальними благами;
- г) встановлюють підстави та умови припинення права власності на належні суб'єктові матеріальні блага;
- г) встановлюють правові засоби захисту (охорони) прав власника [30, с. 298].

Саме в цьому розрізі й досліджуватимемо право власності релігійних організацій на майно культового призначення.

Відповідно до ч. 1 ст. 328 ЦК України право власності, у тому числі й релігійних організацій, на майно культового призначення набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів [25].

Право власності релігійних організацій на майно культового призначення виникає за наявності певних юридичних фактів, які в цивілістиці поділяють на первинні та похідні. Поділ підстав набуття права власності науковці пропонують здійснювати за різними критеріями, і це є предметом наукової дискусії [25, с. 334; 30, с. 327; 31, с. 31]. Не вдаючись у наукову полеміку з цього питання, слід зауважити, що автор дотримується позиції, за якою підстави для набуття релігійними органі-

заціями права власності слід поділяти на первинні та похідні за критерієм погодженої волі, підтримуючи позицію Н. С. Кузнецової [30, с. 327].

Н. В. Безсмертна до первинних підстав набуття права власності, які виникають на річ уперше або незалежно від волі попередніх власників, відносить: новостворене майно, переробку речі, привласнення загальнодоступних дарів природи, безхазяйну річ, набуття права власності на рухому річ, від якої власник відмовився, знахідку, бездоглядну домашню тварину, скарб, набувальну давність, викуп пам'ятки історії та культури, реквізицію та конфіскацію [32, с. 430]. Слід зазначити, що викуп пам'ятки історії та культури, реквізиція та конфіскація можуть бути підставами набуття права власності лише для держави, а не для релігійних організацій, а тому ці підстави не будуть розглядатися в межах цього дослідження. Так само, оскільки загальнодоступні дари природи та бездоглядні домашні тварини не є і не можуть бути майном культового призначення, то вони також не розглядатимуться.

Майно культового призначення, окрім земельних ділянок, створюється людьми, а тому може бути новоствореним майном. Відповідно до ч. 1 ст. 331 ЦК України особа, яка виготовила (створила) річ зі своїх матеріалів на підставі договору, є власником цієї речі [25]. Релігійні організації замовляють виготовлення рухомих речей культового призначення переважно зі своїх матеріалів, а тому, коли з'являється новий об'єкт, вони стають власниками цього майна з моменту його передачі (ч. 1 ст. 334 ЦК України) [25]. У розглянутому випадку підставою набуття релігійною організацією права власності на майно культового призначення буде створення нового майна, а способом набуття – передача майна.

Згідно з ч. 2 ст. 331 ЦК України право власності на новостворене нерухоме майно (культові будівлі, споруди тощо) виникає з моменту завершення будівництва (створення майна), а якщо право власності на нерухоме майно підлягає державній реєстрації, то право власності релігійної організації на нерухоме майно культового призначення виникає з моменту державної реєстрації. Отже, в розглянутому випадку підставою набуття релігійною організацією права власності на майно культового призначення буде створення нового майна, а способом набуття – відповідна реєстрація права власності релігійної організації.

Як зазначає С. Романович, за необхідності особа може укласти договір щодо об'єкта незавершеного будівництва, право власності на який реєструється органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно на підставі документів, які підтверджують право власності або користування земельною ділянкою для створення об'єкта нерухомого майна, проектно-кошторисної документації, а також документів, що містять опис об'єкта незавершеного будівництва [33, с. 90]. Дійсно, відповідно до ч. 4 ст. 331 ЦК України суд може визнати релігійну організацію власником недобудованого нерухомого майна культового призначення, якщо частка робіт, яка не виконана відповідно до проекту, є незначною. У такому

разі недобудоване нерухоме майно культового призначення судом фактично прирівнюється до новоствореного майна, а тому набуття права власності релігійною організацією на недобудоване нерухоме майно культового призначення, на нашу думку, слід розглядати як окремий випадок набуття релігійною організацією права власності на новостворене майно культового призначення.

Як первинну підставу набуття права власності релігійної організації на майно культового призначення слід розглядати перероблення рухомої речі культового призначення або ж специфікацію. Відповідно до ч. 1 ст. 332 ЦК України переробкою є використання однієї речі (матеріалу), у результаті чого створюється нова річ, тобто на відміну від попереднього випадку (створення нового майна) при специфікації як матеріал може бути використана вже існуюча рухома річ культового призначення [25]. Крім того, законодавець у ст. 332 ЦК України не розглядає специфікацію як підставу для набуття права власності на нерухомі речі, а тому специфікацію можна розглядати як підставу для набуття права власності релігійних організацій лише на рухомі речі культового призначення, способом же набуття – передачі майна специфікатором.

Відповідно до ч. 1 ст. 335 ЦК України безхазяйна річ (майно) – це річ (майно), яка не має власника або власник якої невідомий. Як підкреслює І. Севрюкова, набуття права власності на нерухому безхазяйну річ (майно) характеризується особливим порядком передачі в комунальну власність [34, с. 77], тобто право власності на такі речі може набувати тільки територіальна громада, а не релігійна організація. Стаття 335 ЦК України не конкретизує, хто може набувати право власності на безхазяйну річ, у тому числі й культового призначення, але можна припустити, що цим суб'єктом буде знову ж таки територіальна громада [25].

Згідно зі ст. 336 ЦК України особа, яка заволоділа рухомою річчю, від якої власник відмовився, набуває права власності на цю річ з моменту заволодіння нею. Слід зазначити, що рухомі речі, у тому числі й культового призначення, можуть власниками тривалий час не використовуватись, вони їм перестали бути потрібними. Законодавець не тільки не забороняє власнику, у тому числі й релігійній організації, відмовлятися від володіння річчю, а й визнає як одну з підстав припинення права власності [25, ст. 346]. Водночас іншій релігійній організації зазначена рухома річ культового призначення може стати в нагоді і вона може набути право власності на цю річ, заволодівши нею. У такому разі підставою набуття релігійною організацією рухомого майна культового призначення слід вважати відмову попереднього власника від права власності на зазначену річ, а як спосіб набуття слід розглядати заволодіння.

На думку автора, набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення як на знахідку можливе хіба що теоретично, оскільки власник цієї загубленої рухомої речі культового призначення, якщо це мало

місце у приміщенні, яким володіє релігійна організація, одразу ж звернеться до релігійної організації з вимогою повернути йому річ. Та й на практиці, зазвичай, не складно встановити власника такої втраченої речі. Якщо ж рухома річ культового призначення знайдена, наприклад у полі, то особою, яка знайшла цю річ, виступатиме фізична особа, а не релігійна організація, остання ж не матиме підстав для набуття права власності на цю знахідку. Отже, з теоретичної точки зору знахідку рухомого майна культового призначення можна розглядати як підставу для набуття права власності релігійної організації, способом же набуття буде залишення речі у себе після виконання передбачених законодавством процедур набуття.

Згідно з ч. 1 ст. 343 ЦК України скарбом є закопані в землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності [25]. Теоретично речі культового призначення, виготовлені із дорогоцінних металів, можуть бути скарбом. Як зазначає Н. В. Безсмерна, право власності на скарб набуває особа, яка його виявила. У тих випадках, коли скарб було виявлено в майні, що належить на праві власності іншій особі (наприклад, таким майном може бути земельна ділянка, будівля тощо), право власності на скарб виникає у двох осіб – в особи, якій належить майно, у якому скарб було приховано, та в особи, яка виявила скарб [32, с. 443]. Ураховуючи, що релігійна організація бути особою, яка виявила скарб, не може, оскільки це може бути лише виключно фізична особа, то набувати право власності на речі культового призначення, що є скарбом, релігійна організація може лише як власник майна, у якому цей скарб було приховано. При цьому слід ураховувати, що оскільки релігійні організації, як зазначалося вище, не можуть набувати права власності на землю, у разі знайдення на земельній ділянці, що перебуває у користуванні релігійної організації, скарбу відповідна релігійна організація не набуватиме на нього права власності. Згідно з ч. 4 ст. 343 ЦК України в разі виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури, право власності на нього набуває держава. З огляду на наведені вище положення законодавства набуття права власності релігійної організації на скарб стає надто теоретичним.

Набувальна давність як підстава набуття права власності відома ще з часів Стародавнього Риму, проте у вітчизняному законодавстві вона знайшла своє закріплення лише з прийняттям ЦК України [25, ст. 344]. Як зазначає Ю. Носік, набувальна давність є однією з первинних підстав набуття права власності. Це строк, зі спливом якого фізична або юридична особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжувала відкрито, безперервно володіти ним, набуває право власності на таке майно [34, с. 134]. Отже, при дотриманні зазначених умов релігійні організації можуть набувати право власності на майно культового призначення й на такій підставі, як набувальна давність.

Проте автор вважає, що цю підставу набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення нині доцільно розглядати хіба що стосовно рухомого майна культового призначення, оскільки в Україні реально поки що відсутні умови для набуття права власності релігійними організаціями на нерухоме майно культового призначення на цій підставі. Земельні ділянки для обслуговування культової будівлі надаються релігійним організаціям державою або територіальною громадою в постійне користування або за договором оренди. У разі закінчення строку договору оренди землі укладається новий договір. Значною мірою це стосується й іншого нерухомого майна культового призначення, перш за все культових будівель, переважна більшість яких мають статус пам'яток історії та культури.

Так, Н. В. Безсмертна підкреслює, що для набуття майна за набувальною давністю володіння мусить бути відкритим, очевидним для всіх третіх осіб, які повинні мати можливість спостерігати за ним, але це не означає, що володільць зобов'язаний спеціально інформувати оточення про своє володіння річчю [32, с. 445]. На думку автора, все ж таки доцільно покласти на володільця рухомого майна культового призначення обов'язок публічно інформувати оточення про своє володіння зазначеною річчю (наприклад, публікація оголошення в газеті, розміщення інформації в мережі Інтернет тощо), оскільки справжній власник може не знати про місце перебування втраченого поза його волею рухомого майна культового призначення і весь цей час безрезультатно розшукувати зазначене майно. Тим більше, що і набувається рухоме майно у власність не за рішенням суду, а за спрощеною процедурою. У цілому набувальну давність слід розглядати як підставу набуття релігійною організацією права власності на майно культового призначення, як спосіб набуття права власності на рухоме майно культового призначення слід розглядати залишення речі після виконання передбачених законодавством процедур набуття.

Слід зазначити, що законодавець як підставу набуття права власності розглядає й приватизацію державного та комунального майна [25, ст. 345]. Приватизацію як спеціальну похідну підставу набуття права власності розглядають і вітчизняні цивілісти [35, с. 14; 36, с. 167]. Оскільки приватизація є видом цивільного правочину, то саме правочин, у цьому разі договір про приватизацію майна, а не саму приватизацію слід розглядати як похідну підставу набуття права власності. Автор вважає, що правочин (договір) з приватизації майна не слід розглядати як підставу набуття релігійними організаціями права власності на майно культового призначення, оскільки останнє не віднесено до об'єктів, що підлягають приватизації.

В Україні триває процес безоплатної передачі (повернення) державою майна релігійним організаціям, яке свого часу було націоналізоване радянською владою

у релігійних утворень. Відповідно, виникає потреба в теоретичному обґрунтуванні з позиції цивілістичної науки як цього процесу взагалі, так і підстав набуття речових прав релігійними організаціям, перш за все права власності, на об'єкти, які безоплатно передаються державою релігійним організаціям. При цьому варто, насамперед, визначитися зі змістом і співвідношенням основних термінів, якими є «реституція», «повернення майна» та «передача державою майна релігійним організаціям», які використовуються законодавцем у нормах, що регулюють безоплатну передачу майна релігійним організаціям та широко вживаються науковцями і практичними працівниками.

Серед вказаних вище термінів найбільш вживаним є «реституція». При цьому варто розуміти, що цей термін, хоча й застосовується в контексті безоплатної передачі державою майна релігійним організаціям, не є тотожним загальному поняттю «реституція» в науці цивільного права. Так, С. М. Іванова, досліджуючи правову природу реституції, зазначає, що відносини, які опосередковують повернення кожною зі сторін усього отриманого за недійсним правочином, прийнято позначати терміном «реституція». Реституція являє собою самостійний спосіб захисту порушених прав і специфічним наслідком недійсності правочину [37, с. 338-340]. Реституція – відновлення юридичного стану, який існував до вчинення правочину, визнаного недійсним судом (оспорюваний правочин), або який є недійсним відповідно до закону (нікчемний правочин) [34, с. 731]. Отже, реституція є одним із наслідків недійсності правочину, однак націоналізація майна релігійних організацій за радянських часів не є правочином.

Термін «реституція», на думку автора, не відображає дійсну суть безоплатної передачі державою майна релігійним організаціям. Як вказують Ю. С. Шемшученко та В. І. Акуленко, досі немає однастайності щодо змісту понять «реституція» і «повернення», при цьому обидва терміни вживаються часто як синоніми в міжнародних угодах, судових рішеннях, науковій літературі [38, с. 24].

Архієпископ Білоцерківський і Богуславський, керуючий справами Української православної церкви Митрофан (Юрчук) свого часу зазначав, що під час подання Україною заявки на вступ до Ради Європи вона взяла на себе, зокрема, зобов'язання «в найкоротші терміни повернути власність релігійним організаціям», незалежно від того, де і в кого в даний момент це майно перебуває. При цьому вказаний церковний діяч вважає, що порядок і терміни повернення церковного майна повинні бути передбачені у спеціальному законі [39, с. 31].

Парламентська Асамблея Ради Європи у своїй рекомендації від 24 квітня 2002 р. № 556 (2002), присвяченій питанням захисту власності релігійних громад на пострадянському просторі, звернула увагу пострадянських країн на необхідність гарантувати релігійним організаціям, власність яких була націоналізована в минулому, реституцію цієї власності в належні строки або, якщо це неможливо,

справедливу компенсацію. Крім того, вказується, що державам необхідно стежити за тим, щоб націоналізована церковна власність не приватизувалася [40, с. 73].

На думку автора, повернення (у широкому розумінні) державою релігійним організаціям – законним власникам майна культового призначення слід розглядати не стільки як юридичний обов'язок, скільки як односторонній акт доброї волі Української держави в процесі розбудови громадянського суспільства. Ця проблема перебуває у площині того, яке саме майно і яким саме релігійним організаціям має намір повернути (передати) Україна, а тому їй не слід зводити до проблеми відповідальності України як правонаступниці СРСР за дії радянської влади. Отже, сучасні процеси передачі Українською державою майна релігійним організаціям, на нашу думку, не варто позначати терміном «реституція».

Слід нагадати, що проблема передачі (повернення) майна релігійним організаціям державою виникла тому, що свого часу радянською державою таке майно було вилучено (націоналізовано) у релігійних громад на підставі декретів робітничо-селянського уряду УРСР. При цьому храми та предмети релігійних обрядів і богослужінь перейшли у відання та на облік місцевих Рад депутатів трудящих районного та міського рівнів, і за їх постановами могли передаватися в користування релігійним товариствам (громадам). Майно греко-католицької церкви, як зазначає О. В. Дзера, націоналізувалося в державну власність відповідно до рішення Собору греко-католицької церкви, який відбувся у м. Львові в березні 1946 р. [17, с. 221] і відповідно до якого греко-католицька церква в Україні на той час офіційно припинила своє існування, а її майно перейшло в державну власність навіть не на підставі декрету про націоналізацію, а в результаті самоліквідації цієї церкви.

Автор не вважає за доцільне детально розглядати питання про обґрунтованість і відповідність закону та праву рішень радянської держави щодо націоналізації церковного майна, однак необхідно підкреслити, що націоналізацію майна релігійних організацій в Україні не слід розглядати як підставу для реституції майна в класичному цивілістичному розумінні, хоча у вітчизняному релігійному середовищі досить поширена думка про необхідність застосування саме механізму реституції для передачі (повернення) державою релігійним організаціям майна культового призначення та іншого майна. Така позиція деяких сучасних керівників релігійних організацій свідчить про те, що вони не розуміють юридичної природи поняття «реституція» та прагнуть видати бажане за дійсне. З цього приводу М. О. Шахов зазначив, що є неприйнятними вимоги сучасних керівників релігійних організацій щодо компенсацій за не ними пережиті утиски [41, с. 29]. Таку думку автор вважає цілком слушною та такою, що заслуговує на підтримку, а тому застосування реституції (як правового наслідку недійсності правочину) до правовідносин держави з релігійними організаціями є безпідставним [42, с. 51-56].

Слід розмежувати й поняття «повернення» та «передача» державою майна

культового призначення релігійним організаціям. Оскільки повертати майно можна лише тим суб'єктам, у яких воно було вилучено, або їх правонаступникам, то релігійні організації, які претендують на повернення їм державою майна культового призначення, повинні довести, що саме в них, а не в іншій релігійній організації, зазначене майно було націоналізоване радянською державою. правонаступники повинні довести, що саме вони є правонаступниками тієї релігійної організації, у якій було націоналізоване майно. При передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям останні звільняються від доведення зазначених фактів.

На думку В. В. Опанасюка, під поверненням культових будівель і майна слід розуміти повернення зазначених будівель і майна у власність релігійних організацій того самого конфесійного напрямку, в якому воно було примусово вилучене [40, с. 73-74]. Однак цей автор залишив поза увагою те, що тільки в православ'ї як у конфесійному напрямі на теренах України існують Українська православна церква (далі – УПЦ) та Українська православна церква Київського патріархату (далі – УПЦ-КП), між якими постійно точаться суперечки з приводу володіння та користування майном культового призначення. Тому запропонований вищевказаним автором підхід до вирішення проблеми повернення майна релігійним організаціям не можна вважати вдалим, оскільки він призведе не до вирішення проблеми, а лише до виникнення нових внутрішньоконфесійних майнових спорів.

Оскільки законодавство України передбачає повернення тільки культових будівель і майна, це, на думку В. В. Опанасюка, «суттєво відрізняє реституцію за західними стандартами від квазіреституції в Україні» [40, с. 90]. З огляду на це зазначений автор прагне поширити процес повернення державою церковного майна не лише на майно культового призначення, а й на інше майно. З цього приводу слід зазначити, що хоча між розумінням реституції в Україні та в країнах західної Європи існують певні розбіжності, проте, як уже було доведено, процесу повернення державою майна культового призначення релігійним організаціям не можна надавати реституційного характеру.

Варто звернути увагу на те, що кожна з країн постсоціалістичного простору виробила свою особливу стратегію передачі (повернення) релігійним організаціям майна, яка формувалася під впливом багатьох чинників. У першу чергу, на це впливав такий чинник, як порядок і обсяг вилучення державою церковного майна. Другим таким чинником є можливості тієї чи іншої країни здійснити повернення релігійним організаціям вилученого в них майна, оскільки його частини наразі вже не існує, частина – передана у власність іншим особам тощо. Третім чинником можна вважати традиції та ставлення відповідного суспільства до вибору способу вирішення зазначеної проблеми.

Зважаючи на викладене вище, саме Українська держава в особі уповноваже-

них державних органів повинна визначати стратегію передачі (повернення) майна релігійним організаціям. При цьому, слід виходити з матеріальних і фінансових можливостей країни, з огляду на що необхідно вирішити такі практичні питання:

- 1) повертати (передавати) релігійним організаціям все майно, вилучене свого часу радянською державою, чи лише майно культового призначення;
- 2) надавати чи не надавати компенсацію за знищене майно;
- 3) повертати майно з певними умовами чи без будь-яких умов щодо його використання тощо [43, с. 293-295].

Автор вважає, що релігійним організаціям слід повертати (передавати) у власність культову будівлю (храм) з необхідною для її обслуговування ділянкою землі, розглядаючи це все майно як єдиний культовий комплекс. При цьому разом із культовою будівлею варто передавати релігійній організації й рухоме майно культового призначення, адже, зазвичай, таке рухоме майно для віруючих асоціюється саме з відповідною будівлею, в якій воно знаходиться.

Слід зазначити, що в Україні в сучасних умовах визначити правонаступника тієї релігійної громади, у якої майно було націоналізоване радянською державою, здебільшого є дуже складним процесом, тому коло релігійних організацій – претендентів на повернення майна культового призначення доцільно обмежити колишніми власниками та релігійними організаціями, які довели своє правонаступництво в суді (наприклад, правонаступництво виникло в результаті реорганізації колишнього власника за часів незалежності). Не можна виключати випадків, коли релігійна громада, у якої було націоналізоване майно, не припиняла своєї діяльності та була зареєстрована в часи незалежності як юридична особа. Цю релігійну організацію слід розглядати як колишнього власника, і вона може розраховувати на те, що саме їй держава поверне майно культового призначення. І лише в такому разі матиме місце повернення майна релігійним організаціями. В інших випадках безоплатної передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям може йтися не про повернення такого майна, а про його безоплатну передачу на досить специфічних правових основах, визначених спеціальним законодавством.

Процес безоплатної передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям за своєю правовою природою можна розглядати як дарування, що має певні особливості. Такими особливостями, перш за все, слід вважати:

- 1) наперед невизначене коло релігійних організацій – претендентів на «подарунок від держави»;
- 2) спеціальні умови набуття майна, встановлені державою;
- 3) умови цільового використання майна, яке передається.

Як зазначає С. Я. Фурса, пожертва – специфічний вид дарування, який відрізняється за своїм змістом від звичайного договору дарування лише тим, що річ

повинна використовуватися за призначенням [34, с. 619]. На нашу думку, майно культового призначення, що передається державою релігійним організаціям, слід розглядати саме як пожертву. Тоді набувати це майно релігійні організації зможуть на підставі адміністративного акта – рішення уповноваженого державного органу або органу місцевого самоврядування. Деталізація умов набуття релігійною організацією майна культового призначення матиме місце уже в договорі пожертви між нею та державою, керуючись при цьому положеннями ЦК України, зокрема статтями 729 та 730 (про пожертву), та відповідним рішенням уповноваженого державного органу або органу місцевого самоврядування. Слід зауважити, що подібна практика має місце при наданні в оренду земельної ділянки, коли договір оренди землі укладається на підставі відповідного адміністративного акта державного органу або органу місцевого самоврядування. Пропонується при цьому доповнити ст. 729 ЦК частиною 4 такого змісту: «Пожертвувачем можуть бути встановлені додаткові спеціальні вимоги до особи, яка звертається за добровільними пожертвуваннями, а також умови набуття пожертви».

Крім того, як свідчить практика передачі (повернення) державою майна культового призначення релігійним організаціям, напрацьована за роки незалежності України, зазначене майно передається, як правило, тій релігійній організації в населеному пункті, де розміщена культова споруда, яка має таку саму конфесійну належність, як і та релігійна громада, у якої це майно було націоналізоване радянською державою. Тому пропонуємо розглядати процедуру передачі (повернення) державою культового майна релігійним організаціям як безоплатну передачу державою майна релігійним організаціям, але з наданням переважного права на отримання такого майна тим релігійним організаціям, які мають однакову конфесійну належність релігійними громадами, у яких це майно було вилучено.

Згідно зі ст. 328 ЦК України право власності набувається на підставах, не заборонених законом [25]. Ця загальна норма цілком стосується й релігійних організацій. Безоплатна передача державою майна релігійним організаціям з наданням переважного права законом не заборонена. Більше того, згідно з ч. 3 ст. 18 Закону релігійні організації мають право власності на майно, передане (пожертвоване) їм державою, а відповідно до ч. 5 цієї ж статті – релігійні організації мають право звертатися за добровільними пожертвуваннями і одержувати їх [18]. Відтак, саме адміністративний акт – рішення відповідного державного органу або органу місцевого самоврядування слід розглядати як похідну підставу набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення.

Усі безоплатні договори В. Новикова пропонує умовно поділити на дві групи: першу становлять безоплатні договори, що є самостійними договірними типами (дарування, безоплатне користування); до другої входять безоплатні договори, які не виділено законодавцем як самостійні типи договорів [44, с. 30]. Відповід-

но, договір про безоплатну передачу державою майна релігійним організаціям слід розглядати як різновид договору пожертви та договір з першої групи договорів.

Щодо поняття «переважне право», то воно використане законодавцем, зокрема у ч. 6 ст. 17 Закону, де зазначено, що релігійні організації мають переважне право на передачу їм у користування культових будівель із земельною ділянкою, необхідною для їх обслуговування [18]. Досліджувалося ґрунтовно зазначене поняття й науковцями [45, с. 8-34; 46, с. 4-10], а тому слід зосередити увагу лише на окремих аспектах. Слід погодитися з позицією В. І. Крата, що переважне право варто розглядати як суб'єктивне цивільне право, яке надає його носієві можливість пріоритетно перед іншими особами набувати інше або здійснити існуюче суб'єктивне право. За юридичною природою переважне право є організаційним правом, завдяки якому створюється передумова для набуття його носієм суб'єктивних цивільних прав [46, с. 4-5].

На думку автора, зазначене організаційне право слід надавати при безоплатній передачі державою майна культового призначення тим релігійним організаціям, які мають однакову конфесійну належність, проте не визнані правонаступниками тієї релігійної громади, у якій було націоналізоване майно, що передається безоплатно державою. Під наданням переважного права релігійній організації в даному випадку слід розуміти визнання за конкретною релігійною організацією права на безоплатне, першочергове отримання майна культового призначення, яке було націоналізоване на підставі декретів радянської влади та збереглося. Щодо передачі інших цінностей, то за такої передачі держава може й відмовити. Оскільки виникнення переважних прав може мати місце у правовідносинах з безоплатної передачі державою майна релігійним організаціям, то не можна погодитися з висновком про те, що виключається можливість виникнення переважних прав у безоплатних договорах [45, с. 5].

Релігійна організація, яка отримала від держави зазначене переважне право, може від нього відмовитись, але не може передавати це право іншій релігійній організації чи іншій особі, оскільки воно не є самостійним об'єктом цивільного обігу та тісно пов'язане з його носієм. Водночас, уже надане державою конкретній релігійній організації переважне право на безоплатну передачу майна культового призначення отримує правовий захист. Слушною є думка В. І. Крата про те, що поряд із приватним має істотне значення також публічний захист переважних прав [46, с. 6]. Автор вважає, що держава не має права відбирати надане нею релігійній організації переважне право на безоплатне отримання майна культового призначення, окрім випадку, коли протягом встановленого державою строку релігійна організація не реалізувала відповідне переважне право. Стимулювати державу до утримання від порушення переважного права релігійної організації могли б публі-

кації у друкованих засобах інформації про надання конкретним релігійним організаціям переважного права на безоплатне отримання від держави майна культового призначення та про факти порушення зазначеного права.

Пропонується розрізняти в межах однієї конфесійної належності релігійні організації (громади), які існували до націоналізації їх культового майна і не припинили своє існування до теперішнього часу, а також релігійні організації, створені після націоналізації відповідного майна або які не були власниками відповідного майна. Перші релігійні організації мають право саме на повернення майна, а тому їх обгрунтовані заяви щодо передачі (повернення) майна культового призначення повинні бути задоволені в першу чергу. Релігійним організаціям другого виду право на отримання майна культового призначення повинно надаватися лише за відсутності релігійних організацій першого виду. За відсутності релігійних організацій першого і другого видів відповідне культове майно може бути передане будь-якій іншій релігійній організації, яка звернеться до уповноваженого державного органу з відповідною заявою. Зазначене слід розглядати як спеціальні умови отримання пожертви релігійними організаціями на майно культового призначення від держави, що певною мірою можна розглядати як повернення державою майна культового призначення церкві, проте не з юридичної, а з соціальної чи морально-етично точки зору.

Отже, необхідно розрізняти поняття «повернення майна» та «передача державою майна релігійним організаціям», у тому числі сприяння релігійним організаціям у забезпеченні прав громадян на свободу совісті шляхом передачі об'єктів нерухомості у власність, користування та володіння. Перший цивільно-правовий шлях повинен передбачати відповідне звернення та доведення релігійною організацією, що саме їй слід повернути майно культового призначення, яке було націоналізоване та збереглося в натурі. Другий шлях можна розцінювати як сприяння, або ж передачу, оскільки він передбачає надання майна, у тому числі земельних ділянок, будь-якій зареєстрованій в Україні релігійній організації, але з урахуванням певних обставин, зокрема певної конфесійної належності.

Питання класифікації підстав набуття релігійними організаціями права власності на майно вивчала В. Ф. Піддубна, яка поділяє підстави набуття права власності релігійними організаціями на традиційні та специфічні. До останніх вказаний автор відносить, зокрема, безоплатне повернення державою майна релігійним організаціям [47, с. 14]. Отже, безоплатне повернення державою майна культового призначення релігійним організаціям слід розглядати як похідну та специфічну підставу набуття права власності релігійними організаціями.

Серед традиційних підстав набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення слід виділити такі первинні підстави:

- 1) створення нового майна культового призначення;

- 2) специфікація;
- 3) відмова попереднього власника від права власності на майно культового призначення;
- 4) набувальна давність;
- 5) знахідка та скарб рухомого майна культового призначення, але лише з теоретичної точки зору.

Як традиційні похідні підстави набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення слід розглядати цивільні правочини, а також спадкування за заповітом.

Слід виділити також такі способи набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення:

- 1) заволодіння (у разі відмови попереднього власника від права власності на річ);
- 2) залишення речі у себе після виконання передбачених законодавством процедур набуття (знахідка, скарб, набувальна давність щодо рухомого майна);
- 3) передача майна культового призначення (при створенні нового рухомого майна, специфікації, рухомого майна за цивільними правочинами та при спадкуванні за заповітом);
- 4) державна реєстрація (при створенні нового нерухомого майна, набувальна давність щодо нерухомого майна, при набутті нерухомого майна за цивільними правочинами та при спадкуванні за заповітом).

Вищевказані підстави та способи набуття права власності релігійними організаціями не містять жодних особливостей і достатньо розроблені в науці цивільного права. З огляду на це давати їм характеристику в цій праці, що має спеціальний характер, немає потреби.

Згідно з ч. 8 ст. 319 ЦК України особливості здійснення права власності на національні, культурні та історичні цінності встановлюються законом. Оскільки у власності релігійних організацій також можуть бути зазначені цінності, то існують і особливості здійснення права власності релігійних організацій, проте ці особливості стосуються не лише релігійних організацій, а будь-якого власника зазначеного майна.

Здійснювати право власності на майно культового призначення релігійна організація повинна як юридична особа, при цьому зазначене майно є приватною власністю релігійної організації, а не її членів. Автор підтримує позицію про критику колективної власності, висловлену Я. М. Шевченко [27, с. 4-5] та Н. С. Кузнецовою [17, с. 192], оскільки, дійсно, наявність подвійного власника на одне й те саме майно є неприйнятною. Автор підтримує також позицію, що приватну та суспільну власність не слід протиставляти [48, с. 26], оскільки майно культового призначення, яке перебуває у державній або комунальній власності, може бути пе-

редане релігійним організаціям і стати приватною власністю, і навпаки, викуплена відповідно до ст. 352 ЦК України пам'ятка історії та культури, яка може бути і майном культового призначення, переходить у власність держави. При цьому автор не може підтримати пропозицію О. С. Харченко про продаж з публічних торгів уповноваженими державними органами пам'яток історії та культури [49, с. 4].

Серед підстав припинення права власності в ст. 346 ЦК України законодавець виділяє, зокрема, такі:

- 1) відчуження власником свого майна;
- 2) відмова власника від права власності;
- 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- 4) знищення майна;
- 5) викуп пам'яток історії та культури;
- 6) викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;
- 7) викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;
- 8) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 9) реквізиція;
- 10) конфіскація;
- 11) припинення юридичної особи чи смерті власника.

Цей перелік підстав не є вичерпним. Проте для припинення права власності релігійної організації на майно культового призначення не може бути застосована така підстава, як звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника, оскільки згідно з ч. 3 ст. 20 Закону на майно культового призначення, що належить релігійним організаціям не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів [18]. На сьогодні не може розглядатись як підстава припинення права власності релігійних організацій і викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю, оскільки релігійні організації не мають права власності на земельні ділянки культового призначення. Інші ж наведені підстави можуть бути підставами припинення права власності релігійних організацій на майно культового призначення.

Під припиненням права власності О. С. Харченко пропонує розуміти абсолютну й безповоротну втрату правового зв'язку між власником і належною йому на праві власності річчю внаслідок дії чи настання різноманітних юридичних фактів [49, с. 4]. Це положення може бути застосоване і до припинення права власності релігійних організацій на майно культового призначення. Підставами припинення права власності релігійних організацій на майно культового призначення є юридичні факти, з якими закон пов'язує припинення права власності. Підстави припинення права власності релігійних організацій, як і підстави набуття, слід поділяти

за критерієм волі власника. Цю позицію підтримують й інші науковці, при цьому Ю. Ю. Акіменко та О. І. Сафончик усі підстави припинення права власності справедливо поділяють на:

- 1) добровільне припинення права власності за волею власника;
- 2) втрата права власності з незалежних від власника причин;
- 3) примусове позбавлення права власності поза волею власника, але на підставах і в порядку, встановленому законом [25, с. 348].

До підстав добровільного припинення права власності на майно культового призначення за волею релігійної організації слід віднести відчуження власником свого майна та відмову власника від права власності. Релігійні організації мають право відчужувати належне їм майно, проте нерухоме майно виключно культового призначення як об'єкт, що є обмежено оборотоздатним, може бути відчужений тільки релігійним організаціям, державі або територіальним громадам. Відповідно до ч. 3 ст. 347 ЦК України право власності релігійної організації на нерухоме майно та рухоме майно культового призначення, яке є об'єктом культурної спадщини, припиняється з моменту внесення за заявою релігійної організації відповідного запису до державного реєстру [25].

До підстав втрати права власності з незалежних від власника причин слід віднести припинення права власності особи на майно, яке не може їй належати, та припинення права власності внаслідок знищення майна. Якщо майно культового призначення, що належить релігійній організації, знищено з вини інших осіб, то релігійна організація має право на відшкодування вартості зазначеного майна, саме ж право власності на майно культового призначення у релігійної організації припиняється відповідно до ч. 1 ст. 349 ЦК України. Якщо особа на підставах, не заборонених законом, набула право власності на майно, яке за законом, що був прийнятий пізніше, не може їй належати, – це майно повинно бути відчужене власником протягом строку, встановленого законом [51, с. 27]. При цьому під таким майном, на думку цього ж автора, слід розуміти майно, яке перебуває в обмеженому обороті, чи про належність майна до певного кола суб'єктів, права яких на конкретний вид майна обмежені [49, с. 10]. Якщо те чи інше майно не може згідно з законом належати релігійним організаціям, то вони повинні зазначене майно відчужити у встановлений термін. Це положення не слід поширювати на такий об'єкт права власності релігійних організацій, як майно культового призначення.

Інші підстави припинення права власності релігійної організації на майно культового призначення, передбачені ст. 346 ЦК України, слід віднести до підстав примусового позбавлення права власності поза волею власника, але на підставах і в порядку, встановленому законом. Позбавленням права приватної власності пропонується вважати його припинення всупереч волі власника на підставах і в порядку, визначених законодавством [52, с. 6]. У контексті цієї праці, на думку автора, осо-

бливої уваги заслуговує така підстава припинення права власності, як ліквідація релігійної організації.

На думку О. М. Скоропис, основною ознакою ліквідації є те, що її результатом стає припинення юридичної особи без правонаступництва. Кошти та інше майно об'єднань громадян, у тому числі й тих, що ліквідуються, не можуть перерозподілятися між їх членами та використовуватися для виконання статутних завдань або на благодійні цілі, а у випадках, передбачених законодавчими актами, за рішенням суду спрямовуються в дохід держави [53, с. 399-403]. На нашу думку, варто підтримати позицію І. М. Кучеренко з приводу того, що ліквідація юридичної особи – це припинення юридичної особи без правонаступництва [34, с. 471], та що при ліквідації релігійної організації її майно повинно розподілятися відповідно до Статуту релігійної організації, та в жодному разі не підлягає передачі державі [21, с. 94]. На думку автора, саме релігійна організація, а не держава, повинна мати право визначити долю майна культового призначення в разі припинення нею своєї діяльності, у тому числі й шляхом ліквідації. При цьому набуття однією релігійною організацією культового майна внаслідок ліквідації іншої релігійної організації не слід розглядати як правонаступництво, що має місце при реорганізації юридичних осіб.

Висновки дослідження:

1. У всі часи, окрім радянської доби, релігійні утворення в Україні могли мати у власності майно культового призначення, яке виділялося з-поміж іншого майна релігійного утворення та мало встановлений законодавцем специфічний порядок його використання.

2. У власності або в користуванні релігійної організації може бути таке майно: 1) яке може використовуватися тільки як майно культового призначення (культова будівля); 2) яке ніколи не використовується для здійснення релігійних обрядів чи дій, тобто майно звичайного вжитку (гроші, майнові права тощо); 3) яке може використовуватися як майно культового призначення та майно звичайного вжитку, тобто мати подвійне призначення. Під майном культового призначення пропонується розуміти сукупність майна виключно культового призначення та майна подвійного призначення. Майно культового призначення слід розглядати як окремий вид майна та особливий об'єкт речових прав релігійних організацій.

3. На майно подвійного призначення, тобто речі, що використовуються і як майно культового призначення, і як майно звичайного вжитку, може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів, але лише в разі, коли недостатньо коштів та майна звичайного вжитку для задоволення претензій кредиторів цієї релігійної організації. Якщо ж не вистачає і майна подвійного призначення, то стягнення може бути звернене й на окремі речі (рухомі) виключно культового призначення, на нерухоме ж майно виключно культового призначення не повинно бути звернено стягнення за претензіями кредиторів.

4. Пропонується надати релігійним організаціям як юридичним особам право набувати земельні ділянки у власність, доповнивши ч. 1 ст. 82 ЗК України після слова «підприємницької» словами «та іншої діяльності, не забороненої законодавством».

5. Набувальну давність слід розглядати як підставу набуття релігійною організацією права власності на майно культового призначення. Однак автор вважає доцільним покладення на володільця рухомого майна культового призначення обов'язку публічно інформувати про своє володіння зазначеною річчю (наприклад, публікація оголошення в газеті, розміщення інформації в мережі Інтернет тощо), оскільки справжній власник може не знати про місце перебування втраченого поза його волею рухомого майна культового призначення і весь цей час безрезультатно розшукувати зазначене майно. Тим більше, що і набувається рухоме майно у власність не за рішенням суду, а за спрощеною процедурою.

6. Процес безоплатної передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям за своєю правовою природою можна розглядати як дарування, що має певні особливості. Такими особливостями, перш за все, слід вважати: 1) наперед невизначене коло релігійних організацій – претендентів на «подарунок від держави»; 2) спеціальні умови набуття майна, встановлені державою; 3) умови цільового використання майна, що передається. Безоплатну передачу державою майна культового призначення релігійним організаціям слід розглядати як похідну та специфічну підставу набуття права власності релігійними організаціями.

7. Саме релігійна організація, а не держава, повинна мати право визначити долю майна культового призначення в разі припинення нею своєї діяльності, у тому числі й шляхом ліквідації. При цьому набуття однією релігійною організацією культового майна внаслідок ліквідації іншої релігійної організації не слід розглядати як правонаступництво, що має місце при реорганізації юридичних осіб.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – С. 283.

2. Піддубна В. Релігійні організації як юридичні особи / В. Піддубна // Право України. – 2005. – № 4. – С. 107-109.

3. Фучеджі В. Адаптація законодавства про релігійні організації / В. Фучеджі // Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу : матеріали I Міжнародної науково-методичної конференції. – Львів, 2007. – Вип. 1. – 514 с.

4. Достдар Р. Рецепція греко-римського права в цивільному уложенні / Р. Достдар // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 65-66.

5. Підпригора О. А. Римське приватне право : підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / О. А. Підпригора. – [3-є вид., перероб. та доп.]. – К. : Ін Юре, 2001. – 440 с.

6. *Кучеренко І. М.* Історія виникнення юридичних осіб публічного права / І. М. Кучеренко // *Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні та політичні науки.* – 2007. – Вип. 35. – С. 298-306.
7. Еволюція цивільного законодавства України. Проблеми теорії і практики / [Шевченко Я. М., Венецька М. В., Бабаскін А. Ю. та ін.] ; за ред. Я. М. Шевченко. – К. : Юридична думка, 2007. – 340 с.
8. *Харитонов Є. О.* Приватне право у Стародавньому Римі : навчальний посібник / Є. О. Харитонов. – Одеса : БАХВА, 1996. – 160 с.
9. *Харитонов Е. О.* Основы римского частного права / Е. О. Харитонов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 416 с.
10. *Харитонов Є. О.* Історія приватного права Європи : Східна традиція / Є. О. Харитонов. – Одеса : Юридична література, 2000. – 260 с.
11. *Федоренко Т. М.* Історично-правові аспекти визначення права церкви епохи Київської Русі / Т. М. Федоренко // *Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні та політичні науки.* – 2001. – Вип. 10. – С. 103-113.
12. *Щапов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. / Я. Н. Щапов. – М. : Наука, 1989. – 232 с.
13. *Юридична енциклопедія : в 6-и томах / [редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]*. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2. : Д-Й. – 1999. – 744 с.
14. *Суворов Н. С.* Учебник церковного права [Електронний ресурс] / Н. С. Суворов. – 2007. – Режим доступу : <http://ip-mini.narod.lu/cpravo.doc>
15. *Майданик Р.* Українська цивілістика : дореволюційний і радянський періоди / Р. Майданик // *Юридична Україна.* – 2009. – № 1. – С. 49-55.
16. *Дзера О. В.* Розвиток права власності в Україні : монографія / О. В. Дзера. – К. : Вентурі, 1996. – 272 с.
17. *Право власності в Україні : навчальний посібник / [О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, О. А. Підпригора та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової.* – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 816 с.
18. ЗУ Про свободу совісті та релігійні організації від 23.04.1991 // *Відомості Верховної Ради УРСР.* – 1991. – №25. – Ст. 283.
19. *Сергієнко Г.* Питання правового статусу релігійних організацій в Україні / Г. Сергієнко // *Юридична Україна.* – 2004. – № 9. – С. 10-14.
20. *Юридична енциклопедія : в 6-и томах / [редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]*. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5. : П-С. – 2003. – 736 с.
21. *Проблеми вдосконалення правового регулювання приватної власності / Шевченко Я. М., Венецька М. В., Кучеренко І. М.* – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 103 с.
22. *Юридична енциклопедія : в 6-ти томах / [редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]*. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 3. : К-М. – 2001. – 792 с.
23. *Роз'яснення Вишого арбітражного суду України «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 29 лютого 1996 р. № 02-5/109 [Електронний ресурс].* – 2007. – Режим доступу : <http://www.nau.kiev.ua>
24. *Ковтун М. Г.* Земельне право : [курс лекцій для студ. юрид. вузів та фак.] / М. Г. Ковтун. – К. : Юмана, 2001. – 208 с.

25. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар [Харитонов Є. О., Червоний Ю. С., Білоусов Ю. В. та ін.] ; за ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. – [3-є вид., перероб. та допов.]. – Харків : Одиссей, 2007. – 1200 с.

26. Собственность в рыночной системе хозяйства : монография / [Мельник Л. Е., Душин Б. В., Карпенко А. М., Мельник Л. Л.] ; под ред. Л. Е. Мельника. – Днепропетровск : Сич, 1999. – 160 с.

27. Власник і право власності / [Шевченко Я. М., Венецька М. В., Кучеренко І. М. та ін.] ; за ред. Я. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 163 с.

28. Земельний кодекс України від 25.10.2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2002 р. – №3-4. – Ст. 27.

29. *Гринько С.* Правові аспекти відмежування реєстрації прав на земельні ділянки та реєстрації прав власності на нерухоме майно в Україні / С. Гринько // Право України. – 2009. – № 3. – С. 132-135.

30. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / [Дзера О. В., Боброва Д. В., Довгерт А. С. та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – [2-е вид., допов. і перероб.]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Кн. 1. – 2005. – 736 с.

31. Право собственности в Украине / Я. Н. Шевченко (ред.) ; НАН Украины, Институт государства и права им. В. М. Корецкого. – К. : Блиц-Информ, 1996. – 320 с.

32. Цивільний кодекс України. Постатейний коментар у двох частинах / [Довгерт А. С., Кузнецова Н. С., Шкрум Т. С. та ін.] ; за ред. А. С. Довгерта, Н. С. Кузнецової. – К. : Юстініан, 2005. – Ч. 1. – 2005. – 680 с.

33. *Романович С.* Набуття права власності на новостворене майно / С. Романович // Підприємництво, господарство і право : науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2008. – № 9. – С. 88-91.

34. Енциклопедія цивільного права України / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецкого НАН України ; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2009. – 952 с.

35. *Алданов Ю. В.* Приватизація державного майна як спеціальна підстава набуття права власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Ю. В. Алданов. – К., 2006. – 20 с.

36. *Романович С.* До питання про підстави та способи набуття права власності / С. Романович // Підприємництво, господарство і право : науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2008. – № 11. – С. 165-167.

37. *Іванова С. М.* Правова природа реституції / С. М. Іванова // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 36. – С. 337-343.

38. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецкого НАН України; відп. ред. Ю. С. Шемшученко та В. І. Акуленко. – К.; Юрінком Інтер, 1997. – 864 с.

39. *Митрофан (Юрчук).* Актуальні питання повернення майна колишньої церковної власності, вилученого радянською владою / Митрофан (Юрчук) // Реституція церковного майна : міжнародний та вітчизняний досвід : зб. наук. матеріалів круглого столу [«Реституція церковного майна : міжнародний та вітчизняний досвід»], (Київ, 23 жовтня 2007 р.) / Державний комітет України у справах національностей та релігій, Нац. пед. університет ім. М. П. Драгоманова. – К. : Світ Знань, 2007. – Розд. 1. – С. 30-31.

40. *Опанасюк В. В.* Законодавство України про релігію і церкву: навчально-методичний посібник / В. В. Опанасюк. – Суми : Вид-во СумДУ, 2008. – 107 с.

41. *Шахов М. О.* О принципах государственного содействия деятельности религиозных организаций / М. О. Шахов // Религия и право. – 2001. – № 4 (25). – С. 28-30.

42. *Ятченко Є. О.* Реституція чи добровільне повернення майна релігійним організаціям державою? / Є. О. Ятченко // Реституція церковного майна : міжнародний та вітчизняний досвід : зб. наук. матеріалів круглого столу [«Реституція церковного майна : міжнародний та вітчизняний досвід»], (Київ, 23 жовтня 2007 р.) / Державний комітет України у справах національностей та релігій, Нац. пед. університет ім. М. П. Драгоманова. – К. : Світ Знань, 2007. – Розд. 1. – С. 51-56.

43. *Ятченко Є. О.* Повернення культового майна релігійним організаціям в Україні та захист їх майнових прав / Є. О. Ятченко // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2006. – Вип. 34. – С. 290-295.

44. *Новикова В.* Актуальные вопросы возмездности и безвозмездности в гражданском праве / В. Новикова // Підприємництво, господарство і право : науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2005. – № 4. – С. 30-33.

45. *Кузнецова Л. В.* Преимущественные права в гражданском праве России : монографія / Л. В. Кузнецова. – М. : Ось-89, 2007. – 336 с.

46. *Крат В. І.* Переважні права : цивільно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. І. Крат. – Харків, 2008. – 18 с.

47. *Піддубна В. Ф.* Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / В. Ф. Піддубна. – Х., 2008. – 20 с.

48. *Фролов Ю.* Право публічної (суспільної) власності : до теорії питання / Ю. Фролов, В. Антошкіна // Підприємництво, господарство і право : науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2008. – № 4. – С. 25-27.

49. *Харченко О. С.* Підстави припинення права власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / О. С. Харченко. – К., 2007. – 20 с.

50. *Іванов А.* Класифікація підстав набуття та припинення права власності / А. Іванов // Підприємництво, господарство і право : науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2008. – № 7. – С. 69-72.

51. *Харченко О.* Деякі питання підстав примусового припинення права власності / О. Харченко // Підприємництво, господарство і право : науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2005. – № 4. – С. 26-29.

52. *Баранюк А. З.* Позбавлення права приватної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / А. З. Баранюк. – Л., 2007. – 14 с.

53. *Скоропис О. М.* Деякі проблеми правового регулювання ліквідації об'єднань громадян / О. М. Скоропис // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 35. – С. 398-404.

1.2.4. Судебная фоноскопическая экспертиза

Перечень условных сокращений

АСЭИ – автоматизированная система экспертных исследований
АЦП – аналого-цифровой преобразователь
ВНИИ – Всесоюзный научно-исследовательский институт
МВД Украины – Министерство внутренних дел Украины
НАВД Украины – Национальная академия внутренних дел Украины
НАН Украины – Национальная академия наук Украины
НИИСЭ – научно-исследовательский институт судебной экспертизы
ОТ – основной тон
СВФР – спектрально-временная функция речи
СБУ – Служба безопасности Украины
СКЗ – среднее квадратичное значение
УВС – устройство ввода сигналов
УК Украины – Уголовный кодекс Украины
УПК Украины – Уголовно-процессуальный кодекс Украины
ФИОТ – функция индикатора основного тона
ФНЧ – фильтр нижних частот
ЭВМ – электронные вычислительные машины

Введение

В последнее время все большее количество преступлений расследуется с участием лиц, специальные познания которых позволяют устанавливать существенные для уголовного дела факты и обстоятельства. При этом исключительно важная роль принадлежит судебной экспертизе, которая базируется на достижениях науки и техники и является своеобразной процессуальной формой применения специальных знаний при производстве по конкретным уголовным и гражданским делам. За последние годы расширена и усовершенствована процессуальная регламентация судебной экспертизы, создана сеть научно-исследовательских институтов и лабораторий, активно идет процесс разработки новых видов экспертных исследований различных объектов, о чем свидетельствуют многочисленные монографии, диссертационные исследования, статьи, пособия, в которых освещаются процессуальные, организационно-тактические и научно-технические основы современных разновидностей судебной экспертизы.

В настоящее время, как показывает анализ судебно-следственной практики, сформировался, в частности, ряд направлений исследования материалов звукозаписи, связанных с применением новых методов и инструментальных средств. К объектам судебно-экспертного исследования звукозаписи относятся средства фиксации звука (аналоговая и цифровая техника), а также материальные носители (фонограммы, сигналограммы) с отображенной на них устной речью человека, которая отражает индивидуальные свойства и навыки говорящего.

Исследование устной речи точными инструментальными методами начато сравнительно недавно, но уже сейчас можно говорить о важном теоретическом и практическом значении этих методов для криминалистики и деятельности правоохранительных органов при расследовании различных преступлений.

Как свидетельствуют литературные данные и следственная практика, в исследовании устной речи человека можно выделить следующие направления:

- распознавание смысловой (семантической) стороны речевого сигнала (что сказано);
- идентификация говорящего человека по признакам устной речи (кто сказал);
- исследование звуковой среды (где сказано);
- установление психофизиологического состояния говорящего (как сказано).

Последнее направление является сегодня наиболее актуальным, учитывая потребности практики и современный уровень развития психологии и научно-исследовательского инструментария.

Достижения естественных и технических наук значительно расширили возможности разработки методик исследования различных материальных объектов с целью решения задач криминалистической идентификации.

Одним из видов таких объектов является устная речь человека, зафиксированная на материальном носителе. Криминалистические исследования устной речи проводят экспертные учреждения как в нашей стране, так и за рубежом. Из анализа литературы видно, что проблема криминалистического исследования устной речи нуждается в целеустремленном решении и совершенствовании методов и инструментария. Теоретические и прикладные аспекты исследования устной речи в криминалистике требуют комплексной разработки с привлечением специалистов различных отраслей знания.

Идентификация человека по его устной речи базируется на теоретических основах, разработанных выдающимися криминалистами Р. С. Белкиным, М. В. Салтевским, М. Я. Сегаем, В. А. Селивановым. Однако до 1995 г. проблема такой идентификации монографическому исследованию отечественными учеными не подвергалась. В литературе имеются лишь сообщения об отдельных направлениях и результатах исследований, проведенных во ВНИИ МВД СССР (В. А. Снетков, А. А. Ложкевич, В. Л. Шаршунский, В. А. Чиванов), а также работы Г. С. Рамишвили и М. В. Салтевского. Появление современного инструментария повлекло за собой возможность разработки компьютерных методик исследования устной речи.

Таким образом, теоретические и практические вопросы криминалистического исследования материалов звукозаписи, в частности, устной речи, вышли на качественно новый уровень и требуют дальнейшего расширения межотраслевого комплексного подхода к их решению, на что направлено по теме исследование приме-

нения современных технологий в судебной акустике, которая развивается как один из новых подразделов криминалистической техники.

Среди основных направлений усиления борьбы с современными видами преступлений актуальным является совершенствование научных основ криминалистической техники, разработка новых методов и инструментальных средств расследования и предупреждения преступлений. Эффективность таких разработок зависит от межотраслевых научных исследований этих проблем и внедрения в практику их результатов, в том числе от рационального сочетания достижений фундаментальных и прикладных исследований.

В криминалистике в последнее время уделяется значительное внимание изучению средств общения, особенно речи. В следственной практике общения между участниками уголовного процесса устная речь является основным средством и непосредственным источником получения информации об обстоятельствах события преступления, а также индивидуальных особенностях лица, которое предоставляет такую информацию. Благодаря связи устной речи с различными свойствами определенного лица, его темпераментом, эмоциями, образованием, национальностью, регионом проживания, социальным положением, профессией, речевыми навыками и т. п., речь приобрела криминалистическое значение объекта для идентификационного и диагностического исследования. Устная речь является специфическим, сугубо «человеческим» средством коммуникации и представляет собой комплекс индивидуальных сведений о человеке, который сложно раскрыть обычным методом описания. Исследование физических параметров устной речи требует применения специальных технических средств, созданных на основе последних достижений естественных наук и техники. Это обуславливает развитие нового направления в теории и практике использования устной речи, зафиксированной на материальном носителе, в качестве источника доказательств.

Развитие теории криминалистики, ее научно-технических основ и методов, соответствующие изменения и обновления действующего уголовно-процессуального законодательства обуславливают необходимость автоматизации экспертных исследований объектов в области судебной акустики, актуальность которой подтверждается материалами следственной и судебной практики, публикациями эмпирических данных и дискуссионных вопросов в специальной литературе.

В 1930-1960 гг. криминалисты пытались решить задачу исследования устной речи средствами криминалистической тактики. Эти попытки связаны с именами В. И. Громова, Г. И. Кочарова, Н. В. Терзиева, З. Г. Самошиной, П. П. Цветкова, Н. Н. Гапановича, Е. Е. Подголина и других. Однако только с достижениями современной науки, развитием измерительной техники, средств и методов фиксации и спектрального анализа звуковых сигналов появилась возможность создания

технических систем объективной оценки свойств говорящего человека. Значительный вклад в развитие этого направления исследований внесли Г. Фант, Дж. Фланаган, А. А. Пирогов, В. Н. Сорокин, В. Н. Трунин-Донской, А. А. Ложкевич, В. Л. Шаршунский, Б. А. Чиванов, Г. С. Рамишвили, В. Р. Женило, Л. В. Рабинер, А. Грей, Дж. Маркел, Ю. И. Прохоров, В. И. Галунов, Н. Г. Загоруйко, Х. Холлиен, Т. К. Винцюк, М. А. Сапожков, Б. Атал, М. А. Тушишвили, Г. Б. Чикоидзе, А. Розенберг и другие.

Несмотря на неоспоримые достижения в области разработки указанных методик, до сих пор не создана автоматизированная система универсального (всестороннего) экспертного исследования акустических сигналов, поскольку предусмотреть в алгоритмической схеме исследования все нюансы, начиная от чисто технических особенностей качества фонограмм и заканчивая умышленным искажением голоса, сегодня практически невозможно. Поэтому в настоящем исследовании представляется целесообразным уделить основное внимание анализу автоматизированных систем исследования звуковых сигналов, в которых все акустические параметры подвергаются точному измерению и наглядному отражению их статистической обработки. С учетом идей, положенных в основу построения указанных систем, представляется возможным создание в будущем автоматической системы исследования звуковых сигналов, которая будет отличаться определенными чертами универсализма.

Понятие судебной акустики, ее предмет и задачи

Социальная деятельность является предметно-образующей, человек является ее творцом. В основе деятельности лежат законы всеобщего движения и развития объектов материального мира, всеобщей взаимосвязи. Находясь в движении, объекты вступают во взаимодействия друг с другом, обмениваются энергией и совершают колебательные движения, воспринимаемые слуховым анализатором человека как звук. Находясь в мире звуков, человек сам является источником звуков – наделен голосом и устной речью, обладает органами, позволяющими воспринимать звуки, анализировать их и использовать в познании окружающей действительности.

С глубокой древности до настоящих дней человек, находясь в ситуации познания неизвестного, прежде всего, обращается к собственным органам чувств – экстрарецепторам: зрению, слуху, обонянию, осязанию, вкусу. Он зрительно «измеряет» форму, размеры объекта, определяет его место расположения в пространстве относительно себя, слухом устанавливает, как объект звучит, а обонянием – его запах. Это этапы бесконтактного органолептического дистанционного исследования объекта. Получив первичную информацию, и оценив ее как не вызывающую опасности, человек расширяет познание неизвестного объекта, включает осязание и на ощупь определяет, какова поверхность: гладкая, шероховатая, влажная или сухая,

горячая или холодная и т.д. Наконец, решается попробовать на вкус – горький или сладкий, пригодный в пищу или нет. Этот схематически огрубленный процесс органолептического исследования объекта для получения нового знания человеком показан на рисунке 1.1.

Приведенная схема примерная и не претендует на реальную модель, которая довольно сложна, вместе с тем она наглядно иллюстрирует, что зрение, слух и обоняние следует относить к дистанционным органолептическим средствам исследования, а осязание и вкус – к контактными. Такое деление органолептических познавательных средств человека полезно как для разработки тактических приемов в криминалистике, так и процессуальных правил их применения к человеку, оказавшемуся в ситуации исследования неизвестного.

Зрение — слух — обоняние — осязание — вкус

Рис. 1.1. Процесс органолептического исследования объекта для получения нового знания человеком

Звук, являясь физическим свойством объектов живой и неживой природы, имеет огромное значение в социальной деятельности человека, он был и остается одним из главных средств общения между людьми и звуковым каналом связи с биологическими системами, средством исследования объектов неорганической природы. Для человека звуковые сигналы живых и неживых объектов служат информацией для распознавания их, поиска и исследования признаков и свойств в идентификационных и диагностических процессах. По звуку, возникающему при ударе по стеклу, нетрудно определить, какой использовался для этого предмет – был ли это металл, дерево либо воровской инструмент – «пластырь». По звуку определяют не только, что звучит, но и как звучит. Если это человек, то в каком эмоциональном состоянии он находится, (взволнован, испытывает страх, гнев и т. п.), если предмет неорганической природы, то звуковой след отражает его состояние и механизм функционирования, что позволяет судить о виде предмета и его деятельности, например, по звуку определить, какая используется пила (поперечная ручная или циркулярная); какой автомобиль проследовал, на какой примерно скорости; по звуку источника можно установить его элементный состав, наличие в нем повреждений (трещин, раковин, отверстий и т. п.). В технике давно существуют специальные отрасли знаний: звуковая дефектоскопия, эхолокация и др.

В настоящее время многие преступления, как правило, совершаются в условиях неочевидности – без свидетелей. В этих случаях звуковые следы взаимодействующих объектов, возникающие на месте происшествия в момент совершения, являются объективными источниками доказательств, если они соответствующим способом и средствами задокументированы.

Как имманентное свойство физических тел звук представляет предмет исследо-

вания многих отраслей знания, прежде всего фундаментальных, таких как физика, математика, биология, лингвистика. Отрасль знаний, занимающаяся исследованием звука, называется *акустикой* (от греч. «akousticoz» – слуховой).

Различают физическую акустику, занимающуюся исследованием основных законов возникновения и распространения упругих волн в различных биологических, живых средах. Изучение структурных закономерностей восприятия и речеобразования человека, исследование их механизмов является прерогативой физиологической акустики. Исследованием музыки и ее связей с восприятием, исполнением, высотой и тембром звуков, их длительностью, диссонансом, звучанием музыкальных инструментов и многими иными сторонами звука занимается музыкальная акустика.

Многофункциональность свойств и признаков звука, практическая значимость их в реальной жизни породили задачи отраслевого исследования звука, привели к возникновению биологической и архитектурной акустики, гидроакустики, акустоэлектроники, дефектоскопической акустики и многих иных отраслей знаний [1].

Несмотря на разнообразные подходы к изучению звука, ни одно из вышеназванных акустических направлений не решает задач уголовного судопроизводства. Голос и устная речь человека издревле использовались в раскрытии преступлений и изобличении преступников. Свидетельские показания о содержании услышанного и узнавание обвиняемого либо подозреваемого по его голосу и речи длительное время служили серьезными уликами.

Лишь в результате научно-технического прогресса, изобретения средств механической звукозаписи в конце XIX в. и магнитной звукозаписи в начале XX в. криминалисты получили реальную возможность использовать звук и его источники в уголовном судопроизводстве. В криминалистике возникли научно-технические предпосылки зарождения новой отрасли знаний криминалистики – судебной акустики.

Судебная акустика как самостоятельная отрасль знаний в сфере юридических наук возникла во второй половине XX ст. на основе достижений в фундаментальных науках, прежде всего в физике, математике, а также в вычислительной технике и микроэлектронике. Голос и устная речь человека с давних пор привлекали внимание ученых, пытавшихся распознать механизм восприятия и речеобразования. Гиппократ впервые высказал предположение, что голос зарождается в гортани. В XVI в. Леонардо да Винчи серьезно занялся этой проблемой, сделал первые рисунки гортани, весьма близкие к реальным. Заметим, что рисунки Л. да Винчи сделал на основе собственных экспериментов с трупами – когда он сжимал наполненные воздухом легкие, то получал в гортани звук (голос).

И лишь спустя двадцать веков после Гиппократа итальянский патологоанатом Везалий в 1593 г. вскрыл гортань и установил, что голос возникает в узком про-

странстве внутри гортани, а несколько позже описал две «связки» внутри гортани, которые с тех пор, называются голосовыми связками. Еще в работах Гиппократ, Аристотеля и Галена самое узкое место гортани было получило название «глотис», сохранившееся до сих пор [2].

Идею закрепления звука на магнитном носителе предложил и осуществил датский инженер В. Паульсен в 1898 году. Созданное им устройство – телеграфон – было стационарным и громоздким, а качество записи – низким, поскольку запись производилась на стальную ленту. Лишь в 1934 г. появились практически пригодные средства звукозаписи (катушечные магнитофоны), в 1963 г. – системы записи на компакт-кассету, а в 1975 г. – на микрокассету. С развитием звукозаписывающей техники, средств и методов исследования звука появилась реальная возможность использовать устную речь и голос человека в уголовном судопроизводстве. В криминалистике возникло новое направление, суть которого сводилась к фиксации, исследованию и использованию в доказывании по уголовным делам материально закрепленных звуковых следов, главным образом голоса и устной речи человека. Такое исследование обычно проводилось в физико-технических лабораториях и получило название «вокалоскопических», «фоноскопических», «спектрофоноскопических», а область знаний соответственно: «вокалоскопия», «фоноскопия», «спектрофоноскопия». Наконец, Х. Користка предложил иное название – «криминалистическая акустика» (1970 г.). Это понятие оставалось в рамках специальной отрасли криминалистических знаний, причем длительное время представлялось дискуссионным, поскольку не был определен предмет исследования и не сформулированы задачи.

Необходимо заметить, что судебная акустика – более широкое понятие, подчеркивающее, что звук как материальный источник информации, имеющей доказательственное значение, исследуется в криминалистике, а результаты исследования применяются в досудебном и судебном следствии, т.е. в уголовном судопроизводстве. В последнее время информация в виде фонограмм (сигналограмм) звуковидеозаписи используется в гражданском процессе, хозяйственных судах и отдельными гражданами при защите своих личностных и имущественных прав, гарантированных Конституцией Украины. Производство акустических исследований специалистами по обоснованным требованиям отдельных граждан, адвокатов, учреждений, коммерческих фирм стало обычным явлением и, по нашему мнению, по мере становления правового государства будет развиваться дальше.

Судебная акустика как пограничная область криминалистических знаний возникла и совершенствуется на основе интеграции специфических данных естественных и технических наук. Е.И. Зуев отмечал, что «методика фоноскопической экспертизы основана на интеграции ранее не применявшихся в уголовном судопроизводстве специфических знаний из области лингвистики, акустики, фонети-

ки, антропологии и других научных отраслей» [31, с. 18]. Действительно, в современных фоноскопических лабораториях работают не только криминалисты, но и специалисты в области анализа звуковых (речевых) сигналов, лингвисты, математики и программисты. В их руках – инструментарий современных достижений измерительной и аналитической техники, быстродействующие компьютеры.

Специалисты из других отраслей знаний вносят в арсенал криминалистических методов и средств новые методики, которые интегрируются в криминалистическую технику. Поэтому новые знания из технических наук и криминалистики образуют не простую совокупность, а интегрированную, причем некоторые методы и средства из других наук трансформируются, усовершенствуются и становятся подлинно криминалистическими. Так, известные физические явления – скорость, рассеиваемость, отражение и волновой характер распространения звука позволили дать криминалистическое понятие звукового следа и назвать его собственно криминалистические свойства, которые не присущи обыкновенным материальным следам.

Привлекаемые из других наук специальные знания, сообразно объекту исследования, по принципу обратной связи совершенствуются на основе методологии общей теории криминалистики. Теоретические основы теории идентификации оказывают влияние на развитие специальных знаний.

Главной целью акустического исследования звукового следа является установление его источника. Суть криминалистической идентификации сводится к тому, чтобы по звуковому следу, зафиксированному на магнитном носителе на месте происшествия, установить признаки и свойства звучащего объекта, а затем отождествить его. Сложность идентификационного исследования обусловлена тем, что звуковой след – понятие двуединое: он представляет собой энергетические изменения в среде и, одновременно, отображение, зафиксированное на материальном носителе (фонограмме). Суть движения звука состоит в том, что колебание, возникнув в точке приложения энергетического импульса, вызывает резонанс в соседней точке, не оставляя практически никакого остаточного изменения в точке его возникновения [4]. Следовательно, звуковой след не имеет внешней формы, определенных пространственных границ до тех пор, пока звук не зафиксирован на носителе. Отсюда очевидно, что идентифицируемый (искомый) объект представляет собой материальный источник звука органической либо неорганической природы, оставивший звуковой след на материальном носителе, а идентифицирующим объектом служит отображение звука, порожденного проверяемым объектом, на сравнительных образцах (фонограммах).

Свойства – это внутренние качественно-количественные признаки структуры и элементного состава объекта. Они не отображают форму, размер и пространственные границы физического тела. В теории криминалистической идентификации

такие признаки относят к общим, которые лежат в основе **установления родовой принадлежности** [5]. Потому остается открытой проблема соотнесения главной задачи судебной акустики – отождествления источника звука по звуковым следам. Что же мы устанавливаем: тождество или род (группу, вид, класс)?

Для предварительного ответа обратимся к структуре и механизму сравнительного исследования, лежащего в основе процедуры идентификации. Процесс идентификации – всегда процесс сравнительного исследования двух совокупностей (множества) признаков [6].

Первая совокупность представляет признаки идентифицируемого объекта, возникшие в момент совершения преступления и остающиеся в большинстве случаев на месте происшествия, в виде материальных и идеальных отображений – это следы преступления, называемые в теории идентификации идентифицируемыми объектами [6].

Вторая совокупность представляет признаки (материальные и идеальные) проверяемого объекта, полученные после совершения преступления в ходе досудебного следствия либо в суде. Такие материалы называют сравнительными образцами [6].

Одним из элементов процедуры сравнительного исследования является формирование сравниваемых совокупностей (множеств) признаков, одинаково характеризующих идентифицируемый объект. Отбор признаков и формирование первой совокупности признаков не представляет сложности, поскольку следы порождены событием преступления и приобщены к делу в качестве вещественных доказательств. Сложнее с формированием второй совокупности признаков, поскольку их получают экспериментально (экспериментальные образцы) либо путем изъятия фонограмм, существовавших до возникновения необходимости в производстве экспертизы (свободные образцы). При этом для получения максимально сходных экспериментальных следов используют различные методики, имеющиеся в судебной экспертизе и криминалистической тактике. Таким образом, процедура подготовки к сравнительному исследованию заканчивается формированием двух совокупностей признаков [7].

Процесс сравнения осуществляется сопоставлением, совмещением и наложением; прием выбирается в зависимости от характера сравниваемых признаков и их знакового представления. Сравниваются два множества (совокупности) признаков, предположительно одного и того же объекта, но полученные при двух одновременных взаимодействиях: одного в момент преступления, а второго – после его совершения, на досудебном следствии [5]. Разумеется, что следы, полученные в ходе даже хорошо подготовленного эксперимента, будут отличаться, пусть и незначительно, от следов, возникших в момент совершения преступления и преступного взаимодействия. Отсюда сравниваемые совокупности практически не могут

быть одинаковыми, они остаются лишь сходными. Естественно, в каждой совокупности окажется несколько не совпадающих признаков. Вероятность степени близости происхождения совпадающих признаков от одного и того же объекта может быть выражено отношением числа не совпадающих признаков к числу совпадающих. Но это не тождество, а лишь близкое сходство двух объектов.

Процедура сравнения оканчивается субъективной оценкой результатов сравнения. Ответственность за установление тождества эксперт берет на себя и при оценке делает оговорку: «совпадающие признаки образуют устойчивую совокупность, а не совпадающие – обусловлены несущественными обстоятельствами и не влияют на вывод о том, что совпадающие совокупности признаков, происходят от одного и того же объекта» [8, с. 5].

Следовательно, сравнением установлено лишь сходство двух совокупностей признаков, которые эксперт по собственному убеждению оценил как тождество, т.е. происхождение от одного и того же объекта. Практически такая оценка возможна при бесконечно большом количестве совпадений, исключающих отнесение отождествляемого объекта в реально существующее множество. Поэтому в технике существует автоматическая верификация объектов, при предварительно заданной вероятности близости сравниваемых множеств.

В этой связи теоретические основы судебной акустики нуждаются в серьезном методологическом исследовании формирования категорических выводов на основе применения современных математических методов исследования.

Главная роль в идентификационном исследовании акустических объектов по их звуковым явлениям – свойствам, по нашему мнению, заключается в:

- а) получении максимально сходных экспериментальных образцов признаков, характеризующих отождествляемый источник звука;
- б) формировании двух совокупностей признаков, максимально одинаковых по структурным единицам звуковых (речевых) сигналов;
- в) сравнении сформированных совокупностей признаков несколькими способами и различными техническими средствами;
- г) субъективной оценке результатов сравнения на основе внутреннего убеждения и профессионального опыта.

Выводы могут быть сформулированы в виде: тождества; общего источника происхождения объектов; родовой принадлежности.

Приведенные рассуждения позволяют сформулировать понятие судебной акустики.

Судебная акустика – это раздел криминалистической техники, изучающий закономерности собирания и исследования звуковых следов и разрабатывающий на этой основе средства и тактические приемы их использования в уголовном и гражданском судопроизводстве.

Поняття предмета судової акустики дозволяє визначити її місце в системі криміналістики, а звукових слідів – в системі джерел доказів в кримінальному і громадянському процесі.

В системі криміналістики судової акустики представляє сукупність знань, що утворюють частину криміналістичної теорії [9].

Судова акустика досліджує сліди звуку, які є специфічними матеріальними джерелами інформації, що мають доказову цінність. Звукові сліди вимагають нетрадиційних прийомів збирання, дослідження і використання в кримінальному і громадянському судопроцесі.

Задачі судової акустики. Задача визначає вид діяльності, формує її мету і опосередкована предметом дослідження. Приблизно механізм формування задачі можна представити в формі процедури визначення мети діяльності людини при сприйнятті будь-якого сигналу [9].

Механічне вплив звукової хвилі на слуховий аналізатор або інший рецептор викликає психофізіологічну «настороженість» – ситуацію невідомості впливаючого об'єкта [10]. Срабатює захисний рефлекс – людина (біологічний об'єкт) помічає позу для найкращого сприйняття сигналу (поверне голову) для вирішення задачі – «Що звучить, т. є. який джерело звуку і якого його зміст?» Дійсно чи звук несе інформацію, що вимагає прийняття управлінського рішення? Лише після розпізнання джерела і змісту звуку настає момент для визначення характеру, стану звучачого об'єкта, т. є. – «як звучить об'єкт?» Приведена схема виникнення цілей була сформульована Ю. Ф. Жариковим [11, с. 8] в формі триади понять – задач: «що звучить», «про що звучить», і «як звучить», що відображають головним чином практичні цілі дослідження звукових сигналів. Розглянемо їх.

Перший круг задач стосується виділення з множини звукових сигналів (фонів, звукової середовища) джерела звучання, т. є. встановлення природи об'єкта (людина, живий організм, предмет неорганічного походження), а також його виду існування (металл, камінь, дерево і т. п.) [9].

Другий круг задач носить семантичний характер – суб'єкт розпізнає зміст звукового сигналу, яку несе він інформацію адресату. Якщо це мова, то її змістовий зміст: загроза, наказ, прохання, нейтральне повідомлення. Якщо джерело неорганічного походження, то які складові частини складного сигналу [9].

Нарешті, третій круг задач носить аналітико-прогностичний характер – який механізм виникнення звукового сигналу, що є причиною і який умови звукового середовища джерела. Якщо це об'єкт – джерело органічного походження – людина, то мета зводиться до прогнозування його емоційного стану [9].

Приведенные задачи носят узкий частно-практический характер и не охватывают всех целей акустики, как отрасли знаний, изучающей закономерности новых нетрадиционных материальных следов звука, которые до недавнего времени оставались не истребованными в уголовном судопроизводстве в качестве источников информации, имеющей доказательственное значение.

Специфические свойства звуковых следов, а именно их подвижность и делимость ставят правовые и криминалистические проблемы собирания и использования их в доказывании [12]. Например, делимость звукового следа позволяет от одного звучащего источника получить одновременно несколько копий, т.е. звуковую среду события преступления одновременно зафиксировать несколькими техническими средствами. При этом полученные копии по своей идентификационной значимости будут аутентичны.

Свойство подвижности звукового следа позволяет фиксировать его как в месте возникновения, например, на месте события преступления, так и на определенном расстоянии – все зависит от свойства канала, по которому передается звук и внешних условий передачи. Подобные процедуры с традиционными следами в трасологии (кроме запаховых) производить нельзя, что естественно требует нестандартного подхода к средствам и методам фиксации, исследования использования звуковых следов в уголовном судопроизводстве. В этой связи возникают как частные, так и общие задачи судебной акустики и криминалистики в целом.

Отсюда общие задачи судебной акустики можно сформулировать так.

1. Разработка правовых основ, определяющих место звуковых следов в современной системе доказательств, а также средств и методов их использования в практике уголовного и гражданского судопроизводства.
2. Развитие частных теорий собирания и исследования звуковых следов, прежде всего теории отождествления материальных объектов, не имеющих устойчивой внешней формы.
3. Исследование проблем интеграции фундаментальных и криминалистических знаний в практику исследования звуковых следов в судебной акустике.

Становление и развитие криминалистической идентификации человека по устной речи

Общение людей происходит посредством языка, т.е. кодированной системы сигналов. Как справедливо отмечает Е. И. Галяшина, язык является абстрактным понятием и реализуется в виде конкретных речевых сообщений. Следовательно, речь – это форма существования языка в обществе [13, с. 166]. Речь может быть устной (буквально – исходящей из уст человека) и письменной (зафиксированной на бумаге или ином носителе при помощи специальных знаков – букв, цифр, иероглифов, знаков препинания и т.д.), при этом устная речь является первичной. Носителем языкового значения является соответственно звуковой (акустический)

строй речи либо комбинация знаков. Таким образом, устную речь можно определить как звуковую форму существования языка [14].

Криминалистическим исследованием письменной речи занимается автороведческая экспертиза, а устной речи, зафиксированной на фонограмме – судебно-акустическая экспертиза [15].

В истории криминалистической идентификации человека по устной речи можно выделить пять основных стадий становления этого вида криминалистических исследований:

а) появление и широкое практическое распространение приборов магнитной звукозаписи – магнитофонов, которые позволяют просто и удобно в документальной форме фиксировать и воспроизводить устную речь;

б) изобретение специального прибора – сонографа, который позволяет представлять речевой (акустический) сигнал в форме, удобной для качественного и количественного анализа;

в) построение и развитие акустической теории речеобразования, при помощи которой стало возможным объективное исследование всех элементов речевого сигнала;

г) реализация достижений акустической теории речеобразования на доступной аппаратно-программной основе (на компьютерах) и внедрение инструментария анализа речевых сигналов в научно-практическую работу;

д) создание методики идентификации человека по речи и, в частности, по речевому сигналу [16].

Широкое внедрение в практику магнитофонов разных типов началось в середине 40-х годов, что стало своего рода подготовкой, без которой в деятельности правоохранительных органов вопрос идентификации человека по речи не мог возникнуть в принципе [16].

Другим решающим фактором, стимулирующим зарождение и развитие криминалистической идентификации человека по речи, было появление сонографа. Он был изобретен во время Второй мировой войны и до ее окончания держался в секрете. Официально существование сонографа стало известно только 9 ноября 1945 г. после публикации в журнале «Science» № 2654, где Ральф Поттер (Ralph K. Potter) вместе с сотрудниками фирмы Bell Telephone Laboratories (США) огласил о создании нового инструмента, который изобретатели назвали «звуковым спектрографом» [17]. Позднее этот прибор получил другое название – сонограф, которое прочно за ним закрепилось.

Появление сонографа сразу же стимулировало и одновременно породило несколько научных и научно-практических направлений. Первую попытку использовать новые технологические возможности анализа речевых сигналов сделали практические подразделения разведки и службы безопасности. В 1944 г. они без

предварительной научной разработки пытались с помощью сонографа решить задачу распознавания человека по речи для военных целей. Но первые попытки не имели успеха и прикладные исследования в этой области на некоторое время были приостановлены [17].

Эта неудача объяснялась плохой теоретической проработкой проблемы анализа речевых сигналов. До 50-х годов научное описание речи основывалось на лингвистической базе, где все звуки классифицировались и описывались по способу и месту их образования в речевом тракте. С появлением сонографа, увидев на сонограммах чисто физическое «описание» речевого сигнала, исследователи сначала не могли достаточно надежно и однозначно его описать так же просто и ясно, как это делали лингвисты. Поэтому к сонографу с самого начала относились как к одному из очень дорогих инструментов, но далеко не самому лучшему средству анализа и описания устной речи. Из-за этого аудитивные способы анализа речи еще длительное время оставались (а во многих случаях и сейчас остаются) наиболее эффективными. Объясняется это тем, что сонограф дает относительно полную объективную информацию о речевом сигнале, причем на сонограмме отражается не только фонетическая сторона произнесенного текста, но и все другие черты, от которых аудитор может легко абстрагироваться. Например, изучая тот или иной признак речи, аудитор может с легкостью отойти от индивидуальных особенностей голоса, от акустической обстановки, от физиологического и эмоционального состояния говорящего и сконцентрировать свое внимание исключительно на необходимом признаке. Поэтому, если на слух аудитор может достаточно четко отнести определенные звуки к одному классу, независимо от того, в каком состоянии находится говорящий, то на сонограммах получали внешне совсем разные рисунки, что не позволяло сначала даже установить, где конкретно на сонограмме расположены те или иные звуки [18].

Для решения этих проблем необходима была новая акустическая теория речеобразования. Ее основы были заложены в середине позапрошлого столетия исследователями свойства акустических резонаторов, пытались даже построить с их помощью разговаривающую машину. Однако это было невозможно не только потому, что не соответствовало технической базе, но еще и не было достоверно известно, как со всеми тонкостями должен выглядеть искусственный сигнал, чтобы его отличия были минимальны. Появление сонографа частично предоставило такую возможность, вследствие чего были развернуты фундаментальные исследования природы речеобразования. Так, в 50-х годах Г. Фант в тесном сотрудничестве с работниками акустической лаборатории Массачусетского института создал акустическую теорию речеобразования [19]. В своих исследованиях Г. Фант ввел анализ речевых сигналов параллельно двумя способами: с помощью сонографа и анализа динамики речевого тракта посредством рентгеноскопии его участка [19].

Исследования Г. Фанта позволили впервые отказаться от метода описания речевых сигналов, принятого ранее в лингвистике, по месту и способу образования звуков в речевом тракте, и перейти к более объективному – физическому описанию. Это в начале 60-х годов придало новый толчок широкомасштабным объективным исследованиям речевых сигналов. В области, в которой полноправными и единственными хозяевами считались лингвисты, вошли многочисленные ряды физиков (акустиков, электроакустиков и радиоэлектронщиков), медиков (отоларингологов, нейрофизиологов и психологов), музыкантов (педагогов, вокалистов и музыкальных акустиков), математиков (специалистов в области цифрового анализа речевых сигналов и моделирования физиологических и нейрофизиологических процессов голосо- и речеобразования), криминалистов (специалистов в области идентификации человека и технического исследования документов и фотодокументов) и многих других специалистов.

Переход от методов артикуляционного описания речи, принятых в лингвистике, к акустическим и создание прочной теоретической базы возродили во всех развитых странах исследования индивидуальных признаков речи. Появилось много новых имен ученых, которые сделали тот или иной вклад в решение криминалистической проблемы идентификации человека по речевым сигналам [20; 21; 22].

В начале 60-х годов Г. С. Рамишвили начал системные исследования индивидуальных признаков речи и голоса, привлекая к этому аудиторные эксперименты и все существующие инструментальные средства анализа речевых сигналов, среди которых был сонограф. Им было установлено, какие акустические параметры речевых сигналов несут большую или меньшую часть информации об индивидуальных особенностях речеобразования, и какова их информативность и надежность определения [22].

На то время много криминалистов, которые занимались фоноскопией, уже хорошо ориентировались в тонкостях широкополосных и узкополосных сонограмм речевых сигналов – двух основных типов динамического представления амплитудных спектров речевых сигналов, на которых более четко отражаются, соответственно, артикуляционные и голосовые особенности говорящего. Новая попытка американца Л. Керста становится уже типичной в фоноскопии. А именно: как только наука и техника предоставляют новые возможности для исследования речи, так криминалисты, получив эти возможности, громогласно заявляют о том, что теперь-то уже ими проблема идентификации человека по речи целиком решена. [23]

Чтобы закрепить свои положения, Л. Керста «разрабатывает» методику, суть которой такая: только эксперт, который прочитал несколько тысяч сонограмм, может надежно выполнять идентификационное исследование человека по речевому сигналу [23].

Такой подход неоднократно подвергался жесткой критике. По своей сущности

Л. Керста выдвинул безусловные положения, но они не были фактически подкреплены конкретными методиками выявления и анализа тех или иных идентификационных признаков речевых сигналов. Более того, не указывалось даже, что это за признаки [23]. Однако, несмотря на то, что идентификационные исследования по сонограммам имели более качественный и субъективный характер, этот метод все же нашел свое применение в криминалистической практике некоторых западных стран. Так, суды, не разобравшись в существовании сонограмм, видели в них научное обоснование представленных доказательств. В сонограммах интуитивно видели аналог объектов почерковедческих и дактилоскопических экспертиз, которые на то время были уже вне критики [11].

Ведущим оппонентом криминалистических методов идентификации человека по речевым сигналам является выдающийся специалист в области анализа речевых сигналов Г. Холлиен (Hollien H.) [13]. В критических публикациях он подчеркивал недопустимость применения методики идентификации человека по «отпечаткам голоса» главным образом из-за того, что:

а) в методике не сформулированы четкие критерии сопоставления речевых образцов, представляемых на сонограммах;

б) вследствие отсутствия привязки исследуемых признаков речевого сигнала, выявляемых на сонограммах, к природе речеобразования, очень слабо аргументированы выводы об идентичности лица;

в) заранее не определено, какие признаки, выявленные на сонограмме, отражают (либо могут отражать) индивидуальные особенности речевого сигнала [13].

Эти критические замечания, по своей сути, не противоречат возможности идентификации человека по сонограммам речевого сигнала, но требуют более строгого научного решения проблемы. При этом замечается, что в исследованиях должны учитываться все факты, которые влияют на полученный с помощью сонограмм результат, и недопустимость ограничиваться исключительно лабораторными феноменологическими исследованиями, не рассматривая такие свойства речевых сигналов, как устойчивость тех или иных идентификационных признаков, их информативность, надежность, повторяемость результатов исследований и т.п. При этом указывается на необходимость учета влияния линейных и нелинейных аппаратных искажений речи в процессе ее записи на магнитный носитель, на влияние ситуации, текста, эмоционального состояния говорящего, акустических условий, шумов и помех, других факторов, которые влияют на вариабельность речевого сигнала.

В определенной мере 60-е годы были основательной проверкой готовности теории криминалистической идентификации человека для утверждения нового вида исследований – идентификации человека по речевым сигналам. В этот период особенно ярко проявились все накопленные и не разрешенные противоречия,

главное из которых – это намерение разработать общую методику идентификации объектов независимо от их природы. Поэтому появление в такой атмосфере новой объективной формы отражения речевого сигнала на бумаге в виде сонограммы, что внешне напоминает отпечаток пальца (вследствие чего сначала их и называли – «отпечаток голоса»), позволило в широких научных и практических кругах громко заявить, что проблема идентификации человека по речи раз и навсегда решена.

Такой подход оказался очень удобным не только большинству практиков, но и отдельным ученым-криминалистами, которые, не пытаясь разобраться в одном из сложнейших вопросов анализа речевых сигналов, желали быстрее, первыми отчитаться в том, что ими проблема решена. Это негативно повлияло и продолжает влиять на все криминалистические исследования устной речи. С одной стороны, научные исследования не развиваются, а применение старых результатов научных исследований на практике пользы не приносит, а с другой – дискредитирует все направления ошибочными выводами, обоснованными слабой научной базой.

С внедрением измерительно-вычислительной техники стало возможным выполнять не только амплитудно-частотно-временной анализ, но и измерять комплекс всех известных акустических параметров речевого сигнала с высокой точностью. Исследования проблемы распознавания человека по устной речи значительно расширились. Цифровые методы обработки сигналов сняли ограничения на перечень анализируемых акустических параметров. Появились возможности оценивать индивидуальные особенности строения и функционирования отдельных участков органов речеобразования, основываясь на акустической теории речеобразования.

Это снимает много критических замечаний, которые касаются методики идентификации человека по «отпечаткам голоса» [24].

Современные возможности цифрового анализа сигналов вместе с достижениями в области речевой акустики и смежных областей знаний делает проблему распознавания говорящего принципиально решаемой. Несмотря на это, все же необходимо согласиться с тем, что еще не существует единой универсальной методики распознавания по речи. Причиной этого является тот факт, что практических задач распознавания существует очень много, и каждая из них выдвигает свои специальные требования к системе распознавания. Это утверждение становится очень весомым, если пытаться одновременно учесть все информационные уровни судебной акустики [24, с. 154-162].

Поэтому следует считать, что после получения удовлетворительных результатов на всех информационных уровнях и реализации этих результатов на компьютерной базе, можно будет с уверенностью утверждать, что проблема криминалистической идентификации человека по речевому сигналу решена.

Развитие теории криминалистической науки, разработка современных средств

и методов получения информации, имеющей доказательственное значение, совершенствование уголовно-процессуального законодательства ведут к постановке проблемы объективной идентификации говорящего, актуальность которой подтверждается материалами следственно-судебной практики, анализом криминалистической и специальной литературы [25, с. 3].

Ранее отмечалось, что криминалисты пытались решить эту задачу средствами криминалистической тактики. Однако, только с появлением систем автоматического анализа-синтеза речевых сигналов, распознавания и понимания речи, кибернетики, разработки теоретических и практических основ, средств и методов спектрального исследования речевых сигналов появилась возможность создать системы объективной идентификации говорящего, криминалистических методик экспертного исследования физических параметров устной речи человека [26, с. 70-71].

Теперь в криминалистической литературе этой проблеме уделяется большое внимание как отечественными учеными, так и учеными соседних государств [27, с. 20]. Интенсивные исследования в области создания методик идентификации говорящего по признакам устной речи, отраженной на материальном носителе – фонограмме, проводятся в Киевском национальном университете внутренних дел, в Академии управления МВД Российской Федерации и в Экспертно-криминалистическом центре МВД России.

Исследования в области судебной акустики проводят также ученые и специалисты фоноскопических лабораторий системы Министерства юстиции Украины: Киевский научно-исследовательский институт судебной экспертизы, Львовский НИИСЭ, Одесский НИИСЭ, Харьковский НИИСЭ, а также системы Министерства внутренних дел Украины, Государственный научно-исследовательский экспертно-криминалистический центр.

Из анализа литературы видно, что проблема идентификации говорящего требует дальнейшей разработки теоретических и практических вопросов исследования звука в криминалистических направлениях с привлечением специалистов разных областей знаний [11; 18; 21].

В специальной литературе различают три независимые задачи при анализе речевых сигналов: понимание семантического содержания речевого высказывания (что сказано), идентификация говорящего (кто сказал) и установление его психофизиологического состояния (как сказано) [11]. Правильность такой классификации очень проблематична и, возможно, справедлива лишь для конкретизации конечной цели, поставленной перед исследователем, но это не определяет выбор средств, необходимых для решения конкретной задачи. Автором внимание акцентируется на решении двух последних задач, которые занимают важное место в криминалистической науке; на модели восприятия речи человеком, что способ-

стует правильному выбору идентификационного комплекса признаков устной речи, а также признаков, характеризующих эмоциональное состояние человека.

Известно, что говорящие различают друг друга по большому числу признаков, связанных с артикуляцией и акустическими особенностями произношения. Кроме этого, существенные отличия дают разного рода патологии речеобразующего тракта, изменения в работе зубного аппарата. Эти и иные факторы влияют на физические характеристики речевого сигнала [28].

Было приложено много усилий для распознавания говорящих по некоторым признакам с применением современного инструментария и вычислительной техники. Однако, с одной стороны, большое количество признаков речевого сигнала, которые характеризуют индивидуальные особенности человека, будто бы гарантировало, что может быть найдена такая стойкая система признаков, которая изменялась бы при переходе от одного говорящего к другому, оставаясь неизменной для одного и того же человека. С другой стороны, вариативность речевых признаков так велика даже для одного говорящего, что не существует единого подхода к решению объективной идентификации по физическим характеристикам речевого сигнала. Все это, как и многое другое, свидетельствует о сложности исследования речевой информации для распознавания говорящих [24]. Поэтому в литературе существует несколько подходов к идентификации, среди которых, по нашему мнению, главными являются:

- а) системный анализ характеристик речеобразующего тракта;
- б) исследование параметров речевого источника и временных соотношений в речевом сигнале [24; 28].

Первое направление отождествления говорящего связано со спектральным анализом речевых сигналов и выделением информативных признаков из спектрально-временной функции речи. Так, Д. Фланаган отмечал, что «...образцы спектров, полученных от одного диктора, не всегда пригодны для распознавания речи другого» [29, с. 221]. Этот факт указывает на возможность использования спектральных данных, характерных индивидуальным для каждого говорящего человека расположением формант и антиформант как идентификационных признаков. Действительно, именно в формантной структуре речи находят свое отражение резонансные свойства речеобразующего тракта и его геометрические размеры [30, с. 46].

Для опознавания говорящего С. Пружанский сравнивал образцы спектрограмм разных ключевых слов, произнесенных неизвестным диктором из группы исследуемых, с эталонными образцами. Вследствие этого определялась их взаимная корреляция с дальнейшим выбором максимального значения ее коэффициента. Анализ проводился по десяти ключевым словам, выравненным по длительности. Исследования показали, что из десяти исследуемых правильно было узнано 89 % [31, с. 354-358].

В материалах криминалистической конференции, проведенной в США, сообщается о разработке автоматизированных систем идентификации говорящего. Система обеспечивает объективное сравнение зафиксированного на магнитофоне речевого сигнала с образцами, которые хранятся в системе. На экране монитора можно воссоздать спектрограммы произвольных отрезков исследуемого речевого сигнала. Для идентификации используются 12 фонем. Признаками речевого сигнала, по которым осуществляется идентификация, являются: формантные частоты, ширина формантных частот, амплитуда определенных составляющих спектра [32, с. 23-39].

Пытались также визуально оценивать спектрограммы группой экспертов. Этот метод (автор Л. Керста) обратил на себя особое внимание американских криминалистов и, как утверждают некоторые из них, мог бы стать основой идентификации говорящего [23, с. 1253-1257].

Эксперименты Л. Керста и его выводы подвергались детальной проверке и критике. Другие исследования показали, что идентификация, проводимая таким образом, является недостаточно надежной процедурой, поскольку у разных лиц могут встречаться одинаковые контуры спектрограмм ключевых слов, а также отдельных звуков [32].

Контурное изображение – это признаки, представленные на спектрограмме, и по их конфигурации делать какие-либо выводы рискованно, хотя, по нашему мнению, нельзя совсем отбрасывать целесообразность использования «видимой речи» [1]. Подход с применением графических признаков спектрограмм, в которых закодированы признаки говорящего, предложен В. А. Снетковым, В. Л. Шаршунским, А. А. Ложкевичем, В. А. Чивановым для фоноскопического исследования с целью идентификации говорящего [27].

Однако спектральное описание информативных признаков речеобразующего тракта не является единственным. Широко используются методы получения акустических признаков из речевой волны или клипированного (ограниченного по уровню) речевого сигнала. Для идентификации говорящего предлагаются различные наборы признаков, которые характеризуют не только параметры речеобразующего тракта, но и голосовой источник, длительность отдельных фонем, слогов и синтагм. Так, в работе Г. И. Рыльского и И. П. Сметанникова использовался такой набор признаков, выделенных из клипированного сигнала: длительность сегментов речи; количество интервалов между нулями сигнала; количество интервалов свыше 0,2 с; 0,4 с; менее 0,005 с; частоты первой и второй формант; длительность слов и т.д. Идентификация говорящих проводилась на материале 10 цифр, произнесенных 10 лицами (5 мужчин и 5 женщин). Надежность узнавания колебалась в пределах от 63 % (для цифры «3») до 100 % (для цифр «4» и «8») [33, с. 107].

Для идентификации говорящего определенный интерес представляют характеристики изменений основного тона в процессе высказывания, поскольку именно в этом интервале можно определить интонационный контур, в пределах которого наиболее точно могут быть определены параметры голосового источника [33].

Наиболее информативными и исследованными являются временные соотношения в речевом сигнале. Например, предупредительный слог в среднем в 1,5 раза короче ударного. На временные характеристики речевого сигнала влияют не только вариации темпа речи, но и индивидуальные особенности произнесения отдельных говорящих: редукция гласных, акцент и др. [26]

Так, в работе Р. Габриновича речевой сигнал анализируется 15-ю третьоктавными фильтрами, на выходе которых (после операции детектирования) установлена пороговая схема, обесчечивающая длительность сигнала, который превышает заданный уровень. Эта длительность оказалась связанной со слоговой структурой слова и с индивидуальными особенностями произношения. Надежность распознавания говорящего колебалась в пределах 83-90 % для звонких гласных звуков, 60-80 % для звонких согласных и 50-65 % для глухих [34, с. 221-236].

На основе оценки временных соотношений в речевом сигнале можно использовать параметры линейного предвидения или нелинейной нормализации сигналов во временной плоскости для задач идентификации. Результаты исследований свидетельствуют, что на интервале длиной 60 мс правильно идентифицировано 70 % говорящих, на интервале 0,5 с – 90 %, а на интервале 2 с – 93 % говорящих. Это свидетельствует о высокой информативности коэффициентов линейного предвидения [35, с. 283-287].

С. П. Мохнев предлагает анализировать спектрально-временную функцию речи и исследовать как признаки характер изменений смежных спектральных разрезов. Разработанные алгоритмы дают возможность расчленить спектральное описание на последовательность однородных по своему спектральному составу отрезков. Измеренные таким образом длины физических отрезков речи и их соотношения могут служить оценками временных соотношений между фонетическими элементами как идентификационные признаки [36, с. 45].

Тремя изложенными направлениями не исчерпывается весь спектр исследований по идентификации говорящих. Во многих работах используются такие информационные признаки, как спектральное описание речи, акустические признаки звонкости-глухости, общая интенсивность сигнала, частота основного тона, временные характеристики отрезков речи и т. п. Примером такого подхода являются исследования Г. С. Рамишвили, в которых используются интегральные характеристики речевого сигнала [37]. Кроме того, в научных трудах уделяется большое внимание просодическим, интонационным параметрам речи, исследуется стой-

кость разных признаков речевого сигнала, выполняются опыты по имитации. Важные результаты в исследовании фонетического качества гласных звуков получил В. И. Куля, кроме этого им была указана возможность идентификации говорящих по вариациям длины речеобразующего тракта [38].

Специалистами фирмы «Вестингауз» разработана действующая система идентификации человека по телефонному тракту. Работа системы базируется на отделении формантных характеристик, причем изменение формант осуществляется на значительном отрезке частотного диапазона и, как утверждают разработчики, результат зависит от искажений и помех, которые привносятся частотно передающей функцией канала связи. Эта система была испытана на 30 образцах записи речевой информации с телефонного тракта. В каждом из телефонных разговоров произносились 3 односложных слова, а также 3 варианта их искажений неизвестным говорящим. Искажения имитировали реальную картину для телефонного тракта с большим уровнем помех и шумов. В результате сравнений были получены следующие результаты: 6 правильных ответов, 16 правильных негативных ответов, 1 неудовлетворительная идентификация, 5 вероятностных ответов, не подлежащих идентификации. При этом результаты были получены при отсутствии одинакового контекста слов [39, с. 45].

В материалах криминалистической конференции, проведенной в США в 1979 г., была представлена система идентификации говорящего, разработанная фирмой «Philips», в которой при анализе речи используются следующие информационные признаки: частота основного тона, частотные характеристики звукового тракта (резонансные частоты гортани, полостей рта и носа), доминирующие частоты спектров речевого сигнала, интенсивность. В процессе исследования производилось нормирование речевого сигнала, т.е. его временное сжатие или растягивание, сложение спектров. При проверке характеристик идентификационной системы было использовано 12 кодовых предложений, произнесенных 2500 раз 50-ю говорящими (по 10 фраз с интервалом в 1 неделю). Объем высказываний был подобран так, что количество информации в них было одинаковым. Результаты испытаний показали, что ошибка распознавания составляет 0,74 % [23, с. 1253-1257].

Анализ полученных результатов в представленном выше обзоре не дает возможности сделать вывод о том, как сам человек распознает говорящего. Однако для сравнительно небольшого числа специальных задач, где количество говорящих и речевой словарь могут быть ограничены, представленные способы могут найти применение, что и было видно из результатов экспериментов.

Таким образом, оценивая современное состояние проблемы идентификации говорящего, можно сделать следующие выводы:

1. Механизм опознавания говорящего трудно поддается анализу, отсутствует

исчерпывающая теоретическая модель восприятия речи, предлагаемые модели имеют ограниченный, а иногда и противоречивый характер.

2. Имеющиеся методики и их математическое обеспечение дают возможность выбирать говорящих пока что еще из ограниченного количества, в котором обязательно должно присутствовать искомое лицо. Сущность такой идентификации сводится к выбору из ограниченного количества лиц того, речь которого имеет необходимый комплекс признаков, заданных условиями идентификации.

3. Имеющиеся методики криминалистической идентификации полезны, однако они полностью не решают задачу отождествления, сущность которой состоит не столько в выборе объекта, сколько в формировании совокупности признаков идентифицируемого лица, присущих только ему одному. Таким образом, криминалистическая идентификация говорящего требует усовершенствования.

4. Методики криминалистической идентификации могут быть развиты при подходе к исследованиям речевых сигналов на основе системно-адаптивной модели восприятия речи (предусматривающей анализ речи с точки зрения ее акустической, лингвистической и физиологической природы), созданной при помощи специализированного измерительно-вычислительного комплекса.

Идентификационные признаки устной речи человека отображаются физическими характеристиками речевых сигналов. Устная речь представляет собой совокупность последовательных динамических акустических сигналов, которые, преобразуясь в слуховом анализаторе, фиксируются в мозговом субстрате человека, где происходит формирование чувственного образа (идентификация говорящего) на основе анализа множества признаков устной речи [27].

В речи человека отражается физический, психологический и социальный образ личности, половые, возрастные и конституционные характеристики, анатомические особенности речеобразующего тракта, различные патологии, тип высшей нервной деятельности, черты характера, образование, диалектные особенности в зависимости от географических районов формирования языка, особенности речевых навыков [27, с. 20].

Однако способы отображения признаков лица в устной речи все еще остаются недостаточно исследованными не только криминалистикой, но и естественными науками.

Виды фоноскопических исследований (методологические проблемы)

Задачи судебной акустики позволяют назвать наиболее общие виды исследований, а именно:

а) исследование звуковых следов – источников биологического происхождения, прежде всего – человека;

б) исследование звуковых следов – источников неорганического происхождения [9].

Такая широкая классификация обусловлена правовой природой человека как главного источника информации, имеющей доказательственное значение, в уголовном процессе. Право личной неприкосновенности (ст. 29 Конституции Украины), а также получения и использования информации по собственному выбору (ст. 31, 32, 34 Конституции) требуют специальной правовой и криминалистической разработки [40].

Вид судебно-акустических исследований, несомненно, определяется предметом исследования и частными ее задачами. Предметы исследования частных акустических задач, следовательно, и видов исследования принято делить на четыре группы:

- а) люди (устная речь, неречевые звуки);
- б) живые организмы (звуки животных, птиц, насекомых и других существ);
- в) неживые объекты и их системы (предметы, инструменты – музыкальные, транспортные средства, средства совершения преступления: орудия, оружие и т.п.);
- г) явления природы (гром, шум водопада, ветра, прибоя и др.) [41].

Поскольку всякий материальный объект при определенных условиях может быть источником звуковых следов, постольку более объемные классификации видов исследований в судебной акустике встречаются значительно чаще. Например, по используемым средствам исследования обычно делят на органолептические и инструментальные, по методам исследования – на спектральные, частотно-временные и т. п., по видам исследуемых источников звука – на исследования объектов живой и неживой природы [42].

Общепризнанным основанием для классификации исследований в судебной экспертизе является задачи криминалистической идентификации, т.е. установления тождества конкретного объекта. Отсюда все задачи делят на идентификационные и диагностические [43]. Соответственно этим классам задач ниже приведены виды исследований, используемых в судебно-акустической экспертизе. Заметим вначале, что виды акустических исследований в некоторых группах будут повторяться, поскольку разные задачи могут достигаться использованием одних и тех же методов и средств.

Разумеется, представленная классификация видов исследований в судебной акустике примерная и не отвечает всем возникающим задачам. Вместе с тем она позволяет следователю ориентироваться и в зависимости от вида объекта наиболее правильно определить виды необходимых исследований.

Методология идентификации в криминалистике представляется достаточно разработанной проблемой. Идентификация признана частной теорией в общей теории науки криминалистики. Вместе с тем возникновение и становление судебной акустики, а также практики производства судебно-акустических экспертиз, в которых решаются различные идентификационные и диагностические за-

дачи, ставит проблему переноса теории криминалистической идентификации на методику акустической экспертизы [9]. Например, при решении основной задачи – установлении конкретного (индивидуального) тождества – путем выделения нескольких признаков речевого сигнала и их использования в качестве идентифицирующих признаков, может произойти смешение понятий «сходство» и «тождество». «Мгновенное схватывание» экспертом сходных признаков речевого сигнала создает ложное убеждение как бы завершено процесса сравнения.

Все это при построении идентификационных акустических методик требует единого методологического подхода, поскольку криминалистическая идентификация объектов по следам звука не разрабатывается ни в физической акустике, ни в теории криминалистической идентификации, представляющей методологическую основу отождествления материальных объектов по их следам-отображениям. Следовательно, теоретические основы криминалистической идентификации материальных источников звука по звуковым следам необходимо разрабатывать в соответствии с современной частной теорией криминалистической идентификации.

Понятие «идентификация» в криминалистической науке было введено в конце XIX ст. вместе с появлением криминалистики как науки о расследовании преступлений [6]. Учёные с давних пор понимали расследование как сложный познавательный процесс, требующий применения различных знаний. В этой связи еще Бентам замечал, что «судья должен быть универсально образованным» [44, с. 25], чтобы успешно осуществлять правосудие.

Следовательно, искусство расследования преступлений – это фактически умение рационально применять тактические приёмы, сопоставлять и сравнивать факты прошлого с фактическими данными настоящего, хранящимися в идеальных и материальных отображениях настоящего.

Методологию криминалистической идентификации разработал С. М. Потапов [45, с. 18], которая до настоящего времени является частным методом науки криминалистики и элементом её общей теории [6]. Частная теория криминалистической идентификации базируется на принципах, приведенных ниже в формулировке С. М. Потапова с краткой интерпретацией.

Первый принцип устанавливает, что в ходе идентификации необходимо соблюдать «строгое разделение объектов идентифицируемых и объектов идентифицирующих» [45, с. 18]. В сущности, принцип объясняет познание как процесс сравнения, в котором всегда участвуют два объекта, которые С. М. Потапов назвал идентифицируемым и идентифицирующим. Такое упрощенное толкование, понимаемое в философии как учение о взаимоотношении субъекта и объекта в процессе познавательной деятельности и сведение его до уровня сравнения и установления тождества привели к расширительному толкованию понятия отождествляемых объектов криминалистической идентификации. Так, ученый полагал, что методом

ВИДЫ ИССЛЕДОВАНИЙ	РЕШАЕМЫЕ ЗАДАЧИ
ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ	
1. АУДИТИВНЫЕ	а) установление целостности носителя, установление исправности звукозаписывающего (звуковоспроизводящего) устройства
2. ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЕ	а) установление аутентичности (подлинности), оригинальности (первичности) фонограммы, наличия признаков ее фальсификации (монтажа); б) диагностика звуковой среды; в); установление содержания фонограммы.
3. ЛИНГВИНИСТИЧЕСКИЕ	а) установление половых, социально-демографических, этнических, психофизиологических, патологических признаков говорящего; б) установление эмоционального состояния говорящего
ИДЕНТИФИКАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ	
1. ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЕ	а) идентификация человека по устной речи; б) идентификация живых организмов по издаваемым звукам; в) идентификация оружия, машин, механизмов; г) идентификация звукозаписывающего (звуковоспроизводящего) устройства
2. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ	а) идентификация человека по устной речи

Рис. 1.2. Виды судебно-акустических исследований

криминалистической идентификации можно отождествлять «всевозможные материальные предметы и явления, их роды и виды, количества, участки пространства и моменты времени, человеческую личность в целом и её отдельные признаки, физические свойства человека и его умственные способности, его внешние действия и внутренние психические акты» [45, с. 20]. Такое понимание установления тождества справедливо для процессуального доказывания, когда используются все средства и методы познания, в том числе и метод криминалистической идентификации, позволяющий производить отождествление ограниченного круга объектов, обладающих устойчивой внешней формой.

Второй принцип криминалистической идентификации постулирует, что в процессе идентификации объекты необходимо «подразделять на изменяемые и отно-

сительно неизменяемые» [45]. Принцип воспроизводит положение диалектики, что все материальные объекты находятся в движении и постоянном изменении, движение – это изменение, а изменение – это след в материальной среде. Объект изменяется как до установления тождества, так и после этого. Поэтому лишь в момент идентификации объект мыслится неизменяемым. Следовательно, его идентификация возможна, пока он остаётся относительно неизменяемым. Идентифицировать объект можно только в определенных временных границах, пока он остается самим собой, т.е. тождественным самому себе [45, с. 19]. Такой временной отрезок, в пределах которого объект остается относительно неизменяемым и позволяет отождествлять его, называется идентификационным периодом.

Третий принцип постулирует, что для установления тождества необходимо «применение более глубокого и детального объединенного анализа» [45]. Принцип, собственно, раскрывает методологическую суть процесса идентификации как научного метода исследования путей установления тождества, подчеркивая важность сочетания анализа с синтезом. В идентификационном исследовании анализ – раздельное исследование идентифицируемого и идентифицирующего объектов – всегда предшествует синтезу – выделению совокупности совпадающих признаков. При анализе обращают внимание на происхождение признаков, их относительную устойчивость и вариативность, а при синтезе выявляют взаимозависимость признаков. Для выполнения этих условий объекты и их признаки анализируются в границах идентификационного периода, характерного для каждого объекта идентификации [45].

Четвёртый принцип постулирует, что «каждый сравниваемый признак исследуется в движении, т.е. устанавливается зависимость наблюдаемого состояния данного свойства от предшествовавших и сопутствующих условий». В принципе раскрыта методологическая роль сравнительного исторического подхода в научном исследовании, а именно: какие внешние и внутренние изменения объектов идентификации являются следствием обстоятельств, предшествовавших событию преступления, а какие образовались в момент преступления либо после него. Следовательно, исследование обстоятельств, предшествовавших совершению преступления, и изменений обстановки, произошедших после события преступления до момента обнаружения и использования следов в качестве источника информации, имеет принципиальное значение. При оценке признаков необходимо исследовать информацию о прошлом и уметь отличать ее от последующих наслоений в настоящем, т.е. уметь дифференцировать в источниках информацию на:

- а) предшествующую событию преступления;
- б) образовавшуюся во время совершения преступления;
- в) возникшую после окончания преступления и до приобщения объекта к делу в качестве источника доказательств [45].

Звук является специфическим объектом криминалистической идентификации. Он представляет собой упругие колебания частиц вещества под действием внешней причины. Если нет действия внешней причины, то и нет движения, а, следовательно, – звука. Покоящееся тело не звучит [6].

Звук возникает лишь в момент взаимодействия объектов. Следовательно, в момент совершения преступления звуки порождаются *только* в процессе взаимодействия людей и вещей на месте происшествия.

При расследовании преступления, в частности, при осмотре места происшествия, можно обнаружить объекты, которые могут звучать, возможно, были источниками звука, а также следы звука, отображенные в памяти преступника, потерпевшего или свидетеля (очевидца) в виде слуховых образов, либо зафиксированные техническими средствами на материальном носителе. [46]

Учитывая неординарность звука и звуковых следов, следует уточнить понятие объектов криминалистической идентификации в судебной акустике: что следует отнести к объектам идентифицируемым, а что – к идентифицирующим?

В одной из первых работ по фоноскопической экспертизе [16, с. 56] в качестве идентифицируемого объекта называют человека, а идентифицирующего – устную речь, отображенную на материальном носителе. Естественно, идентифицируемыми объектами могут быть самые различные материальные объекты живой и неживой природы, которые могут генерировать звуковые колебания. Такие объекты, как было отмечено выше, делят на четыре группы: люди, живые организмы, неживые системы, явления природы [18, с. 6; 16, с. 145].

Неординарность источников звука и его следов-отображений ставит методологические проблемы, касающиеся криминалистической идентификации в судебной акустике, а именно:

а) какие предметы живой и неживой природы являются объектами криминалистической идентификации?

б) что устанавливают методом криминалистической идентификации в судебной акустике?

Рассмотрим по порядку. Не все материальные объекты могут быть идентифицированы, а только имеющие устойчивую внешнюю форму; в отношении жидкостей, газов, сыпучих тел устанавливают только родовую принадлежность. Вместе с тем, все материальные объекты, явления, события, свойства и состояния объектов в настоящем и прошедшем могут быть познаны и идентифицированы, используя все методы познания, в том числе и метод криминалистической идентификации [43].

Что же устанавливают методом криминалистической идентификации в судебной акустике? Ответ зависит от форм отображения свойств и признаков объектов, их достаточности и относительной устойчивости. В результате идентификации встречаются различные ситуации.

Если следы-отображения отражают признаки и свойства идентифицируемого объекта и они устойчивы, а количество их достаточно для формирования индивидуальных комплексов отождествляемого и отождествляющего объектов, то в этой ситуации возможно установление тождества. В случаях недостаточного количества признаков или нечеткого их отображения в следах процесс идентификации оканчивается установлением определенного класса, вида, рода, группы, т.е. установлением родовой принадлежности как первого этапа перехода от сходства к конкретному тождеству.

В основе процедуры установления тождества и родовой принадлежности лежит сравнение, структура которого включает:

а) раздельное исследование сравниваемых объектов – идентифицируемого и идентифицирующего;

б) формирование совокупности свойств и признаков, характерных для идентифицируемого объекта;

в) формирование совокупности свойств и признаков, характеризующих идентифицирующий объект;

г) сравнение сформированных комплексов (множеств) и установление совпадающих свойств и признаков;

д) оценка совпадающих свойств и признаков сравниваемых совокупностей и формулирование вывода тождества или его отсутствия [47].

В ситуации, когда следы отображают лишь свойства предмета – сыпучесть, текучесть, вязкость, упругость, электропроводность и т.п., то даже при их достаточности и относительной неизменяемости идентификация начинается классификационным исследованием, т.е. сравнением исследуемого объекта с его отображениями (сравнительными образцами, идентифицирующими объектами). При достаточном количестве сходных совпадающих свойств исследуемый объект относят к одному из классов, родов, видов или более узкой группе. Таким образом, идентификация оканчивается установлением родовой принадлежности, а не тождества [47].

Звук является свойством материальных тел, причем свойством динамичным, подвижным, неустойчивым (т.е. исчезающим, рассеивающимся при прекращении энергетического воздействия извне). Исследование также заканчивается установлением родовой принадлежности, а не тождества [46].

Вывод о родовой принадлежности констатирует отнесение объекта к какой-то группе (роду, виду, классу). Поскольку вывод о родовой принадлежности может иметь категорическую форму суждения, особенно если он сформулирован в виде установления «однородности объектов» либо «установления общего источника происхождения объектов», то возможно смешение таких формулировок с выводом о тождестве [47]. В качестве примера приведем следующие выводы. «Склеенные части магнитной ленты с записью речи гр. К. однородны» и «Склеенные части

магнитной ленты с записью речи гр. К. до расчленения составляли одно целое». Или: «Фрагменты речи на исследуемой фонограмме, изъятая у гр. К., имеют одинаковую частоту основного тона и форму его огибающей» и «Фрагменты речи на исследуемой фонограмме принадлежат речи гр. К.». И, наконец, вывод в форме общего источника происхождения: «Фрагменты речи на исследуемой фонограмме и образцы речи гр. К. происходят из одного источника, т.е. принадлежат одному источнику». Последний вывод сформулирован так, когда тождество допускает двойное толкование. Если идентифицируемый объект – источник звука, то идентифицирующий – отображение его свойств (звуковых следов), т.е. свойств звучащего идентифицируемого объекта. Следовательно, установлено тождество двух сравниваемых объектов – идентифицируемого и идентифицирующего, – которые реально остаются двумя самостоятельными объектами, каждый тождественен самому себе. Первый – идентифицируемый (познаваемый), второй (его отображение) идентифицирующий или познающий. Такова возможная интерпретация объектов криминалистической идентификации и установления родовой принадлежности в судебной акустике.

Формы представления информации на досудебном следствии

В самом общем виде сущность представления информации на досудебном следствии нами определена как начальный этап системной деятельности субъектов по преобразованию информации в форму, доступную для восприятия и оперирования ею любым субъектом в процессе доказывания.

Человеческая деятельность имеет две взаимосвязанные стороны: интеллектуальную (субъективную, мыслительную) и материальную (объективную, физическую). Как замечают Б. В. Бирюков и Г. Г. Воробьев, «информационные процессы... в обществе представляют собой единство материальной и абстрактно-идеальной сторон» [48, с. 48]. В субъективной части деятельности выделяют главный элемент – цель, которая понимается как идеальный образ результата деятельности, как идеальное представление о том, что должно быть достигнуто. Субъективная сторона деятельности по представлению информации состоит в преобразовании ее в сигналы, доступные для восприятия иными субъектами, организации и упорядочении всего множества сигналов в информационную модель о явлении, его свойствах и признаках в соответствии с определенными правилами, воспринимать которую будет адресат [6].

Для построения таких моделей выбираются сигналы, предназначенные для воздействия на рецепторы человека. Большое количество «сенсорных входов» человека позволяют представлять ему информацию в различной форме, через любой анализатор, однако в большинстве случаев информация человеку представляется через зрительный (90 %) и слуховой анализаторы [49, с. 24]. Поэтому для построе-

ния информационной модели прежде всего используют элементы, предназначенные для визуального и слухового восприятия: буквы, цифры, знаки, звуки и т.п.

Соответственно, в зависимости от вида представляемой информации в технике выделяют три формы представления:

а) наглядную, являющуюся некоторой копией, подобием отображаемого объекта;

б) абстрактную, передающую информацию об отображающем объекте в виде набора знаков;

в) смешанную, сочетающую элементы наглядной и абстрактной форм [49, с. 23].

Ведя речь о формах фиксации информации, имеющей доказательственное значение (т.е. о представлении этой информации), Р.С. Белкин различает следующие: вербальную (словесную), графическую, предметную, наглядно-образную, комбинированную (сочетание вербальной и графической, наглядно-образной и вербальной и др.) [6].

Шейфер С. А. выделяет четыре формы фиксации (представления) информации, имеющей доказательственное значение: знаковая, предметная, наглядно-образная, комбинированная [50, с. 112].

В данном случае речь шла о формах представления информации, имеющей доказательственное значение, субъектами доказывания, представление которой строго регламентировано законом. Формы представления информации, имеющей криминалистическое значение, не имеют таких ограничений и могут быть разными. На основании обобщения литературных данных и практики мы предлагаем следующие формы представления в процессе доказывания информации, имеющей криминалистическое значение.

1. *Вербальная форма* (устная и письменная речь). Информация представляется в обобщенной семантической форме, информационная модель которой редко имеет наглядно выраженное сходство с отображаемыми объектами, основным элементом их построения являются условные знаки, создаваемые человеком. При восприятии этих знаков адресатом происходит перевод системы знаков в наглядный образ [50].

Обладая достаточно высокой точностью, доступностью, простотой, вербальная форма не требует специальных средств, позволяет представлять практически неограниченный объем информации. Такая форма широко используется в уголовном судопроизводстве, обеспечивает передачу особенностей речи носителя информации, индивидуальность его языка. Как замечает В. С. Украинцев, «...никто из людей не может передать в непосредственном виде свои ощущения тепла, холода, запаха, вкуса, цвета, осязания поверхности предмета, не прибегая к обозначению содержания каждого из этих отображений средствами языка» [51, с. 53].

Вербальная форма представления информации отличается относительно простой процедурой материализации как идеального, так и материальных отображений, суть которой сводится к фиксации в протоколе результатов устного описания идеальных отображений (мысленного образа) либо фиксации передаваемой источником информации с помощью технических средств, например, фотокиносъемкой, звуковидеозаписью. В последнем случае к протоколу прилагаются материалы применения технических средств. Если материализация вещественных источников информации осуществляется в вербальной форме, то к протоколу обязательно прилагаются подлинники материальных носителей либо копии, изготовленные с соблюдением правил и требований криминалистической техники работы со следами [6].

Вместе с тем представление информации, имеющей криминалистическое значение, в вербальной форме имеет ряд недостатков, прежде всего, представляемые материалы содержат большое количество избыточной информации, не относящейся к реальному источнику и отображаемым им сигналам расследуемого события, факта, доказываемого обстоятельства. Последнее делает источник громоздким, что затрудняет поиск нужного сигнала либо его фрагмента. Кроме того, при восприятии адресатом сигналов перевод их в мысленный образ связан с рядом субъективных трудностей, приводящих к искажению источника, а следовательно, к возможным следственным и судебным ошибкам.

2. *Графическая форма.* Сущность графической формы сводится к зарисовкам непосредственно объектов, фиксации объектов условными графическими знаками, выражающими определенную информацию. Такая форма позволяет представлять информацию о любых (или почти любых) величинах, признаках объектов, их взаимоотношениях (в том числе и недоступных непосредственному восприятию) в наглядном и удобном для восприятия виде. Графическая форма в большинстве случаев не требует специальной аппаратуры, доступна любому участнику процесса, имеет высокую информативность. Информация может быть представлена в виде рисунков, чертежей, схем, планов, графиков, диаграмм и т.д. Чаше всего графическая форма дополняет вербальное представление в тех случаях, когда возможности словесного описания не могут дать полного представления, для повышения наглядности. Например, описание маршрута следования обвиняемого в протоколе воспроизведения обстановки и обстоятельств события более наглядно может быть представлено с помощью схемы на развернутом плане местности.

В целом же, как отмечает У. Боумен, «Высокая эффективность графического представления информации подтверждена многими психологическими исследованиями... хорошая иллюстрация во многих случаях стоит тысячи слов» [52, с. 10].

3. *Иконическая (наглядно-образная) форма* представления. Позволяет воспроизводить свойства объектов (форму, контур, позиции), распределение света и теней на их поверхности, цветовые характеристики, движение объектов (переме-

шение), отдельные быстротекущие процессы. Наглядно-образное представление позволяет передавать информацию как о чувственно воспринимаемом образе объекта, так и тех его признаках и свойствах, которые недоступны для обычного непосредственного восприятия (например, фотосъемка выцветшего текста документа в отраженных инфракрасных лучах либо токах высокой частоты; картина встречи пули с преградой, представленная с помощью кинограммы скоростной киносъемки и т.п.), а также может передаваться по каналам связи (фототелеграф, телевизионное изображение, компьютерная сеть и т.д.) [53].

4. *Предметная форма* представления. В большинстве случаев с точки зрения криминалистики это наиболее предпочтительная форма, ибо информация о событии, объекте передается в наиболее полном объеме, обеспечивает возможность непосредственного восприятия материального источника информации всеми участниками процесса, создает условия для более полного извлечения информации субъектом доказывания с помощью как органолептических, так и технических средств. Представляются непосредственно материальные носители информации либо их части с отображениями следов преступления. В необходимых случаях источник может быть представлен в предметной форме в виде слепков следов (обуви, автотранспорта, орудий взлома и т.п.); такие источники в теории доказательств называют производными доказательствами [53].

5. *Комбинированная форма* представления информации является весьма перспективной, поскольку объединяет достоинства разных форм и позволяет компенсировать, хотя бы частично, недостатки каждой. Например, звукозапись содержит в себе информацию, которую можно представить в предметной форме (при воспроизведении), в вербальной (при словесном описании характеристик звукового сигнала), а также в графической форме (при обработке на компьютере) [53].

Рассмотрим более подробно предметную форму представления информации. Ее разновидностью является *материальное моделирование и макетирование*, результаты которого – модели и макеты – представляют собой пространственно-временные отображения доказываемых обстоятельств. Сохраняя внешнее подобие, модели и макеты, как правило, отличаются от оригинальных событий параметрами объектов, участвующих в моделируемых процессах, а также скоростью течения демонстрируемых явлений. Модели и макеты конструируются участниками уголовного процесса (следователем, дознавателем, специалистом, свидетелем, потерпевшим, обвиняемым) в ходе следственного действия.

Модели и макеты – это не вещественные доказательства, которые единственны и неповторимы, а лишь средства иллюстрации идеального отображения субъекта, участвующего в уголовном судопроизводстве. В этой связи модели и макеты являются субъективными отображениями и в этом смысле отличаются от слепков – результатов непосредственного контактного копирования.

Используя модели и макеты в процессе доказывания, следует различать их виды по механизму образования:

- а) контактная модель-копия;
- б) бесконтактная модель-копия;
- в) субъективная модель;
- г) инструментальная модель-копия.

Каждая из них является формой представления информации в процессуальном доказывании. В этой связи субъектам доказывания необходимо не только различать формы и виды моделей и макетов, но и иметь информацию об их происхождении и механизме образования [54].

Модель может быть создана участниками уголовного процесса – следователем, подозреваемым, обвиняемым, потерпевшим, специалистом, свидетелем, адвокатом, гражданским ответчиком и гражданским истцом – как в ходе следственного действия, так и судебного действия. Поэтому информационное обеспечение доказывания и формы представления информации, имеющей доказательственное значение, как деятельность представляют этап (стадию) в судопроизводстве и об этом должно быть отмечено в процессуальном законодательстве.

Контактная модель-копия представляет копию формы целого либо части слеодообразующего объекта. Контактная модель конформна слеодообразующему объекту (средству совершения преступления). Модель-копия есть следствие контактного взаимодействия объектов органической и неорганической природы, имеющих устойчивую внешнюю форму. Таким образом, контактная модель-копия – это результат непосредственного взаимодействия объектов живой и неживой природы между собой и с материальной средой на месте происшествя [49].

Бесконтактная модель-копия возникает вследствие опосредованного взаимодействия источника информации (человека, объекта) с материальной средой познаваемого события происшествя. Здесь источник информации выполняет лишь динамическую функцию передачи импульса воздействия и копирования средства-инструмента. Последний сканирует признаки и свойства познаваемого объекта и в преобразованном виде выдает субъекту информацию в определенной форме представления. Бесконтактными моделями-копиями служат зафиксированные следы звука, запаха и т.п. [49]

Таким образом, бесконтактную модель можно интерпретировать как материализованную копию динамического состояния материального объекта естественно-го либо искусственного происхождения.

Субъективная модель-копия – это идеальное отображение реального объекта в памяти человека (материальном субстрате мозгового вещества). С психофизиологической стороны – это субъективный образ объективного, а с физической – изменение в субстанции мозгового вещества на молекулярно-атомарном уровне. Это

следи памяти, материальность которых не вызывает сомнения в философии и теории криминалистики [49].

При действии сигнала-раздражителя на субстанцию мозгового вещества в содержимом клетки мозга происходят изменения в белковом веществе молекулы, изменяется ее химический состав, образуются белковые фосфатные группы либо изменяется состав белкового вещества молекулы. Если возникают белково-фосфатные группы, то образуется кратковременный след памяти (в клетке есть информация – «1»), при прекращении возбуждения сигналом, т.е. отсутствии белково-фосфатных групп, клетка не возбуждена, т.е. информация отсутствует («0»). В случае изменения в структуре белковой молекулы изменяется ее форма и образуется след долговременной памяти [55, с. 24-30]. Таким образом, оказалось, что следы памяти – это физическое либо химическое изменение, которое в философии и криминалистике интерпретируется как материальный след-отображение.

Сейчас еще рано судить о конкретном влиянии описанного процесса на криминалистические и процессуальные проблемы доказывания, а также на современное понятие и статус доказательств вообще. Ясно лишь то, что в век информатизации традиционные средства и методы исследования устарели. Созрели условия для решения назревших теоретических и практических проблем в науке уголовно-процессуального права и криминалистике с использованием современных информационных технологий.

Инструментальная модель-копия является результатом применения субъектом такого инструмента воздействия на объект познания, который объективно, контактно либо дистанционно отображает признаки реальных материальных объектов, событий, явлений и выдает их субъекту познания в заданной форме представления информации. Так возникают фотоснимки, фонограммы, спектрограммы, ксерокопии, документы компьютерной графики и т.п. Такие модели-копии могут быть источниками информации в доказывании по уголовному делу, но они не всегда являются доказательствами и становятся ими при условии, если модель-копия получена в порядке, предусмотренном уголовно-процессуальным законодательством [6].

Инструментальные средства: фотоаппарат, микроскоп, магнитофон, компьютер, ксерокс и т.п. – может использовать любой участник уголовного процесса и представить результат своего исследования. Однако это будут только лишь документы – приложения к объяснению, заявлению, ходатайству, жалобе обвиняемого, потерпевшего, адвоката. Эти же инструменты (средства) используются сотрудниками органов досудебного расследования в оперативной деятельности с целью пресечения, профилактики и раскрытия преступлений.

В материальной (объективной) части деятельности по представлению инфор-

мації различають действия (акты поведения) и составляющие их операции с объектами при помощи тех или иных средств. Сочетание определенных операций и используемых средств в деятельности будут являться способом (образом) действия. Способы представления информации зависят как от форм представления, так и от субъектов представления.

Информацию, имеющую доказательственное значение, в процессе расследования представляют субъекты доказывания способами, строго регламентированными уголовно-процессуальным законодательством. К ним относятся: протоколирование, составление планов и схем, фотографирование, звуковидеозапись, изъятие предмета в натуре, изготовление слепков следов и др. (ст. 85 УПК Украины).

В процессуальной литературе в плане способов и средств представления информации, имеющей доказательственное значение, зачастую не делается различий. В одном случае их называют способами, в другом – средствами, даже в контексте одного предложения. Иногда названные способы представления источников информации, имеющей доказательственное значение, относят к средствам.

Соответственно этому, способом представления информации, имеющей доказательственное значение, будет деятельность (например протоколирование, звуковидеозапись, фотографирование), а средствами представления информации – ее результат: протокол, магнитная фонограмма, фотоснимок, видеofilm и т.д.

Способы представления информации, имеющей криминалистическое значение, не имеют ограничений по сравнению с информацией, имеющей доказательственное значение, и могут быть самыми разными. Основное требование, которому они должны удовлетворять, – доступность, наглядность, возможность непосредственного либо посредственного восприятия и процессуальной проверки.

В зависимости от формы представления информации в процессе доказывания способами ее фиксации могут быть:

- а) для вербальной формы – протоколирование, звукозапись;
- б) для графической формы – изготовление планов, схем, графиков и т.п.;
- в) для иконической формы – фотографирование, киносъемка, изготовление композиционных портретов, цифровая фотосъемка;
- г) для предметной формы – представление предмета в натуре, изготовление и представление копий и слепков, изготовление и представление макетов и моделей, реконструкция объектов;
- д) для комбинированной формы – видеозапись, цифровая видеозапись.

Таковы основные формы представления информации на досудебном следствии, которое допустимо интерпретировать как этап доказывания в судопроизводстве.

Выводы

Судебная акустика является разделом криминалистической техники, изучающим закономерности собирания и исследования звуковых следов и разрабатываю-

щим на этой основе средства и тактические приемы их использования в уголовном и гражданском судопроизводстве.

Судебная акустика исследует следы звука, которые являются специфическими материальными источниками информации, имеющей доказательственное значение. Звуковые следы – это вещественные доказательства, требующие нетрадиционных приемов их собирания, исследования и использования в уголовном судопроизводстве.

Идентифицируемыми объектами в судебной акустике являются: люди, живые организмы, природные и технические системы, явления природы.

Общими задачами судебной акустики являются:

- разработка правовых основ, определяющих место звуковых следов в современной системе доказательств, а также средств и методов их использования в практике уголовного и гражданского судопроизводства;

- развитие частных теорий собирания и исследования звуковых следов, прежде всего теории отождествления материальных объектов не имеющих устойчивой внешней формы;

- исследование проблем интеграции фундаментальных и криминалистических знаний в практику исследования звуковых следов в судебной акустике.

Частными задачами судебной акустики являются: идентификация говорящего, определение семантического содержания фонограмм, определение эмоционального состояния человека, диагностика окружающей акустической среды, а также исследования признаков монтажа и фальсификации фонограмм. Все эти задачи могут быть автоматизированы с помощью современных компьютерных технологий.

Анализ современного состояния проблемы идентификации говорящего позволяет сделать следующие выводы:

- механизм опознавания говорящего трудно поддается анализу, отсутствует полная модель восприятия речи, и поэтому в литературе о ней существуют очень ограниченные, а иногда и противоречивые сведения;

- исследования по идентификации говорящего по физическим характеристикам устной речи имеют также и поисково-прикладной характер, используются в ограниченных областях науки и техники. Имеющиеся методики и их математическое обеспечение дают возможность выбирать говорящих пока что еще из ограниченного количества, в котором обязательно должно присутствовать искомое лицо. Сущность такой идентификации сводится к выбору из ограниченного количества объектов того, который имеет необходимый комплекс признаков, заданных условиями идентификации;

- имеющиеся методики криминалистической идентификации полезны, однако они полностью не решают задачу отождествления, сущность которой состоит не столько в выборе объекта, сколько в формировании совокупности признаков иден-

тифіцируемого лица, присущих только ему одному. Таким образом, криминалистическая идентификация говорящего требует усовершенствования;

– методики криминалистической идентификации могут быть развиты при подходе к исследованиям речевых сигналов на основе системно-адаптивной модели восприятия речи (предусматривающей анализ речи с точки зрения ее акустической, лингвистической и физиологической природы), созданной при помощи специализированного измерительно-вычислительного комплекса.

Исследования, проводимые в рамках судебной акустики, можно разделить на диагностические (аудитивные, инструментальные, лингвистические) и идентификационные (инструментальные и лингвистические).

Методом криминалистической идентификации в судебной акустике устанавливают тождество источников звука, если звуковые следы, зафиксированные на материальном носителе, отражают признаки и свойства идентифицируемого объекта и являются устойчивыми, а их количество достаточно для формирования индивидуальных комплексов отождествляемого и отождествляющего объектов. Если же количество признаков недостаточно, либо они нечетко отображены в звуковых следах, процесс идентификации ограничивается установлением родовой принадлежности источников звука.

На основании обобщения литературных данных и практики можно предложить следующие формы представления информации, имеющей криминалистическое значение, в процессе доказывания: вербальная, графическая, иконическая (наглядно-образная), предметная, комбинированная.

Список использованной литературы

1. Словарь криминалистических и специальных терминов криминалистических экспертиз материалов, веществ и изделий / Отв. ред. Л.Д. Беляева. – М.: Изд-во ВНИИСЭ, 1987. – 192 с.
2. *Леонтьев А.А.* Язык. Речь. Речевая деятельность / А.А. Леонтьев / – М.: Высшая школа, 1969. – 337 с.
3. *Зуев Е.И.* Современное представление о специальных познаниях в судопроизводстве // Новые разработки и дискуссионные проблемы теории и практики судебной экспертизы. – Вып. 1. – М., 1985. – С. 17–23.
4. *Сапожков М.А.* Электроакустика / М.А. Сапожков / – М.: Связь, 1978. – 511 с.
5. *Шляхов А.Р.* Теория идентификации, ее сущность и значение в криминалистической экспертизе // Труды ВНИИСЭ. – М.: ВНИИСЭ, 1973. – Вып.5. – С. 3–83.
6. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики в 3-х томах / Р.С. Белкин / – М.: ООО «Издательская группа «Юристъ», 1997. – Т.1. – 387 с.
7. *Салтвский М.В.* Современные проблемы собирания доказательственной информации техническими средствами // Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии. – К.: КВШ МВД СССР, 1980. – С. 3–14.

8. Салтевский М.В., Колесниченко А.Н. Проблемы отождествления изменяющегося объекта в судебно-следственном познании // Экспертиза при расследовании преступлений. – Вильнюс: НИИСЭ Лит. ССР, 1971. – Вып. 9. – С. 3–9.

9. Салтевский М.В., Жариков Ю.Ф. Предмет, содержание и задачи криминалистической акустики // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1988. – № 37. – С. 118–124.

10. Дубровский Д.И. Информация, сознание, мозг / Д.И. Дубровский / – М.: Высшая школа, 1980. – 286с.

11. Жариков Ю.Ф. Анализ-синтез речевых сигналов в целях идентификации человека в криминалистике. Автореф. дисс. канд. юрид. наук 12.00.09. / Ю.Ф. Жариков / – К. : 1983. – 16 с.

12. Салтевский М.В., Бегов Д.Д. Место звуковых следов в системе доказательств // Техника специального назначения. – К. : 2001. – № 1. – С. 46–51.

13. Галяшина Е.И. Судебная фоноскопическая экспертиза / Е.И. Галяшина / – М.: Триада ЛТД, 2001. – 304 с.

14. Речь в криминалистике и судебной психологии / Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Битов В.И. – М.: Наука, 1977. – 193 с.

15. Шляхов А.Р. Классификация судебных экспертиз: Учебное пособие / А.Р. Шляхов / – Волгоград: Изд-во ВШ МВД СССР, 1980. – 73 с.

16. Шаршунский В.Л. Экспертная идентификация человека по магнитным фонограммам его устной речи / Шаршунский В.Л., Ложкевич А.А., Азарченкова Е.И., Женило В.Р. – М.: Академия МВД СССР, 1987. – 167 с.

17. Сегай М.Я. Научно-технический прогресс и методологические проблемы судебной экспертизы // Криминалистика и судебная экспертиза / М.Я. Сегай / – К.: Вища школа, 1973. – Вып. 10. – С. 139–147.

18. Вертузаев М.С. Судебная акустика: теоретические основы и экспертная практика: Науч.-практ. пособ. / М.С.Вертузаев, Ю.Ф. Жариков – К.: РИО МВД Украины, 1992. – 112с.

19. Фант Г. Акустическая теория речеобразования: Пер. с англ. / Под ред. В.С. Григорьева. – М.: Наука, 1964. – 114 с.

20. Атал Б. Автоматическое опознавание дикторов по голосам // Б. АталТИИЭР. – М. : 1976. – Т. 64. – № 4. – 478 с.

21. Додингтон Дж. Распознавание дикторов: Идентификация людей по голосу // Дж. Додингтон ТИИЭР. – М., 1985. – Т. 73. – № 11. – 356 с.

22. Рамишвили Г.С. Автоматическое опознание говорящего по голосу / Г.С. Рамишвили – М.: Радио и связь, 1981. – 79 с.

23. Kersta L.G. Voiceprint identification / L.G. Kersta/ – Nature, 1962. – v. 196. – 1410 p.

24. Женило В.Р. Компьютерная технология и информационные уровни криминалистической фоноскопии // Современные информационные технологии в деятельности органов внутренних дел: Труды Академии МВД СССР. – М. : Академия МВД, 1992. – С. 154–162.

25. Смешливая Л.И. О возможности отождествления личности по признакам звуковой речи. Новые виды экспертиз. /Л.И. Смешливая/– М.: ВНИИСЭ, 1975. – 89 с.

26. Армстронг Л. Спектрограмма речи в качестве инструмента судебной практики // Электроника. – 1972. – № 2. – С. 70–71.

27. *Ложкевич А.А.* Основы экспертного криминалистического исследования магнитных фонограмм. / Ложкевич А.А., Снетков В.А., Чиванов В.А., Шаршунский В.Л. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1977. – 172 с.
28. *Жариков Ю.Ф.* Методика криминалистической идентификации дикторов по характеристикам речевого сигнала // Автоматическое распознавание слуховых образов / Жариков Ю.Ф., Мохнев С.П., Салтевский М.В. – Ереван: АН АССР, 1980. – С. 220.
29. *Фланеган Дж.Л.* Анализ, синтез и восприятие речи. Пер. с англ. / Под ред. А.А.Пирогова. – М.: Связь, 1968. – 573 с.
30. *Сапожков М.А.* Речевой сигнал в кибернетике и связи / М.А.Сапожков / – М.: Связь-издат, 1963. – 452 с.
31. *Pruzansky S.* Pattern-matching procedure for automatic talker recognition. – JASA, 1963. – v. 35 – 514 p.
32. Proc. Carnahan Conf. Crime Countermeasures. Lexington. – Kentucky, 1975. – 156 p.
33. *Рыльский Г.И.* Использование некоторых речевых признаков для задачи идентификации дикторов // Речевое управление / Г.И. Рыльский, И.П. Сметанников – М.: ВЦ АН СССР, 1972. – 434 с.
34. *Gubrinovicz R.* Zastosowanie pismowej analizy wid mowejsygnalymowy do okreslenia cech osobniczych glosy. Archiw akustiki, V. – 1969. – 367 s.
35. *Маркел Дж.Д., Грэй А.Х.* Линейное предсказание речи. Пер. с англ. / Под ред. Ю. Н. Прохорова, В. С. Звездина. – М.: Связь, 1980. – 389 с.
36. *Мохнев С.П.* Алгоритм параметрического кодирования речи с адаптацией к процессу артикуляции: Тез.докл. / С.П. Мохнев – Минск, 1976. – 231 с.
37. *Рамишвили Г.С.* Речевой сигнал и индивидуальность голоса. / Г.С. Рамишвили / – Тбилиси, Изд-во “МЕЦНИЕРЕБА”, 1976. – 211 с.
38. *Куля В.И.* Адаптивное распознавание гласных на основе новой теории фонетического кодирования речи // В.И. Куля, В.Г. Фишер, М.: Электросвязь. – 1973. – Вып. 3. – С. 51–55.
39. Системы идентификации личности по результатам расшифровки подслушанных разговоров // Иностранная печать о техническом оснащении полиции капиталистических государств. – М.: ВИНТИ, 1981. – С. 44–51.
40. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – Ст. 141.
41. *Грановский Г.Л., Ребгун Э.К.* О теоретических основах судебной фоноскопии // Современные проблемы экспертизы и пути повышения эффективности деятельности судебно-экспертных учреждений в борьбе с преступностью: Тез.респ. научн. конф. – К.: КНИИСЭ, 1983. – С. 222–224.
42. *Салтевский М.В.* Судебно-электроакустическая экспертиза. / М.В. Салтевский, Л.И. Громоуенко – К.: Вища школа, 1978. – 136 с.
43. *Селиванов Н.А.* Актуальные теоретические вопросы криминалистической идентификации // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : 1972. – Вып. 15. – С. 154–159.
44. *Бентам.* О судебных доказательствах. /О.Бентам / – СПб. : типографии Шнора, 1876. – 143 с.
45. *Потапов С.М.* Введение в криминалистику. Учеб. пособие для слушателей ВЮА КА. / С.М. Потапов / – М.: ВЮА КА, 1946. – 24 с.

46. *Салтевский М.В.* Звуковые следы (криминалистическая фоноскопия). Специализированный курс криминалистики. / М.В. Салтевский – К.: Вища школа, 1987. – 86 с.
47. *Сегай М.Я.* Методология судебной идентификации. /М.Я. Сегай – К.: РИО МВД УССР, 1970. – 256 с.
48. *Бирюков Б.В.* Тезаурусный подход к коммуникативным процессам и документальная информация // Информация и управление. Философско-методологические проблемы / Б.В. Бирюков, Г.Г. Воробьев – М.: Наука, 1985. – 285 с.
49. *Вакарелски И.* Криминалистика. / И.Вакарелски – София: Наука и искусство, 1972. – 735 с.
50. *Шейфер С.А.* Собираение доказательств в советском уголовном процессе / С.А. Шейфер / – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – 1972 с.
51. *Украинцев В.С.* Отражение в неживой природе / В.С. Украинцев / – М.: Наука, 1969. – 364 с.
52. *Боумен У.* Графическое представление информации. Пер. с англ. // Под ред. В. Ф. Венда. – М.: изд-во Мир, 1971. – 226 с.
53. *Колдин В.Я.* Идентификация при расследовании преступлений / В.Я. Колдин / – М.: Юрид. лит-ра, 1978. – 144 с.
54. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Отв. ред. Н.В. Жогин. – Изд. 2-е. – М.: Юрид. лит-ра, 1973. – 736 с.
55. *Федичкин А.* Квантовые компьютеры. Нобелевские премии 2000 года // Наука и жизнь. – 2001. – № 1. – С. 24-29.

1.3. Історико-правові аспекти становлення силових структур

1.3.1. Історико-правовий аналіз розвитку вітчизняних слідчих органів

Сучасний етап побудови в Україні демократичної, соціальної, правової держави вимагає негайного проведення судової реформи і, зокрема, реформування системи органів досудового слідства.

Реформа кримінального судочинства України викликана головним чином низькою ефективністю діяльності органів розслідування у сфері стримування злочинності та захисту прав і законних інтересів учасників кримінального процесу. І, як свідчить практика, внесенням лише фрагментарних змін і доповнень до КПК України 1960 – ситуацію не змінити [1]. Так, за матеріалами судової статистики, у 2007 р. за фактами порушення законності при провадженні дізнання чи досудового слідства суди постановили 2,3 тис. окремих ухвал, видали 3,8 тис. доручень органам досудового слідства щодо виконання певних слідчих дій [2]. У 2008 р. судами

було постановлено вже 2,5 тис. окремих ухвал, надано 3,3 тис. доручень органам досудового слідства [3]. Упродовж 2009 р. суди постановили майже 2 тис. окремих ухвал, але кількість наданих ними доручень збільшилася – до 3,5 тис., що на 7,5% більше, ніж у 2008 році [4]. У 2010 р. кількість окремих ухвал, постановлених судами за фактами порушення законності при провадженні дізнання чи досудового слідства становила також близько 2 тис. ухвал, однак у 1,6 раза (порівняно з 2009 р.) збільшилася кількість справ, розгляд яких було відкладено через виконання органами досудового слідства судових доручень про проведення слідчих дій [5].

Вищевказані статистичні дані свідчать як про поглиблення кризи вітчизняних органів розслідування, так і про намагання судів відновити неповноту проведеного досудового слідства шляхом латання дір судовими дорученнями. Однак, вихід із цієї ситуації вбачається в переосмисленні місця слідчих органів у системі органів розслідування та наукового пошуку шляхів оптимізації моделі їх організації та діяльності.

У свій час подібні негативні чинники зумовили проведення в Російській імперії судової реформи 1860-1864 рр., результатом чого стало створення вперше в історії вітчизняного кримінального процесу інституту судового слідчого. З моменту свого створення цей інститут багаторазово змінювався, що було викликано як бурхливими подіями в суспільно-політичному житті держави, так і недоліками самої моделі досудового провадження.

В останні роки проблеми діяльності органів досудового слідства досліджували такі науковці, як: О. В. Рибалка [6], Ю. В. Скрипіна [7], В. Т. Тертишник [8], А. Р. Туманянц [9], В. Л. Фільштейн [10], І. В. Чурікова [11] та інші.

Незважаючи на значну увагу до змісту і форм діяльності слідчого, низка питань, пов'язаних із його процесуальним положенням, залишаються невирішеними і потребують якісно нового наукового обґрунтування. Значною мірою це зумовлено й невизначеністю законодавця щодо моделі вітчизняного досудового провадження і, загалом, форми кримінального процесу України. Навіть задекларовані у Конституції України демократичні засади не повною мірою відображені у КПК України, а виконання окремих із них на практиці умисно гальмується.

Метою дослідження є встановлення закономірності розвитку інституту слідчого з часів його введення у 1864 р., а також надання пропозицій щодо подальшого вдосконалення процесуального положення слідчого відповідно до змагальних засад кримінального судочинства.

Немає сумніву, що на вибір моделі кримінального процесу тієї чи іншої країни світу впливає її історичний досвід, навіть мораль і традиції. За свою історію вітчизняне досудове розслідування зазнало чи не найбільших змін серед усіх інших стадій процесу, і ці зміни, як свідчить історія, іноді мали досить суперечливий характер. На сьогодні знову постає питання щодо кардинальної реформи досудо-

вого провадження. Щоб не припускати помилок минулого та правильно визначити мету, завдання, значення та місце вітчизняного досудового слідства в сучасних історичних умовах, доцільно зробити невеликий історичний екскурс у дореволюційний кримінальний процес.

Так, на початку XIX ст. в Україні, яка входила до складу Російської імперії, існувала інквізиційна форма кримінального процесу, у якій головною стадією було досудове провадження. Воно поділялося на загальне (попереднє) і спеціальне (формальне). У першій частині слідства засвідчувалася подія злочину без допиту обвинуваченого. У другій – обвинуваченому повідомлялося, у чому саме його обвинувачують, і проводився допит за пунктами [12, с. 24-25]. Відповідно до ч. II т. XV Зводу законів Російської імперії, розслідування злочинів до 1860 р. здійснювала міська та земська поліція. Головна мета розслідування того періоду – домогтися від підозрюваного визнання своєї вини у висунутому обвинуваченні. Основним завданням поліцейського розшуку було виявлення і затримання винуватого [12]. Заборонене юридично ще в 1801 р. катування фактично практикувалося досить часто [13, с. 324]. Судові дії вкривала глибока таємниця, і судові вироки, природно, не викликали довіри населення і не користувалися внутрішнім авторитетом.

Такий негативний стан вітчизняного кримінального процесу, звичайно, не залишився непоміченим для прогресивних кіл суспільства – його гостру критику зустрічаємо в літературі (Д. І. Фонвізін, М. В. Гоголь, О. М. Островський, М. Є. Салтиков-Щедрін та інші), а в наукових працях ученими досліджуються його причини та розробляються практичні плани реформи [12; 13]. У першій половині XIX ст. питання про необхідність докорінної реформи кримінального судочинства, зокрема, реформи досудового провадження, почало активно обговорюватися на державному рівні. Цей процес прискорило й те, що назрівала селянська реформа, напередодні якої було доцільним посилення адміністративної влади (поліції) за рахунок звільнення її від невластивої їй функції – провадження слідства [12].

Першим важливим кроком судової реформи стало прийняття Імператором Олександром II указу «Про заснування судових слідчих» від 8 червня 1860 р. [14], відповідно до якого в 44-х губерніях Росії введено посади судових слідчих. Це було важливою подією в історії кримінального процесу, оскільки вперше були відокремлені два інститути досудового провадження: попереднє слідство та дізнання. Провадження попереднього слідства покладалося на судових слідчих і було обов'язковим у всіх злочинах, що підлягали розгляду в суді. На поліцію ж покладалося виконання функції дізнання. Контроль за діями судових слідчих покладалося на суди, які мали право припиняти провадження слідства, направляти слідчим відповідні приписи, розглядати скарги на їх дії та рішення. Судовим слідчим було надано право перевіряти та доповнювати дізнання, відмінити розпорядження, прийняті під час проведення дізнання. Авторитет, престиж і вплив судових слідчих у

системі державних органів повинен був забезпечуватися тим, що вказані посадові особи призначалися та звільнялися Міністром юстиції за поданням губернатора за згодою губернського прокурора [14].

Після проведення селянської реформи та відміни кріпацтва, у 1861 р. уряд Російської імперії продовжив свою політику в напрямі докорінних реформ існуючого кримінального процесу та судової системи. Так, 29 вересня 1862 р. було прийнято «Основні положення перетворення судової частини в Росії» [15, с. 5]. Їх сутність полягала в повному відокремленні судової влади від влади виконавчої та законодавчої; встановленні єдиного рівного для всіх суду; обмеженні кількості інстанцій; введенні у відправлення правосуддя народного елементу; створенні інституту вибірних мирових суддів; заміні розшукового порядку процесу порядком змагальним, у якому функцію обвинувачення виконуватимуть органи прокуратури, а розслідування – судові слідчі; відміні формальної системи доказів; встановленні гласності та усності процесу [15]. На основі вказаних Положень розроблено проекти судової реформи, які наприкінці грудня 1863 р. були внесені в Державну Думу на розгляд. Їх розгляд тривав майже весь 1864 р., і 20 листопада 1864 р. Статут кримінального судочинства (далі – СКС) був затверджений Государем Імператором [12].

Таким чином, судова реформа 1864 р. закінчила законодавче оформлення якісно нового інституту кримінального процесу – інституту судового слідчого. В основі створення цього інституту була ідея, відповідно до якої досягнення істини повинно знаходитися в руках судді (силу судових доказів повинні мати процесуальні акти, складені особливими представниками судової влади), тому попереднє слідство розглядалось як частина судової діяльності. Крім того, судовий слідчий знаходився в організаційному та процесуальному підпорядкуванні окружного суду, а не прокурора і прийняття слідчим до свого провадження кримінальної справи вважалось судовим актом. Судовий слідчий – особа з «судовим характером»: він не розшукує злочини, як поліція, не є обвинувачем, як прокурор, а досліджує «з повною неупередженістю всі обставини справи, як ті, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого» (ст. 265 СКС) [16, с. 251].

Створення інституту судового слідчого в Росії у другій половині XIX ст. не було світовим винаходом російських учених у повному значенні цього слова. Прототипом російського судового слідчого був інститут слідчого судді у кримінальному процесі Франції. Саме французьке досудове слідство привело до появи тієї історичної форми кримінального процесу, яку в теорії називають «змішаною» (mixte) і яка після свого законодавчого закріплення в 1808 р. швидко та надовго розповсюдилася по континентальній Європі [17, с. 283]. Наполеонівський кодекс 1808 року (Code d'instruction criminelle) став компромісом між інквізиційним процесом монархічної Франції та змагальним процесом англосаксонського типу [17].

Можливо, саме цим змішана форма французького кримінального процесу і приваблювала російських учених, які вважали суспільство ще не готовим до занадто сміливого змагального процесу і хотіли повільно, поступово перейти від старого до нового. Як результат – побудова змішаної форми кримінального процесу за французьким зразком із чітким поділом на таємне, письмове та змагальне досудове провадження і публічний, усний, змагальний судовий розгляд. З прийняттям Статуту кримінального судочинства 1864 р. вітчизняне досудове слідство отримало нову специфічну ознаку – судовий характер. За Статутом кримінального судочинства 1864 р. провадження досудового (попереднього) слідства було покладене на судових представників – судових слідчих, які входили до складу суддівського корпусу: перебували при окружних судах, користувалися правами членів останніх, хоча і з деякими обмеженнями (ст. 205, 227, 237 СКС) [16]. Особливістю вітчизняного кримінального процесу 1864 р. було те, що на відміну від інших західних держав із подібною змішаною формою процесу, наші судові слідчі призначалися не на короткий термін із числа суддів, а безстроково і окремо від суддів, при тому на визначені слідчі ділянки.

Згідно зі ст. 249 СКС метою діяльності судового слідчого було вирішення питань про те, чи мала місце досліджувана подія, чи має ця подія злочинний характер, хто її вірогідний винуватець, якими доказами підтверджується припущення щодо винності особи, яка його скоїла та чи настільки сильне це припущення, щоб вказана особа могла бути піддана суду. Відповідно до ст. 249 СКС завданням судового слідчого є провадження попереднього слідства за злочинами та провинами, які підсудні окружним судам [16].

Попереднє слідство провадилося судовими слідчими за сприянням поліції, а де її не було – за сприянням волосних і сільських начальників та інших посадових осіб, які виконували поліцейські обов'язки (ст.ст. 249, 261 СКС). Однак участь поліції в попередньому слідстві мала допоміжне значення. Так, до прибуття судового слідчого поліція вживала заходи, необхідні для того, щоб попередити знищення слідів злочину та запобігти підозрюваному ухилитися від слідства (ст. 257 СКС). Право поліції на провадження окремих слідчих дій було закріплене у ст. 258 СКС і могло бути реалізоване нею лише в таких надзвичайних випадках:

- 1) якщо поліція застала злочинне діяння, що вчиняється, або тільки що вчинене;
- 2) якщо до прибуття на місце події судового слідчого сліди злочину можуть зникнути [16].

У таких випадках поліція виконувала функції судового слідчого в усіх слідчих діях, які не терпіли зволікання, а саме: в оглядах, освідування, обшуках і виїмках. Однак поліція не проводила формальних допитів ані обвинувачених, ані свідків, за винятком тих, які були тяжко хворі та була небезпека того, що до прибуття судового слідчого вони могли померти. З прибуттям судового слідчого поліція передає

йому все провадження та припиняє свої дії по слідству до отримання спеціальних доручень [16].

Таким чином, за СКС діяльність поліції складалася здебільшого з того, щоб підготувати підґрунтя для дій судового слідчого. Участь поліції у проведенні слідчих дій дозволялася лише настільки, наскільки це було необхідним для забезпечення успіху подальшого дослідження злочинів [18, с. 129]. На відміну від поліції, судовий слідчий повинен був неупереджено досліджувати обставини справи. При цьому слідчий мав право перевіряти, доповнювати та відміняти дії поліції щодо проведеного нею попереднього дослідження і доручати останній проведення дізнання та зібрання довідок (ст.ст. 269-271 СКС). Законні вимоги судового слідчого повинні були виконуватись як поліцією, так і посадовими та приватними особами без зволікань (ст. 270 СКС) [16].

Прокурор мав право запропонувати судовому слідчому затримати обвинуваченого, якого залишено на свободі чи звільнено з-під варти. Однак якщо, на думку судового слідчого, обвинувачений не викликав до себе достатньої підозри у вчиненні злочину, за який передбачено позбавлення всіх прав стану чи всіх особливих прав і переваг, то судовий слідчий, не виконуючи такої вимоги прокурора, повідомляв про це суду (ст. 285 СКС) [16]. Вказані положення ст.ст. 283-285 СКС спрямовані на захист прав обвинувачених від безпідставного застосування до них як слідчими, так і прокурорами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Проте в цілому в умовах інквізиційного слідства права обвинуваченого були досить обмеженими в порівнянні, наприклад, із правами обвинуваченого в Англії [17].

За Статутом 1864 р. судовий нагляд за провадженням попереднього слідства зосереджувався в окружному суді та судовій палаті. Окружному суду надсилалися скарги на дії слідчого (ст. 493 СКС); у ревізійному порядку до нього надходили всі висновки прокурора щодо припиненого чи зупиненого слідства (ст. 277, 523), а також повідомлення слідчого про деякі його заходи (напр. за ст. 285 СКС, якщо прокурор, чи його товариш, пропонує слідчому затримати обвинуваченого, а слідчий не вбачає для цього достатньої підозри у злочині, то, не виконуючи такої вимоги прокурора, слідчий повідомляє про це окружний суд). Ухвали окружного суду з питань його компетенції, підлягали оскарженню в судову палату (ст. 893 СКС) [16].

Усі особи, які брали участь у справі, мали право оскаржувати будь-яку слідчу дію. При цьому скарги на дії поліції подавалися прокурору, а на дії слідчого – окружному суду. Однак, принесення скарги аж до її вирішення, не зупиняло ані провадження слідства, ані виконання окремих слідчих дій [12].

За статутом 1864 р. складання обвинувального висновку покладалося на прокурора. Отже, судовий слідчий спрямовував свою діяльність на зібрання матеріалу, достатнього для вирішення питання про можливість віддання обвинуваченого до суду, а прокурор оцінював зібраний слідчим матеріал [12]. Таке розмежування

функцій між вказаними учасниками кримінального процесу, безумовно, було великим кроком вперед.

Таким чином, у 1860-1864 рр. відбулися ті видатні реформи кримінального процесу, які здійснили рішучий поворот до демократизації його інститутів, створили умови для поступового впровадження принципу змагальності в усі його стадії.

Важливість судової реформи 1860-1864 рр. полягає в тому, що вона вперше відокремила два інститути досудового провадження: попереднє слідство та дізнання. У вітчизняному кримінальному процесі з'явився принципово новий інститут – інститут судового слідчого, який відповідав прогресивним і демократичним поглядам тогочасного суспільства. І хоча попереднє розслідування все ще мало розшуковий дух, у ньому вже позначилися тенденції до розподілу основних процесуальних функцій: кримінального переслідування, захисту та юстиції. Крім того, Судові статuti створили підґрунтя для розвитку та зростання незалежної адвокатури, відкрили нову сторінку розвитку вітчизняної юридичної науки в дусі континентальної, європейської тенденції.

На шляху свого розвитку вітчизняний кримінальний процес пройшов чимало важливих етапів. Під впливом історичних подій змінювалися погляди вчених на мету та завдання кримінального процесу, на місце в ньому окремих учасників. Однак, найсуттєвіших змін вітчизняний кримінальний процес зазнав саме на початку ХХ століття.

Лютнева буржуазна революція 1917 р. сколихнула нову хвилю боротьби за незалежність народу України. Результатом її стало утворення на Україні першої незалежної від Російської імперії суспільно-політичної структури – Центральної Ради. Центральна Рада засудила збройне повстання у Петрограді, проголосила створення Української Народної Республіки (ІІІ-й Універсал) та зробила заяву про неприпустимість нелегітимного переходу влади до Рад робітничих і солдатських депутатів [19, с. 48]. Законом «Про правонаступництво» від 25 листопада 1917 р., Центральна Рада залишила в силі всі російські нормативні акти до 27 жовтня 1917 р. [20, с. 16]. Функцію охорони державного порядку виконували губернські, повітові, міські та волосні управління міліції, які замінили ще на початку березня 1917 р. мережі поліції та жандармерії. Однак залишена без достатньої урядової уваги штатна міліція, за словами В. Винниченка, «...була організована зле, ніхто її не поважав, не боявся, не слухався» [21, с. 51].

Історична доба Центральної Ради змінилася встановленням гетьманату П. Скоропадського. За часів гетьманату, 18 травня 1918 р. за постановою уряду Ф. Лизогуба був створений Департамент Державної варти (ДДВ), що фактично виконував функції колишнього російського Департаменту поліції. Дізнання та досудове слідство здійснювалося згідно із загальними положеннями російського Статуту кримінального судочинства 1864 року [20].

Після періоду гетьманату настали часи Директорії, яка була створена 14 листопада 1918 р. Доречним у зв'язку з цим є згадати закон Ради Народних Міністрів УНР від 26 січня 1919 р. «Про надзвичайні військові суди». Цей закон визначав правила підлеглості військових і цивільних осіб підсудності надзвичайного військового суду [22]. Так, у надзвичайних військових судах попереднє слідство не проводилося. Згідно зі ст. 13 вказаного закону, якщо справа надходила до суду не зовсім з'ясована, то Голова передавав її найближчому військовому слідчому, або старшині, якого буде призначено військовим начальником. Старшина чи слідчий формального слідства не вів, а лише протягом не більше трьох діб з'ясовував визначені йому Головою Суду питання, після чого повертав справу Голові для подальшого її руху [22].

Таким чином, за часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, питання проведення дізнання та попереднього слідства в Україні регламентували нормативно-правові акти колишньої Російської імперії та Тимчасового уряду, які лише поступово змінювались і доповнювались урядами УНР та Української Держави.

У радянській частині України першим нормативно-правовим актом, що регулював кримінально-процесуальні відносини, стала Постанова Народного Секретаріату УРСР «Про введення народного суду» [23] від 4 січня 1918 року. Вищезгаданою постановою на Україні було скасовано всі чинні до цього часу судові установи: окружні суди, судові палати, військові та морські суди, комерційний суд в Одесі, волосні та мирові суди, а також інститути прокурорського нагляду та судових слідчих. Проведення попереднього слідства покладалося на постійних народних суддів. Оскільки народний суд будувався на засадах колегіальності, то накази постійних народних суддів про затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, про привід і взяття їх під варту підлягали негайному (протягом 12 годин) затвердженню всім складом дільничного народного суду [23].

Таким чином, у перші роки радянської влади, проведення розслідування у кримінальних справах, відбувалось подібно до СКС 1864 року, також покладалося на представників судової влади, але вже не на судових слідчих, а народних суддів. Крім того, постанова «Про введення народного суду» давала право народним суддям у своїй діяльності керуватися не скасованими законами скинутих урядів, але при цьому головною основою правосуддя повинна бути «революційна правосвідомість суддів» [23].

Народний секретаріат у судових справах України 23 січня 1918 р. затвердив «Положення про революційні трибунали» [24]. У зазначеному положенні встановлювалося, що у справах, підсудним революційним трибуналам, розслідування проводять слідчі комісії у складі 6-ти осіб. Слідча комісія була зобов'язана протягом 48 годин пред'явити обвинувачення кожній особі, затриманій за підозрою у вчиненні злочину [24].

Отже, «Положення про революційні трибунали» започаткувало кардинально нове процесуальне положення – відокремлення досудового слідства від суду. Слідством почали займатися позасудові органи, спеціально створені з цією метою. Характеризуючи Постанову Народного Комісаріату України від 4 січня 1918 р. «Про введення народного суду» і «Положення про революційні трибунали» від 23 січня 1918 р., можна сказати, що цими нормативно-правовими актами закладено підґрунтя нового судоустрою та кримінального судочинства Радянської України.

Однак у лютому 1918 року влада перейшла до Центральної Ради, і лише наприкінці 1918 р. радянська влада в Україні була знову відновлена.

Подальшим важливим кроком радянського уряду УСРР стало прийняття 14 лютого 1919 р. «Тимчасового положення про народні суди та революційні трибунали». У ньому зазначалося, що у справах, підсудних народним судам, попереднє розслідування здійснюється або у вигляді дізнання, що проводиться судово-кримінальною міліцією, або у вигляді попереднього слідства, що проводиться народними слідчими [25].

Колегія Наркомюсту УСРР 3 червня 1919 р. затвердила «Інструкцію для народних слідчих» [26] (далі – Інструкція). Відповідно до неї попереднє слідство проводилося у злочинах, що становили найбільшу суспільну небезпеку (наприклад, посягання на людське життя, зґвалтування, нанесення тяжких ран або каліцтва, розбій, грабїж, підлог документів, підробка грошових знаків тощо). За іншою категорією справ народний суддя міг одноосібно приймати рішення про доцільність проведення попереднього слідства, або про обмеження досудового провадження матеріалами дізнання.

Циркуляр НКЮ УСРР «Про прискорення провадження попереднього слідства» був прийнятий 20 лютого 1920 р., він встановлював для слідчого обов'язок закінчити розслідування справи не пізніше місяця з моменту винесення постанови про притягнення особи як обвинуваченого. У справах про контрреволюційні злочини строки розслідування були дуже обмеженими (48 годин), і вони розглядалися судом в першу чергу.

Раднарком УСРР 26 жовтня 1920 р. прийняв «Положення про народний суд» [27] (далі – Положення). У ньому вже не йшлося про існуюче раніше право народного судді особисто провадити попереднє розслідування у справі. Отже, саме з цього часу було започатковано правило несумісності виконання однією особою функцій слідчого та судді, яке назавжди закріпилося потім у радянському кримінальному судочинстві. Вказане Положення також закріпило можливість допуску у стадії попереднього слідства захисника за клопотанням обвинуваченого. Проте слідчому належало право в інтересах розкриття істини обмежити участь захисту на попередньому слідстві. Слідчий мав право своєю владою закрити кримінальну

справу. Щодо його постанов про віддання обвинуваченого до суду, то вони підлягали затвердженню народним судом, який діяв колегіально. Народному суду належало право, визнаючи необґрунтовану таку постанову слідчого, повернути справу на додаткове розслідування [27].

Колегією НКЮ УСРР 18 червня 1921 р. була затверджена «Інструкція для народних слідчих» [28] (далі – Інструкція). Відповідно до її положень усі питання, пов'язані з провадженням попереднього слідства, вирішувалися народним слідчим самостійно, за винятком закриття кримінальної справи (воно – за постановою народного суду). Також, Інструкція 1921 р. регламентувала діяльність особливих народних слідчих і була доповнена зразками процесуальних документів. Значення Інструкції 1921 р. полягає в тому, що вона стала підґрунтям для подальшого прийняття КПК УСРР 1922 року [28].

Таким чином, у післяреволюційний період і до прийняття першого КПК УСРР 1922 р. попереднє слідство проводилося народними судьями особисто, а пізніше – народними слідчими. При цьому народні слідчі вважалися представниками суду, перебували під його контролем, тобто в певному розумінні були спадкоємцями до революційних судових слідчих. Прокурор і підлеглі йому органи дізнання виконували функцію кримінального переслідування. Проведення дізнання покладалося на органи міліції та окремих посадових осіб виконавчої влади, і результатом його було направлення матеріалів дізнання народному слідчому (для проведення попереднього слідства) чи до суду.

На початку 1922 р. в наукових колах йшли активні обговорення проблем вітчизняного процесу та перспектив створення єдиного кримінально-процесуального закону. Висловлювалися думки, що основною ланкою слідчого апарату повинен бути народний слідчий, який повинен мати право перевіряти всі акти дізнання. Міліція, як орган дізнання, повинна підпорядковуватися прокуророві та слідчому [29, с. 71-75].

Прийняття КПК УСРР передувало прийняття 25 травня 1922 р. КПК РРФСР. Виходячи з цього, колегія НКЮ під головуванням Н. А. Скрипника визнала необхідним при кодифікації кримінального та кримінально-процесуального законодавства УСРР взяти за основу КПК РСФРР і внести до нього відповідні зміни та доповнення. Після обговорення проект КПК УСРР з усіма внесеними до нього змінами був направлений на розгляд Раднаркому УСРР і 5 вересня 1922 р. прийнятий із деякими поправками. Після цього КПК УСРР був направлений на розгляд ВУЦВК, який його затвердив 13 вересня 1922 року [30].

Перший КПК УСРР був введений у дію постановою ВУЦВК від 20 вересня 1922 року. Відповідно до п. 5 ст. 23 КПК 1922 р., слідчий апарат ще перебував у складі судового відомства. Тому тільки суд міг прийняти рішення про відвід слідчого (ст. 125 КПК 1922 р.). Однак відповідно до ст. 121 КПК 1922 р. нагляд за

проведенням попереднього слідства покладалася на прокурора, який мав право знайомитися з актами попереднього слідства та давати слідчому обов'язкові для його виконання вказівки щодо напрямку та доповнення слідства. Крім того, ст. 216 КПК 1922 р. вже дозволяла подавати скарги на дії та рішення слідчого не тільки до суду, а й прокурору [30].

Таким чином, на відміну від дореволюційного судового слідчого, радянський слідчий став більш процесуально залежний від прокурора. З часом, як покаже історія, така залежність усе більше посилюватиметься та зрештою призведе до встановлення повного контролю прокуратури над слідством.

Аналіз статей КПК 1922 р. свідчить, що на слідчого покладалася виконання функції обвинувачення. Так, навіть коли слідчий вважав, що матеріали справи не потребують проведення попереднього слідства, він у будь-якому разі був зобов'язаний виконати такі слідчі дії: пред'явити обвинувачення, допитати обвинуваченого та скласти обвинувальний висновок (ст. 111 КПК 1922 р.) [30].

Оскільки КПК 1922 р. не передбачав права обвинуваченого (підозрюваного) мати захисника на досудовому слідстві, то функція захисту покладалася на слідчого. Так, відповідно до ст. 113 КПК 1922 р., слідчий був зобов'язаний з'ясувати та дослідити як обставини, що викривають обвинуваченого у вчиненні злочину, так і ті, що його виправдовують; як обставини, що підсилюють, так і ті, що пом'якшують характер його відповідальності. Вимоги про всебічність і повноту провадження попереднього слідства містились у ст. 144 КПК 1922 р. [30].

На відміну від дореволюційного процесу (за СКС 1864 р.), КПК 1922 р. надав дізнанню статусу процесуальної діяльності. Так, відповідно до п. 5 ст. 96 КПК 1922 р. орган дізнання отримав самостійне право на порушення кримінальної справи. Отже, фактично дізнання стало «другим слідством», але в, так би мовити, «незначних справах», тобто покарання за які становило до 1 року позбавлення волі. Вбачається, що в такий спосіб законодавець намагався розвантажити органи слідства від дослідження «дрібних справ». На відміну від дореволюційного кримінального процесу, складання обвинувального висновку (акта) за КПК 1922 р. покладалася вже на слідчого, а не прокурора (ст. 213 КПК 1922 р.). Це свідчить про відхід від дореволюційної моделі побудови інституту слідчого, що з часом призведе до появи обвинувального ухилу на досудовому провадженні.

ВУЦВК 16 грудня 1922 р. затвердив Положення «Про судоустрій УСРР» [31] (далі – Положення), яке було введено в дію з 1 лютого 1923 року. Положення об'єднало народні суди і революційні трибунали в єдину судову систему. За слідчими зберігалася їх попереднє найменування – народні слідчі. Відповідно до Положення слідчі ще входили до судової системи і в адміністративному відношенні були підпорядковані судам, при яких вони перебували. Водночас Положення започаткувало створення слідчого апарату і в органах прокуратури. Отже, із прий-

няттям вказаного Положення органи прокуратури стали здійснювати не тільки традиційний для них нагляд за дотриманням законності при розслідуванні кримінальних справ, а й самі розслідувати злочини [31].

ВУЦВК 23 жовтня 1925 р. прийняв нове Положення про судоустрій Української СРР [32] (далі – Положення). Згідно з ним Народний Комісар юстиції УСРР одночасно був і Генеральним прокурором УСРР. Отже, незважаючи на те, що органи слідства як і раніше ще входили до судового відомства, в організаційному відношенні вони стали підпорядковані органам прокуратури. Таке подвійне підпорядкування слідчих (судам і прокурорам) часто призводило до непорозуміннь на місцях, які вирішував Народний Комісаріат юстиції. Однак, оскільки Народний Комісар юстиції був і Генеральним прокурором республіки, то досить часто перевага в такому регулюванні була на боці прокуратури.

Прийняття 31 жовтня 1924 р. Основ кримінального судочинства СРСР і союзних республік, а також Положення про судоустрій УСРР від 23.10.1925, спонукали уряд УСРР до перегляду та приведення у відповідність із загальносоюзним законодавством КПК 1922 року. Так, 20 липня 1927 р. було прийнято новий КПК УСРР, введений у дію 15 вересня 1927 року [33].

Загалом КПК УСРР 1927 р. відтворював низку статей КПК 1922 р., але був доповнений новими положеннями, що торкалися роботи органів розслідування [30; 33].

У теорії кримінального процесу знаходить підтримку ідея, що слідство та розшук організаційно повинні бути частинами єдиного слідчо-розшукового апарату. Таке поєднання функцій і структур призвело до «поневолення» слідчого апарату оперативними службами, зловживаннями при використанні оперативних даних для отримання зізнань, викривлення відомостей про кількість розкритих злочинів [34].

За КПК 1927 р. органи дізнання фактично були поставлені в один рівень з органами попереднього слідства. Так, у ст. 95 КПК 1927 р. вказувалося, що при проведенні дізнання у справах, за якими попереднє слідство не є обов'язковим та за якими дізнання *замінює* слідство, орган дізнання керується встановленими в Кодексі правилами про провадження попереднього слідства. Крім того, за КПК 1927 р. органи дізнання отримали право своєю постановою притягувати особу як підозрювану, а після закінчення дізнання – складати постанову про притягнення цієї особи як обвинуваченого та направляти справу до суду або слідчому (п. 5 ст. 95 КПК 1927 р.) [33].

Таким чином, органи дізнання поступово зрівнялись у процесуальному статусі з органами попереднього слідства, що викликало різного роду непорозуміння між вказаними органами, коли після дізнання починалося проведення попереднього слідства. Так, в одних випадках слідчі визнавали доказами результати проведених

органом дізнання слідчих дій, а в інших – проводили заново ті ж слідчі дії. Нерідко органи дізнання формально ставилися до проведення ними слідчих дій, оскільки розуміли, що результати дізнання будуть у подальшому перевірятися та доповнюватися слідчим. На практиці ж дублювання слідчих дій, безумовно, призводило до затягування строків розслідування кримінальних справ, що негативно позначалося на стані й ефективності протидії злочинності.

Подібно до СКС 1864 р. та КПК 1922 р., новий КПК 1927 р. також покладав на слідчого обов'язок з'ясовувати та досліджувати обставини, що викривають, і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також усі обставини, які як підсилюють, так і пом'якшують ступінь і характер відповідальності останнього (ст. 109 КПК 1927 р.) У ст. 110 КПК 1927 р. містилася вимога про повноту та всебічність проведення попереднього слідства [33].

КПК 1927 р. не передбачав участі захисту на стадії дізнання та попереднього слідства. Захисник брав участь у процесі тільки зі стадії судового розгляду. Крім того, у ст. 62 КПК УСРР була примітка № 1, яка дозволяла допитати захисника як свідка, якщо встановлено, що йому відомі будь-які обставини про злочини, передбачені ст.ст. 542 – 5414 КК УСРР. Фактично це означало, що відомості у справах про контрреволюційні злочини не відносяться до адвокатської таємниці [33]. Такий стан речей, безумовно, суттєво обмежував право підозрюваних, обвинувачених і підсудних на захист.

Таким чином, з аналізу статей КПК УСРР 1927 р. вбачається, що у тогочасному кримінальному процесі намітилися тенденції до зміцнення силового впливу держави на суспільство. Роль, значення прокуратури та її вплив на попереднє слідство значно посилювалися, у той час як судовий контроль поступово відступав. Зрозуміло, що за таких обставин, коли слідчий не був жодним чином пов'язаний за характером своєї діяльності з судом, постало питання про доцільність організаційного існування слідчих апаратів у структурі судів. Невдовзі вирішення такого питання було знайдено. Постановою Народного Комісаріату юстиції УСРР від 1 жовтня 1928 р. слідчі апарати були вилучені зі складу судових органів та передані до прокуратури, що знайшло своє відображення також у Положенні про судоустрій УСРР 1929 року.

В історії кримінально-процесуального права України 30-ті роки ХХ ст. стали періодом формування та зміцнення тоталітарно-репресивного режиму. Щоб приховати жорстоку розправу з політичними опонентами, на початку 30-х років І. В. Сталін висунув тезу про посилення класової боротьби по мірі зміцнення соціалізму. У липні 1934 р. у складі органів НКВС при Головному Управлінні Державної безпеки, а також у складі НКВС республік та управліннях внутрішніх справ областей було створено слідчі відділи, до компетенції яких віднесено розслідування кримінальних справ про контрреволюційні злочини [19].

Війна 1941-1945 рр. внесла зміни в організацію роботи вітчизняних органів попереднього слідства та суду. На територіях СРСР, оголошених на воєнному стані та в районах воєнних дій, було встановлено скорочені строки проведення попереднього слідства та судового розгляду справи. Під час війни вимоги процесуального закону про всебічне, повне дослідження обставин справи та охорону прав учасників процесу зберігали своє значення лише формально [19].

Повоєнні роки не принесли очікуваних народом демократичних перетворень кримінального процесу. Процес переходу від жорстокого режиму диктатури Сталіна, який в історичних джерелах має назву десталінізація, розпочався лише після смерті останнього – 5 березня 1953 року. Так, восени 1953 р. було ліквідовано такі знаряддя масових репресій, як трибунали військ МВС, а потім адміністративні органи, що привласнили функції правосуддя (Особлива нарада при МВС СРСР і такі ж установи на місцях) [19].

Упродовж 1953-1954 рр. ученими-процесуалістами знову активно обговорюються проблеми співвідношення дізнання та попереднього слідства. Зокрема, А. Васильєв зазначав, що слідство фактично розчинилося в апараті прокуратури, і піддав жорсткій критиці існування слідчого апарату в органах внутрішніх справ, який повинен займатися властивими йому функціями: попередженням та розкриттям злочинів [35, с. 23].

У 1957-1958 рр. палке обговорення шляхів удосконалення вітчизняного досудового провадження розпочалося науковцями та практичними працівниками з новою силою, що було обумовлено підготовкою Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік. Під час дискусій на сторінках юридичної преси було запропоновано чимало цікавих ідей щодо реформування попереднього слідства. Так, М. Барсуков пропонував встановити єдиний порядок ведення слідства, функції якого повинні бути передані або одному з існуючих, або новоствореному органу. У своїх роздумах автор усе ж схилився до зосередження попереднього слідства в органах міліції, оскільки, на його думку, зосередження в прокуратурі слідства суперечитиме природі прокурорського нагляду [36, с. 42].

Проти вказаної точки зору рішуче виступив М. С. Строгович, який зазначав: «Міліція є органом дізнання і повинна ним залишитися... Ведення попереднього слідства – це функція юстиції, а не міліції, і вона не може бути зосередженою в органі, який веде оперативно-розшукову діяльність. Від об'єднання попереднього слідства з ОРД постраждають обидва органи». Доречніше, на думку М. С. Строговича, було б зосередити слідство в органах прокуратури, а за міліцією зберегти положення органу дізнання [37, с. 23].

Перлов І. Д. та Рагінський М. Ю. пропонували створення єдиного слідчого апарату, який провадив би попереднє слідство в усіх кримінальних справах (крім справ, що розслідуються органами безпеки) [38, с. 120]. Було навіть висунуто ідею

про створення слідчого управління (комітету, комісії) при Верховній Раді СРСР, яке було б незалежним від місцевих органів влади та знаходилося під наглядом Генерального прокурора СРСР [39, с. 23]. Проти такої точки зору виступав Г. Н. Александров, на думку якого створення єдиного слідчого апарату та обов'язковість проведення попереднього слідства за всіма категоріями справ не викликано державною необхідністю [40, с. 55].

Викладені вище міркування вчених про місце органів досудового (попереднього) слідства в системі державних органів, безперечно, стали внеском у розвиток вітчизняної науки кримінального процесу. Однак, як буде видно з положень КПК УРСР 1960 р., законодавець не врахував вказаних пропозицій, закріпивши проведення попереднього слідства за слідчими прокуратури та слідчими органів державної безпеки. Справа в тому, що кримінальний процес періоду 50-60-х років ще будувався на сталінській ідеології пріоритету інтересів держави над особою, тому про проведення якоїсь радикальної реформи не могло йтися. Метою прийняття нових Основ кримінального судочинства СРСР і союзних республік могла бути лише часткова лібералізація існуючого процесу, його відносна демократизація. Так і відбулося [19].

Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (далі – Основи) було прийнято 25 грудня 1958 р., після чого протягом 1959-1961 рр. у союзних республіках були прийняті кримінально-процесуальні кодекси [19]. Основи закріпили дві форми розслідування кримінальних справ: дізнання і попереднє слідство, а також містили вичерпний перелік органів попереднього слідства, якими були слідчі прокуратури та слідчі органів державної безпеки.

Верховною Радою УРСР 28 грудня 1960 р. було прийнято Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР, введений у дію з 1 квітня 1961 року [1].

Відповідно до ст. 102 КПК 1960 р. органами попереднього слідства були слідчі органів прокуратури та слідчі органів державної безпеки. Однак невдовзі ситуація змінилася. Так, 6 квітня 1963 р. Президія Верховної Ради Союзу РСР прийняла указ, відповідно до якого право проведення попереднього слідства було надано також органам охорони громадського порядку [41]. Після цього Указом Президії Верховної Ради УРСР від 13 липня 1963 р. було розмежовано підслідність між слідчими прокуратури та слідчими Міністерства охорони громадського порядку УРСР [42]. Отже, з цього часу, відповідно до ст. 102 КПК УРСР 1960 р. (у редакції від 13 червня 1963 р.) органами попереднього слідства стали: слідчі прокуратури, слідчі органів внутрішніх справ і слідчі органів державної безпеки [1].

Історично так склалося, що КПК УРСР 1960 р. проіснував понад 50 років, пройшов через роки десталінізації, періоду застою (середина 1960-х – середина 1980-х років), пережив роки перебудови (1986-1991рр.) і залишився чинним в незалежній Україні аж до 2012 р. На кожному з вказаних етапів у КПК 1960 р. вносились пев-

ні зміни та доповнення, що відповідали тогочасним уявленням законотворців про мету та завдання кримінального судочинства.

Протягом 1985-1991 рр. (періоду перебудови) у СРСР набула розвитку ідея гласності та плюралізму думок. Водночас, незважаючи на бурхливі демократичні події у політичному житті України, на початку 90-х років представниками громадськості та вченими так оцінювалася діяльність органів слідства: «...Зневаження основ права до цих пір не вдалося позбутися; ми повсякденно стикаємося з хронічними хворобами – фальсифікацією кримінальних справ, обвинувальним ухилом, порушенням прав людини» [43, с. 102].

У прийнятій Верховною Радою України 28 квітня 1992 р. Постанові «Про концепцію судово-правової реформи в Україні» [44] (далі – Концепція) окреслено основні етапи проведення судової реформи. Серед принципів її проведення в розділі II Концепції вказані такі: створення умов для дійсної змагальності сторін і реалізації презумпції невинуватості та встановлення судового контролю за законністю і обґрунтованістю процесуальних рішень слідчих органів, які обмежують права громадян. У сфері реформування органів розслідування Концепцією передбачено законодавче закріплення процесуальної самостійності слідчого, а також створення єдиного слідчого апарату. Ідея створення єдиної системи органів досудового слідства була підтримана й у п. 9 Перехідних положень Конституції України від 28 червня 1996 р. [45]. Однак на початку 1998 р. слідчі апарати не тільки продовжували існувати у складі трьох незалежних відомств: прокуратури, органів внутрішніх справ і органів безпеки, а й було створено слідчий апарат в органах податкової міліції [46].

Таким чином, замість зменшувати існуючу систему органів досудового слідства, створюються нові слідчі апарати у складі органів виконавчої влади. Як справедливо зазначається в літературі, при визначенні місця та ролі органів досудового слідства «...майже завжди ігнорувався підхід саме процесуальний: над законодавчою ідеєю, а часом, і над здоровим глуздом, нависав, подавляв відомчий та досить амбіційний інтерес, «економічна, управлінська» та інша доцільність, а іноді – просто «кабінетний ідеалізм» [47, с. 30].

Історія післяреволюційного процесу свідчить, що зусилля законодавця саме й були спрямовані на те, щоб максимально наблизити ці дві форми досудового провадження: дізнання та досудове слідство. І на сьогодні ця мета, на жаль, практично досягнута. Як справедливо зазначає А. І. Макаркін, нині дізнання та досудове слідство є відокремленими формами досудового розслідування у кримінальних справах, де функція юстиції здійснюється посадовими особами, які підпорядковані органам кримінального переслідування [48, с. 79].

З часів Статуту 1864 р. до 2012 р. за слідчими збереглося право давати органам дізнання доручення та вказівки про провадження розшукових та слідчих дій і вима-

гати від зазначених органів допомоги в ході провадження окремих слідчих дій. Такі доручення і вказівки слідчого є для органів дізнання обов'язковими (ст. 114 КПК України від 1960 р.). Однак, як зазначає А. М. Ларін, «...слідчі системи МВС та її співробітники міліції, коли їм нагадують про це правило, лише саркастично посміхаються. Тому що правила про повноваження слідчих у відносинах з органами дізнання, тобто з міліцією, були записані в КПК 1960 р., коли слідчі за невеликим виключенням перебували на службі в прокуратурі і були цілком незалежні від міліції» [47, с. 195-196].

Існуюча до 2012 р. в Україні модель кримінального процесу суттєво відрізнялася від класичної континентальної моделі, запровадженої СКС у 1864 р., хоча наш кримінальний процес науковцями називається змішаним. Справа в тому, що у змішаній формі процесу дізнання займає місце позапроцесуальної, досудової діяльності, метою якого є встановлення події вчинення злочину, зібрання первинного матеріалу для відкриття слідства та забезпечення органів слідства додатковими відомостями щодо обставин вчиненого злочину. Дізнання є допоміжною діяльністю відносно досудового слідства. Акти дізнання, за загальним правилом, не мали сили доказів, за виключенням: допиту свідка, який може померти до відкриття провадження у справі; результатів обшуку затриманого підозрюваного; обшуку, пов'язаного з переслідуванням злочинця, рятуванням життя осіб тощо [1].

Досудове слідство, як діяльність процесуальна, у змішаній формі процесу спрямовується на з'ясування обставин вчинення злочину (провини) та вірогідної винуватості осіб, на яких падає підозра у його вчиненні. Його результатом є вирішення питання про направлення справи на розгляд до суду, тобто питання про вірогідну вину обвинуваченого.

Як бачимо, у ключових своїх моментах кримінальний процес України істотно відрізняється від класичного континентального процесу, це дає підстави стверджувати, що наш процес є не континентальним, а певним особливим типом судочинства – пострадянським процесом.

На нашу думку, прийняття зазначених рішень повинно відноситися виключно до компетенції органів юстиції (тобто, третьої сторони). Такий висновок випливає зі стародавнього римського правила: «*nemo iudex in re sua*» (ніхто не може бути суддею у власній справі). Поєднання в одних руках функцій кримінального переслідування та юстиції є суттєвим звуженням прав захисту, оскільки сторони процесу ставляться у завідомо нерівне процесуальне становище.

Повертаючись до питання процесуального положення слідчого, зазначимо, що у своїй діяльності останній також поєднує виконання всіх трьох процесуальних функцій: кримінального переслідування, захисту та юстиції. Про помилковість і практичну небезпеку поєднання в одній особі функцій сторін і судді вчені-процесуалісти писали ще понад 100 років тому. Зокрема, В. П. Даневський зазна-

чав, що створене законом положення слідчого – психологічно фальшиве: дуже складно в справі, що досліджується відносно певної особи, одночасно зосереджувати увагу, що рівномірно напружена, на двох різних сторонах справи; нелегко скласти собі дві протилежні точки зору, що знаходилися б у стані рівноваги та перевірялися б слідчим з однаковою старанністю, впевненістю та силою логічного мислення. Рівновага неминуче повинна бути порушеною, переважна увага і енергія дослідника повинні поступово повернутися в той чи інший бік [50, с. 10].

Однак виникає справедливе запитання: як можуть поєднуватися дві протилежні функції (кримінального переслідування та захисту) в діяльності слідчого, якщо їх поєднання неможливе з психологічної точки зору? На це запитання В. П. Даневський відповідає так: «Якщо попереднє розслідування все ж існує і досягає мети, то це пояснюється тим, що слідчий давно відмовився від такої «двоїстості» й рішуче зайняв сторону обвинувальної влади» [50, с. 82].

У різні часи законодавцем робилися спроби виправити ситуацію, вживалися заходи проти проявів обвинувального ухилу при провадженні досудового слідства. Однак у цілому такі заходи не приводили до значних позитивних результатів, оскільки сама конструкція досудового слідства залишалася й залишається інквізиційною. Про причину безрезультатності таких реформувальних А. С. Александров вказує: «Незважаючи на перманентну боротьбу проти «обвинувального ухилу» у слідчій роботі, сама логіка кримінального переслідування змушує слідчого виконувати функцію обвинувачення» [51, с. 56].

Поєднання в одних руках процесуальних функцій вказує на односуб'єктність кримінального процесу, що було властиво для середньовічного інквізиційного процесу. Автор цього дослідження є прибічником побудови змагальної моделі кримінального процесу, що характеризується насамперед відокремленням функції юстиції від функцій кримінального переслідування та захисту. Як вірно зазначав М. С. Строгович, слідство – це функція юстиції, а не міліції [37, с. 23]. Із цих позицій заслуговує на підтримку думка щодо відродження інституту судового слідчого, на якого буде покладатися виконання функції юстиції.

Функцію кримінального переслідування повинні здійснювати прокурор та органи дізнання. При цьому, у змагальному процесі прокуратура не повинна бути «монопольним» органом кримінального переслідування: потерпілий і громадський обвинувач повинні також визнаватися повноправними його учасниками.

Функцію захисту на досудовому провадженні повинні здійснювати підозрюваний, обвинувачений, їх захисники та представники.

Мабуть, після довгих років сумнівів і блукань у пільмі, вітчизняному процесові вже час перейти до нової, змагальної форми організації кримінально-процесуальної діяльності, тобто до нового етапу свого розвитку.

Нині в Україні запроваджено нову модель досудового провадження, побудова-

ного на змагальних засадах, що стане новим етапом у розвитку вітчизняного кримінального процесу. Відповідно до нової моделі досудового слідства вирішення юрисдикційних питань, що виникатимуть між сторонами обвинувачення та захисту на досудовому провадженні, належатиме до повноважень незалежної та неупередженої особи – слідчого судді.

Завданням слідчого на досудовому провадженні повинно стати всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи, на підставі чого слідчий повинен буде приймати юстиційні рішення щодо подальшого руху кримінальної справи. Такі завдання слідчого наближають його діяльність до дослідницької діяльності судді, що дозволяє говорити про судовий характер самої слідчої діяльності. За такого підходу, слідчий повинен стати суддею на досудовому провадженні, чим і пояснюється необхідність введення нового інституту слідчого судді. Тому доцільним є розподіл системи юстиції на попередню (слідчі судді) та підсумкову (судді загальних судів), що перешкоджатиме впливу висновків досудового слідства на остаточні рішення суддів. Контроль за діяльністю слідчих суддів зможе здійснювати спеціально створена колегія слідчих суддів України.

Вбачається, що змагальній формі майбутнього процесу не суперечитиме органічне поєднання як розшукових, так і змагальних засад на досудовому провадженні. Так, на початковому етапі розслідування, тобто до надання особі статусу підозрюваного чи обвинуваченого, можуть і повинні переважати розшукові засади. З моменту ж появи в процесі підозрюваного, обвинуваченого (тобто, сторони захисту) процесуальні відносини повинні будуватися відповідно до арбітрального методу правового регулювання. Така конструкція дасть змогу органам кримінального переслідування ефективно розкривати злочини, а також захистить осіб від неправомірних дій з боку зазначених державних органів

Список використаних джерел

1. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР від 28 грудня 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – №2. – Ст. 15.
2. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2007 році // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/4808955272299287C225748F0025395A?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=4808955272299287C225748F0025395A&Count=500&>
3. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2008 році // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/9DDE825F47D1FAF3C225766A0041BF8D?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=9DD825F47D1FAF3C225766A0041BF8D&Count=500&>
4. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2009 році // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/09F805995C5F5CA6C2257752002A196D?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=09F805995C5F5CA6C2257752002A196D&Count=500&>

5. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2010 році // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/4034B350D7EB0B50C22578AF00236E6D?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=4034B350D7EB0B50C22578AF00236E6D&Count=500&>

6. Рибалка О. В. Статус слідчого в процесі кримінально-процесуального доказування / О. В. Рибалка // Адвокат, 2011. – № 5 (128). – С. 33-36.

7. Скрипіна Ю. В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : (12.00.09) / Ю. В. Скрипіна. – Харків, 2008.

8. Тертишник В. Т. Концептуальна модель КПК України й проблеми реалізації ідей правової держави у сфері правосуддя / В. Т. Тертишник // Право України. – 2003. – № 11.

9. Туманянц А. Р. Слідчий суддя як суб'єкт реалізації судових функцій у досудовому провадженні // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 896–901.

10. Фільштейн В. Л. Про незалежність слідчого в кримінальному процесі / В. Л. Фільштейн // Науковий вісник ЛДУВС. – 2010. – № 2. – С. 345-350.

11. Чурікова І. В. Всебічність, повнота й об'єктивність процесуальної діяльності слідчого : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / І. В. Чурікова. – К., 2009.

12. Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницький. – С.-Пб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – 552 с.

13. Кони А. Ф. Ведение к «Систематическому комментарию к Уставу уголовного судопроизводства» / А. Ф. Кони / Под ред. проф. Гернета. – М., 1915. – С. 323-327.

14. Полное собрание законов Российской империи : Собрание второе. – С.-Пб., 1830. – Т. XXXV. – 1085 с.

15. Объяснительная записка к Проекту Устава уголовного судопроизводства. – С.-Пб. – 1863 с.

16. Чебишев-Дмитриев А. Русское уголовное судопроизводство по Судебным уставам 20 ноября 1864 / А. Чебишев-Дмитриев. – С.-Пб., 1869. – 272 с.

17. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. Ф. Головкин, Б. А. Филимонов. – М. : ЗЕРЦАЛО-М, 2001. – 470 с.

18. Володимиров А. И. Уголовный процесс / А. И. Володимиров. – М., 1882. – 262 с.

19. Історія держави та права України / За ред. А. Й. Рогожина. – Ч. 2. – К. : Ін Юре, 1996. – 448 с.

20. Мироненко О. М. Правоохоронні органи Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.) / О. М. Мироненко. – НАН України, Інститут держави і права, – К. : 1993, – 33 с.

21. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. 2. – К. : Відень, 1920. – 328 с.

22. Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – Вип. 8. – Ч. 102.

23. Постанова Народного Секретаріату у судових справах України «Про введення народного суду» від 4 січня 1918 р. // Вісник УНР. – 1918. – № 5. – 10 січня 1918 р.

24. Положення про революційні трибунали : Затв. Народним секретаріатом у судових справах України 23 січня 1918 р. // Вісник УНР. – 1918. – № 15. – 23 січня 1918 р.

25. ЗУ УССР, 1920 г., № 1, – С. 19.

26. ЦДАВО України, ф. 8, оп.1. – Спр.716. – Арк. 45 ; Спр. 158. – Арк.112.

27. ЗУ УССР, 1920 г., – № 25, – С. 536.

28. ЦДАВО України, ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 35 ; Спр. 180. – Арк. 182 ; спр.180. – Арк. 182.
29. IV Всероссийский съезд деятелей советской юстиции (26-30 января 1922 г.). Стенографический отчёт // Вестник советской юстиции на Украине. – 1922. – № 2.
30. КПК УРСР від 1922 р. // ЗУ УСРР. – 1922. – №56. – Ст. 97.
31. Положення про судоустрій Української РСР : затв. Постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. // ЗУ УСРР. – 1922. – № 54. – ст. 779. – С. 79.
32. Положення про судоустрій Української СРР : Прийн. ВУЦВК 23 жовтня 1925 р. // СУ УСРР. – 1925. – № 92. – ст. 521. – С. 112.
33. КПК УРСР від 1927 р./ ред. Шаргей М. Е. // Х.: изд-во. – 1928. – 372 с.
34. *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М.: изд-во «Наука». – Т.1. – 1968. – 468 с.
35. *Васильев А. Н.* Вопросы прокурорского надзора за предварительным следствием и дознанием / А. Н. Васильев // Социалистическая законность. – 1953. – № 9. – С. 21-24.
36. *Барсуков М. В.* За дальнейшее совершенствование организации и деятельности советской милиции / М. В. Барсуков // Советское государство и право. – 1957. – № 2. – С. 33-43.
37. *Строгович М. С.* О дознании и предварительном следствии и о «Едином следственном аппарате» / М. С. Строгович // Социалистическая законность. – 1957. – № 5. – С. 19-26.
38. *Перлов И. Д.* Назревшие вопросы дознания и предварительного следствия / И. Д. Перлов, М. Ю. Рагинский // Советское государство и право. – 1957. – № 4. – С. 115-122.
39. *Бердичевский Ф.* О реорганизации предварительного следствия / Ф. Бердичевский, О. Чистякова // Социалистическая законность. – 1957. – № 7. – С. 22-26.
40. *Александров Г. Н.* О предварительном следствии и дознании / Г. Н. Александров // Советское государство и право. – 1954. – № 2. – С. 55.
41. Указ ПВС СССР «О предоставлении права производства предварительного следствия органам охраны общественного порядка» от 6 апреля 1963 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1963. – № 16.
42. Указ ПВР УРСР «Про внесення доповнень до кримінально-процесуального кодексу Української РСР» від 13 червня 1963 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1963. – № 25.
43. *Стецовский Ю. И.* Концепция судебной реформы и проблемы конституционной законности в уголовном судопроизводстве / Ю. И. Стецовский // Государство и право. – 1992. – № 12. – С. 102-114.
44. Постанова Верховної Ради України «Про концепцію судово-правової реформи в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30.
45. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
46. Закон України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України та деяких інших законодавчих актів України у зв'язку з утворенням податкової міліції» // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 26.
47. *Харитонов А. Н.* Органы предварительного следствия : история становления, система, структура, функция контроля преступности, направления реформирования. Учебное пособие / А. Н. Харитонов, Ю. В. Дершиев. – Волгоград : Изд-во Волгоградского ин-та. – 1997. – 39 с.

48. *Макаркин А. И.* Состязательность на предварительном следствии / А. И. Макаркин. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс. – 2004 р. – 263 с.

49. *Ларин А. М.* Уголовный процесс России / А. М. Ларин, Э. Б. Мельникова, В. М. Савицкий. – М. : БЕК. – 1997. – 314 с.

50. *Даневский В.* Наше предварительное следствие, его недостатки и реформа / В. Даневский. – М., 1895. – 89 с.

51. *Александров А. С.* Каким не быть предварительному следствию. – А. С. Александров // Государство и право. – 2001. – № 9. – С. 56-58.

1.3.2. Правове забезпечення контррозвідувальної діяльності в Російській імперії

У науковому обігу термін «контррозвідка» є відносно молодим явищем, яке стало використовуватися лише з другої половини XIX століття. Це й не дивно, адже сучасна система розвідки та контррозвідки, її стратегія і тактика, народились і почали активно формуватися саме на рубежі двох століть і були зумовлені загостренням імперіалістичної боротьби. Адже раніше розвідка розцвітала під час війни і тихо вмирала в мирний час. Тому й завдання з організації централізованої та цілеспрямованої боротьби зі шпигунством перед європейськими правителями не стояло. Однак в умовах загострення суперництва великих держав потреба в розвідінформації набула постійного характеру. Зросло значення й контррозвідки, серед основних завдань якої було налагодження контррозвідувального режиму. Одним із основних напрямів цієї діяльності був процес формування нормативно-правової бази з урахуванням особливостей розвитку стратегії й тактики «таємної війни».

У цей час запроваджуються нові адміністративно-правові режими державної безпеки. Серед них режим секретності, контррозвідувальний режим, з якого логічно випливали прикордонний режим, режим в'їзду-виїзду, перебування іноземців на території Росії, ряд інших режимів.

Поступово російська контррозвідка перетворилася на самостійний вид державної діяльності, що, закономірно, зумовило появу цілого комплексу організаційних, а також вжиття правових заходів довгострокового характеру.

Становим хребтом системи державної безпеки Російської імперії було Міністерство внутрішніх справ, основну і безпосередню роботу з попередження та припинення протиправної діяльності в якому виконував Департамент поліції. Протягом 1903-1911 р. було також створено мережу органів військової контррозвідки. При належній координації роботи ці органи могли ефективно виконувати завдання з протидії розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб. Недоліки в роботі значною мірою обумовлювалися також неналежною нормативно-правовою базою [1].

Хоча розвідка і контррозвідка Росії формувалися на власній правовій, організаційній і кадровій основі, це не виключало їх тісного зв'язку з Департаментом поліції. Саме він довгий час ніс тягар майбутніх спецслужб. Певною мірою можна навіть стверджувати, що розвідка і, особливо, контррозвідка стали відгалуженням Департаменту поліції, при цьому несучи в собі як позитивні, так і негативні сторони політичної поліції. Це, на жаль, обумовило й негативне сприйняття їх суспільством [1].

Правовою основою організації та діяльності органів політичного розшуку із забезпечення державної безпеки в цілому та контррозвідувальної діяльності, зокрема, служили, в основному, правові норми державного кримінально-правового, кримінально-процесуального й адміністративно-поліцейського законодавства.

Одним із основних нормативних актів було «Положення про заходи до охорони державного порядку і суспільного спокою», що було введене в 1881 р. як тимчасовий захід і періодично продовжувалося до 1917 року. Документ, поряд із широким трактуванням державної безпеки, містив і окремі положення того, що ми можемо назвати контррозвідувальним режимом [2, с. 71-76].

Особливо слід відмітити чітку правову регламентацію стадій та етапів кримінально-процесуальної діяльності та її підкреслене дистанціювання від агентурно-розшукової діяльності. Зокрема це забезпечувалося структурною відособленістю органів, що здійснювали агентурно-розшукову діяльність (охоронні відділення та контррозвідувальні відділи), дізнання (жандармські управління) і попереднє слідство (слідчі судових органів).

Згідно з нормами права у сфері державної безпеки спецслужби повинні були здійснювати заходи з виявлення та припинення так званих політичних злочинів. Російське законодавство поділяло політичні злочини на три групи:

- 1) злочини проти Величності;
- 2) бунт і зрада;
- 3) злочини проти міжнародного права.

До першої категорії відносились всякого роду посягання на особисті блага і державні права Імператора і членів правлячого Дому [3, с. 4]. Тобто, злочини, спрямовані на порушення порядку державного управління. Що ж до другої категорії, то російське законодавство тривалий час не вирізняло, як окремі види злочинів, державну зраду та шпигунство.

Відповідальність за військове шпигунство, як одну з форм держзради, хоча й була введена в дію законом від 20 квітня 1892 р., однак перелік діянь, ним передбачених, був надзвичайно вузьким. Таким чином, через надто вузьке тлумачення шпигунства унеможливлювалося застосування закону на практиці. Істотно утруднювала справу і відсутність належного визначення такого роду злочинів, про що буде сказано нижче.

Державна зрада охоплювала низку окремих діянь, спільна риса яких полягала в тому, що вони становлять собою посягання на міжнародне становище держави. Уложення про покарання розрізняло три види державної зради: загальну, військову і дипломатичну [3, с. 10].

Загальна зрада полягала в:

- а) передачі всієї або частини території;
- б) зносінах з іноземною державою з метою викликати війну.

Суб'єктом посягання першого виду згідно з п.1 ст. 253 Уложення про покарання може бути будь-яка дієздатна особа, незалежно від того, чи її російське підданство є постійним чи тимчасовим. Умисел і дії обвинуваченого мали бути спрямовані саме на посягання на територіальну цілісність держави. Закон карав і за умисел – «хто замислить...». Утім, юристи роз'яснювали, що карати особу можна вже на стадії готування до злочину, голий же умисел не карається [3, с. 10].

Суб'єктом держзради другого виду, тобто тієї, що стосується зовнішньої безпеки держави, міг бути лише російський підданий. Злочинне діяння повинно було полягати в умисному підбурюванні певного іноземного уряду до війни або інших неприязних дій проти Росії. Звичайні пасивні зносини з іноземною державою без явного підбурювання її до війни зрадою не вважались і каралися за ст. 257 Уложення позбавленням волі на строк від 4 до 8 місяців. Так само і передача іноземному урядові якоїсь таємниці, нехай і умисна, якщо її зроблено не зі спеціальним наміром підбурити його до війни з Росією, розглядалася не як зрада у вузькому розумінні цього слова, і каралася (ст. 256 Уложення про покарання) набагато м'якше – виселенням до Сибіру на поселення згідно з п.1 ст. 20, а не смертною карою, як це передбачала ст. 254 Уложення [3, с. 11].

Військова зрада, співпадаючи за суб'єктом і об'єктом із видом загальної зради, відрізнялася від нього за обстановкою і способами дії. У першому відношенні обов'язково мались на увазі військові дії між Росією та державою, на користь якої здійснено держзраду. Щодо способів, то вони полягають в умисному усуненні перепон для військових операцій іншої держави проти Росії, крім того засоби могли бути найрізноманітнішими: від видачі ворогові планів фортець і зрадницької здачі йому фортець і до переховування іноземних шпигунів (п. 3 с. 203). Ненавмисне, без наміру зашкодити, повідомлення інформації шляхом переписки, також каралося не смертною карою, як за зраду, а ув'язненням у фортеці на строк від 4 до 8 місяців (ст. 258) [3, с. 11].

Суб'єктами **дипломатичної** зради могли бути тільки чиновники дипломатичної служби Росії. Їх підданство ролі не відігравало. Це досить красномовне застереження. Воно свідчить про те, що на державній службі у зовнішньополітичному відомстві мав змогу перебувати іноземець. Об'єктом злочину вважались окремі

права та блага держави, міжнародне представництво якої було ввірене винному. Карався прямий умисел, що полягав у зловживанні повноваженнями на шкоду Росії при укладенні трактату або у викраденні, знищенні чи пошкодженні будь-яких актів чи документів, що мали служити доказами прав Росії на щось, що вимагалось від іноземної держави чи державою від Росії [3, с. 11].

Дипломати були «секретноносцями найвищого гатунку». Отож і за умисні, ворожі дії проти держави були передбачені досить жорсткі санкції. За дипломатичну зраду передбачалася смертна кара з конфіскацією майна.

Варто зауважити, що приділяючи увагу таким видам злочинів, як державна зрада та шпигунство, законодавець залишив поза увагою розголошення відомостей, що становлять державну таємницю. Хоча певні кроки для виправлення становища робилися.

Звід законів Російської імперії забороняв посадовим особам розголошувати державну таємницю під страхом смертної кари або каторги. Уложення про покарання 1885 р. передбачало кару за:

а) відкриття російськими підданими якої-небудь державної таємниці іноземним підданим, навіть не ворожих до Росії держав, а також повідомлення їм планів російських фортець та інших укріплених споруд, гаваней, портів, арсеналів або опублікування цих планів без дозволу уряду. В якості покарання за такого роду злочин передбачалося заслання у віддалені місця Сибіру;

б) повідомлення чиновником державної таємниці іноземним урядам з наміром (те ж покарання), або без наміру – з необережності каралося звільненням зі служби і тюремним ув'язненням у фортецю [4, с. 412-414].

Закон 20 квітня 1892 р. давав повноваження міністру юстиції за погодженням із військовим міністром, представників усіх цивільних відомств за злочини, передбачені ст. 226 Уложення судити військовим судом [5]. За новим Уложенням судочинство в Росії велося до 1912 року. За ст. 111 караною була тільки передача інформації, що відносилась до зовнішньої безпеки держави при певній мірі таємності. Поряд із цим чимало таємних та інших важливих державних документів, у тому числі наказів по військовому відомству, не вважалися таємними, а тому їх передача не була караною.

Хоча європейський досвід і використовувався, Росія не повною мірою врахувала досвід Франції та Німеччини. Відповідальність за військове шпигунство, як одну з форм державної зради, хоча й набрала чинності, однак перелік дій, що підпадав під дію цього закону, був вузьким. Якщо французький закон критикували за якість, то російський за надто вузьке тлумачення шпигунства та, як наслідок, неможливість його застосування на практиці. В австрійській судовій практиці всупереч точному визначенню карного законодавства, характерові переданих іноземному уряду відомостей не надавали жодного значення. Для судового переслідування достатньо

було припущення, що підозрюваний займався шпигунством або отримував листи «із шпигунськими завданнями» [6, с. 50].

Розглянемо перелік дій, що підпадали під дію російського закону. Згідно з Уложенням про покарання «шпигунство – сприяння іноземній державі в зборі інформації або предметів, що стосувались зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил і оборонних споруд, призначених для захисту країни» [4, с. 412-414]. До 1903 р. кримінально караними діяннями були такі:

- заняття шпигунством згідно з наведеним вище визначенням;
- порушення правил оброблення та зберігання таємних документів і предметів. Кримінальна відповідальність у цьому разі наступала тільки при викраденні, втраті та знищенні цих документів або предметів. До того ж вважалося неістотним, чи отримав ворог доступ до інформації, чи ні;
- утримання голубів або організація безпроводового телеграфу в прикордонних районах;
- опублікування у відкритих засобах масової інформації відомостей, що становлять державну таємницю [4, с. 412-414].

Уложення передбачало покарання як за шпигунство, так і за необережне відкриття посадовою особою таємниці щодо безпеки Росії. Шпигунство поділялося на власне шпигунство та приготування до нього. Винним у шпигунстві міг бути визнаний як російський підданий, незалежно від займаної посади, так і іноземний. Об'єктом посягання були плани, малюнки, документи та всі відомості щодо безпеки Росії, передані, розголошені або опубліковані навмисно або з необережності. Якщо винний порушував свої службові обов'язки, чи підписку про нерозголошення, його карали каторжними роботами строком до 8 років. Приготування до шпигунства визначалось як:

- самовільна зйомка або складання малюнка чи описання російського укріплення або місцевості, що його оточує тощо;
- отримання планів, малюнків, документів або їх копій, що зберігаються в таємниці, з метою повідомлення їх не ворожій державі;
- зняття копій з планів, малюнків або документів і збір відомостей або викладення їх у письмовій формі, з метою передачі їх державі, з якою Росія не ворогує;
- проникнення обманним шляхом у російські укріплення або воєнні порти тощо [4, с. 412-414].

Якщо посадова особа через необережність допускала втрату таємних документів, то її карали тюремним ув'язненням [4].

У період правління Миколи II завершила роботу спеціальна комісія, створена ще Олександром III у 1882 році. Очолював її відомий криміналіст і демократ за переконаннями М. С. Таганцев. Складене нею кримінальне уложення вступило в дію в 1903 році. На відміну від попередніх нормативних актів, воно встановлює

вало більш детальний перелік державних злочинів і посилювало покарання за їх здійснення. Чимало видатних представників науки кримінального права на Заході дали високу оцінку новому уложенню. На думку В. В. Пржевальського, це було викликано тим, що «країна варварів» створила проект, що не поступався кращим із тогочасних європейських уложень» [7, с. 103]. Кримінально-правові норми, що передбачали відповідальність за державну зраду, також містили положення про видачу та розголошення державної таємниці. Предмет злочинного посягання залишився незмінним: відомості, що повинні були завідомо зберігатися в таємниці від іноземної держави в інтересах зовнішньої безпеки Росії.

На відміну від Уложення про покарання карні і виправні визначався більш детальний перелік державних злочинів і посилювалося покарання за їх здійснення. Істотно розширювалося й поняття «шпигунство». Було введено розмежування для тих, хто займався шпигунством або розголосив таємні відомості, не маючи до них офіційного допуску, і для тих, кому вони були ввірені по службі або отримані при виконанні службових обов'язків. Для другої категорії передбачалося більш суворе покарання. Було введено смертну кару за вбивство з метою «допомоги і сприяння у шпигунстві». Це єдине із перерахованих діянь у сфері шпигунства, за яке передбачалося покарання у вигляді смертної кари в мирний час. Окремо передбачалося покарання за несанкціоноване зняття копій із таємних документів. Четвертий розділ Уложення повністю присвячувався трактуванню державної зради, що була визначена як посягання на зовнішню безпеку та становище держави серед інших держав [8, с. 566].

У Кримінальному уложенні державній зраді було присвячено цілий розділ (ст. ст. 108-119). Крім раніше передбачених кримінально караних діянь, цей документ встановлював відповідальність за шпигунство (ст. 108), не визначаючи, однак, що під ним розуміється; за зняття копій із секретних документів; за участь в організації, що мала на меті «здійснення державної зради». Щодо захисту державної таємниці то це питання детально розглядалося в ст. 111, яка визначала: «винний в опублікуванні або повідомленні уряду чи агенту іноземної держави, що не знаходиться у стані війни з Росією, плану, малюнка, документа, копії з них або відомостей, які заздалегідь, у зв'язку із зовнішньою безпекою Росії мусили зберігатися в таємниці від іноземної держави, карається каторгою на строк не більше 8 років. Якщо цей план, малюнок, документ, копія з них або відомості були ввірені винному по службі, або якщо він ознайомився з ними згідно зі своїм службовим становищем, або якщо йому оголошено було заборону публікувати або повідомляти таку інформацію, то він карається строковою каторгою» [8, с. 566-567].

Частина друга цієї кримінально-правової статті передбачала спеціальний суб'єкт – особу, якій ці відомості були довірені по службі або якщо вона отримала

їх чи ознайомила з ними за своїм службовим становищем. У такому разі, як і в частині першій, вказувалися конкретні іноземні адресати розголошення таких відомостей, проте покарання передбачалося значно суворіше – каторга на строк від 4 до 15 років [9, с. 278, 303].

Утім, уложення набрало чинності лише частково, окремими розділами. Так, розділ «Про державну зраду» було введено в дію законом від 7 червня 1904 р., а розділ про злочинні діяння по службі – аж у 1906 році. Розділ XXIX «Про розголошення таємниць» так і залишився проектом [10, с. 17]. У новому Кримінальному уложенні містилися ґрунтовніші диспозиції статей про політичні злочини, передбачалася більш сувора за них відповідальність.

Так ст. 108 гласила, що безстроковою каторгою карається той російський підданий, який своїми діями істотно допоміг неприятелю в його військових або інших ворожих діях або здійснив убивство зі зрадницькою метою. Якщо ж зрада полягала в: 1) передачі ворогу, або замаху на передачу військової частини, укріплення, порту чи судна, або усунення спроб їх захисту... 6) шпигунстві – то винний засуджувався до смертної кари. Ці ж покарання передбачалися за злочини проти союзників Росії по зброї [11, с. 71-72].

Строковою каторгою згідно зі ст. 110 карався російський підданий, винний у:

1) підбурюванні іноземного уряду до військових або інших ворожих дій проти Росії, або до припинення з нею військового союзу, чи ухилення від укладання такого союзу;

2) обіцянці перед оголошенням війни іноземному урядові за себе або за інших сприяти його військовим проти Росії діям.

Більш жорстка санкція передбачалась, якщо винний міг за своїм службовим становищем знати стан військових сил Росії або сприяти іноземному урядові на випадок війни з Росією. У цьому разі він засуджувався до безстрокової каторги [11, с. 72].

Вводилася також відповідальність за розголошення державної таємниці. Із пропонуваного XXIX розділу Уложення від 1903 р. залишилась лише ст. 112, яка гласила: «Винний у тому, що без належної згоди зняв план або склав малюнок чи опис російського укріпленого місця або встановлених району чи його еспланади, військового судна чи іншої військової споруди, призначеної для захисту країни, карається тюремним ув'язненням.

Якщо це злочинне діяння вчинене з метою повідомлення плану, малюнка чи опису уряду чи агенту іноземної держави, що не знаходиться у війні з Росією, то винний карається ув'язненням у виправному домі на строк до 3-х років.

Таким же чином і на цих же підставах карався винний:

1) у знятті копії з плану, малюнка, опису чи документа або в збиранні чи письмовому викладенні інформації;

2) в отриманні плану, малюнка, опису, документа чи копії з них, якщо ці діяння здійснені без належної згоди, а самі план, малюнок, опис, документ, копія з них чи відомості мали зберігатись у таємниці від іноземної держави» [11, с. 73].

Для уточнення з'ясування наявності чи відсутності прямого умислу в діях застосовувалась ст. 113, яка вводила відповідальність за проникнення в російські військові споруди, кораблі чи укріплені райони з використанням підроблених документів і хитрощів чи інших особливих методів [11, с. 73].

Для притягання до кримінальної відповідальності достатньо було мати фальшиві документи та намагатися приховати свою національність, підданство, рід знань тощо.

Удосконалювався й підхід до класифікації дипломатичної зради. Стаття 116 Уложения від 1903 р. з цього приводу кримінально караними визначала дії, спрямовані на укладення договору з іноземним урядом завідомо на шкоду Росії, або в дипломатичних з іншими урядами переговорах, що спрямовувалися заздалегідь на шкоду Росії. Покаранням за це визначалася строкова каторга [11, с. 74]. Це ж покарання передбачалося для службовця, винного в повідомленні завідомо неправдивої інформації.

Суб'єктом цього злочину міг бути уповноважений Росії або службова особа в інших державах, який передав таємні відомості або здійснив діяння, спрямовані на шкоду Росії. Державна зрада такого роду на той час не була поширеною, або, точніше кажучи, часто задокументованою. В усякому разі до 1908 р. такі випадки не фіксувалися. У подальшому дипломатична зрада кваліфікувалася як шпигунство [12].

Такого виду злочин, поза сумнівом, пов'язаний із витоком таємної інформації та зберіганням таємних документів. Відповідно законодавець ввів і покарання за пошкодження, приховування, захоплення або підлог документа, що служив доказом на користь тих чи інших переваг Росії в зовнішній політиці [11, с. 74-75].

Нами вже згадувалося про недосконалість визначення терміну «шпигунство». Щодо державної зради, то Кримінальне уложення з одного боку давало загальну формулу цього злочину – «допомога або сприяння російським підданам неприятелю в його військових або ворожих про Росії діях», з іншого – загальне положення про більш важкі види зради («якщо така допомога чи сприяння істотно допомогли неприятелю або були здійснені зі зрадницькою метою»). Було перераховано особливі випадки, за які держзрадник карався строковою каторгою або смертю: видача або замах на передачу ворогові армії або флоту, загону військ, окремої частини або команди або їх командного складу; силовий опір російським збройним силами або напад на них; убивство командувача армією, штабом, загonom військ, окремою частиною або командою; убивство особи, яка виконувала важливі військові доручення або обов'язки; передача будь-кого з цих осіб до рук

ворога; передача відомостей про сухопутні та морські шляхи сполучення, телеграфні повідомлення та телефонні переговори або інші засоби зв'язку різних частин армії; шпигунство [8].

Ці діяння кваліфікувалися як військова зрада і, відповідно до практики, каралися на смерть лише у військовий час. Суб'єктом злочину, згідно зі ст. 119 міг бути не тільки російський підданий, а й іноземець, яки знаходився в Росії, або військово-полонений, злочинні діяння якого могли бути спрямовані проти союзної з Росією по зброї іноземної держави [11].

У поняття «військова зрада входять також інші діяння: вступ російського підданого у війська завідомо ворожі або невибуття з них (ст. 109); обіцянка до початку війни сприяти іноземному уряду у військових діях проти Росії (ст. 110) [11, с. 76]. На якісно новий рівень у тлумаченні військової зради російська юстиція вийшла в 1912 році.

Позитивних змін зазнав також розділ щодо службових злочинів. Відтепер замість трьох статей (453-455), що розглядали різні випадки розголошення таємних відомостей, укладач Уложення 1903 р. передбачив лише одну кримінально-правову норму, яка, щоправда, складалася з кількох частин. Стаття 653 говорить про розголошення відомостей чи документів, а також урядових розпоряджень, «що повинні завідомо зберігатися у таємниці» [7, с. 104]. Як бачимо, мова йде про менш важливі для держави відомості, що підтверджує й санкція: арешт на строк від 1 доби до 6 місяців.

Суб'єктом цього злочину визначався службовець, який отримав відомості по службі або внаслідок зловживання ним службового становища.

Частина друга ст. 653 Уложення вказує на кваліфікуючі обставини: «Якщо розголошене могло завдати значної шкоди...». У цьому разі покарання відповідно зростало: винний підлягав ув'язненню від 2 тижнів до 1 року. «Якщо ж розголошене винним становило таємницю щодо зовнішньої безпеки Росії, то він, якщо не підлягає покаранню за зраду, карається ув'язненням у виправному будинку (від 1,5 до 6 років) або у фортеці (від 2 тижнів до 6 років)» [8].

Ці положення перегукуються з чинним кримінальним законодавством України, яке передбачає відповідальність за розголошення державної таємниці, якщо не зважати на характер санкцій, зумовлений особливостями історичного періоду.

У розділі XXXVII Уложення 1903 р., крім того, вперше з'являється норма, що встановлює кримінальну відповідальність службовців за «допущення, внаслідок недбалості або невиконання встановлених правил, викрадення, знищення або втрати плану, малюнка чи документа, що повинні були завідомо, в інтересах зовнішньої безпеки Росії, зберігатися в таємниці від іноземної держави, або відкриття з необережності такої таємниці (ст. 654)». За ці діяння винний підлягав ув'язненню на строк не менше 3-х місяців [10, с. 19].

Окремо передбачалося покарання за зняття копій із таємних документів. Для Росії того часу це було актуальним, оскільки значна частина унтер-офіцерів і писарів за сприятливих умов були готові торгувати копіями з таємних документів, та й режим секретності знаходився не на належному рівні.

Кримінальне уложення 1903 р. змінило спосіб кваліфікації інформації, зокрема державних і військових таємниць, що не підлягають розголошенню. У якості кваліфікуючих ознак було закріплено службове становище винного, що забезпечувало доступ до таємниць, або ознайомлення із заборонаю оголошувати ті чи інші відомості. Таким чином, на відміну від більш ранніх правових актів, що прямо встановлювали список таємниць, Уложення 1903 р. давало можливість посадовим особам Російської імперії самим визначати межі таємниць підзаконними актами. Однак заборона поширювалася лише на держслужбовців, які могли знайомитися з цими відомостями відповідно до свого службового становища. Така система охорони державних і військових таємниць не забезпечувала необхідного рівня безпеки держави й армії. Це повною мірою проявилось в роки російсько-японської війни, коли таємна інформація публікувалась у пресі.

Караною стала й участь в організації, що мала на меті «вчинення державної зради». Таким чином, було зроблено спробу притягнути на лаву підсудних не лише безпосередніх виконавців шпигунства, а й кур'єрів, господарів конспіративних квартир, резидентів, вербувальників тощо. Особа, яка брала участь у злочинній групі, що була організованою для вчинення державної зради, каралася безстроковим засланням на поселення (ст. 118). Утім, державна зрада включала перелік діянь, характерних здебільшого для військового часу, тоді як у мирний час злочини з тотожним складом (шпигунство в тому числі) каралися каторжними роботами, а головне – не визнавалися державною зрадою [9, с. 304].

Однією з особливостей нормативно-правової бази початку ХХ ст. була відсутність детального переліку відомостей, що становлять державну таємницю. Ми можемо лише виділити окремі групи відомостей, що мали гриф «Ті, які повинні зберігатися в таємниці»:

- плани, креслення, малюнки або макети російських укріпрайонів, фортець та інших фортифікаційних споруд;
- технічні дані про військові кораблі;
- відомості про зміст мобілізаційних планів і розташування військ на випадок війни.

Водночас шпигунство ставало масовим, систематичним, вдосконалювалися способи збору інформації. Іноземні розвідки почали цікавитися не лише відомостями, що офіційно становили військову таємницю, а й усіма матеріалами щодо збройних сил Росії, у тому числі опублікованими в пресі. Розвідувальні служби отримуючи від агентури всі матеріали, навіть нетаємну інформацію, об-

робляли їх і шляхом аналізу отримували важливі відомості про обороноздатність імперії.

Отож, виникла проблема щодо нової кваліфікації шпигунства. Між тим Кримінальне уложення 1903 р. збір відкритої інформації не вважало злочином. Головний військовий суд зазначав, що навіть передача іноземним агентам наказів по військовому відомству не є кримінально караним діянням. Відповідно суди змушені були виносити виправдувальні вироки. Часто шпигуна не можна було притягнути до відповідальності, якщо серед вилучених у нього матеріалів не знаходилося таких, що «завідомо для нього повинні були зберігатись у таємниці». Наступним безглуздом було те, що карався винний у зборі таємної інформації для передачі іноземній державі, однак сам факт передачі був караним лише в тому разі, якщо в суді можна було довести, що винний знав про секрети і характер документів, про необхідність їх збереження в таємниці від іноземців.

Тому відчувалася нагальна потреба у вдосконаленні існуючого законодавства. У 1911 р. Військове міністерство спільно з Міністерством юстиції приступили до перегляду чинного законодавства у сфері протидії іноземним розвідкам.

Розвідувальним відділенням Варшавського військового округу, у сферу діяльності якого входили окремі райони Північно-Західної України і де проводилася найбільш інтенсивна боротьба зі шпигунством, за період з 1901 по 1911 рр. була викрита і припинена діяльність 150 іноземних шпигунів. До суду ж вдалося довести тільки 17 справ, за якими до відповідальності притягнули 33 особи, чотирьох із яких виправдали [13].

Доки не було введено в дію нові закони, контррозвідники керувалися у своїй діяльності підзаконними актами. Наказом військового міністра в червні 1911 р. було запроваджено Інструкцію начальникам контррозвідувальних відділень, яка досить детально регламентувала організацію боротьби зі шпигунством та іншими видами діяльності іноземних держав у Росії, що загрожували безпеці імперії [9].

Зокрема, документ містив: перелік відомостей з оборонних питань, що підлягали захисту; порядок організації агентурної роботи в іноземних представництвах у Росії, а також у штабах, установах, органах управління та забезпечення російської армії; перелік осіб з іноземців і громадян Росії, яких було віднесено до оперативного середовища.

До інших видів діяльності іноземних держав у Росії, що загрожували зовнішній безпеці імперії, інструкцією було віднесено таке:

- 1) готування збройного повстання;
- 2) готування збройних формувань із національних меншин, які проживають у прикордонних районах;
- 3) готування до пошкодження та виведення з ладу залізничних мостів, тунелів,

станційних і портових споруд, станцій, телеграфу та інших об'єктів у прикордонних районах;

4) збір серед іногородців і неблагонадійного населення грошей на військові цілі;

5) готування страйків на заводах, де виготовляються предмети сухопутного та морського спорядження;

6) готування до пошкодження механізмів та обладнання на зазначених заводах, а також суднах військового та комерційного флотів;

7) створення й утримання приватними особами без належного дозволу станцій поштових голубів, радіотелеграфного і телефонного зв'язку [14, с. 8-9].

Отже, Інструкція досить вичерпно визначала основні напрями діяльності військової контррозвідки того часу. При цьому всі заходи останньої мали таємний характер, а право проведення будь-яких слідчих чи судових дій контррозвідувальним відділенням не надавалося.

Військовий міністр Сухомлинов і Міністр юстиції І. Г. Щегловитов 3 березня 1912 р. підготували «Пояснювальну записку до проекту про зміни діючих законів про державну зраду шляхом шпигунства», у якій виклали невідповідність правових норм вимогам часу. Було зроблено цілком обґрунтований висновок про те, що шпигуни збирають і передають інформацію, на основі якої отримуються таємні відомості, і навіть з правової точки зору в їх діях був свідомий умисел. Зазначалося, що раніше намагалися отримати політичну інформацію, а тепер – військову [15, с. 6-7]. На підставі вказаної записки почав формуватися перелік таємної інформації, а поняття «державна таємниця» фактично було зведене до поняття «військова таємниця».

Звичайно, варто зважати й на повідомлення осіб, які не мають жодного стосунку до державної або військової таємниці. Фахівці дійшли висновку, що певну інформацію можуть зібрати й приватні особи без використання методів спецслужб, за які російське законодавство передбачало відповідальність. Наприклад, німецький і австро-угорський уряди платили досить непогані гроші (300-400 крб. на місяць) лише за регулярну передачу чуток із певного кола. З точки зору об'єктивної логіки такий кореспондент є безумовним шпигуном, однак до кримінальної відповідальності притягнути його було неможливо. Російський юрист О. С. Резанов з цього приводу зазначив, що «відомий листопадовий наказ по військовому відомству служить красномовним доказом висловленому» [6, с. 7].

У російському кримінально-процесуальному праві питання про значення повідомлених іноземній державі відомостей, а також можливість настання негативних наслідків вирішувалося судом на підставі експертного висновку Головного управління Генерального штабу. При цьому в обвинувальний акт включався лише експертний висновок. Тим не менше неодноразово зустрічались обвинувальні акти в справах про державну зраду, у яких містилася детальна мотивація військових

експертів щодо характеру відомостей і їх значення для державної безпеки. Уже сучасники вважали це неприпустимим, оскільки таким чином судові інстанції здійснювали розголошення держтаємниці.

Були і більш кричущі випадки. У 1910 р. на процесі колишнього військовослужбовця Хана головний військовий суд висловив думку, що «передача агентам іноземної держави всіх узагалі наказів по військовому відомству не підлягає покаранню», мотивуючи це тим, що в цих наказах містяться відомості, якими керуються у своїй діяльності всі чини військової частини, тому такі документи не можуть бути таємними [6, с. 57].

Така думка викликала справедливу критику у практиків, які зазначили, що загальнотеоретичні міркування є відірваними від життя. Ці накази також містять певну частку таємної інформації. Наприклад, дані про приховану мобілізацію є цілком таємними, однак їх можна отримати на основі аналізу наказів по військовій частині.

Рішення військового суду було локалізоване роз'ясненням Сенату, який зазначив, що збір відомостей про кількість військ і назви військових частин у будь-якому пункті для передачі іноземній державі є кримінально карним діянням [6, с. 59].

Зрештою, державні органи Росії дійшли висновку, що чинне законодавство дає можливість боротися не з самим шпигунством, а лише з його окремими проявами. Знадобилася тривала процедура погоджень і уточнень, аж доки влітку 1912 р. було прийнято поправки до чинного законодавства, що спростили формулювання відповідних законів, і набрав чинності найпрогресивніший у Європі того часу законодавчий акт, спрямований на правове забезпечення захисту державної таємниці та протидії іноземному шпигунству. Закон від 5 липня 1912 р. «Про зміну діючих законів про державну зраду шляхом шпигунства у мирний час» значно розширив поняття «державна зрада» шляхом шпигунства, змінивши, з одного боку, виклад окремих статей Кримінального уложення, а з іншого – вводячи в дію ряд каральних санкцій за окремі види шпигунства, що до того не вважалися кримінально караними. Згідно з новим законом шпигунство тепер розглядалось як самостійний злочин, а не один із видів державної зради, охоплюючи не тільки сам процес шпигунства і пособництво йому, а й розголошення таємних відомостей. Нарешті, як за самостійний злочин, почали переслідуватися початкові стадії держзради: вступ у домовленість з іноземним урядом або його агентом і організація груп з метою здійснення державної зради. Таким чином законодавець досягнув майже сучасного формулювання – злочин вважається завершеним з моменту початку його здійснення.

Внаслідок, з одного боку, було вдосконалено диспозиції правових норм про відповідальність за посягання на таємні відомості. Цей закон не просто ліквідував відсталість російського законодавства у сфері боротьби з іноземним шпигунством,

а й давав серйозну зброю судовим і контррозвідувальним органам у боротьбі зі шпигунством. З його прийняттям цей вид протиправної діяльності став вважатися найтяжчим видом державної зради, а покарання за ці діяння збільшилося з 8 до 15 років каторжних робіт.

Закон 1912 р. змінив окремі статті Уложення та ввів нові санкції за низку діянь, які до того не були кримінально караними. Карались як самостійний злочин і його початкові стадії. Було також дано більш широке тлумачення шпигунства. Під ним розумілося сприяння іноземній державі в зборі відомостей або предметів, що стосувалися зовнішньої безпеки Росії або її збройних сил і споруд, призначених для захисту країни. Таким чином, караним стало повідомлення іноземній державі всіх відомостей з питань оборони. Повідомлення ж або опублікування в інтересах іноземної держави таємної інформації є важким видом державного злочину, що карався 15 роками каторжних робіт (замість 8 за попереднім законом).

Для відповідальності тепер вважалось не обов'язковим, щоб винний знав, що передані ним відомості становлять державну таємницю. Достатнім було, щоб він допускав цю можливість. Тобто прямий умисел став не обов'язковим.

Під дію зазначеної статі підпадало, по-перше, повідомлення усякого роду не-таємної інформації щодо військової справи в найбільш широкому розумінні цього слова, по-друге, надання найрізноманітніших послуг, яких потребують шпигуни в роботі, а також приховування слідів вчиненого. Визначаючи сприяння шпигунству як самостійний злочин, новий закон заповнював істотну прогалину в чинному законодавстві.

Найважчий вид зради передбачався ст. 111-1 Уложення, згідно з якою караною вважалася публікація, повідомлення або передача іншій особі в інтересах іноземної держави, перерахованих у ній таємних відомостей [8].

На думку відомого військового юриста О. С. Резанова, згідно з буквальним тлумаченням закону для відповідальності за цією статтею не потрібно було наявності домовленості з урядом або агентом іноземної держави. Достатньо, якщо винний своїми вчинками хотів нанести шкоду зовнішній безпеці Росії або припустив таку можливість. Така постановка питання повністю відповідала важливості тих таємниць, що захищалися вказаною статтею [16, с. 17]. Вважаємо за доцільне процитувати окремі його міркування: «Повна заборона для засобів масової інформації піднімати питання державної оборони не тільки неможлива, а й шкідлива для державних інтересів... Істинна суть обговорення тих чи інших військових питань буде видна по характеру написаного. Найкращий же захист державних і військових таємниць полягає у службовій коректності посадових осіб, оскільки без їх балакучості всі газетні та журнальні повідомлення... втрачають значну частину своєї цінності» [16, с. 17-18].

З положень нового закону стосовно діянь, близьких до шпигунства, варто від-

мітити заборону без належного дозволу облаштовувати безпроводний телеграф; утримувати в прикордонних військових округах поштових голубів і здійснювати польоти на літальних апаратах над районами, що мають значення для державної безпеки [8].

З метою полегшення розкриття протиправних діянь суд отримав право пом'якшувати покарання або зовсім від нього звільняти того учасника злочинної організації, який заздалегідь повідомив про неї, перед виявленням правоохоронними органами [8].

У воєнний час таємна інформація захищалася більш значними санкціями. Міністр внутрішніх справ також отримав право забороняти на певний час публікацію певних відомостей щодо державної безпеки.

Було зроблено також спробу укладання переліку таємних відомостей. У ст. 111 Закону з цього приводу йшлося: «Винний в опублікуванні, повідомленні чи передачі іншій особі в інтересах іноземної держави, без належних повноважень предметів, що повинні були перебувати в таємниці і які стосуються зовнішньої безпеки Росії або її збройних сил чи споруд, призначених для військової оборони країни, плану, креслення, малюнка чи іншого зображення або опису російського укріпленого місця, району або його еспланади, військового корабля або іншої споруди, призначеної для військової оборони країни, або документа, що стосується мобілізації чи будь-яких розпоряджень на випадок війни...» [16, с. 27]

Крім цього було введено нове визначення відомостей, що становили державну таємницю у військовій сфері: «Це відомості або предмети, що стосуються зовнішньої безпеки Росії або її збройних сил, призначених для військової оборони країни».

Таким чином було максимально уточнено визначення предмету злочинного посягання: «1) відомості чи предмети, що стосуються зовнішньої безпеки Росії або її збройних сил чи споруд, призначених для військової оборони країни, які повинні зберігатися у таємниці; 2) план, креслення, малюнок або інше зображення чи опис російського укріпленого місця, встановлених району або еспланади такого, військового судна або іншої споруди, призначеної для військової оборони країни, чи документ, котрий стосується мобілізації і взагалі розпоряджень на випадок війни».

Опублікування ж воєнних таємниць є караним лише в тих випадках, коли винний діяв в інтересах іноземної держави. Однак і тут для відповідальності не обов'язковою є наявність угоди, мотиви вчинку винного до уваги не беруться [6, с. 29].

Серед російських підданих законодавцем передбачався спеціальний суб'єкт – особа, якій секретні відомості чи предмети були ввірені по службі або вона могла отримати до них доступ, користуючись своїм службовим становищем. За вчинені

шпигунські діяння покарання для таких осіб передбачалося дещо суворіше, ніж для тих, хто не мав доступу до державних таємниць.

Крім того, закон 1912 р. встановив кримінально-правову заборону продажу чи оголошення за кордон таємних винаходів чи вдосконалень, що стосувалися військової оборони країни, а також опублікування або повідомлення будь-якій іншій особі таких відомостей під страхом покарання каторгою на строк до 8 років.

Розглянемо, які дії, крім перерахованих в уложенні 1903 р., підпадали під визначення шпигунства згідно із законом 1912 року. Це перш за все опублікування повідомлення або передача іншій особі в інтересах іноземних держав відомостей, що становлять державну таємницю. При цьому сам факт передачі не відіграв визначальної ролі. Достатньо було й спроби. Наступним визначалось передача третім особам опису винаходу або патенту у сфері оборони зовнішньої безпеки Росії. Згідно з установленим відчуженням привілеїв на винаходи або вдосконалення, що стосуються військової оборони держави або збройних сил, закон карав продаж або оголошення іноземній державі відповідних винаходів, а також публікацію, повідомлення або передачу таємниці.

Збір, отримання та розголошення військових таємниць каралися незалежно від мотивів. Головним фактором визначення покарання була кінцева мета – передача іноземній державі чи ні. В першому випадку санкція зростала. За здійснення всіх вищевказаних злочинів під час війни, але не на користь ворога, а також за їх здійснення посадовими особами санкція також зростала [6, с. 30-31].

Як ми вже згадували, караними стали і різні види сприяння шпигунству, які по суті можуть вважатися його початковими стадіями. Зокрема такі як: підшукування або надання конспіративних квартир, таємне переміщення через кордон шпигунської кореспонденції та переведення шпигунів. У всіх прикордонних округах було введено заборону на отримання поштових голубів, без відповідного дозволу військових, і по всій імперії на володіння безпроводним телеграфом.

Збір відомостей, що містять державну таємницю без наміру передати іноземним агентам або представнику іноземного уряду таку інформацію, також був карним, і, звичайно, каралася спроба здійснити політ над фортифікаційними спорудами або закритими районами. Такого роду санкція вводилася, зважаючи на останні досягнення науки і техніки, що використовувалися з розвідувальною метою. У разі здійснення заходів, спрямованих на протидію, вид літального апарату (керований чи ні) до уваги не брався [8].

Прийняття закону 1912 р. було спробою виправити ситуацію, коли в Росії протягом декількох років активно створювалася оперативна база розвідувальної мережі країн як німецької коаліції, так і своїх же союзників. Згідно з інформацією, наявною і в Генеральному штабі, і в Департаменті поліції, «шпигунство отримало небувалий раніше розвиток і на даний час уже не має, як раніше, випадкового ха-

рактеру, а перетворилося на систематичне і стале, охоплюючи збирання найрізноманітніших відомостей про збройні сили сусідніх держав...» [17, с. 101-102]

Однак судова практика продемонструвала, що поняття «державна зрада» залишилося дещо обмеженим. Низка формулювань були надто розмитими, що створювало сприятливий ґрунт для зловживань. Утім, завдяки подвійному контролю з боку військових і жандармів, арешти були відносно нечисленними та більшість із них були повністю обґрунтованими [18].

Справедливості ради мусимо відзначити, що для Росії нехарактерною була та хвиля шпигуноманії, що характеризувала довоєнну контррозвідувальну діяльність інших європейських держав. За підрахунками сучасного вченого М. Грекова, станом на 1 січня 1914 р. контррозвідувальні відділення, що діяли на території України (Київський і Одеський військові округи) зареєстрували 243 агенти Австро-Угорщини і 42 німецькі (усього по Росії відповідно 353 і 238), 5 – Японії, 6 – Туреччини, під наглядом знаходилися 2 британські шпигуни і 16 румунських. Це, звичайно, приблизні дані, оскільки окремі українські землі також входили у сферу компетенції Варшавського військового округу. З них протягом 1911-1913 рр. у Київському окрузі було заарештовано 26 осіб, а в Одеському – 14 [13].

З 1911 по 1914 рр. судами Київського й Одеського військових округів було засуджено всього 2 обвинувачених у шпигунстві. Обидва працювали на Австро-Угорщину. Усього по імперії було засуджено 31 особу [13]. Усього в Росії в цей час було зафіксовано агентурну діяльність 9 держав, однак справи лише на причетних до розвідок 4 держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Афганістан, Японія) було передано до суду.

Для порівняння – у Німеччині та Австро-Угорщині протягом 1911-1913 рр. було заарештовано 686 осіб і засуджено 56 осіб. Про розмах діяльності спецслужби Австро-Угорщини можна судити за спогадами Макса Ронге, який писав, що в 1913 р. його підлеглі розслідували 8 тис. фактів шпигунства [19, с. 49].

Безумовно, і в Росії арештів могло бути більше, якби не специфіка російського законодавства, що позбавляла військову контррозвідку в мирний час процесуальних прав. Як наслідок, з одного боку це обмежувало сваволю спецслужб, з іншого – ставило успіх контррозвідувальних операцій у залежність від точки зору випадкових людей. У жандармських офіцерів часто не знаходилося часу для серйозного вивчення наданих матеріалів. Іноземні держави активно запроваджували в практику нові методи ведення розвідки, не передбачені російським законодавством, що дало змогу кільком заарештованим уникнути суворої відповідальності.

Однак головна причина полягала не в цьому. Новий закон виявився настільки радикальним, що його буквальне виконання унеможливлювалося невідповідністю нормам міжнародного права та надто довільним трактуванням відповідними органами. Військові у зручному для себе розумінні тлумачили законодавство, що

спричиняло ескалацію конфліктів з МЗС і ускладнювало відносини з іншими державами. Важко було також вирішити питання стосовно іноземних офіцерів, які відповідно до прийнятих правил, офіційно повідомивши владу, приїжджали в Росію з метою ознайомлення зі станом її армії [13].

Зрештою і військові відомства, і МВС, і Міністерство юстиції змушені були спеціальними циркулярами звужувати застосування закону на практиці. Перш за все надто суворо карати розвідників було недоцільно, зважаючи на перебування й російських розвідників за кордоном, що викликало роздратування іноземної влади. У лютому 1908 р. Департамент поліції спеціально попереджував Генштаб про надто безцеремонну розвідку чинів прикордонної охорони у Пруссії [13].

Для прикладу, 18-19 листопада 1912 р. у Варшавській судовій палаті заслуховувалась справа прусського лейтенанта Т. Дамма за звинуваченням у тому, що, приїхавши в Росію, він проводив рекогносцирування і збирав відомості про бойову готовність російської армії шляхом опитування. Його захисник Ауберт наполягав на тому, що вказані відомості є загальновідомими. Однак суд ці дії кваліфікував як військово-статистичну розвідку. Засудженого помилували після оголошення вироку. Відразу ж німецький кайзер, на знак подяки помилував його російського колегу капітана Костевича. У тому ж році також здійснювалися обміни і з Австро-Угорщиною (обер-лейтенант Р. Валлох і підполковник Яцевич) [13].

Істотно ускладнював справу той факт, що навіть юристи плутались у кваліфікації злочину та притягували до відповідальності за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю тих осіб, у діях яких були яскраво виражені ознаки державної зради. Так у квітні 1912 р. за ст. 1035 Статуту Кримінального судочинства було притягнуто до відповідальності колишнього службовця розвідувального відділення КВО С. Постникова. Подальші каральні санкції свідчать про недосконалість російського законодавства. Так начальник штабу округу М. Алексєєв, зазначаючи, що необхідно вжити всіх заходів, щоб не допустити витоку інформації про існування в Росії контррозвідки, просив вжити стосовно зрадника адміністративних заходів. Тобто навіть цей талановитий штабіст не допускав думки про кримінальне переслідування. Утім жандарми здійснили арешт. Дивує, наскільки швидко було проведено дізнання. Заарештували злочинця наприкінці березня, а справу закінчили вже 10 квітня. Це при тому, що «дуті» справи тягнулися місяцями. Після завершення дізнання Постникова вислали в Кременчук [20, а. 2-8].

Усі ці проблеми здебільшого були пов'язані з відсутністю єдиного правового поля захисту державної таємниці в Російській імперії.

Однією з причин такого ставлення можемо назвати відсутність чіткого переліку питань, які необхідно зберігати в таємниці. Більше того, у Росії не було загального переліку відомостей, що становлять державну таємницю. Кожен влас-

ник таємної інформації: уряд, МЗС, військове міністерство, Департамент поліції на власний розсуд визначили перелік відомостей, що відносяться до державних секретів, а службовці зобов'язувались: «Усяку довірену таємницю, що стосується служби й користі Імператорської Величності, кожна особа, що перебуває на службі, зобов'язана зберігати свято й непорушно і нікому не повідомляти, кому про те відати не слід і кому не дозволено буде повідомляти» [21, ст. 716].

Характерною ілюстрацією може бути справа сенатора Лопухіна, який видав революціонерам агента Азефа. З сучасної точки зору це була видача інформації, що містить державну таємницю. Детально проаналізувавши розмову Курлова та Столипіна, сучасний дослідник В. Джанібекян прийшов до висновку, що під дію жодної статті Кримінального уложення вчинок Лопухіна не підпадав. У повній розгубленості перебували й судді. Спочатку передбачалось якнайсуворіше покарати злочинця як за адміністративне правопорушення [22, ст. 154]. Утім Лопухіна все ж засудили до кримінального покарання, але за повелінням царя.

У принципі існує чимало відомостей, які зберігати в таємниці в самій державі не є можливим. Однак це зовсім не свідчить про те, що вони можуть безперешкодно потрапляти за кордон. Отож назріла потреба у визначенні поняття «таємниця». У Росії найбільш важливі з військової точки зору дані позначались як «ті, що повинні зберігатися в таємниці». До цієї категорії відносилися: «план, креслення, малюнок або інше зображення або опис російського украпленого місця, укріпрайону або його еспланади, військового корабля, будь якої іншої споруди, призначеної для військової оборони країни, документ, що стосується мобілізації, та будь-яке розпорядження на випадок війни» [6, с. 49].

Термін звичайно недосконалий через надто загальні вислови, обов'язковість прямого умислу для санкції і те, що оцінка характеру відомостей залежить від того, чи оголошуються відомості в самій державі, чи передаються іноземному урядові. На той час сила і могутність держави оцінювалися, виходячи з їх можливості вести і вигравати війни. Це набуло такого значення, що більшість дослідників оцінювали майже всі інші показники відповідної країни, такі як чисельність населення, географічне положення, топографія, природні ресурси, рівень економічного розвитку, політична організація тощо виключно з точки зору імовірного внеску в успішне ведення війни.

З цією ж метою 1911 р. військовим відомством було видано «Положення про листування і діловодство у військовому відомстві», яке, зокрема, регламентувало обмін телеграфними повідомленнями, встановлювало чітке значення написів, що обмежували доступ до документів із грифом «таємно», «не підлягає оголошенню», «терміново» тощо. Положення встановлювало також порядок застосування друкарських машинок для виготовлення документів, гектографів для копіювання та інших технічних пристроїв [23, с. 39-40].

У самих спецслужбах можемо виділити 4 види документів, що мали категорію «цілком таємно»:

1) «агентурні записки», які складались оперативним співробітником або самим агентом;

2) «записки», що складались в охоронних відділеннях для Департаменту поліції на підставі низки «агентурних записок» і були зведенням з якій-небудь теми;

3) «циркуляри» Департаменту поліції, що вироблялись на основі вищезгаданих матеріалів і розсилались на місця;

4) «огляди», що писались в Департаменті поліції на підставі оперативних матеріалів і аналізу революційної літератури. Будучи вищою формою роботи Департаменту поліції, «огляди» в деякому відношенні були не лише розшуковими, а й аналітичними документами, окремі з яких претендували й на науковість [24, с. 10].

Відповідно цілком таємною вважалась інформація про службову діяльність, окремі сторони приватного життя та всі без виключення переміщення осіб Правлячого дому. Керуючись тими ж нормами, подібні обмеження було введено на керівників вищих органів влади та управління. Уся інформація такого роду перед обнародуванням у обов'язковому порядку погоджувалася з Міністерством Двору, про що йтиметься нижче.

У службовому листуванні використовувались такі грифи: «циркулярно», «*доверительно*», «конфіденційно», «таємно», «цілком таємно». Використовувались й комбінації. Наприклад, «циркулярно, цілком таємно». Термін «циркулярно» не передбачав обмежень, лише вказував на офіційний і службовий характер листування.

Спільними зусиллями фахівців Військового міністерства та Департаменту поліції було підготовлено тлумачення поняття «військове шпигунство» («військова розвідка»), яке охоплювало й поняття «державна таємниця», тобто інформація, що потребує захисту від шпигунів. На думку контррозвідників, кримінально караним повинен бути збір усякого роду відомостей про збройні сили, укріплені пункти держави, а також райони, що мають військове значення, географічних, топографічних і статистичних даних про країну та шляхи сполучення.

До відомостей такого роду повинні бути віднесені:

а) склад, організація, дислокація, озброєння, комплектування збройних сил (сухопутних і морських), навчання сухопутних військ і флоту, внутрішній побут, командний склад і настрої в армії та на флоті;

б) відомості про армійські та морські установи, заклади, склади та магазини (портові, інтендантські, артилерійські, мінні, інженерні, санітарні тощо);

в) відомості про фортеці, укріплені пункти та бази флоту;

г) хід мобілізації та зосередження військ і флоту після оголошення війни;

д) накази і звіти про проведені маневри, стрільби та навчання сухопутних військ

і флоту (у останньому, особливо, навчальних загонів), статути, інструкції та розпорядження щодо різноманітних аспектів бойової підготовки армії та флоту;

е) військово-географічні, топографічні та статистичні відомості про прикордонні місцевості (як сухопутні, так і морські), зважаючи на їх стратегічне значення, особливо ж про знаходження, властивості та прохідність місцевих природних перешкод і можливі місця висадки, як і про прилеглі до укріплених районів місцевості; відомості про властивості та прохідність прилеглих до вітчизняних берегів морських, річкових і озерних водних просторів з усіма затоками, бухтами, пристанями, гаванями, рейдами та іншими місцями, придатними для стоянки та прибуття військових і комерційних кораблів;

є) дані про ґрунтові шляхи сполучення в цих місцевостях, особливо про мережу шосейних доріг, природні перешкоди, що на них знаходяться, та перевізні засоби;

ж) відомості про залізниці, їх вузлові пункти і особливо про важливі залізничні споруди, псування яких може істотно вплинути на рух по них (мости, тунелі, труби, насипи, водокачки, гаті тощо) та інформація щодо устаткування залізниць, яке впливає на їх пропускну спроможність (водопостачання, склади палива, кількість доріг, запаси устаткування станцій, майстерні, платформи, навантажувальні та розвантажувальні засоби, сигналізація, пакгаузи тощо), склади переносних залізниць;

з) телеграфні та телефонні повідомлення; прибережні й острівні спостережні пункти морського відомства та прикордонної варті; голубино-поштові й радіотелеграфні станції;

й) військове повітроплавання;

к) дані, що характеризують командний склад військового та морського відомств [17, с. 85-87].

Зважаючи на зростаючу загрозу військового зіткнення і той факт, що нарешті з'явився закон про відповідальність за державну зраду, у грудні 1912 р. МВС було складено перелік відомостей, заборонених до друку. Фактично, це був перший у ХХ ст. Звід відомостей, що становлять державну таємницю. Діяв він протягом одного року з часу публікації. До цього переліку входила інформація про:

1) боєготовність армії та флоту;

2) хід ремонтних робіт на кораблях, озброєння і тактико-технічні характеристики як тих, що будуються, так і запланованих;

3) кількість боєприпасів у військах, укріплених пунктах, фортах і військових кораблях, стан недоторканих запасів армії та флоту, відомості про збільшення обсягу робіт на заводах із виготовлення замовлень військового відомства;

4) нинішній стан і призначення фортець, укріплень, військових портів і опорних пунктів (баз), про роботи в них; розширення укріплених і опорних пунктів, проектування нових і ліквідація існуючих;

5) бойове маневрування і стрільби на флоті;
6) здійснення перевірочних і навчальних мобілізацій військових і флотських частин;

7) припинення звільнення військових чинів у відпустку, виклик із відпусток, запасу, затримка у звільнення в запас, рух військ до кордону, про маневри та військові збори біля кордонів, фрахтовку і зосередження комерційних кораблів у портах;

8) військові та воєнно-морські заходи Росії за кордоном [25, а. 160-160 зв.].

Отож, як і раніше, поняття «державна таємниця» зводилося лише до військової складової. Утім в умовах загрози війни це було зрозумілим, хоча з військової точки зору цей перелік був недосконалим і не охоплював низку вкрай важливих для безпеки держави відомостей.

Винні в порушенні приписів притягувалися до відповідальності згідно з п. 5 ст. 1034 Уложения про покарання. Разом із тим притягати винних до відповідальності можна були лише після приходу відповідного номера «Сенатських відомостей» у місцевість, де було вчинено правопорушення.

Зважаючи на недосконалість вказаного переліку та закінчення терміну чинності, у січні 1914 р. було введено в дію новий його варіант. До нього входили відомості про:

- 1) очікувані та введені зміни в озброєні армії та флоту;
- 2) формування нових військових частин і установ армії та флоту, зміни в чисельності існуючих;
- 3) озброєння тих, що будуються, і запланованих бойових кораблів;
- 4) ремонтні роботи на кораблях флоту, що тимчасово порушують їх боєготовність;
- 5) кількість боєприпасів та інших запасів, призначених для потреб військового часу у військах, укріплених пунктах, портах і на військових кораблях;
- 6) сучасний бойовий стан і значення для військового часу фортець, укріплень, військових портів і опорних пунктів (баз), роботи з посилення їх боєготовності, пропозиції щодо створення нових і розширення або скорочення існуючих;
- 7) бойове маневрування та стрільби на флоті;
- 8) здійснення та результат перевірочних і навчальних мобілізацій військових і флотських частин;
- 9) хід маневрів і військових зборів у прикордонних губерніях і областях;
- 10) припинення звільнення військових чинів у відпустку, виклик із відпусток, запасу, затримка у звільнення в запас, рух військ до кордону, про маневри та військові збори біля кордонів, фрахтування і зосередження комерційних кораблів у портах [25, а. 179-180].

Таким чином, ми бачимо, що незмінними залишилися лише три пункти першо-

го переліку. У варіанті 1914 р. це пп. 7, 8 і 10. Однак, стосовно п. 8 уточнювалося, що таємною є не тільки інформація про хід навчань, а й про їх результат.

Справжня нормотворча лихоманка в цьому питанні припадає на переддень Першої світової війни. Так, 12 липня 1914 р. вже був опублікований один перелік, а 20 липня, за шість днів до оголошення Височайшого маніфесту про початок військових дій між Росією та Австро-Угорщиною – інший. Їх публікація мала на меті не допустити поширення відомостей, що стосуються оборонних питань у період «політичних ускладнень».

Зазначений законопроект було підготовлено на підставі закону 1912 р. «Про державну зраду» і вводився відповідно до Височайшого указу Урядового Сенату. Тобто питання схоронності державної таємниці стало предметом уваги найвищих осіб держави. Згідно з ним вводились 25 позицій видів інформації, яку можна класифікувати як таку, що містить державну таємницю. Отож, закритою вважалась інформація про:

1) облаштування, склад і чисельність будь-яких частин сухопутних і морських сил, а також установ військового та морського відомств; зміни в облаштуванні, складі та чисельності цих частин і установ;

2) особистий і командний склад військових частин і установ військового та морського відомств;

3) озброєння, спорядження, обмундирування, продовольче постачання, санстан, усякого роду технічні засоби та бойові якості армії та флоту; бойові та морські якості тих, що будуються, і запланованих військових кораблів;

4) призначення, сучасний стан, озброєння, спорядження та постачання фортець, укріплень, морських баз і військових портів; проектування нових і скасування існуючих, чисельність і склад їх гарнізонів;

5) місця розташування та пересування частин і установ, вказаних у п. 1, а також установ добровільної санітарної допомоги;

6) здійснення будь-якого роду робіт у фортецях, морських базах, військових фортах, на кораблях флоту, на заводах із виготовлення замовлень військового та морського відомств; підготовку позицій;

7) бойову готовність армії та флоту;

8) відомості, що вказують на початок мобілізації певних частин і установ, вказаних у п. 1; хід мобілізаційних робіт і закінчення мобілізації; готовність зазначених частин і установ до перевезення та театр військових дій; прибуття туди як цих частин і установ, так і окремих осіб; будь-якого роду розпорядження різноманітних міністерств, оскільки вони стосуються мобілізації та зосередження армії та флоту на театрі військових дій;

9) порядок укомплектування під час війни частин і установ, вказаних у п. 1;

10) споруди, пропускну здатність і технічний стан залізниць; роботи на них, що

здійснюються з метою розвитку пропускнуої спроможності, а також їх діяльність із перевезення військ і їх вантажів; побудову нових залізниць на театрі військових дій;

11) стан існуючих і спорудження нових ґрунтових, шосейних і водних шляхів на театрі військових дій і роботи, що на них здійснюються;

12) технічний стан різного роду телеграфних і телефонних ліній і установ на театрі військових дій; кількість, довжину і напрямом зазначених ліній (військових, морських, урядових, земських і приватних); станції безпроводного телеграфу по всій імперії; проведення нових телеграфних і телефонних ліній на театрі військових дій;

13) стратегічні і тактичні властивості місцевості театру війни;

14) височайші огляди й об'їзди військ; проводи і пересування військових частин, керівних осіб і окремих офіцерів армії та флоту;

15) височайші накази в тій їх частині, що стосуються як окремих осіб, так і цілих частин і установ, вказаних у п. 1.

16) зміст листів і телеграм осіб, які входять до складу армії та флоту;

17) заняття, будь-якого роду вправи та стрільби армії та флоту;

18) здійснення тренувальних мобілізацій частин і установ, вказаних у п. 1.

19) військові та військово-морські заходи Росії за кордоном;

20) плани та дії армії та флоту і про будь-які військові події, а також чутки, що їх стосуються;

21) припаси для потреб військового та морського відомств як у Росії, так і за кордоном;

22) втрати в особистому та матеріальному складі армії та флоту, а також прізвиська тих, хто вибув із строю;

23) захоплення шпигунів, суд над ними та приведення вироків у виконання;

24) заворушення серед жителів областей, зайнятих нашими військами; залізничні, пароплавні та інші катастрофи; епідемії на театрі військових дій, вибухи та пожежі в частинах і установах, вказаних у п. 1;

25) фотографічні знімки, естампи, малюнки і т.п. зображення, що можуть дати відомості, які не підлягають поширенню на підставі цього переліку [26, с. 63-65].

Розголошення відомостей, що стосуються власне військових дій ним не передбачалося. Тому з початком війни стала відчутною потреба у вдосконаленні існуючого переліку. На перших порах було вирішено обмежитися введенням військової цензури, а 13 листопада 1914 р. було опубліковано доповнення до існуючого переліку.

Зрештою завершальний варіант, що діяв до 1917 р., запропонував Міністр юстиції 29 липня 1915 р., спеціально обумовивши, що він погоджений із Міністром внутрішніх справ. Зазначений перелік включав уже 30 пунктів, які передбачали недопущення розголошення інформації. Його п.п. 1-5 залишилися незмінними.

Про здійснення будь-якого роду робіт у фортецях, морських базах, військових фортах, на кораблях флоту, на заводах із виконання замовлень військового та морського відомств; про підготовку позицій. До п. 6 було додано наступне: «...про роботи, що здійснюються у зв'язку з військовими потребами, роботи з обладнання торговельних портів і приватних заводів, із зазначенням місця розташування цих заводів...» Подальші пункти переліку виглядали так:

7) про рух комерційних кораблів, як російських так і іноземних, що відпливають, прибувають або направляються в російські порти або порти союзних з Росією держав і про пересування доставлених у Росію військових вантажів, а також про їх кількість і склад;

8) про бойову готовність армії та флоту;

9) відомості, що вказують на початок мобілізації певних частин і установ, вказаних у п. 1, про хід мобілізаційних робіт і закінчення мобілізації, про готовність зазначених частин і установ до перевезення на театр військових дій, про прибуття туди як цих частин і установ, так і окремих осіб, а також про будь-якого роду розпорядження різноманітних міністерств, оскільки вони стосуються мобілізації та зосередження армії та флоту на театрі військових дій;

10) про порядок укомплектування під час війни частин і установ, вказаних у п. 1;

11) про споруди, пропускну здатність і технічний стан залізниць, про роботи на них, що здійснюються з метою розвитку пропускну спроможності, а також про їх діяльність із перевезення військ і військових вантажів; про побудову нових залізниць на театрі військових дій; *про порушення і перерви в нормальному залізничному сполученні;*

12) про стан існуючих і про спорудження нових ґрунтових, шосейних і водних шляхів на театрі військових дій, *про службовців військових доріг* і роботи, що на таких дорогах здійснюються;

13) технічний стан різного роду телеграфних і телефонних ліній і установ на театрі військових дій, про кількість, довжину і напрямок зазначених ліній, як військових так і морських, так і урядових, земських і приватних, про станції без провідного телеграфу по всій імперії; про проведення нових телеграфних і телефонних ліній на театрі військових дій *і про прокладання нових телеграфних кабелів;*

14) про стратегічні і тактичні властивості місцевості театру війни;

15) про результати бомбардування території імперії ворожими армією, флотом або шляхом нападу з повітря;

16) про військові та комерційні кораблі ворога, які зазнали аварії біля наших берегів і про роботи з їх урятування;

17) про височайші огляди та об'їзди військ, а також про проводи і пересування військових частин, керівних осіб і окремих офіцерів армії та флоту;

18) про височайші накази в тій їх частині, що стосуються як окремих осіб, так і цілих частин і установ, вказаних у п. 1;

19) про зміст листів і телеграм осіб, які входять до складу армії та флоту;

20) про заняття, будь-якого роду вправи і стрільби армії та флоту;

21) про здійснення тренувальних мобілізацій частин і установ, вказаних у п. 1;

22) про військові та воєнно-морські заходи Росії за кордоном;

23) про плани та дії армії та флоту і про будь-якого роду військові події, а також про будь-які чутки, що їх стосуються;

24) про припаси для потреб військового та морського відомств як у Росії, так і за кордоном; про заготовки палива і сирих матеріалів для заводів, що виконують замовлення військового та морського відомств, а також про заготовки, що робить Росія для відправки союзним державам;

25) про втрати в особовому та матеріальному складі армії та флоту, про прізвища тих, хто вибув із строю, із зазначення номера частини або назви корабля та місця бойових дій, а також про кількість заготовлених і вільних для евакуйованих місць у різних пунктах;

26) про захоплення шпигунів, про суд над ними і про приведення вироків у виконання;

27) про призупинення робіт на державних і приватних установах, про будь-якого роду порушення звичного плину життя в місцевостях, оголошених на стані надзвичайної охорони або в військовому стані, про залізничні, пароплавні та інші катастрофи, а також про епідемії на театрі воєнних дій, про вибухи та пожежі в частинах і установах, вказаних у п. 1;

28) повідомлення, інформації про діяльність установ, що працюють для потреб державної оборони;

29) фотографічні знімки, естампи, малюнки і т.п. зображення, що можуть дати відомості, що не підлягають поширенню на підставі цього переліку;

30) про плани, постанови і заходи Ради Міністрів, як пов'язаних із надзвичайними витратами на потреби військового часу, так і викликаних військовими обставинами [27, с. 717-720].

Було уточнено й питання відповідальності за розголошення. Розслідування цього протиправного діяння повністю потрапляло під компетенцію МВС, яке розробило доповнення до Уложення про покарання. Тепер ст. 275.2 мала таке формулювання: «Винний у публічному оголошенні в промові або доповіді, а також у поширенні шляхом друку після оголошення мобілізації, або під час війни відомостей, що стосуються зовнішньої безпеки Росії, або її збройних сил чи споруд, призначених для військової оборони країни, всупереч існуючій забороні їх розголосу, карасться тюремним ув'язненням від 2 до 8 місяців» [25, с. 192-193].

Разом з тим мусимо зазначити, що завершеного вигляду де-юре термін «вій-

ська таємниця» в Росії так і не набув. Під час війни правники пішли шляхом своїх німецьких колег, які першими дали відповідне визначення. Не вдаючись у деталі зазначимо, що німецька судова практика військовими таємницями стала вважати всі відомості воєнного характеру, що були до того не відомі іноземній державі.

Такі ланки державного апарату, як розвідка і контррозвідка відіграють надзвичайно важливу роль у захисті державного суверенітету. Особливої актуальності це набуло на початку ХХ ст., коли шпигунство перетворилося на масове явище. Тим не менше ефективно діючого контррозвідувального режиму в Російській імперії так і не було створено. Причиною хаотичності й низької ефективності контррозвідувальних заходів стала як відсутність у Росії окремого органу, що очолював би та коригував діяльність з протидії іноземним спецслужбам, так і недостатня нормативно-правова база.

Істотні досягнення у справі нормативно-правового регулювання контррозвідувальної діяльності були нівельовані з початком Першої світової війни, коли в державі зникло єдине правове поле. Уже на початку війни в Росії було порушено важливу умову досягнення перемоги над ворогом: забезпечення єдності фронту і тилу, тобто єдності дій вищого військового керівництва і державних органів влади. Відповідно до затвердженого в липні 1914 р. «Положення про польове управління військами у воєнний час» країна штучно поділялася на дві окремі частини: фронт і тил, що створило істотне організаційне протиріччя. Характер взаємовідносин між цивільною адміністрацією та військовим командуванням відразу набув гостроти. Ставка ВГК стала другим урядом, причому механізму взаємодії з Радою міністрів створено не було. Невдалими виявилися й усі спроби знайти консенсус. Це призвело до кризи державного управління наприкінці війни. За таких умов особливо страждала юриспруденція.

Це вплинуло й на діяльність спецслужб. Завдання контррозвідки безпідставно звужувалися лише до захисту чисто армійських таємниць. На території, що не входила до театру військових дій, продовжували функціонувати контррозвідувальні відділення штабів військових округів. У діючій армії процес налагодження контррозвідувальної діяльності розтягнувся на кілька місяців.

Як підсумок можна процитувати слова О. С. Резанова, сказані ним через рік після початку Першої світової війни: «Хоча в останні роки військове керівництво докладало великих зусиль, спрямованих на охорону військових таємниць, однак прорахунків було чимало, і це зрозуміло».

На жаль, слова військового прокурора так і залишилися побажанням. Звичку «вдумливого відношення до поняття військової таємниці і військової скритності» змогли прищепити суспільству тільки в радянські часи.

Список використаних джерел

1. Антология истории спецслужб. Россия. 1905-1924 / Вступ. статья А.А. Здановича. – М. : Кучково поле, 2007. – 640 с.
2. *Дейли Дж.* Положение об охране 14 августа 1881 г. и репрессивная политика императорской России // Политический сыск России : истории и современность. – С.-Пб., 1997. – С. 71-76.
3. Преступления государственные. Преступления против порядка управления и по службе. – К., 1904.
4. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – С.-Пб., 1885.
5. Первый российский закон о защите гостайны // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.securitylab.ru/informer/240693.php>
6. *Резанов А. С.* Немецкое шпионство / А. С. Резанов. – Пг., 1915. – 336 с.
7. *Шамсутдінов О. В.* Розголошення державної таємниці як державний злочин у вітчизняному дореволюційному законодавстві / О. В. Шамсутдінов // Збірник наукових праць Національної академії СБ України. – 2000. – Вип. 2. – С. 100-105.
8. Уголовное уложение // Законы о полиции (Составил Н. Волков). – М., 1910.
9. Российское законодательство X–XX веков. – Т. 9 : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. – М. : Юридическая литература, 1994.
10. *Шлапаченко В. М. та ін.* Становлення та розвиток кримінально-правової охорони державної таємниці в Україні : Історичний огляд / В. М. Шлапаченко, В. П. Ворожко, О. В. Шамсутдінов. – К. : Вид-во НА СБ України, 2006. – 55 с.
11. Уголовное уложение, т. XIV. Издание 1909 года. Составил К.Ю. Юрашевский. – Екатеринбург, 1911. – 175 с.
12. История и становление организации защиты государственной тайны в России // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sec4all.net/gostaina-russ2.html>
13. *Греков Н. В.* Русская контрразведка в 1905-1917 г.г. : шпиономания и реальные проблемы / Н. В. Греков // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/research/grekov/03.html>
14. *Пилипчук В. Г.* Військова контррозвідка на теренах України (1903-1922 рр.) : Навчальний посібник / В. Г. Пилипчук. – К. : Видавництво НА СБ України, 2004. – 143 с.
15. *Галвазин Сергей.* Охранные структуры Российской империи : формирование аппарата, анализ оперативной практики / Сергей Галвазин. – М. : Совершенно секретно, 2001. – 192 с.
16. Закон 5 июля 1912 года о государственной измене путем шпионства в мирное время / Издал А. С. Резанов. – Варшава, 1912.
17. *Никитинский М.* Из истории русской контрразведки : Сборник документов / М. Никитинский. – М., 1946.
18. *Бернадський Б. В.* Охорона державної таємниці, як складова частина контррозвідвальної діяльності Департаменту поліції МВС Російської імперії (на прикладі українських губерній) : монографія / Б. В. Бернадський. – К. : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. – 274 с.
19. Ронге Макс. Разведка и контрразведка / Макс Ронге. – К. : Синто, 1992. – 240 с.
20. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3094.

21. Устав о службе по определению от правительства // Свод уставов о службе гражданской. – М., 1895. – Кн. 1.
22. Джанибеков Виктор. Тайна гибели Столыпина / Виктор Джанибеков. – М. : Бородино Е – Звонница МГ, 2001.
23. Ботвінкін О. В. та ін. Історія охорони державної таємниці в Україні / О. В. Ботвінкін, В. М. Шлапаченко, В. П. Ворожко, А. С. Пашков. – К. : Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2008. – 155 с.
24. Эренфельд Б. Тяжелый фронт : (Из истории борьбы большевиков с царской тайной полицией) / Б. Эренфельд. – М. : Политиздат, 1983.
25. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 2.
26. Перечень сведений и изображений, касающихся внешней безопасности России и ее военно-морской и сухопутной обороны, оглашение и распространение коих в печати или в речах или докладах, произносимых в публичных собраниях, воспрещается на основании ст. 1 отдела 2 Закона 5 июля 1912 года, об изменении действующих Законов о государственной измене путем шпионства, и ст. 2 Высочайшего Указа Правительствующему Сенату от 20 июля 1914 года // Авербах О.И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 года с Германией, Австро-Венгрией и Турцией. – Вильна, 1915. – С. 63-65.
27. Перечень сведений и изображений, касающихся внешней безопасности России и ее военно-морской и сухопутной обороны, оглашение и распространение коих в печати или в речах или докладах, произносимых в публичных собраниях, воспрещается на основании ст. 1 отдела 2 Закона 5 июля 1912 года, об изменении действующих Законов о государственной измене путем шпионства, и ст. 2 Высочайшего Указа Правительствующему Сенату от 20 июля 1914 года // Авербах О.И. Законодательные акты, вызванные войною 1914-1915 гг. – Пг., 1915. – Т. 2. – С. 717-720.

1.3.3. Историчний аналіз нормативно-правового регулювання запобіжних заходів, пов'язаних із заборонаю залишати місце проживання, у вітчизняному законодавстві

1. Становлення інституту запобіжних заходів у розшуковій і змішаній формах кримінального процесу

Прийняття Верховною Радою України 13 квітня 2012 р. нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК від 2012 р.) [1] є довгоочікуваним кроком на шляху реформування системи правосуддя, що пов'язаний зі становленням і розвитком незалежності нашої країни та необхідністю відходу від радянської моделі кримінального процесу. Формування інституту запобіжних заходів у кримінальному судочинстві на територіях сучасної України та його законодавчого

закріплення, попри спільну історію з Росією, відбувалося під впливом положень кримінального процесу Західної Європи.

Питання застосування запобіжних заходів має багато аспектів, тому завжди залишається актуальним. Один із найвидатніших процесуалістів, професор І.Я. Фойницький висловив думку, що й на сьогодні є актуальною, а саме – важливість цих засобів, що застосовуються до осіб, вина яких ще не доведена в судовому порядку, обумовлює ту увагу, що звернена на них законодавством і наукою [2, с. 302].

Історія інституту запобіжних заходів нараховує не один десяток років, але він не завжди мав офіційне закріплення у кримінально-процесуальному законодавстві та виник лише на тому етапі розвитку держави, коли суспільство визнало необхідність його застосування. Тобто в Росії з XIII ст. формується певний прообраз запобіжних заходів [3; 4]. Він виник унаслідок збільшення чисельності общини, як наслідок – збільшення кількості сутичок і злочинів, що зумовило необхідність застосування примусу для встановлення винних і застосування покарання. На ранньому етапі розвитку держави як форми організації суспільства ще не існувало системи запобіжних заходів, урегульованих правил і порядку їх застосування. Так, у давньоруському кримінальному процесі, який мав форму приватно-позовну та будувався подібно до цивільного процесу (існував загальний позовний порядок для всіх спорів), не було потреби у використанні державного забезпечення присутності сторони-відповідача при судовому розгляді справи. Забезпечення явки відповідача до суду було обов'язком сторони-позивача. На той час у першій пам'ятці історії законодавства на Русі – «Руській правді», було посилення лише на один вид запобіжного заходу – поруку [5].

Із розвитком держави та переходом її форми устрою від феодалного ладу до буржуазного, а згодом до капіталістичного виникає необхідність реформування системи державних органів, зокрема суду. Відтак, суд перестає бути громадським органом і набуває статусу державного органу із власною структурою та повноваженнями. Обов'язок здійснення правосуддя держава поклала на себе, вона мала право використовувати будь-які засоби примусу для досягнення мети кримінального судочинства.

Зміни, що тривали в суспільстві, не оминули кримінальне судочинство. Кримінальний процес змінив свою форму та набув ознак розшукового. Зміни в порядку провадження судового розгляду вплинули на порядок забезпечення явки обвинуваченого. Раніше для явки особи до суду було достатньо заяви потерпілого з посиланням на особу, яка, на його думку, вчинила злочин, та, як правило, обвинувачений сам з'являвся до суду [5]. Згодом виникає питання про недостатність цієї вимоги для забезпечення правосуддя. Суспільство визнало, що для здійснення правосуддя присутність обвинуваченого не лише при слуханні справи в суді, а й при встановленні обставин справи є обов'язковою. Це пояснює зростання значен-

ня засобів, які можуть максимально забезпечити присутність обвинуваченого при здійсненні правосуддя. Оскільки головним завданням органів правопорядку стає, окрім виявлення винного у вчиненні злочину, ще й забезпечення явки обвинуваченого на судовий розгляд справи, держава починає використовувати різні форми примусу для забезпечення присутності обвинуваченого на процесі, а також для запобігання ухилення обвинуваченого від правосуддя. Це зумовило зміни в порядку застосування запобіжних заходів.

Про законодавче закріплення відносин із забезпечення присутності обвинувачених на суді, тобто юридичне оформлення інституту запобіжних заходів у Росії, можна говорити лише після прийняття «Свода законів 1832 г.» [3]. У цьому нормативному акті було визначено певну систему запобіжних заходів, яка передбачала: «содержание в тюрьме и при полиции; домашний арест; полицейский надзор; отдача на поруки» [3]. Обрання запобіжного заходу залежало від тяжкості обвинувачення, сили доказів та особи обвинуваченого, його соціального стану та матеріального становища. Оскільки кримінальний процес на той час був розшуковим, то найбільш поширеним запобіжним заходом до 1864 р. було тримання під вартою [5]. «Параллельно с укоренением в нашем праве розыскного процесса идет усиление суровых принудительных мер, сводящихся по преимуществу к лишению свободы», – зазначає М.М. Розін [6, с. 314]. Із запобіжних заходів, пов'язаних із заборонаю залишати місце проживання, закріплювався лише домашній арешт, однак він пов'язаний з обмеженням волі людини.

Наступним етапом в інституціоналізації запобіжних заходів став Статут кримінального судочинства 1864 р. (далі – Статут 1864 р.). Сучасники одностайно визнавали його прогресивність на шляху до гуманізації кримінального процесу. У ньому було закріплено гарантії захисту особистої свободи громадян, зокрема розширення меж застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі [2; 7]. Професор І.Я. Фойницький зазначав: «Уставы 20 ноября совершенно изменили систему Свода по вопросу о мерах пресечения. Стремясь оградить интересы гражданской и личной свободы, они значительно сузили применение личного задержания и дали широкое развитие другим мерам, предполагающим оставление обвиняемых на свободе» [2, с. 328].

Цей період має велике значення для історії держави та права України та особливий вплив на формування інституту запобіжних заходів. Перелік таких заходів, що існував у Російській імперії у другій половині ХІХ ст. та був закріплений у ст. 416 Статуту 1864 р., є таким: «Для воспрепятствования обвиняемым уклонения от следствия принимаются следующие меры: 1) отобрания вида на жительство или обязанности их подпискою о явке к следствию и неотлучке с места жительства; 2) отдача под особый надзор полиции; 3) отдача на поруки; 4) взятие залога; 5) домашний арест; 6) взятие под стражу» [4].

До запобіжних заходів, що пов'язані із забороною залишати місце проживання, відносяться за чинним КПК від 2012 р. України особисте зобов'язання та домашній арешт [1]. Особисте зобов'язання формувалося разом з інститутом запобіжних заходів у кілька етапів, однією з форм якої можна вважати підписку про невиїзд. Домашній арешт, як запобіжний захід, що обмежує свободу пересування особи, має більш жорсткий характер, ніж особисте зобов'язання, однак також не пов'язаний із триманням під вартою.

Запобіжний захід у вигляді домашнього арешту має довшу історію застосування та законодавчого закріплення, так, наприклад, домашній арешт був закріплений у законодавстві Російської імперії в «Уложениях о наказаниях уголовных и исправительных» [3] та в Статуті 1864 р. [4], однак порядок застосування цього запобіжного заходу нормами права не регулювався. Згідно з ч. 1 ст. 181 КПК від 2012 р. домашній арешт обмежує свободу пересування певним житлом, яке не можна залишати або постійно, або протягом певного часу, визначеного судом [1, с. 181].

У результаті аналізу умов виникнення запобіжних заходів і наукової бази різних держав з'ясувалося, що запобіжні заходи є необхідними засобами здійснення державного впливу на особу для досягнення мети правосуддя. Історія застосування запобіжних заходів показала, що суспільне життя напрацьовує низку методів і засобів, які держава фіксує в законодавстві та використовує в діяльності уповноважених на те державних органів. Це підкреслюється тим фактом, що вони не виникають раптово та рідко утворюються законодавцем навмисно [8]. Відповідні умови суспільного життя дають змогу або унеможливають застосування встановленого в законі заходу на практиці. Деякі вчені XIX ст. вважали, що саме підписка про невиїзд є одним із заходів, створених безпосередньо законодавцем. Це, на їхню думку, було зроблено з метою обмеження застосування до обвинувачених позбавлення волі [7]. Однак це не єдина причина, оскільки фактично великі державні території Російської імперії та недосконалі і недостатньо розвинута система правоохоронних органів давали злочинцю змогу ухилитися від правосуддя та заховатися в будь-якому регіоні держави і там жити, не викликаючи підозри. Тому при реформуванні кримінально-процесуального законодавства Російської імперії питання унеможливлення ухилення підозрюваного від слідства було не на останньому місці. Саме тому законодавець повинен був при зменшенні випадків застосування тримання під вартою використовувати засоби, що давали б змогу слідчим здійснювати правосуддя без позбавлення обвинуваченого волі. Цього можна було досягнути за допомогою введення нових видів запобіжних заходів.

Серед науковців XIX ст. більшість вважали, що існуючі запобіжні заходи в Росії є надто суворими з різних причин. Визнав суворість запобіжних заходів, застосовуваних у державі, М.М. Розін, який назвав кілька причин, зокрема, політика держави, що використовувала різні види примусу для підкорення волі окремої

людини волі державі, серед яких використовуються й запобіжні заходи у сфері дії кримінального процесу [6]; рівень злочинності в країні та наявність у суспільстві стійких кримінальних груп. Рівень злочинності, на думку професора М.М. Розіна, був у Росії наприкінці XIX ст. дуже високий. «Так уровень преступности в стране, образование в ней преступных классов вообще и принадлежность обвиняемого к этим классам в частности – не могут не отразиться на степени строгости принимаемых в отдельном случае мероприятий» [6, с. 311]. Він підкреслював, що при обранні певного запобіжного заходу необхідно якомога більше уваги приділяти збереженню принципу індивідуалізації, тому з переліку запобіжних засобів треба обирати той, що відповідає обставинам кримінальної справи [6].

Відомий польський процесуаліст В.В. Мікляшевський, який вивчав законодавство царської Росії, з приводу переліку та мети застосування запобіжних заходів, зафіксованих у російському законодавстві другої половини XIX ст., зазначав, що закон намагається збільшити кількість запобіжних заходів і поліпшити становище обвинуваченого шляхом застосування цих засобів із дотриманням начал індивідуальної свободи. Відмінності в засобах полягають винятково в ступені обмеження особистих свобод громадян. Мета застосування всіх запобіжних заходів, як пов'язаних із позбавленням волі, так і не пов'язаних, є однаково [8, с. 6].

Як зазначалося вище, запобіжний захід, пов'язаний із заборонаю залишати місце проживання, але без позбавлення свободи пересування, уперше був законодавчо закріплений саме в Російській імперії Статутом 1864 р.; на той час цей запобіжний захід мав назву – «подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства» [4]. Фактична основа запобіжного заходу складалася із зобов'язання з'являтися за викликом до слідства та зобов'язання не відлучатися з місця проживання, зафіксованого в письмовому документі, який складався слідчим та оголошувався обвинуваченому під підпис. Сама ідея звільнення обвинуваченого до суду за умовою письмового або усного (присяги) зобов'язання з'являтися за першим викликом до суду та не покидати округу, де іде слідство, існувала в законодавстві інших країн, але не мала юридичного закріплення як запобіжний захід. «Еще в Риме была известна подписка о явке (*cautio verbalis seu nude promissoria*). В Австрийских уставах (ст. 155, 162 УУС 1853 г.) существовало в качестве особой меры обязательство явки, опирающееся на угрозу взыскания и заменой арестом» [7, с. 337]. Однак ця підписка про зобов'язання з'являтися за викликом не обмежувала обвинуваченого в можливості зміни місця проживання.

Серед інших країн Європи XIX ст. ця норма також знайшла своє відображення в різних нормативних актах. Наприклад, у Кодексі кримінального процесу Франції від 1808 р. у ст. 113 вона визначалась як «попередня свобода». Так, обвинувачений мав право навіть вимагати, щоб до нього була застосована так звана «попередня свобода», тобто за наявності певних умов він відпускався з-під варти до вирішення

справи в судовому засіданні [7, с. 130]. Однак при цьому в кодексі не наводилося чіткого визначення цього заходу та не надавався статус запобіжного заходу. «Попередня свобода» не мала встановленої процесуальної форми як письмового акта слідчого судді [8, с. 158].

Пруське законодавство, у свою чергу, поміж запобіжних заходів визначає таку форму кримінально-процесуального примусу, як «затримка в місці» на час проведення суду, та передбачає можливість звільнення обвинуваченого під присягу про невідлучку без відома суду із судового округу до закінчення провадження у кримінальній справі, про що складається окремий протокол [8, с. 166]. Проте це була загальна норма до всіх обвинувачених.

Позиція кримінально-процесуального законодавства західних держав у ХІХ ст. полягає в тому, що обов'язок стосовно явки обвинуваченого до суду та невідлучки його із судового округу на час проведення слідства розглядався як загальний вид примусу, що застосовувався до всіх обвинувачених незалежно від застосування запобіжного заходу. Лише за законодавством Пруссії він міг бути обраний як додатковий обов'язок при застосуванні основним запобіжним заходом застави або поруки [8]. Таким чином, законодавство Європейських країн ХVІІІ – ХІХ ст. не визнавало підписку про явку та невідлучку з місця проживання самостійним запобіжним заходом.

Росія при вирішенні питання розширення видів запобіжних заходів урахувала не лише досвід західних країн, а й особливості власного державного та територіального устрою. Тому в російському законодавстві було визначено підписку про явку та невідлучку з місця проживання як запобіжний захід. Оскільки в законодавстві від 1864 р. було діяло правило застосування лише одного із засобів неухилення від суду та слідства, то підписка про явку та невідлучку з місця проживання набула статусу основного запобіжного заходу та не могла бути застосована разом з іншим запобіжним заходом. Статут 1864 р. у ст. 415 містив загальну норму – заборону відлучатися з місця, де проходилося слідство, незалежно від того, чи було застосовано запобіжний захід, що стосувався всіх підозрюваних та обвинувачених [4; 9].

Це дає нам змогу стверджувати, що Росія, реформуючи судочинство, пішла своїм шляхом, особливо в частині застосування запобіжних заходів. Законодавець урахував прогресивні ідеї, не нехтуючи своїми традиціями та зважаючи на реальні можливості застосування превентивних засобів примусу в конкретних історичних умовах.

2. Явка до слідства та невідлучка з місця проживання за Статутом кримінального судочинства від 1864 р. та її наукова інтерпретація

Як зазначалося вище, підписка про явку та невідлучку з місця проживання та домашній арешт були закріплені в законодавстві як самостійні запобіжні заходи.

До них висувалися ті ж вимоги, що й до інших запобіжних заходів, тому при їх застосуванні повинні були враховуватися підстави та умови, що є обов'язковими для застосування будь-якого із запобіжних заходів [6]. Ними є не лише докази щодо факту вчинення злочину, а й наявність у поліції або судового слідчого відомостей стосовно можливості ухилення від суду та слідства особи, яка обвинувачується у вчиненні саме цього злочину.

Учені XIX ст. поділяли підстави застосування запобіжних заходів на фактичні та юридичні, а також загальні та приватні [2]. Наявність фактичних підстав при застосуванні будь-якого із запобіжних заходів вважалася пріоритетною. Додатковими даними для застосування запобіжних заходів була інформація, яка вказує на те, що обвинувачений може ухилитися від правосуддя. Такими вважали дані про відсутність постійного місця проживання, роботи або служби, належність особи до певного соціального прошарку або злочинного угруповання [6].

Сучасне законодавче визначення підстав застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні не має розмежування на фактичні та юридичні. Загальними підставами для застосування будь-якого із запобіжних заходів є система юридичних фактів, до якої входять, крім факту вчинення злочину, доведеність причетності особи до вчинення конкретного злочину (наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення), також додаткові фактичні підстави: наявність ризиків (певних даних), які вказують на те, що обвинувачений (підозрюваний) може переховуватися від органів досудового розслідування та суду, перешкоджати встановленню об'єктивної істини у справі, продовжувати злочинну діяльність, перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином [10].

Процесуальними актами, якими оформлювалося рішення про обрання запобіжного заходу, у дореволюційній Росії були протокол і постанова. «Особое же постановление требуется законом для поручительства, залога и взятия под стражу, но практика распространяет это требование на все вообще меры» [11, с. 273]. Вимагалось також, щоб було порушено кримінальне переслідування та існувала законна постанова про початок слідства. Крім цього особа, до якої застосовувався запобіжний захід, повинна була мати процесуальний статус обвинуваченого, що зрозуміло зі ст. 416 Статуту 1864 р., а саме: «Для воспрепятствования обвиняемым уклоняться от следствия принимаются следующие меры...» [4, с. 416].

Слід зазначити, що відповідно до законодавства другої половини XIX ст. застосування запобіжних заходів було обов'язковим до всіх обвинувачених, однак науковці категорично не погоджувалися з існуванням обов'язковості при застосуванні запобіжних заходів у всіх кримінальних справах, оскільки вважали це «...ничем не оправданной и часто вполне безцельной мерой» [12, с. 366].

Вимоги до постанов, які були закріплені у ст. 473 Статуту 1864 р., не суттєво відрізняються від сучасних вимог до оформлення відповідних постанов. У них

необхідно було вказати час складання постанови, відомості про особу, її ім'я та прізвище, законні підстави та умови, на основі яких виноситься постанова. Документ повинен був підписати слідчий, який її склав, крім випадків застосування поруки та застави (ст. 426), які підписувалися ще поручителями та заставодавцями, та взяття під варту (ст. 430) [4, ст. 473]. У Статуті 1864 р. немає вказівок на особливі вимоги до постанов про обрання інших видів запобіжних заходів, тому в постановах про застосування запобіжного заходу підписки про явку та невідлучку з місця проживання та домашній арешт не вказувалися додаткові дані, які необхідно було враховувати при обранні запобіжного заходу.

Юридичними підставами для обрання запобіжного заходу підписки про явку та невідлучку з місця проживання були не лише постанова про початок слідства, постанова про визнання особи обвинуваченим, а й спеціальні – постанова про обрання запобіжним заходом підписки про явку та невідлучку з місця проживання та сама підписка про явку та невідлучку з місця проживання. Крім цього, постанова про обрання запобіжним заходом підписку про явку та невідлучку з місця проживання, на думку В. Случевського, повинна бути оголошена та роз'яснена обвинуваченому [12].

Обов'язковість урахування загальних підстав, тобто законності, та наявність усіх юридичних і фактичних підстав при обранні запобіжним заходом підписки про невідлучку не викликає сумнівів.

Стаття 421 Статуту 1864 р. закріплює таке положення: «При избрании меры к пресечению обвиняемому способов уклоняться от следствия принимаются в соображение не только строгость угрожающего ему наказания, но также сила представляющихся против него улик, возможность скрыть следы преступления, состояние здоровья, пол, возраст и положение обвиняемого в обществе» [4]. Наведене професор І.Я. Фойницький називає спеціальними підставами, що слід урахувати при прийнятті рішення про застосування будь-якого із запобіжних заходів [2].

Дослідник С.В. Познишев щодо сили та важливості підстав для обрання запобіжного заходу уточнює, що «... решающее значение должно иметь не наказание, назначенное в законе за данный вид преступления, а наказание, которое, по личным качествам обвиняемого и обстоятельствам дела, ему угрожает» [11, с. 278]. Тим самим він ставить слідчого на місце судді та вважає, що на момент прийняття рішення про обрання запобіжного заходу слідчий повинен знати всі обставини справи, які в подальшому впливатимуть на рішення справи по суті, однак це неприпустимо та неможливо на практиці. Перелік обставин, які враховувалися при обранні засобів «пресечення обвиняемому способов уклоняться от следствия», закріплений ст. 421 Статуту 1864 р., був вичерпним [4], що позбавляло можливостей слідчого враховувати інші обставини певної справи та характеристики певної особи.

На вирішення питання застосування запобіжних заходів вплинули норми, які в Статуті 1864 р. містять особливі правила щодо регулювання порядку обрання деяких видів запобіжних заходів. У ньому було наведено також норми, що вказували, коли певний вид запобіжного заходу повинен бути застосований як вищий запобіжний захід [4, с. 417, 418, 419]. Відносно застосування підписки про невідлучку такої вказівки не було. Це дає розуміння того, що цей запобіжний захід не міг застосовуватися як найбільш суворий, тому завжди можна було змінити його на інший. На нашу думку, підписка про явку та невідлучку застосовується в тому разі, коли не було необхідності в застосуванні більш суворих запобіжних заходів, наприклад, застави, домашнього арешту, взяття під варту, та могла бути застосована за злочини будь-якої тяжкості.

Видатний учений С.В. Познишев зазначає, що при обранні запобіжного заходу треба враховувати також положення, що не відображені в законодавстві, однак на практиці мають велике значення для досягнення мети запобіжних заходів: «Несомненно, что, чем более существует у обвиняемого связей с данною местностью, тем менее вероятен его побег. Следовательно, интенсивность этих мер должна быть прямо пропорциональна опасности уклонения обвиняемого от следствия и суда; чем более эта опасность, тем серьезнее должны быть и меры пресечения» [11, с. 275].

Однак найбільш цікавими є висловлювання С.В. Случевського, який, аналізуючи Статут 1864 р., одним із перших дійшов висновку, що оскільки підстави для застосування запобіжного заходу в процесі розслідування можуть змінюватися, то «приходится делать вывод о праве менять меры (пресечения) в течении всего процесса» [12, с. 368].

Особливістю застосування запобіжних заходів у кінці XIX – на початку XX ст. було те, що вони згідно із законодавством застосовувалися судом, на практиці це були судові слідчі. Прокурор мав право лише контролювати застосування запобіжних заходів, які обирали судові слідчі.

Слід зазначити, що на судових слідчих при вирішенні питання про обрання одного із запобіжних заходів впливало положення закону про можливість оскарження дії слідчого, так у ст. 491 Статуту 1864 р. вказувалося, що особа, яка бере участь у процесі, має право подати скаргу на будь-яку дію судового слідчого, яка порушує або обмежує права цієї особи. Це стосувалося й застосування засобів «пресечення обвиняемому способов уклоняться от следствия» [4]. До того ж, професор М.М. Розін посилався на ст. 1067 Статуту 1864 р., у якій передбачалася відповідальність посадових осіб за порушення вимог закону, зокрема й щодо застосування запобіжних заходів [4; 6]. Однак оскарженню підлягав не факт застосування запобіжного заходу, а саме порушення закону при обранні певного виду запобіжного заходу. Тобто невідповідність засобу фактичним умовам кримінальної справи та в

разі обмеження ними права обвинуваченого більше, ніж того вимагають обставини справи та особа обвинуваченого.

У Статуті 1864 р. було зафіксовано схожі за змістом норми, але одна є загальною нормою до всіх підозрюваних та обвинувачених. Перша – ст. 415: «Состоящие под следствием не должны отлучаться без разрешения следователя из того города или участка, где производится следствие» [4]. Друга – це «подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства», яка була самостійним запобіжним заходом, що закріплювався у ст. 416 [4].

Більшість науковців вважала, що перелік, у якому було зафіксовано запобіжні заходи у Статуті 1864 р., є послідовним від найменш суворого до найсуворішого [2; 6; 11], однак у п. 1 ст. 416 зафіксовано одночасно відібрання виду на проживання та підписка про явку та невідлучку з місця проживання, що не дає змоги з упевненістю стверджувати, який із цих запобіжних заходів законодавець вважав більш суворим [4].

Нормативне закріплення двох запобіжних заходів у одному пункті статті викликало підвищену увагу науковців, які не лише аналізували підписки про явку та невідлучку як новий запобіжний захід, а й були змушені порівнювати його з відібраним виду на проживання. Ці різні самостійні види запобіжних заходів не є взаємовиключними та не доповнюють один одного.

Відомі російські вчені-процесуалісти наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема І.Я. Фойницький, П.І. Люблінський, М.М. Розін та інші, розглянувши норми Статуту 1864 р. стосовно запобіжних заходів, вважали, що існувало багато суперечностей. На їхню думку, «подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства» є засіб, який більше стосується загального заходу кримінально-процесуального примусу, а саме – «запрещение отлучки из той местности, в которой производится дело» [2; 6; 7; 8]. Наприклад, професор П.І. Люблінський вважав: «Подписка о неотлучке есть некоторое стеснение свободы, основанное на тех же нравственных и юридических мотивах, как и обязательство явки» [7, с. 338]. Обидва засоби засновуються на принципах морального впливу та обмежують право особистості на пересування, але підписка про невідлучку, на думку автора, обмежує свободу пересування більше, ніж того вимагають завдання слідства [7].

Ця думка підтримує ідею законодавств європейських країн XIX ст., у яких обов'язок щодо явки обвинуваченого до суду та невідлучки із судового округу на час проведення слідства мав загальний характер та був додатковим засобом до застави або поруки [8]. Однак законодавець закріпив підписки про явку та невідлучку з місця проживання в переліку запобіжних заходів, тим самим надав цьому засобові примусу всіх характеристик запобіжного заходу. Відтак, такий запобіжний захід можна застосовувати до обвинуваченого з дотриманням усіх умов, необхідних для застосування будь-якого іншого запобіжного заходу. Водночас, він

не є засобом, який застосовується до всіх підозрюваних та обвинувачених на тій підставі, що є постанова про порушення кримінальної справи. У такому разі діє загальна норма про «запрещение отлучки из той местности, в которой производится дело».

«Подписка о явке к следствию и неотлучке с места жительства» має певні характеристики, що відокремлюють її від інших засобів кримінально-процесуального примусу, зокрема «отобрания вида на жительство»:

- термін «підписка» вказує на те, що це письмовий документ, який має встановлену процесуальну форму;

- цей запобіжний захід містить два обов'язки обвинуваченого – з'явитися до слідства та не відлучатися з місця проживання, за невиконання яких повинні наступити певні процесуальні наслідки;

- такий запобіжний захід обмежує не лише право на пересування, а й право обвинуваченого на самостійний вибір місця проживання. Обвинувачений може змінити місце проживання зі згоди судового слідчого чи суду, що дає змогу слідчому легко розшукати обвинуваченого та викликати його в будь-який час;

- законодавцем не передбачено можливості зміни цього запобіжного заходу на більш м'який, навіть якщо зникла необхідність у застосуванні підписки про явку та невідлучку з місця проживання.

Важливою особливістю підписки про невідлучку як запобіжного заходу є обмеження обвинуваченому можливості змінити місце проживання. Взагалі Статут 1864 р. не дає роз'яснення щодо необхідності чіткого фіксування адреси обвинуваченого в підписці та не вказує засоби перевірки виконання обвинуваченим умов підписки про явку та невідлучку з місця проживання [4]. Оскільки особливістю підписки про невідлучку є обов'язкова наявність у обвинуваченого постійного місця проживання, то виникає питання юридичного визначення поняття «місце проживання».

У другій половині XIX ст. питання юридичного та фактичного визначення місця проживання вважалися особливо дискусійними. Наприклад, В.В. Мікляшевський вважав, що «місце проживання» слід розуміти у вузькому значенні як квартири в будинку, у якому проживає обвинувачений [8, с. 156]. Натомість П.І. Люблінський наголошував, що не треба звужувати поняття «місце проживання» до якоїсь чітко визначеної квартири, маючи на увазі змогу пересування обвинуваченого в межах міста (селища), у якому він постійно проживає [7], але в такому разі цей запобіжний захід набуває характеру загальної заборони відлучатися з місцевості, де проходить слідство.

Оскільки на той час не існувало інституту «прописки», не всі громадяни мали паспорти та були грамотними, то виникали труднощі при обранні цього запобіжного заходу. Тому слідчі повинні були самі або зі слів обвинуваченого визначати

адресу його проживання. Іноді замість підпису в документі ставилася позначка про роз'яснення обвинуваченому змісту обраного запобіжного заходу.

Ця проблема стосувалася й домашнього арешту. Домашній арешт (п. 5 ст. 416 СКС) застосовувався рідко, загалом щодо тяжкохворих, годувальниць і високопосадовців. Умови застосування цього запобіжного заходу законом не встановлювалися [13].

У зв'язку з уведенням нових запобіжних заходів у другій половині XIX – на початку XX ст. тривала дискусія стосовно ефективності нових запобіжних заходів. Статут 1864 р. не містив окремої норми щодо підписки про явку та невідлучку, не давав поняття й не вказував порядок і випадки її застосування. Як впливає з його ст. 416, запобіжний захід у вигляді підписки про явку до слідства та невідлучку з місця проживання складався з двох частин [4]. Перша частина підписки – це обов'язок щодо явки до слідства, друга – обов'язок щодо «неотлучки» з місця проживання. На той час учені-процесуалісти мали різні думки стосовно необхідності існування обох частин у цьому запобіжному заході, які впливають на його ефективність [6; 7; 8; 14]. Деякі вчені пропонували виключити цей захід із загального переліку запобіжних заходів, визначеного в ст. 416 Статуту 1864 р. [8; 15], оскільки він не встановлював будь-яких нових обов'язків, уже визначених законодавством Російської імперії. Та взагалі запобіжний захід у вигляді підписки про явку та невідлучку з місця проживання не спроможний утримати правопорушника від спроб утечі від правосуддя [8].

Попри це, більшість учених-процесуалістів другої половини XIX – початку XX ст. поділяли думку, що за відсутності санкцій за порушення умов «підписки о явке к следствию и неотлучке с места жительства», норма не буде дієвою, оскільки наслідки порушення мають тільки процесуальне значення, та норма права, яка регулює цей запобіжний захід, не містить відповідальності [6; 9]. Необхідність посилення такої норми, призначення стягнення за її порушення, як за порушення процесуальної норми, має певне підґрунтя.

Так, можемо виокремити характерні риси, притаманні «підписке о явке к следствию и неотлучке с места жительства» відповідно до Статуту 1864 р.:

1. Підписка про явку та невідлучку з місця проживання є засобом кримінально-процесуального примусу.

2. Вона є засобом «обеспечения неуклонения обвиняемого от суда и следствия».

3. Є заходом примусу, що здійснюється за допомогою психологічного впливу на особу.

4. Загальна мета спрямована на обмеження свободи пересування обвинуваченого.

5. Мета підписки – гарантування особистої присутності обвинуваченого при розслідуванні та розгляді справи в суді шляхом обмеження можливості його втечі без позбавлення волі.

6. Підписка є документом, який має встановлену законодавством процесуальну форму.

7. Підписка могла застосовуватися тільки після порушення кримінального переслідування до особи, яка мала процесуальний статус обвинуваченого.

8. Підстави для застосування підписки про явку до слідства та невідлучку з місця проживання поділяються на загальні (до всіх запобіжних заходів) і спеціальні.

9. Спеціальними підставами є фактичні дані, що свідчать про наміри ухилення від слідства та суду.

10. Цей запобіжний захід містить кілька обов'язків обвинуваченого, зокрема з'являтися до судового слідчого за викликом і не змінювати місце проживання.

11. Підписка не могла бути застосована як більш суворий запобіжний захід, однак Статут 1864 р. не визначає його як найменш суворий [4].

Згаданий статут у Росії був тим нормативним актом, який дав життя підписці про невиїзд, що на практиці довела свою ефективність. У процесі фактичного застосування підписки про явку та невідлучку стало зрозуміло, що його механізм необхідно законодавчо вдосконалювати.

Розглянувши законодавство та наукові праці вчених-процесуалістів кінця XIX – початку XX ст., можемо дійти висновків, що в цей період у Росії відбувалася гуманізація кримінального процесу. Серед найбільш значущих досягнень було зменшення випадків застосування тримання під вартою до обвинувачених. Перелік запобіжних заходів, визначений у Статуті 1864 р., давав змогу слідчим обирати запобіжний захід відповідно до особливостей певної кримінальної справи, що сприяло досягненню мети правосуддя, використовуючи як засоби примусу запобіжні заходи, не пов'язані з позбавленням волі.

Науковим досягненням було те, що вчені наголошували: застосування запобіжних заходів у ході переслідування по кримінальній справі не повинно виходити за межі завдань їхнього застосування, визначених у кримінально-процесуальному законодавстві Росії. Значення запобіжних заходів розумілося як воля держави у сфері кримінального процесу, але відокремлювалося від поняття та значення покарання. Попри те, що основною метою застосування запобіжних заходів було унеможливлення ухилення обвинуваченого від правосуддя, коло завдань було ширшим.

При реформуванні кримінально-процесуального законодавства Російської імперії в другій половині XIX ст. питання забезпечення унеможливлення ухилення обвинуваченого від слідства було не на останньому місці. Саме тому законодавець повинен був для зменшення випадків застосування тримання під вартою запропонувати використовувати засоби, що сприяли б здійсненню правосуддя без позбавлення обвинуваченого волі. Виокремлення запобіжних заходів у самостійний інститут права та необхідність запровадження нових запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, серед яких була і підписка про явку до слідства та

невідлучку з місця проживання, у царській Росії зумовлювалися демократизацією кримінального процесу в другій половині XIX століття.

3. Нормативна та наукова модель підписки про невіїзд за законодавством Української РСР

Наступним етапом у формуванні та юридичному оформленні запобіжних заходів, пов'язаних із забороною залишати місце проживання, є існування в кримінальному процесі України підписки про невіїзд. На початку XX ст. Росія та Україна переживали перебудову держави, а саме її форми та устрою. У цей час відбувається повна зміна законодавства царської Росії та на нових засадах формується законодавство Радянського Союзу.

Радянська доба була знаковою для розвитку інституту запобіжних заходів. На початку цього періоду державна політика відзначалася відмовою від буржуазного та всього, що існувало за часів Російської імперії. Увесь період існування Радянського Союзу та входження до його складу Української РСР мав дуже жорстку ідеологічну основу, яка накладала відбиток на всі галузі та інститути права. Загальна політика держави була спрямована на боротьбу з колишнім порядком, але, проголошуючи принцип верховенства інтересів простої більшості в розбудові держави, влада насправді ставила на перше місце інтереси держави, а не людини, що вплинуло на всі інститути права [13].

Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом 13 вересня 1922 р. було прийнято постанову, згідно з якою на всій території Радянського Союзу вводився в дію Кримінально-процесуальний кодекс РСФСР [16]. Нормативний акт було покладено в основу Кримінально-процесуального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) від 1922 р. [17]. У ст. 146 Кримінально-процесуального кодексу 1922 р. йдеться про те, що слідчий відбирає підписку про явку із зобов'язанням повідомляти про зміну місця проживання, що було обов'язковим для всіх підозрюваних. Із запобіжного заходу «письменное обязательство о явке к следователю и неотлучке с места службы или жительства» було виключено поняття «невідлучка з місця служби». Він отримав коротку назву – підписка про невіїзд. Відтак, прийнятий Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР у 1922 р. закріплює в переліку запобіжних заходів, що пов'язані із забороною залишати місце проживання, підписку при невіїзді і домашній арешт [18]. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР 1927 р. не змінив положення, що стосувалися запобіжних заходів [18]. Домашній арешт на практиці не застосовувався, оскільки не було встановлено правил і порядку контролю за його виконанням [13].

Відповідно до нового радянського законодавства підписка про невіїзд могла бути застосована лише до обвинувачених, а саме ст. 148 Кримінально-

процесуального кодексу 1922 р. проголошувала: «Меры пресечения принимаются лишь после привлечения подозреваемого лица к делу в качестве обвиняемого и могут быть изменены или отменены после первого его допроса». Зміст цього запобіжного заходу визначався у ст. 152 Кримінально-процесуального кодексу 1922 р. «Подписка о невыезде состоит в отобрании от обвиняемого обязательства не отлучаться из избранного им, или следователем, места жительства без разрешения следователя или суда» [18].

Загалом кримінально-процесуальне законодавство радянської України запозичило правила Статуту від 1864 р. – запобіжні заходи мали право застосовувати суд або судові слідчі [13]. Зміни щодо назви та повноважень державних органів, які мали право застосовувати запобіжні заходи, відбулися пізніше, після реформування структури судоустрою країни.

Професор М.А. Чельцов після жовтневої революції 1917 р. подав нову класифікацію запобіжних заходів, визначених у кримінально-процесуальних кодексах союзних республік [19]. Основним критерієм для класифікації запобіжних заходів він обрав метод державного примусу. Запобіжні заходи, не пов'язані з позбавленням волі, автор визначав засобами «психологічно-примусового характеру», які мають різний напрям дії (безпосередньо на обвинуваченого чи опосередковано), та різні мотиви (егоїстичні чи соціальні). У цій класифікації автор назвав підписку про невиїзд засобом психологічно-примусового характеру, спрямованим безпосередньо на обвинуваченого з егоїстичного мотиву [19, с. 335].

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років зупинила дію законодавства мирного часу, підписка про невиїзд не застосовувалася [20]. У подальшому політика держави через правоохоронні органи надавала перевагу застосуванню запобіжних заходів, що не мали матеріального підґрунтя, тобто підписки про невиїзд, поруки громадських установ та взяття під варту. Ці запобіжні заходи мали чітку соціальну визначеність [21].

Наступним найбільш значущим етапом розвитку кримінального процесу загалом та інституту запобіжних заходів було прийняття спочатку в 1958 р. Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, а в подальшому на їх основі було розроблено в 1960 р. новий Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР (далі – Кодекс 1960 р.) [22; 23].

Полегшення тоталітарного тиску позначилося на науці кримінального процесу. Відбулося визнання необхідності фактичного покращання положення особи в кримінальному процесі, що надало новому кодексові значення гуманістичного прояву прогресивного суспільства радянської України [24]. Із прийняттям Кодексу 1960 р. застосування підписки про невиїзд виходить на першу позицію серед інших запобіжних заходів, але домашній арешт виключений із переліку запобіжних заходів [25].

Значна увага науковців приділена висвітленню питань, пов'язаних із застосу-

ванням запобіжних заходів. Згідно з Кодексом 1960 р. загальні положення щодо застосування запобіжних заходів, серед яких і підписка про невиїзд, залишилися без суттєвих змін [26]. При застосуванні підписки про невиїзд обвинувачений залишається на свободі, але у нього відбирають зобов'язання не відлучатися з місця проживання. У цьому разі свобода обвинуваченого обмежується шляхом психологічного впливу [27, с. 4].

У Кодексі 1960 р. сутність підписки про невиїзд має багато спільного з підпискою про явку та невідлучку з місця проживання, що існувала за часів Статуту 1864 року. У цьому кодексі стосовно підписки про невиїзд є суттєва відмінність від статуту: «...не має права відлучатися без дозволу слідчого...» [17]. Це деякою мірою пом'якшує запобіжний захід, оскільки надає обвинуваченому законну можливість відлучатися з постійного місця проживання або перебування з дозволу слідчого. Друга відмінність полягає в тому, що з назви було виключено положення про явку, але це не відмінило необхідність обвинуваченого з'являтися за викликом до суду та слідства.

У 1991 р. відбувся розпад Радянського Союзу, Україна здобула незалежності. Однак попри те, що влада знову намагається перекреслити минуле та кардинально змінити політику та ідеологію держави, і донині відбувається процес формування власного законодавства, яке здебільшого керується досягненнями радянських науковців ХХ століття. Але це не означає, що відсутні наукові розробки стосовно визначення шляхів удосконалення інститутів кримінально-процесуального права. Пострадянське законодавство намагається йти шляхом демократизації суспільства, тому захист прав і свобод громадян стає прерогативою при реалізації норм права, особливо у сфері кримінального судочинства [28].

Друга половина ХХ ст. характеризується підвищеною увагою до наукового розроблення ідеї пріоритету використання запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. Ідеологія радянської влади ґрунтувалася на принципах соціального контролю та відкидала матеріальну зацікавленість особи як мотиву при виконанні умов запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. На цьому тлі застосування підписки про невиїзд на практиці проявляється в активному її поширенні.

4. Сучасний стан запобіжних заходів, пов'язаних із забороною залишати місце проживання, у законодавстві України

Гуманізація кримінального процесу вимагає поважного ставлення до всіх осіб – суб'єктів кримінально-процесуальних правовідносин. Це знайшло відображення під час реформування кримінально-процесуального законодавства України, а саме: у статтях 7, 11 КПК від 2012 р., у яких це положення закріплено як загальна засада здійснення кримінального судочинства в Україні [1]. Порушення норм кримінально-процесуального законодавства при застосуванні запобіжних заходів,

навіть не пов'язаних із взяттям під варту, є неприпустимим. Раніше здебільшого порушення були пов'язані з відсутністю в Кодексі 1960 р. чітко прописаного механізму реалізації прав усіх учасників процесу, які вступають у правовідносини при застосуванні будь-якого із запобіжних заходів [23].

КПК від 2012 р. приділяє більше уваги процесуальному порядку застосування засобів кримінального примусу. Так у розділі II «Заходи забезпечення кримінального провадження» закріплено порядок, форми та підстави застосування примусу в кримінальному судочинстві [1]. Визначення заходів забезпечення кримінального провадження в цьому кодексі не надається, але є вичерпний перелік із 9 видів заходів, у якому на останньому місці є запобіжні заходи [1, с. 131], перелік яких передбачено у ст. 176 [1].

За чинним законодавством України застосування заходів кримінально-процесуального примусу є діяльністю органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді та суду. Воно повинно здійснюватися в чітко встановленому КПК від 2012 р. порядку, оскільки ці заходи обмежують права та свободи людини та громадянина, тому мають застосовуватися як виключення, зокрема, якщо без використання примусу унеможлиблюється виконання завдань кримінального судочинства.

Новаціями КПК від 2012 р. щодо застосування заходів процесуального примусу є те, що у ст. 176 у переліку запобіжних заходів не передбачені: підписка про невиїзд, порука громадської організації або трудового колективу, нагляд командування військової частини; однак є нові для незалежної України види запобіжних заходів, а саме, унормовано домашній арешт і особисте зобов'язання [1].

Згідно зі ст. 179 КПК від 2012 р. «особисте зобов'язання полягає в покладенні на підозрюваного, обвинуваченого зобов'язання виконувати покладені на нього слідчим суддею, судом обов'язки, передбачені ст. 194 Кодексу», де сказано, що підозрюваний обвинувачений повинен «...виконувати один або кілька обов'язків, необхідність покладення яких була доведена прокурором, а саме:

- 1) перебувати до визначеної службової особи із встановленою періодичністю;
- 2) не відлучатися з населеного пункту, у якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду;
- 3) повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання та/або місця роботи;
- 4) утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуватися з нею з дотриманням умов, визначених слідчим суддею, судом;
- 5) не відвідувати місця, визначені слідчим суддею або судом;
- 6) пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності;
- 7) докласти зусиль до пошуку роботи або до навчання;
- 8) здати на зберігання до відповідних органів державної влади свій паспорт

(паспорти) для виїзду за кордон, інші документи, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну;

9) носити електронний засіб контролю» [1, ст. 194].

Змісту ст. 179, 181, 194 КПК від 2012 р. впливає, що особисте зобов'язання є запобіжним заходом, не пов'язаним із позбавленням волі, з широким спектром обов'язків, які можуть бути покладені на особу. Кодекс передбачає можливість застосування одного чи декількох обов'язків, і можливість їх застосування в різних варіантах. Серед цих обов'язків є невідлучання з населеного пункту, в якому особа зареєстрована, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду. При обранні цього виду обов'язку до підозрюваного (обвинуваченого) запобіжний захід можна назвати «підпискою про невиїзд», тобто запобіжним заходом, що пов'язаний із заборонаю залишати місце проживання.

Розширення переліку обов'язків, які можуть покладатися на особу, та можливість покладання декількох зобов'язань одночасно, а також і при застосуванні інших запобіжних заходів, як то особистої поруки чи застави, значно погіршує процесуальне становище підозрюваного (обвинуваченого). Таке правило з одного боку розширює права слідчого, прокурора, слідчого судді та суду, що може призвести до застосування непотрібних обмежень, з іншого – дає можливість службовим особам підібрати такий обов'язок (декілька обов'язків), які найбільш відповідатимуть обставинам певної справи.

Другою новацією є те, що за невиконання передбачених особистим зобов'язанням обов'язків підозрюваним (обвинуваченим) слідчий суддя може, окрім застосування більш суворого запобіжного заходу, ще й накласти грошове стягнення в межах від 0,25 до 2 мінімальних заробітних плат [1; ч. 2, ст. 179]. Ця норма є нормативним закріпленням кримінально-процесуальної відповідальності. Однак додається питання критеріїв, за якими буде визначатися конкретна сума грошей у певному кримінальному провадженні. Використовуючи тлумачення кримінально-процесуального законодавства за аналогією, можна зробити припущення, що повинна враховуватися особа підозрюваного (обвинуваченого), ступінь і характер вчиненого злочину.

Новий кодекс також визначає, що в переліку запобіжні заходи розташовані залежно від ступеня суворості від найбільш м'якого – особистого зобов'язання до найбільш суворого – взяття під варту [1; ч. 3, ст. 176].

Передбачення у переліку запобіжних заходів домашнього арешту є новим для українського кримінального процесу, але цей запобіжний захід широко використовується у світі як альтернатива взяттю під варту. Згідно з ч. 1 ст. 181 КПК від 2012 р. домашній арешт обмежує свободу пересування певним житлом, яке не можна залишати або постійно, або протягом певного часу, визначеного судом. При застосуванні домашнього арешту як запобіжного заходу є обмеження прав

особи, його використання не позбавляє особу звичних умов перебування та проживання, окрім можливостей пересування за межами квартири чи приватного будинку, чи іншого приміщення, де особа проживає. На особу, в порядку ст. 194 КПК від 2012 р., додатково покладається обов'язок носити електронний засіб контролю [1].

Найбільшим досягненням нового КПК від 2012 р. є правила застосування запобіжних заходів, а саме:

- чітко визначено, що запобіжні заходи можуть застосовуватися лише за рішенням слідчого судді, суду (ст. 194);

- службова особа, яка подала клопотання до суду про застосування певного виду запобіжного заходу, повинна довести необхідність такого застосування;

- максимальний термін дії запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою, є обмеженим, а саме: в ухвалі про застосування запобіжного заходу повинен бути вказаний певний строк, на який особа обмежується в правах, але не більше ніж на два місяці. Хоча кодекс передбачає можливість продовження строків дії запобіжного заходу і максимальний його термін не вказано, однак таке продовження можливе лише за рішенням слідчого судді та в межах строків досудового розслідування;

- відповідальність за виконання запобіжного заходу покладено на слідчого або прокурора, які здійснюють кримінальне провадження [1].

КПК від 2012 р. має й недоліки щодо застосування запобіжних заходів, наприклад, нечітко визначено питання стосовно підстав для застосування цих заходів. Прийняття рішення про застосування запобіжних заходів має складності стосовно передбачення майбутньої поведінки підозрюваного, обвинуваченого. Загалом процес прийняття рішення пов'язаний із реалізацією певного плану дій, спрямованих на досягнення мети, і термінів їх реалізації. Основою прийняття будь-якого рішення повинна бути інформація [29]. Безумовно, підстави – це головне, на чому базується прийняття рішення про застосування запобіжного заходу. Ідеться про наявність у матеріалах кримінального провадження загальних підстав застосування запобіжних заходів і спеціальних підстав, тобто таких, які мають значення для обрання саме цього запобіжного заходу [30].

Загальними підставами є дані, що підтверджують припущення про можливість здійснення суб'єктом дій, спрямованих на ухилення від суду та слідства або в інший спосіб перешкоджати правосуддю [31]. Це припущення ґрунтується на отриманій слідчим інформації, але повинно мати фактичне підґрунтя. КПК від 2012 р. вказує на необхідність доведення достовірності інформації, покладеної в основу клопотання про застосування запобіжного заходу, що є гарантією недопущення необґрунтованого застосування примусу в кримінальному провадженні.

Загальні підстави застосування запобіжних заходів впливають на рішення про

необхідність застосування превентивних засобів примусу. Спеціальні підстави обґрунтовують необхідність застосування саме цього виду запобіжного заходу.

Загальні підстави застосування запобіжного заходу за КПК від 2012 р. – це наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення та наявність ризиків, що особа спробує переховатися від органів досудового розслідування чи суду, знищити, сховати або спотворити докази по справі, незаконно впливати на інших учасників провадження, перешкоджати кримінальному провадженню в іншій спосіб, вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення. На жаль, кодекси 2012 р. та 1960 р. не визначають спеціальних підстав для застосування певного виду запобіжних заходів, не пов'язаних із триманням під вартою [1; 23].

Історія нормативного закріплення запобіжних заходів, пов'язаних із заборону залишати місце проживання, у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві налічує не один десяток років, попри те, що незалежність України налічує трохи більше 20 років. Зміни форми державного устрою завжди позначаються на формі кримінального процесу, що у свою чергу безпосередньо впливає на застосування заходів процесуального впливу. Наразі активно декларуються європейські цінності, яких необхідно дотримуватися під час здійснення кримінального провадження в Україні, тому відбувається гуманізація в кримінальному процесі, особливо при застосуванні запобіжних заходів. Розширення переліку запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, доведеність необхідності застосування будь-якого запобіжного заходу та санкціонування такого рішення суддею, обмеження терміну дії запобіжного заходу є дуже важливими кроками до наближення вітчизняного законодавства до європейських стандартів.

Попри це, деякі недоліки Кримінально-процесуального кодексу від 1960 р. залишилися в КПК від 2012 р. недопрацьованими. Наприклад, нечіткість поняття «наявність обґрунтованої підозри», відсутність визначення спеціальних підстав для застосування окремих видів запобіжних заходів тощо. Це говорить про необхідність продовження реформування кримінально-процесуального законодавства та системи правосуддя в Україні.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – С. 88.
2. *Фойницький І. Я.* Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 2. – 607 с.
3. Свод законов Российской империи при Императоре Николае Павловиче. – СПб. : Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Концелярии, 1833. – 447 с.
4. Судебные уставы императора Александра II с законодательными мотивами и

раз'ясненнями. Устав уголовного судопроизводства / под. ред. С. Г. Щегловитова. – 10-е изд., перераб., испр. и доп. – СПб. : Изд. С. Г. Щегловитова, 1910. – 949 с.

5. *Исаев И. А.* История государства и права России : учеб. пособ. / И. А. Исаев. – М. : Юрист, 1993. – 272 с.

6. *Розин Н. Н.* Уголовное судопроизводство: пособ. к лекциям / Н. Н. Розин. – Томск : Типография сибирского товариства печатного дела, 1913. – 570 с.

7. *Люблинский П. И.* Свобода личности в уголовном процессе. Меры, обеспечивающие неуклонение обвиняемого от правосудия / П. И. Люблинский. – СПб. : Сенатская типография, 1906. – 705 с.

8. *Микляшевский В.* О средствах представления обвиняемого в суд и пресечения ему способов уклонения от следствия и суда / В. Микляшевский. – Варшава : Типография Ивана Котти, 1872. – Т. 1. – 431 с.

9. *Кистяковский А.* О пресечении обвиняемому способов уклонения от следствия и суда / А. Кистяковский. – СПб. : Судебные вести, 1868. – 430 с.

10. Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної. – Харків : Право, 2010. – 608 с.

11. *Познишев С. В.* Элементарный учебник русского уголовного процесса / С. В. Познишев. – М. : Типография Г. А. Леман, 1913. – 328 с.

12. *Случевский В.* Учебник русского уголовного процесса. Судоустройство – судопроизводство / В. Случевский. – 4-е изд. доп. и испр. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1913. – 670 с.

13. *Ткачова Н. В.* Меры пресечения, не связанные с заключением под стражу, в уголовном процессе России : монография / Н. В. Ткачова. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2004. – 192 с.

14. *Духовской М. В.* Русский уголовный процесс / М. В. Духовской. – М. : Типография А. П. Поплавского, 1910. – 448 с.

15. *Мирлес А.* Краткий курс уголовного процесса / А. Мирлес. – 2 изд., доп. и испр. – К. : Изд. И. И. Самоненко, 1912. – 104 с.

16. Об Уголовно-процессуальном кодексе РСФСР. Постановление 3-й сессии ВЦИК от 25 мая 1922 г. // История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры: сборник документов // под. ред. С. А. Голунского. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 187-229.

17. *Михайленко П. П.* Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР : Частина I / П. П. Михайленко. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – 440 с.

18. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР / упоряд. С. М. Глуценко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 1. – 894 с.

19. *Чельцов М. А.* Уголовный процесс / М. А. Чельцов. – М. : Госюриздат, 1951. – 335 с.

20. Советское право в период Великой Отечественной войны: Уголовное право. Ч. 2. Уголовный процесс // под ред. И. Т. Голякова. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 215 с.

21. *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1968. – Т. 1. – 278 с.

22. Закон об утверждении основ уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1958. – № 14. – С. 251-275.

23. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР від 28 грудня 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – С. 15.

24. *Алексеев Н. С.* Основы уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик и дальнейшее развитие уголовно-процессуального законодательства / Н. С. Алексеев // Правоведение. – 1959. – № 2. – С. 95-104.

25. Советский уголовный процесс: учебник / под. ред. М. И. Божанова, Ю. М. Грошевого – 2-е изд., доп. – К. : Вища школа, 1983. – 439 с.

26. *Гуткин И. М.* Меры пресечения в советском уголовном процессе / И. М. Гуткин. – М. : Изд-во ВШ МООН РСФСР, 1963. – 44 с.

27. *Савгирова Н. М.* Меры пресечения и иные меры процессуального принуждения / Н. М. Савгирова. – М. : Изд. Московского государственного университета, 1960. – 25 с.

28. *Пикалов И. А.* Становление института мер процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве России (исторический аспект) / И. А. Пикалов. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 168 с.

29. *Кулініч І. О.* Психологія управління: навч. посіб. / І. О. Кулініч. – К. : Знання, 2008. – 292 с.

30. *Погорецький М. А.* Обґрунтування рішень про застосування примусових заходів у кримінальних справах про організовану злочинність / М. А. Погорецький // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика), 2007. – № 15. – С. 3-14.

31. *Михайлов В. А.* Меры пресечения в российском уголовном процессе / В. А. Михайлов. – М. : Право и Закон, 1996. – 304 с.

Розділ 2

Соціально-психологічні чинники розвитку сучасної соціально-економічної формації

2.1. Соціально-психологічні особливості управління та комунікацій в сучасному інформаційному суспільстві

2.1.1. Творче управління й управління творчістю в новітній креатологічній формації

Характерними ознаками сучасного світу є глобалізація всіх соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, трансформація ціннісних систем та орієнтирів, підвищення ступеня перевантаженості та пересиченості інформаційного простору, стрімкий розвиток новітніх комунікаційних систем і мережі Інтернет. У свою чергу економічна ситуація характеризується невизначеністю тенденцій ринку, гіперконкуренцією, зміною лідерів економічного розвитку, зростаючими потребами споживачів і співробітників, плюралізмом форм господарювання та моделей і методів управління.

Динамізм і складність всіх сучасних процесів, неочікуваність і непередбаченість змін призводять до наростання кризисних явищ, зростання, новизни та неочікуваності різнопланових проблем і конфліктів. На сьогодні відбувається зміна епох світового соціокультурного та економічного розвитку, що з необхідністю супроводжується масштабними катаклізмами, екстремізацією політичного життя, появою глобальної загрози тероризму. Водночас причина сучасних глобальних і локальних криз та різнопланових конфліктів полягає не тільки в якомусь особливому конфліктогенному часі, а й у нерозумінні специфіки нових реалій, неготовності політичного істеблішменту і топ-менеджменту провідних країн відповідати на складні, несподівані виклики часу, у відсутності в управлінців творчого бачення і якісно нових, творчих підходів, стилів і методів управління.

На думку дослідників провідного японського аналітичного центру – Інституту Номура (Nomura Research Institute – NRI), нині на зміну сільськогосподарській, індустріальній й навіть інформаційній епосі, приходить нова епоха творчості [1].

Водночас можна стверджувати, що характерною ознакою теперішнього часу є накладання, спільне існування декількох епох, які об'єднуються та голографічно вкладаються в новітню, якісно своєрідну креатологічну або культурно-творчу епоху. Так на сьогодні продовжується процес формування постіндустріального або інформаційного суспільства, у якому розвиток та успіх визначаються не матеріальними ресурсами, а володінням найбільшою кількістю цінної інформації та здібністю до її швидкої обробки. Окрім цього у світовій економіці знову набирають вагу такі фактори та критерії функціонування минулих формацій, як продовольчі, природні та людські ресурси, що й визначають якісно новий характер економічних і суспільних відносин. Так не тільки боротьба за інформацію, а й війни за прісну воду і таланти починають визначати нові тенденції світового розвитку.

Проблема виникнення та становлення нової творчої епохи стала предметом осмислення і дослідження в другій половині ХХ століття. Так Т. Манро (1963) виділив основні характеристики творчої епохи, які включали наявність:

- а) геніальних особистостей;
- б) умов і засобів для трансформації їх вільної енергії в артефакти;
- в) установ, готових дати їм професійне навчання;
- г) інших людей, здатних оцінити і визнати досягнення творців [2].

Сам термін «креатогенне суспільство» (*creativogenic society*), що розумілося як певна формація, що активізує і стимулює творчість, був введений та описаний С. Аріеті (1976). При цьому автор визначив дев'ять соціально-культурних чинників креатогенного суспільства, серед яких можна виділити: наявність культурних засобів і ресурсів; відкритість до різних культурних стимулів; прагнення членів суспільства до високих досягнень; вільний доступ до засобів культури; свобода думок і дій; чутливість до різних і навіть контрастних культурних стимулів; терпимість до різних думок; взаємодія значущих особистостей; стимулювання за допомогою нагород і заохочень [3]. Аналіз і вивчення особливостей креатогенних епох та основних факторів народження геніїв і творчих особистостей проводився в роботах Дж. Гоуена М. Олсона (1979 р.) [4], Д. Саймонтона (1994 р.) [5], М. Чиксент-міхаї (1996 р.) [6], К. Зельтцер, Т. Бентли (1999 р.) [7], С. Л. Маркова (1999 р.) [8].

На сьогодні можна говорити про становлення та ствердження нової «креатологічної формації», особливого культурно-творчого простору, який вміщує в собі такі відносно самостійні сфери та автономні світи, як креатогенне суспільство, креативна економіка, тотальне мистецтво і універсальна творча особистість.

Сутність креатологічної формації визначається тим, що саме творчість і є її породжуючим центром, смисловизначаючим ядром, упорядковуючим принципом, вищим критерієм і метою. Відмінною рисою та сутнісним критерієм креатологічної формації виступає розпізнавання та виробництво новизни, уміння продуктив-

но вирішувати складні проблеми, генерувати нові відкриття та ідеї, а також рішуче впроваджувати їх у практику.

У цій формації ключовим фактором розвитку стає вже не інформація, а способи, методи та прийоми її створення й, найголовніше, таланти і творчі особистості, які генерують нові ідеї та рішення. При цьому саме творчість набуває статусу сутнісного критерію, рушійної сили та цільової функції соціально-економічного та соціокультурного розвитку. Водночас важливо підкреслити, що в креатологічній формації творчість розглядається не тільки як умова і засіб, як ключовий фактор або ресурс, а й як вища мета розвитку суспільства, організацій і особистості.

При цьому в креатологічній формації кардинально змінюються функції виробництва, бізнесу та менеджменту. Так, найбільш прибутковим товаром стають не матеріальні продукти, а оригінальні ідеї, артефакти, унікальні інтелектуальні та культурні продукти, програмне забезпечення, витвори нової тотальної, пронизуючої всі види та сфери діяльності, культури. У свою чергу головною метою управління стає залучення, концентрація, стимулювання та розвиток талантів, створення стимулюючого культурно-творчого середовища, організація інноваційної діяльності, а його новими формами – такі якісно нові форми управління, як креативний менеджмент і менеджмент креативності.

У роботах Т. Манро, С. Арієті, Дж. Гоуена, М. Олсона, Д. Саймонтона, М. Чиксентміхаї, С. Л. Маркова [3-8] були описані ключові фактори та характеристики креатогенного суспільства. Водночас доцільно виділити основні якісно-визначальні ознаки більш фундаментальної, креатологічної формації, що включає креатогенне суспільство в якості свого важливого компонента:

1. Ствердження творчості як самостійної, вищої цінності, визнання високого престижу творчої діяльності:

а) безумовні пріоритети розвитку творчого потенціалу суспільства, організацій, груп та особистостей;

б) визнання творчої, талановитої особистості, що створює матеріальні та духовні цінності, вищим багатством суспільства та організацій.

2. Пріоритетність і високий рівень розвитку культури:

а) багате та різноманітне культурно-стимульне середовище. Плюралізм і різноманітність культурних течій і думок;

б) наявність різноманітних творчих артефактів, шедеврів, культурних зразків для наслідування;

в) вільний доступ усіх членів суспільства до ресурсів і засобів культури;

г) наявність умов діалогу з видатними, талановитими особистостями;

д) створення та сприяння існуванню культурних, творчих центрів, які концентрують інтелект і таланти об'єднують яскравих творчих особистостей, новаторів, ентузіастів і фахівців різних спеціальностей.

3. Демократичність і гуманістичність суспільства:

а) терпимість і толерантність до всього відмінного;

б) свобода дій, вибору та думки, свобода пересування та можливість вільного вибору місця проживання;

в) соціальна стабільність, висока якість життя, наявність компетентної еліти, фахівців вищої кваліфікації, харизматичних лідерів, які володіють творчим баченням;

г) високий рівень особистої, громадської та фінансово-економічної безпеки.

4. Розвиток і становлення творчої економіки, креативних і культурних індустрій:

а) державне забезпечення торжества закону, економічної свободи, сприятливого підприємницького клімату;

б) державна та суспільна підтримка креативних індустрій і наукомістких, високотехнологічних виробництв, творчого підприємництва, інноваційного та венчурного бізнесу;

в) створення та сприяння існуванню «творчих кластерів», «інноваційних інкубаторів», «технополісів», «технопарків», забезпечення тісної взаємодії уряду, місцевої влади, бізнесу, університетів та фондів;

г) заохочення винахідницької творчості, створення прозорої та простої системи трансферу ідей, забезпечення швидкої реалізації винаходів і відкриттів та прямого внеску індивідуальних творчих досягнень у соціально-економічний розвиток суспільства.

6. Системно організована, високоякісна освіта й ефективна наука, які щедро фінансуються фондами та державою:

а) вільний, позбавлений дискримінації, рівний для всіх доступ до освіти;

б) розвинута система родинного та дошкільного виховання, середньої та вищої освіти, що спрямовані на розвиток творчого потенціалу особистості;

в) наявність творчих учителів, менторів, коучів, експертів і консультантів, тренерів з розвитку творчості;

г) повнота, об'єктивність і доступність інформації, розвинена інфраструктура поширення знань;

д) створення та сприяння існуванню науково-практичних центрів, спрямованих на розроблення та впровадження програм розвитку творчості та інновацій, на пробудження, активізацію творчості, самовираження та створення інтелектуальних і художніх цінностей.

8. Створення стратегії та системи щедрого та негайного нагородження винахідництва, наукової та художньої творчості, наявність програм нагород і заохочень, використання широкого спектра матеріальних і моральних стимулів.

У низці робіт сучасних дослідників пропонується конкретизація, «просторо-

ва організація» та інституалізація креатологічної формації, розкриваються умови, форми та специфіка прояву її компонентів в реальних соціально-економічних практиках.

Модель творчого міста. Так Ч. Лендрі (2000, 2005 рр.) запропонував модель «Творчого міста», яка включає сукупність умов, факторів і стимулів управління творчим процесом, а також систему стимуляції вільної реалізації творчого потенціалу груп, організацій і творчих особистостей [9]. На думку Ч. Лендрі, створення та культивування сприятливого для творчості міського середовища, полягає у формуванні в містах культурно-мистецьких кластерів, багатофункціональних підприємницьких і культурних просторів, «колоній художників», у наданні підприємцям офісів і майстерень на пільгових умовах.

Творчий клас. Р. Флоріда (2002, 2005 рр.) висунув ідею, що постіндустріальна економіка народжує нову соціальну групу, співдружність креативних професіоналів або «творчий клас», який стає на сьогодні все більш впливовою силою, та виступає ядром сучасного суспільства, головним ресурсом і чинником виробництва [10]. На думку автора, представники «креативного класу» – це освічені, талановиті й толерантні люди, які мають свою систему цінностей, займаються виробництвом і поширенням нових знань.

Нині найбільш розвинені країни та компанії переходять від конкуренції за ринки збуту до боротьби за таланти, творчих професіоналів, які виступають основним ресурсом і фактором виробництва. Стратегії найбільш успішних, творчих компаній спрямовані на пошук і концентрацію талантів, здатних гнучко реагувати на зміни і створювати принципово нові товари та послуги, яких вимагає нова ситуація на ринку.

Творча економіка. Ще в кінці ХХ ст. Ч. Лендрі і Ф. Б'янчіні (1995 р.) стверджували, що «індустрії двадцять першого століття будуть все більше залежати від генерації знань, створених за допомогою творчості та інновацій» [11]. На думку Дж. Хокінса (2001 р.) у сучасній креативній економіці творчі ідеї, патенти, авторські права, торгові марки й оригінальні розробки здійснюють вирішальний вплив на зростання та розвиток найуспішніших компаній світу [12]. Нині дослідники приходять до думки, що в новій креативній економіці саме творчість, інновації та генерація нових ідей є важливим корпоративним капіталом, головним ресурсом і фактором виробництва.

Сучасна глобальна економіка з другої половини ХХ ст. зазнала стрімкого трансформаційного розвитку від економіки знань, через інноваційну до креативної економіки. При цьому, такі терміни як «економіка знань», «інноваційна, інформаційна та інтелектуальна економіка», часто використовуються як синоніми; поняття «креативна економіка» наповнюється новим змістом і набуває якісно нових ознак і властивостей.

Так, якщо економіка знань розглядає освіту, інтелектуальні продукти та знання в якості найважливіших виробничих активів і ресурсів, а інноваційна фокусує увагу на шляхах використання та реалізації цих знань, то креативна економіка, у першу чергу, ґрунтується на умовах і факторах генерування якісно вищого живого, інтелектуально-прагматичного знання, проривних творчих ідей і винаходах, засобах їхньої негайної та ефективної трансформації у високоприбуткові продукти, на талантах, що створюють унікальні ідеї, смисли, культурні та матеріальні цінності.

Водночас, можна стверджувати, що креативна економіка не заперечує попередні форми розвитку, а природно включає їх у себе як ключові складові компоненти.

Творчі індустрії (creative industries). Сутнісним ядром сучасної креативної економіки є креативні індустрії, які виступають вирішальними факторами економічного та соціокультурного розвитку. Англійські дослідники визначають креативні індустрії як «... діяльність, в основі якої лежить індивідуальне творче начало, навик або талант, і яка несе в собі потенціал створення доданої вартості та робочих місць шляхом виробництва і експлуатації інтелектуальної власності» [13]. Так, Р. Кейвз (2000 р.) виділив сім основних властивостей, що відрізняють креативні індустрії від активності в інших сферах економіки: невизначеність попиту на творчий продукт; ставлення до діяльності як до мистецтва; необхідність реалізації різноманітних навичок при виробництві продукту; нескінченна різноманітність продуктів; ранжування й оплата творців за здібностями; «час не має істотного значення»; «мистецтво вічне»: продукти довговічні та приносять постійний прибуток [14].

На думку О. В. Зеленцової (2008 р.), креативні індустрії являють собою синтетичне явище, що тісно пов'язує культуру, економіку та соціальну політику, а також інтегрує теоретичні дослідження вчених, творчий пошук художників і комерційні зусилля бізнесменів [15].

Креативні індустрії включають в себе різні види економічної діяльності, що пов'язані з генеруванням або використанням знань та інформації. Серед них традиційно виділяють рекламу, дизайн, моду, архітектуру, кіно, музику, театр, виконавське мистецтво, видавничу справу, відеоігри, телебачення та радіо. Американські дослідники включають в креативні індустрії також наукові дослідження, інтернет-технології та виробництво програмного забезпечення. Креативні індустрії тісно пов'язані з традиційними культурними індустріями, що орієнтовані на культурний туризм, музеї та бібліотеки, антикваріат, спорт та активний відпочинок. При цьому креативні та культурні індустрії взаємовключають одна одну, а структурно-змістовні співвідношення між ними мають голографічний характер. Необхідно зазначити, що креативні індустрії на початковому етапі являють собою окремих сектор економіки, але в міру свого розвитку поширюються на всі види економічної активності, насичуючи їх творчими та інноваційними елементами. На думку В. Гнедовського (2005 р.) нині відбувається зрощення і взаємопроникнення

виробничої, підприємницької та художньої активності, що обумовлюється появою таких «проміжних» сфер діяльності, як мода, створення медійних продуктів, а також процесом насичення підприємницької діяльності такими творчими компонентами і прийомами, як інтуїція, образне моделювання, візуалізація [16].

Творче управління та його види. Відмінними ознаками сучасних успішних організацій є динамічність розвитку, відкритість світові, чутливість і гнучка реакція на зміни, спрямованість на інновації, а також творчий підхід до менеджменту. Провідні компанії світу все більше усвідомлюють, що відповіддю на стрімкість усіх соціально-економічних процесів, неочікуваність і непередбаченість змін є впровадження творчих, гнучких стратегій і нестандартних методів виробництва й управління, а також прийняття сміливих, ефективних та інтуїтивних рішень, які здатні здійснювати творчі менеджери нового типу.

Нині можна говорити про зародження й формування нової парадигми управління, основними конституюючими принципами якої є творчість, інновації, зростання ролі соціокультурних і морально-етичних детермінант, а також концентрація, розвиток і самореалізація творчих особистостей, які виступають найважливішим ресурсом продуктивності й удосконалення діяльності будь-якої організації.

Уявлення про творчий менеджмент, як самостійний напрям управлінської діяльності, почали складатися в надрах теорії інноваційного менеджменту, зокрема в роботах Р. Кантера (1985, 1989 рр.) [17]. Крім цього Т. Пітерс і Р. Уотермен [18], Т. Пітерс (1988, 1992 рр.) [19] і відкрили такі нові виміри та напрями ефективного менеджменту, як конструктивна трансформація хаосу, творча свобода, мистецтво побудови ідеальної, досконалої компанії, створення стимулюючого творчості клімату, наповнення поведінки співробітників смислами та надання їм права на вільну самореалізацію. Про творчість як ключовий фактор успішного управління, лідерства, організаційної культури та розвитку писали у своїх роботах Т. Амабайл (1988 р.), П. Сенге (1990 р.), Р.В. Вудмен, Дж.Е. Севіер, Р.В. Гріффін (1993 р.), Дж. Као (1996 р.); К.М. Форд, Д.А. Джойя (1996 р.) [20-24].

У сучасній теорії креативного менеджменту акцент робиться на оптимізацію функцій управління, активізацію інноваційної діяльності та пробудження й розвиток творчого потенціалу співробітників, а сама управлінська діяльність порівнюється з вищим рівнем майстерності й творчого прояву людини, що реалізуються за допомогою таких узагальнених механізмів творчості, як інтуїція, уява й фантазія (Дж. Генрі, 2001 р.; П. Ф. Друкер, 2004 р.; Дж. Міклтуейт, А. Вулдрідж, 2004 р.; Т. Пітерс, 2007 р.) [25-28].

Люк де Брабандере (2005 р.) розрізняє процеси інновації та творчості, вважаючи, що якщо перші відносяться до зовнішніх організаційних змін і трансформацій, то справжня творчість пов'язана з глибинними процесами розвитку особистості, зі зміною самого сприйняття зовнішньої реальності [29]. У роботах К. Кірсанова

(1995 р.), Г. І. Ванюріхіна (2001 р.), І. Л. Вікентьєва (2003 р.), Н. П. Петрової (2004 р.) розкривається специфіка, зміст і характерні особливості творчого, креативного та евристичного менеджменту, досліджуються основні функції творчого управління та методи активізації творчої активності менеджерів і співробітників організації [30-33].

У сучасній науковій літературі, присвяченій проблемі творчого управління, широко вживаються поняття «творчий менеджмент» (creative management), «менеджмент креативності» (creativity management), «евристичний менеджмент», «інноваційний менеджмент», «менеджмент знань», «менеджмент ідей», «менеджмент змін» і «менеджмент талантів». Часто ці поняття використовуються як синоніми, хоча кожний із них має свій об'єкт управління та відрізняється рівнем узагальненості.

Учені Ф. Ксю і Т. Рікардс (2007 р.) вважають, що «Креативний менеджмент – це дослідження і практика управління, що побудовані на теоріях творчих процесів та їх застосуванні на індивідуальному, груповому, організаційному та культурному рівні» [34]. Дослідник Г. І. Ванюріхін розуміє креативний менеджмент як ефективне управління структурами, процесами та ресурсами для досягнення заданих цілей з використанням нестандартних підходів. При цьому автор підкреслює, що креативний менеджмент пов'язаний зі створенням нововведення, а інноваційний – з його впровадженням як готового продукту [30]. У свою чергу К. Кірсанов вважає, що креативний менеджмент, на відмінну від евристичного, у першу чергу охоплює проблеми «управління кадрами» та колективом [31]. Креативний менеджмент Г. В. Бережнов безпосередньо пов'язує з креативною діяльністю, яку він розуміє як універсальну характеристику підприємства та системну творчу активність, що виявляється в управлінні, виробництві, дизайні, маркетингу та рекламі [35].

У зв'язку з існуванням у сучасній літературі різноманітних визначень загальної творчої управлінської активності, назріла необхідність розрізнити на перший погляд «синонімічні» поняття, визначити якісну своєрідність кожного виду творчого менеджменту та виявити їх змістовні та структурні співвідношення.

Креативний менеджмент (creative management) може бути визначений як взаємопов'язана система творчих методів, рішень і дій, спрямованих на досягнення чи підтримку оптимального рівня функціонування і розвитку організації, на підвищення її конкурентоздатності й ефективності. Креативний менеджмент, як вища якість та мистецтво управління, являє собою реалізацію наскрізного творчого підходу до справи, до співробітників та всієї системи ділової активності. Цей тип управлінської активності реалізується як послідовний процес прийняття ефективних рішень, як попередження та продуктивне вирішення конфліктів, оригінальне, нестандартне, красиве, просте й елегантне, а також гранично конструктивне й ефективне розв'язання різнопланових практичних проблем.

Креативний менеджмент – це скоріше реалізація творчої позиції та втілення творчого бачення менеджера, що проявляється в наповненні творчими елементами, процесами і механізмами всієї цілісної системи управління, а саме його принципів, моделей, стилів і основних функцій

При цьому класичні функції управління: планування, організація, керівництво та контроль, – наповнюються новими творчими елементами і реалізуються в реальній практичній діяльності за допомогою універсальних механізмів творчості. Водночас реалізація функцій креативного менеджменту відрізняється довільним порядком і навіть одночасністю та синергійністю їх здійснення, а в цілісній системі функцій починають домінувати такі універсальні, наскрізні функції управління, як прийняття рішень і вирішення проблем, а також координація, балансування та гармонізація всіх систем, ресурсів і провідних процесів організації.

Креативний менеджмент (творче управління) на відміну від менеджменту креативністю (управління творчістю) не включає в себе такі окремі, тісно пов'язані з творчістю види менеджменту, як управління знаннями, управління талантами та інноваційний менеджмент, але наповнює їх новою якістю і виступає як їх центральний, ядерний і ключовий компонент. До того ж креативний менеджмент, будучи не окремим видом, але вищим якісним визначенням універсального управлінського процесу, може наповнювати творчими елементами і радикально підвищувати ефективність стратегічного, ситуаційного, проектного, кадрового та інших видів менеджменту.

Управління творчістю (creativity management) або менеджмент креативності. Складність і універсальність прояву творчості в управлінських, організаційних і виробничих процесах, усвідомлення та використання креативного потенціалу як ключового фактора успіху та вирішальної конкурентної переваги вимагають системного підходу до його активізації, розвитку та реалізації в практиці. На думку І. М. Дубини (2003 р.), творчість і пов'язані з нею зміни повинні бути керовані, а саме управління творчістю (creativity management) має стати одним із головних елементів сучасної парадигми управління. При цьому менеджмент творчості являє собою системні дії, спрямовані на вивчення методів розвитку, управління та використання творчої діяльності та її результатів у виробничих і бізнес-процесах [36].

Управління творчістю також зародилося в надрах інноваційного менеджменту та, у зв'язку з цим, часто ототожнювалося з ним. Однак К. Хеллстром, Т. Хеллстром (2002 р.) припустили, що процес управління ідеями і творчістю має не зовнішній, лінійний характер, а глибоко вбудований у всі управлінські процеси та включає в себе спонтанні, творчі процеси, що генерують ідеї на всіх етапах управління [37]. При цьому К. Ван Дійк, Дж. ден Енде (2002 р.); А.С. Георгдоттір, І. Гетц (2004 р.) відзначали деяку суперечливість і парадоксальність зв'язку між термінами «управління» і «творчість», підкреслюючи вільний і спонтанний характер творчих про-

цесів [38; 39]. У сучасній теорії управління творчістю стверджується думка про необхідність гармонізації управлінських впливів та індивідуальної творчості. Так, Х. Берендес, Ф.К. Боерсма і М. Веггеман (2003 р.) показали, що організація може отримати вигоду від процесу створення знань тільки тоді, коли індивідуальні дії та процес генерації ідей вбудовані в організаційні процедури і скоординовані з управлінськими діями [40]. У свою чергу Х. Беккер, Ф.К. Боерсма та С. Орил (2006 р.) запропонували модель управління творчістю (ідеями), засновану на взаємодії процесів створення й управління ідеями всередині спеціально створеного креативного середовища, контексту або творчого клімату [41].

Управління творчістю (creativity management) є управлінням творчими процесами, що протікають на рівні креативних індустрій, організацій, команд, менеджерів і співробітників. При цьому системний підхід до розгляду прояву творчої активності у всіх сферах та етапах функціонування організації дає змогу виділити ряд окремих видів менеджменту, що вписуються в єдину систему управління творчістю. Як відносно самостійні види управлінської активності, безпосередньо пов'язаної з творчістю, можна виділити управління знаннями, евристичний менеджмент, інноваційний менеджмент, управління змінами та управління талантами.

1. Управління знаннями (knowledge management) являє собою систему управлінських процедур і дій, завдяки яким створюються, акумулюються, зберігаються, розподіляються та використовуються основні елементи інтелектуального капіталу і найбільш цінна інформація, необхідна для успішної реалізації цілей організації. При цьому особливе значення надається системі ключових сфер компетентності, під якими розуміють визначену систему найбільш ефективних навичок і технологій. Важливими елементами менеджменту знань є процес створення та використання знань при прийнятті рішень, а також їх втілення в нових продуктах і послугах. При цьому сам рух, обмін і розповсюдження живого знання, самі по собі генерують нове, унікальне та корисне знання.

2. Евристичний менеджмент (від грецьк. *heuristro* – «відшукую, відкриваю») являє собою управління процесом творчості та продуктивного мислення, що протікають на індивідуальному рівні. Він включає як активізацію та регуляцію творчості співробітників, так і самоактивацію творчих процесів за допомогою різноманітних евристичних методів.

При цьому найважливішою метою евристичного менеджменту є формування у провідних співробітників універсального творчого бачення, яке гармонійно інтегрує такі відомі евристичні методи, як індивідуальний мозковий штурм, синектику, метод евристичних питань, «ТРИЗ», метод асоціацій та аналогій.

На думку К. О. Кірсанова, креативний менеджмент пов'язаний з індивідуальним цілепокладанням і управлінням діяльністю особистості як вирішального учасника

створення інтелектуального продукту. Цей вид активності, вважає автор, більшою мірою відноситься до «особистісного менеджменту» і «самоменеджменту» [32].

3. Інноваційний менеджмент розуміється як система управління інноваційними процесами за допомогою взаємозалежного комплексу дій, націлених на пошук та розроблення унікальних, продуктивних ідей, організацію інноваційного процесу та впровадження нових продуктів, товарів, послуг і технологій, у тому числі управлінських.

Таким чином, якщо евристичний менеджмент спрямований на активізацію шляхів і методів створення нових ідей і знань, інноваційний – на розроблення на цій основі нових продуктів і їхнє впровадження, менеджмент креативності охоплює, об'єднує та організує всі види, рівні й етапи творчості, то креативний менеджмент являє собою їх якісне, смислостворююче ядро, якісно вищу активність, що пронизує всі види управлінської активності та реалізується за допомогою нових методів, творчих прийомів і механізмів.

4. Управління змінами (Change management) являє собою сукупність методів, процедур і технік, що застосовуються з метою ефективного, переходу осіб, груп і організацій з поточного стану в бажаний майбутній стан. Його основною метою є оптимізація процесу переходу, надання допомоги співробітникам у добровільному прийнятті змін, мінімізація їх негативних наслідків і максимізація їхнього конструктивного, творчого потенціалу (Д. Андерсон, Л. А. Андерсон, 2001 р.; І. Адізес, 2010 р.) [42; 43].

5. Управління талантами являє собою процес залучення, відбору, стимулювання та розвитку творчих співробітників, які є головним капіталом фірми. Цей вид менеджменту ґрунтується на переконанні, що на ринку перемагають ті компанії, які активно шукають і залучають найбільш талановитих працівників, цілеспрямовано розвивають їх творчий потенціал і сприяють їх вільній самореалізації. Так Ед. Майклз, Х. Хендфрідл-Джонс і Е. Екслерод вважають, що в основі якісного управління талантами лежить прийняття вищим керівництвом компанії установки на таланти. Крім цього, такий процес включає створення умов, що залучають і допомагають утримувати найталановитіших людей, відбір співробітників із високим потенціалом і забезпечення процесу безперервного розвитку персоналу, в тому числі й за допомогою коучингу [44].

Окрім цього, нині надзвичайної актуальності набуває проблема активізації творчого потенціалу всього персоналу організації, як вищого та середнього менеджменту, так і рядових співробітників. На сьогодні в практиці управління креативністю активно використовується низка ефективних методів стимуляції творчої активності та прийомів творчого вирішення проблем. Сьогодні існує необхідність розроблення системного, цілісного методу активізації творчого потенціалу особистості. В якості такого універсального способу активізації творчості може виступати метод форму-

вання **творчого бачення** особистості, в основі якого лежить творчий діалог особистості зі світом. Цей метод може розглядатись як універсальний метод активізації творчості, форма творчого тренінгу, а також як метод ефективного розв'язання найбільш складних, неочікуваних і принципово нових проблем.

У сучасному світі стрімкими темпами формується та стверджується якісно нова креатологічна формація, смислороджуючим ядром, організуючим принципом, сутнісним критерієм і вищою метою якої є творчість. Креатологічна формація являє собою цілісне фундаментальне утворення, особливий культурно-творчий простір, який вміщує в себе такі відносно самостійні сфери та автономні світи, як креатогенне суспільство, креативна економіка, тотальне мистецтво й універсальна творча особистість.

Сьогодні найбільш успішними організаціями стають ті компанії, які визнають творчість своїм найважливішим ресурсом і капіталом, які формують креативну, стимулюючу творчість, організаційну культуру, які спрямовані на створення, акумуляцію та поширення унікальних ідей, дієвих знань та інтелектуального капіталу, які стимулюють винахідницьку творчість та успішно організують процес створення та реалізації інноваційного продукту, які визнають творчих співробітників своєю головною цінністю та створюють умови їхнього навчання, розвитку й самореалізації.

При цьому саме творче управління й управління творчістю є найбільш ефективним способом функціонування організацій у складних сучасних умовах. Саме якісний, раціонально-інтуїтивний креативний менеджмент забезпечує їм унікальну конкурентну перевагу, сприяє виживанню та розвитку. Сьогодні все більше усвідомлюється той факт, що ефективна управлінська діяльність може бути представлена як процес творчого вирішення проблем і прийняття продуктивних управлінських рішень, а сама творчість може бути тією концептуальною основою, яка здатна інтегрувати всі існуючі моделі в універсальний, ефективний сучасний стиль управління. При цьому саме цілісна творча особистість, яка виступає джерелом створення нових оригінальних ідей, гіпотез і засобів розв'язання складних життєвих проблем, є не тільки важливим ресурсом, конкурентною перевагою та фактором успіху компанії, але й її справжнім багатством і вищою метою розвитку.

Список використаних джерел

1. The Science of Creativity // Management Development Review. – 1997. – Vol. 10. Num. 6. – PP. 203-204.
2. *Munro Th.* Evolution in the Arts and other Theory of Culture History / Th. Munro. – Cleveland (Ohio) Museum of Art, 1963.
3. *Arieti S.* Creativity : The Magic Synthesis / S. Arieti. – New York : Basic Books, 1976. – 429 p.
4. *Gowan, J. C.* The society which maximizes creativity / J. C. Gowan, M. Olson // Journal of Creative Behavior. – 1979. – 13 (3). – PP. 194-210.

5. *Simonton D. K.* Greatness : Who Makes History and Why / D. K. Simonton. – New York : The Guilford Press, 1994.
6. *Csikszentmihalyi M.* Creativity : Flow and the Psychology of Discovery and Invention / M. Csikszentmihalyi. – New York : Harper Perennial, 1996.
7. *Seltzer K.* The creative age : knowledge and skills for the new economy/ K Seltzer, T. Bentley. – London : DEMOS, 1999.
8. *Марков С. Л.* Основні умови та закономірності формування креативного суспільства / С. Л. Марков // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи / ред. Ю. Макара [та ін.]. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – С. 32-36.
9. *Лэндри Ч.* Креативный город / Ч. Лэндри ; Пер. с англ. – М. : Классика-XXI, 2005. – 399 с.
10. *Флорида Р.* Креативный класс : Люди, которые меняют будущее / Р. Флорида ; Пер. с англ. – М. : Классика-XXI, 2005. – 430 с.
11. *Landry Ch., Bianchini F.* The Creative City / Ch. Landry, F. Bianchini. – London : Demos, 1995.
12. *Howkins J.* The Creative Economy : How People Make Money from Ideas / J. Howkins. – London : Allen Lane, 2001 – 263 p.
13. Department for Culture, Media and Sport. Creative Industries Programme. Creative Industries Mapping Document. London, 2001.
14. *Caves R. E.* Creative industries : contracts between art and commerce / R. Caves. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2000 – 454 p.
15. *Зеленцова Е. В.* Становление и развитие креативных индустрий в современной культуре : анализ зарубежного опыта: дис. ... канд. культурол. : 24.00.01 / Е. В. Зеленцова М., 2008, – 153 с.
16. *Гнедовский М. Б.* Творческие индустрии : стратегия инновационного развития / М. Б. Гнедовский // Творческие индустрии : модель для сборки. – М. : Институт культурной политики, 2005. – С. 7-15.
17. *Kanter, R. M.* The Change Masters: Corporate Entrepreneurs at Work / R. M. Kanter. – London, Counterpoint (Unwin) Paperbacks, 1985.
18. *Питерс Т.* В поисках эффективного управления (опыт лучших компаний) / Т. Питерс, Р. Уотермен ; Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 423 с.
19. *Peters T.* Liberation Management: Necessary Disorganization for the Nanosecond Nineties / T. Peters. – London : Macmillan, 1992.
20. *Amabile T.* A model of creativity and innovation in organizations / T. Amabile. Research in Organizational Behavior // B. M. Staw & L. L. Cunnings (Eds). – Greenwich, CT : JAI – 1988. – Vol.10. – PP. 123-167.
21. *Senge P. M.* The Fifth Discipline : The Art & Practice of The Learning Organization / P. M. Senge. – New York : Currency Doubleday, 1990. – 371 p.
22. *Woodman R. W.* Toward a Theory of Organizational Creativity / R. W. Woodman, J. E. Sawyer, R. W. Griffin // The Academy of Management Review. – 1993. – Vol. 18, № 2. – PP. 293-321.
23. *Kao J.* Jamming: The Art and Discipline of Business Creativity / J. Kao. – London : Harper Colli. – 1996.
24. *Ford C. M.* Creativity Management / C. M. Ford, D. A. Gioia // International Encyclopedia of Business and Management / Warner, M. (Ed.) Vol. 1. London, New York : Routledge, 1996. – PP. 878-882.

25. Henry J. Creativity and Perception in Management / J. Henry. – London : Sage Publications Ltd, 2001.
26. Друкер П. Ф. Задачи менеджмента в XXI веке / П. Ф. Друкер ; Пер. с англ. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2004. – 272 с.
27. Миклтуэйт Дж. Магия менеджмента / Дж. Миклтуэйт, А. Вулдридж. – М. : АСТ, 2004. – 414 с.
28. Питерс Т. Представьте себе! Превосходство в бизнесе в эпоху разрушений / Т. Питерс. – С.-Пб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2007. – 352 с.
29. Brabandere Luc de. The Forgotten Half of Change : Achieving Greater Creativity through Changes in Perception/ Luc de Brabandere. – Chicago : Dearborn Trade Publishing, 2005. – 192 p.
30. Викентьев И. Л. Функциональный подход при решении творческих и бизнес-задач / И. Л. Викентьев. – Консалтинговая фирма ТРИЗ-шанс, 2003.
31. Ванюрихин Г. И. Креативный менеджмент / Г. И. Ванюрихин // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – № 2. – С. 123-143.
32. Кирсанов К. А. Креативный и эвристический менеджмент / К. А. Кирсанов // Российский экономический журнал. – 1995. – № 11. – С. 78-83.
33. Петрова Н. П. Творческие решения в бизнесе / Н. П. Петрова. – Минск : Речь, 2004. – 336 с.
34. Xu F., Rickards T. Creative Management : A Predicted Development from Research into Creativity and Management / F. Xu, T. Rickards // Creativity and Innovation Management. – 2007. – Vol. 16, Issue 3. – PP. 216-228.
35. Бережнов Г. В. Креативная деятельность предприятия / Г. В. Бережнов. – М. : МЕЛАП. – 2005. – 176 с.
36. Дубина И. Н. Роль и место творчества в практике современного бизнеса / И. Н. Дубина // Известия Алт. гос. ун-та. – 2003. – № 2. – С. 14-17.
37. Hellstrom C. Highways, alleys and by-lanes : Charting the pathways for ideas and innovation in organizations / C. Hellstrom, T. Hellstrom // Creativity and Innovation Management. – 2002. – Vol. 11 (2). – PP. 107-114.
38. Van Dijk, C. Suggestion Systems : Transferring Employee Creativity into Practicable Ideas / C. Van Dijk, J. Van den Ende // R&D Management. – 2002. – 32 (5). – PP. 387-395.
39. Georgdottir, A. S. How Flexibility Facilitates Innovation and Ways to Manage it in Organizations / A. S. Georgdottir, I. Getz // Creativity and Innovation Management. – 2004. – 13 (3). – PP. 166-175.
40. Berends, H. The Structuration of Organizational Learning / H. Berends, F. K. Boersma, M. Weggeman // Human Relations. – 2003. – 56 (9). – PP. 1035-1056.
41. Bakker, H. J. Creativity (ideas) management in industrial R&D organizations : A creapolitical process model and an empirical illustration of Corus RD&T / H. J. Bakker, F. K. Boersma, S. Oreel // Creativity and Innovation Management. – 2006. – 15 (3). – PP. 296-309.
42. Anderson, D. Beyond Change Management : Advanced Strategies for Today's Transformational Leaders / D. Anderson, L. A. Anderson. – San Francisco : Jossey-Bass / Pfeiffer, 2001.
43. Адизес И. Управляя изменениями / И. Адизес. – С.-Пб. : Питер, 2010. – 224 с.
44. Майклз Эд. Война за таланты / Эд. Майклз, Х. Хэндфрилд-Джонс, Э. Экселрод. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2006. – 272 с.

2.1.2. Пропедевтика психологічного впливу як основний засіб взаємодії в інформаційному суспільстві

Людство у своєму історичному розвитку ще задовго до цивілізації накопичило величезний досвід організації та здійснення впливу на різні категорії людей. «Так, помітивши властивість заразності масового настрою, члени первісних племен навчилися викликати, збуджувати один в одного настрої, що був необхідним для початку полювання або воєнних дій, наради або святкування. Це досягалося системою традиційних обрядів і церемоній, що стихійно склалися та передавалися від покоління до покоління. Вони залучали до участі у співі та танцях, масових іграх та інших ритуальних діях усіх членів племені» [1, с. 348].

Аналізуючи ступінь впливу сугестії та контрсугестії на історичний процес, Б. Поршнев дійшов висновку про те, що ці два процеси вплинули на відносно швидке розселення первісної людини по земній кулі та на виникнення безлічі мов з єдиної прамови. «Людей розкидало по планеті щось специфічно людське. Неможливо цей акт звести до того, що людям бракувало кормової бази на колишніх місцях: адже інші види тварин залишилися і харчуються на своїх стародавніх ареалах нерідко й до наших днів – корму є достатньо. Не можна сказати, що люди розселилися з гірших географічних місць у кращі, факти свідчать, що іноді мало місце й протилежне. Ним не стало «тісно» в господарському сенсі, бо загальна чисельність людства тієї пори (у кам'яному віці) була невеликою. Їм, швидше за все, стало тісно в сенсі появи та розвитку тягаря міжіндивідуального розвитку» [2, с. 157; 3, с. 18].

На думку Б. Поршнева, розселення дало змогу людині уникнути тягаря психологічного тиску, збільшивши просторові параметри. Поява багатомовності також з'явилася додатковим механізмом соціально-психологічного захисту від впливу, сугестії внаслідок нерозуміння чужої мови.

Визнаючи обґрунтованість, значущість і цінність запропонованої ученим гіпотези щодо генезису історичного процесу, з погляду сформульованої вище концепції взаємодії сугестії-контрсугестії, ми вважаємо правомірним доповнити її.

Розвиваючи гіпотезу Б. Поршнева, обґрунтовано можна припустити, що не тільки сугестія-контрсугестія є одним із способів інтерсуб'єктного взаємовпливу людей, можливо, значною мірою це – загальна властивість, яка є наявною практично у всіх людей – це властивість, сутність якої полягає у здатності до психологічного впливу. Сама природа людини полягає в тому, що, маючи цю властивість, вона постійно свідомо чи не усвідомлено здійснює могутній психологічний вплив на тих, хто нас оточує, навіть тоді, коли не виявляє активності, рівно як і сама піддається такому ж постійному впливові з їх боку. Саме психологічний вплив, який здійснюють люди один на одного в межах полісуб'єктної взаємодії, є причиною їх розселення по земній кулі.

Різні соціальні інституції активно використовували багатий досвід здійснення психологічного впливу на різні категорії людей, що був накопичений з метою управління їх поведінкою. Так, наприклад, «церква особливо ретельно та цілеспрямовано впродовж низки сторіч формувала систему емоційно насичених обрядів і культових дій, що здатні здійснити величезний вплив на психіку людини. Вона опиралася не тільки на вражаючу силу комбінованої естетичної дії (барвистість ікон і розпису храму, спрямований до неба купол, напівсвітло, мерехтіння свічок, хоровий спів, пахощі тощо)» [1, с. 7], але й на інтерпретацію народних звичаїв, традицій, норм моралі, що склалися задовго до появи монотеїстичних релігій, у дусі пануючих теософських доктрин.

Психологічний аналіз історії людства дає змогу зробити висновок про те, що психологічний вплив є неодмінним атрибутом історичного процесу, а можливо, й причиною докорінних історичних перетворень, руйнування старих формацій, формування і розвитку нових.

Різкі зміни активності людей, що часто призводили до переломних моментів в історії, є результатом впливу (умисного чи ненавмисного) на їх психіку різних чинників і умов, а також окремо взятих осіб, груп осіб, класів або суспільства в цілому. Некоректне застосування психологічного впливу, без урахування законів і закономірностей, за якими функціонує це складне системне явище, у державному управлінні, військовій справі, політиці, міжнародних відносинах може реально (як ми можемо це спостерігати) вивести моно- або ж полідержавні системи зі стану соціальної рівноваги, призвести до соціальних вибухів і розпаду цих систем.

Варто зазначити, що пріоритет психологічного впливу на індивідуальну, групову та суспільну свідомість належить (або ж повинен належати) державі та реалізовуватися через її ідеологію. Він визначається через термін «функції держави», що застосовується для позначення основних, найбільш важливих напрямів діяльності держави, у яких виявляється її соціальне призначення.

Увесь хід історичного розвитку людства рясніє широким використанням цілеспрямованого психологічного впливу на особистість або групу осіб з різною метою. У процесі розвитку й удосконалення людство розширювало та ускладнювало сфери застосування цілеспрямованого психологічного впливу, а також арсенал засобів, способів, методів, прийомів і форм цього впливу з метою управління людською поведінкою та діяльністю. «Спрямований спочатку на прості емоційні реакції, природні потреби людини, психологічний вплив надалі охоплює сферу почуттів людини, апелює до етичних і естетичних почуттів, до почуття власної гідності. Таким чином, до сфери впливу залучаються вищі соціальні потреби. Змінювалися також засоби та прийоми психологічного впливу: лінія їх розвитку йде від примітивних заклинань, що супроводжуються різноманітними подразниками,

які змінюють стан людини, через використання вищих досягнень мистецтва – до застосування останніх досягнень науки та техніки» [4, с. 15].

Сучасна психологічна наука, яка відображає зазначені закономірності, приділяє проблемі психологічного впливу особливу увагу та виділяє її як одну з найбільш важливих з погляду на потреби практики та пріоритетну в контексті всебічного дослідження такого складного соціально-психологічного явища, від результатів якого залежить просування науки на шляху розуміння природи людської активності, законів її формування, розвитку та функціонування. Практична й теоретична значущість цієї проблеми визначається, передусім, тим, що психологічний вплив є неодмінним атрибутом людської активності. Механізми психологічного впливу включені в процес спільної діяльності людей: виховання (Я. Грац, А. Деркач, В. Доблаєв, Д. Іщенко, С. Максименко, І. Сулятицький та інші), навчання (Н. Волинець, Г. Давидов, М. Кабачинський, Н. Коломінський, О. Матеюк, М. Поліщук, В. Ягупов та інші), ідеологію та політику (Е. Аронсон, Е. Пратканіс, В. Васютинський, Л. Войгасик, Л. Гозман, О. Шестопал, А. Деркач, О. Селезньова, А. Забарін, М. Слюсаревський, В. Татенко, Р. Харріс та інші), управління (О. Бандурка, А. Єршов, Т. Кабаченко, Л. Карамушка, А. Кітов, Н. Коломінський, Б. Ломов, М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі, Л. Орбан-Лембрик, А. Панасюк, Я. Подоляк, О. Сафін, В. Третьяченко та інші), психотерапевтичну практику (А. Адлер, А. Гройсман, Н. Каліна, К. Роджерс, К. Рудестам, С. Яковенко, Т. Яценко та інші) та інші сфери їх життєдіяльності (Б. Блюменштейн, В. Бойко, Г. Єржемський, Т. Кабанова-Кліміна, Е. Кантор, А. Родіонов, В. Сопов, К. Ставицький та інші). Психологічний вплив є одним із головних засобів у процесі формування та функціонування всіх явищ суспільної психіки (суспільних думок і відносин (М. Журов, М. Козлов, В. Ольшанський, В. Семиченко та інші), поглядів і переконань (Г. Залеський, А. Панасюк та інші), настанов (установок) (М. Поліщук, В. Норахідзе, В. Трусов, Д. Узнадзе, В. Ципцюк та інші), настроїв (В. Вілюнас, Л. Гозман, І. Джидарьян, О. Леонтєв та інші), стереотипів (А. Байбурін, К. Дальгрєн, М. Махній, У. Ліппман та інші) тощо).

Як дуже правильно зазначають О. Бодальов і Г. Ковальов, «усю історію психологічної думки можна у певних межах трактувати як історію пошуків відповідей на запитання про сутність, природу, критерії ефективності психологічного впливу, як розвиток поглядів і підходів до пояснення закономірностей і механізмів функціонування цього явища, а також об'єктивних і суб'єктивних умов і чинників, що визначають ефективність самого процесу» [5, с. 5].

В історії психології декілька напрямів соціальної психології намагалися брати на себе лідерство в розробленні проблеми психологічного впливу. Психологія сприймання, розуміння та оцінки людьми один одного, психологія особистості, психологія спілкування, психологія малих груп і колективів, змінюючи одна

одну, з позицій власних концептуальних переконань висвітлювали різні сторони соціально-психологічного феномена, що нами розглядається.

При цьому, як зазначають О. Бодальов і Г. Ковальов, у цьому процесі спостерігаються цілком певні тенденції, які полягають в тому, що, виділяючи і багатобічно відпрацьовуючи свій аспект, кожен із цих психологічних напрямів заглиблював і збагачував категоріальний і концептуальний апарат, який повинен використовуватися при висвітленні проблем психологічного впливу як у межах найконкретнішої наукової дисципліни, так і психологічної науки в цілому [5, с. 6]. У контексті ж розроблення проблеми психологічного впливу як комплексної та самостійної всі ці підходи взаємодоповнювали один одного. Ця закономірність виявляє себе у всій історичній перспективі розвитку психологічного знання, і не тільки при розробленні загальнопсихологічної теорії, але й на рівні (навіть ще більшою мірою) часткових і прикладних психологічних дисциплін (соціальної та педагогічної психології, психології праці, мистецтва, управління, пропаганди, юридичної психології тощо), коли вони порушували проблему психологічного впливу.

Слід також відзначити, що проблема психологічного впливу посідає особливе місце в історії розвитку психологічної науки на рівні взаємозв'язку теорії та практики. Саме в межах проблеми, що вивчається, взаємозв'язок запитів і вимог суспільної практики, соціального замовлення та логіки розвитку самої психологічної науки, що пов'язана, у першу чергу, з пошуком надійних засобів і методів управління (поведінкою та діяльністю людей, різними психічними явищами), виявляється більш очевидно, ніж у межах інших проблем.

Цей стислий історико-методологічний екскурс у сутність проблеми психологічного впливу свідчить про її глобальність і багатогранність. Тому в проблемі, що описується, нас цікавить дуже конкретне локальне завдання, яке має виражену прикладну спрямованість: розгляд найбільш загальних питань, пов'язаних із характером і можливостями цілеспрямованого психологічного впливу, який здійснюється в системі «людина – людина» у процесі їх безпосереднього міжособистісного спілкування, яке в цьому разі виступає як процес, що забезпечує об'єктивні та суб'єктивні умови для реалізації цього впливу у професійній діяльності. Сам же вплив є результатом здійснення фахівцями системи «людина – людина» цілей спілкування з різними категоріями людей і слугує регулятивним чинником ефективності цього виду спільної діяльності.

Загалом, дослідження проблеми психологічного впливу однієї людини на іншу не є суто новими для дослідників. Значущість цієї проблеми привертала та й привертає увагу багатьох дослідників.

Зауважимо, що ще відома книга Аристотеля «Риторика» [6], написана приблизно в 350 р. до н. е., обґрунтовує мистецтво психологічного впливу на інших людей. У ній наявні основні *принципи соціального діяння та переконання*. На думку

Аристотеля, успіх впливу залежить від того, *хто говорить, що говорить і кому говорить*. «Цікаво підкреслити, що ця класична формула діяння отримала систематичну та експериментальну апробацію лише в середині ХХ ст., головним чином завдяки знаменитій серії так званих Йельських досліджень (присвячені комплексному вивченню чинників, які впливають на прийняття іншим переконувальної інформації), що були проведені К. Ховландом і його учнями» [7, с. 281]. Хоча відомо, що окремі емпіричні спостереження в галузі психології впливу були зафіксовані набагато раніше. До них належать міждисциплінарні напрями, що отримали різне найменування залежно від предмета дослідження, насамперед це поведінкова, соціальна та духовна екологія.

Вивченню феномена впливу в регуляції поведінки та діяльності присвячені праці таких радянських учених: Л. Виготського [8], А. Макаренка [9], Б. Поршнева [2; 3], К. Станіславського [10] та інших.

Сутність і складові психологічного впливу простежуються в роботах Г. Ковальова (також обґрунтував взаємозв'язок стратегій, парадигм і класів впливу, що є основою формування таких реальностей людини, як індивід, суб'єкт діяльності, особистість та індивідуальність [11-15]), В. Кулікова [16-19], Б. Паригіна [20], А. Петровського [21] та інших. Дослідження психологічних умов, які підвищують або знижують ефект впливу учасників спілкування один на одного, знаходять своє відображення в працях В. М'ясищева [22].

Дослідження впливу, що стосуються гіпнотичного навіювання, перш за все, містяться в роботах В. Бехтерева [23; 24]. Вони розкривають сутність, механізм навіювання та умови підвищення його ефективності. Вивченню соціального впливу також присвячені праці А. Бандури [25], розгляд впливу як результату проєкції простежується в працях З. Фрейда [26]. Методи психологічного впливу, що забезпечують процес актуалізації активності кожного, встановила Т. Кабаченко [27-30]. Передумови й механізми маніпуляції описав Є. Доценко, визначивши останню як вид психологічного впливу, «використання якого спричинює приховане збудження в іншій людини намірів, які не співпадають з її актуальними бажаннями» [31]. Учений В. Знаков здійснив аналіз маніпуляції та макіавеллізму як дещо схожих і, водночас, відмінних психологічних феноменів і з'ясував їх вплив на взаєморозуміння осіб у процесі спілкування [32]. Дослідник В. Шейнов виявив передумови й запропонував технологію прихованого управління та маніпуляції у сфері традиційних і нетрадиційних способів впливу на людину [33]. Класифікацію видів впливу та протистояння їм запропонувала О. Сидоренко [34; 35]. Можливості підпорогового (сублімального) впливу на психіку людини дослідили М. Геген і В. Паккард [36; 37]. Типи (види) соціального впливу, що зумовлюють зміни в поведінці індивіда під час дослідження феномена конформності, класифікували Г. Джеральд і М. Дейч [38]. Учений Р. Чалдіні сформулював принципи психологічного діяння,

що пояснюють вияв емоцій, механізм мотивації, прийняття рішень [39]. Дослідники Ф. Зімбардо та М. Ляйппе зосередили увагу на соціальному впливі, що спрямований на систему настанов та її компоненти [40].

Водночас, висвітлюючи тематику психологічного впливу, необхідно відзначити роботи, присвячені дослідженню *групового тиску* (В. Бехтерев [23; 24], Г. Лебон [41], Г. Олпорт [42], Г. Тард [43]), *конформізму* (О. Корнеєва [44], М. Шериф [45] та ін.), *групової поляризації* (С. Московічі [46]), «*дифузії відповідальності у групі*» (Д. Бем, Н. Коуган, М. Уоллач [47]), *іміджу* (В. Лозниця [48], Т. Скрипаченко [49], В. Шепель [50]). Розробленню принципів психологічного впливу також сприяли відомі концепції, що були розроблені в науково-інтерпретаційному форматі когнітивним напрямом західної соціальної психології, а саме: *когнітивної відповідності* (М. Гайдеггер [51], Л. Фестінгер [52]), *атрибуції та самоатрибуції* (М. Шехтер [53], Дж. Сінгер [54]), *атракції* (Т. Ньюкомб [55]), *самовиховання* (Д. Бем [56]), *управління враженнями* (Дж. Тедеші [57]), *інтенсивного впливу* (М. Розенберг [58]) тощо.

На теренах України на сьогодні окремі аспекти цієї проблеми розробляють В. Татенко (у межах психосоціальних і політико-психологічних досліджень) [59-62]; Г. Балл і М. Бургін (у межах досліджень педагогічного значення психологічних явищ) [63]; І. Маноха (у межах дослідження психологічного впливу як принципу організації наукового дослідження у сфері психології [64]); О. Старовойтенко (у межах дослідження культурного впливу на особистість) [65]; О. Кондрашихіна (у межах дослідження феномена фасилітації) [66]; В. Моляко (у межах дослідження регуляції творчої діяльності) [67] тощо. Психокультурну парадигму психологічного впливу розробляли О. Гуменюк [68; 69], Е. Яценко [70]. Учені М. Корнев, А. Коваленко виявили психологічні способи впливу в процесі спілкування – чинники соціалізації та об'єднання осіб у групу [71].

Українські дослідники (Е. Афонін [72], Л. Балабанова [73], В. Барко [74], О. Бондаренко [75], М. Журов [76], О. Киричук [77], Н. Коломінський [78], Л. Орбан-Лембрик [79], В. Очеретяний [72], Є. Потапчук [73; 74], О. Сафін [80, 81], В. О. Татенко, В. В. Третяченко, Т. С. Яценко та інші) також зробили свій внесок у розкриття окремих аспектів цієї складної проблеми.

Проте, незважаючи на значний інтерес з боку дослідників до цієї проблеми та певні успіхи, проблема впливу взагалі та психологічного впливу зокрема, залишаючись однією з основних, є чи не найменш розробленою проблемою у психологічній науці.

У працях зазначених вище вчених перелічені поняття не синтезують усі аспекти такого складного явища, як психологічний вплив і, отже, не дають його точного тлумачення. У науково-дослідницькій літературі поняття «психологічний вплив» не завжди чітко розмежоване з іншими психологічними категоріями (наприклад,

із категоріями «дія», «взаємодія», «взаємовплив» тощо), що створює певні труднощі при спробі опису цього (та інших) психологічного феномена. На наш погляд, зазначені труднощі можуть бути подолані за умови більш точного використання терміна «вплив» та інших, суміжних з ним, психологічних термінів.

Список використаних джерел

1. *Парыгин Б. Д.* Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 352 с.
2. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 232 с.
3. *Поршнев Б. Ф.* Контрсуггестия и история : элементарное социально-психологическое явление и его трансформация в развитии человечества / Б. Ф. Поршнев // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/porshnev.htm>
4. *Кабаченко Т. С.* Активизация человеческого фактора : методы психологического воздействия / Т. С. Кабаченко. – Психологический журнал. – Т. 7. – № 4. – 1986. – С. 11-22.
5. *Бодалев А. А.* О психологии воспитательного воздействия в межличностном общении / А. А. Бодалев, Г. А. Ковалев // Вопросы психологии межличностного познания и общения : Сб. научных трудов. – Краснодар, 1985. – С. 5-16.
6. *Аристотель.* Поэтика. Риторика / Аристотель. – С.-Пб. : Азбука, 2000. – 285 с.
7. *Сухов А. Н.* Социальная психология / А. Н. Сухов, А. А. Бодалев, В. Н. Казанцев и др. – 2-е изд. – М. : Академия, 2002. – 600 с.
8. *Выготский Л. С.* Избранные психологические исследования / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1957. – 517 с.
9. *Макаренко А. С.* Методика организации воспитательного процесса : Педагогические сочинения в 7 т. / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика, 1983. – С. 267-330.
10. *Станиславский К. С.* Работа актера над ролью. Материалы к книге // Собрание сочинений в 9 т. – Т. 4 / К. С. Станиславский / Сост., вступ. ст., подг. текста, коммент. И. Н. Виноградской. – М. : Искусство, 1991. – С. 322.
11. *Ковалев Г. А.* О системе психологического воздействия / Г. А. Ковалев // Психология воздействия (проблемы теории и практики) : Сб. науч. тр. / Редколл. : А. А. Бодалев, Г. А. Ковалев (отв. редакторы) и др. – М. : Изд-во АПН СССР, 1989. – С. 4-43.
12. *Ковалев Г. А.* Психологическое воздействие : Системно-экологический анализ / Г. А. Ковалев. – М. : РАУ, 1989. – 320 с.
13. *Ковалев Г. А.* Психологическое воздействие : теория, методология, практика : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Г. А. Ковалев / НИИ общ. и педаг. психол. – М., 1991. – 51 с.
14. *Ковалев Г. А.* Теория социально-психологического воздействия / Г. А. Ковалев // Основы социально-психологической теории / Под общ. ред. А. А. Бодалева и А. Н. Сухова. – М. : Изд-во Международ. пед. акад., 1995. – С. 352-374.
15. *Ковалев Г. А.* Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия / Г. А. Ковалев // Вопросы психологии. – № 3. – 1987. – С. 41-49.
16. *Куликов В. Н.* Прикладное исследование социально-психологического воздействия / В. Н. Куликов // Прикладные проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1983. – 296 с.
17. *Куликов В. Н.* Проблемы психологического самовоздействия / В. Н. Куликов // Проб-

лемы психологического воздействия : Межвузовский сборник научных трудов. – Иваново : Изд-во Ивановского гос. ун-та, 1979. – С. 5-19.

18. Куликов В. Н. Проблемы социальной психологии / В. Н. Куликов. – Иваново : Изд-во Иванов. пед. ин-та, 1979. – С. 59.

19. Куликов В. Н. Психология внушения / В. Н. Куликов. – Иваново : Изд-во Иванов. пед. ин-та, 1978. – 172 с.

20. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 352 с.

21. Петровский А. В. Личность в психологии : парадигма субъективности / А. В. Петровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 512 с.

22. Мясищев В. Н. Структура личности и отношение человека к действиям / В. Н. Мясищев. – М. : А ПК РСФСР, 1956. – 257 с.

23. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни / В. М. Бехтерев. – С.-Пб. : Питер, 2001. – 256 с.

24. Бехтерев В. М. Гипноз. Внушение. Телепатия / В. М. Бехтерев. – М.: Мысль, 1994. – 364 с.

25. Bandura A. Social-learning theory. Engelwood Cliffs, NJ : Prentice-Hall. 1977.

26. Freud S. New introductory lectures on psychoanalysis. In Standard edition. London: Hogarth, 1964.

27. Кабаченко Т. С. Активизация человеческого фактора : методы психологического воздействия / Т. С. Кабаченко. – Психологический журнал. – Т. 7. – № 4. – 1986. – С. 11-22.

28. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия : Учебное пособие / Т. С. Кабаченко. – М. : Пед. общ. Рос., 2000. – 544 с.

29. Кабаченко Т. С. Психология в управлении человеческими ресурсами / Т. С. Кабаченко. – С.-Пб. : Питер, 2003. – 400 с.

30. Кабаченко Т. С. Психология управления. Часть 1 : Управленческая деятельность / Т. С. Кабаченко. – М. : Рос. пед. агентство, 1996. – 146 с.

31. Доценко Е. Л. Психология манипуляции : феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – С.-Пб. : Речь, 2003. – 304 с.

32. Знаков В. В. Макиавеллизм, манипулятивное поведение и взаимопонимание в межличностном общении / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 2002. – № 6. – С. 45-54.

33. Шейнов В. П. Психология влияния : скрытое управление, манипулирование и защита от них / В. П. Шейнов. – М. : Ось-89, 2002. – 720 с.

34. Сидоренко Е. В. Личностное влияние и противостояние чужому влиянию / Е. В. Сидоренко // Психология влияния. – С.-Пб. : Питер, 2000. – С. 11-31.

35. Сидоренко Е. В. Тренинг влияния и противостояния влиянию / Е. В. Сидоренко. – С.-Пб. : Речь, 2004. – 256 с.

36. Геген Н. Психология манипуляции и подчинения / Н. Геген. – С.-Пб. : Питер, 2005. – 203 с.

37. Паккард В. Тайные манипуляторы В. Паккард. – М. : Смысл, 2004. – 282 с.

38. Лири Т. История будущего / Т. Лири. – М. : Янус, 2000. – 288 с.

39. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини. – С.-Пб. : Питер, 2005. – 286 с.

40. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – С.-Пб. : Питер, 2000. – 448 с.

41. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – С.-Пб. : Макет, 1995. – 316 с.

42. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – С.-Пб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.

43. Тард Г. Законы подражания / Г. Тард. – С.-Пб., 1892. – 344 с.
44. Корнеева Е. Н. Социальное взаимодействие и механизмы социального становления личности / Е. Н. Корнеева // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://vestnik.yspu.org/releases/pedagoga_i_psychology/15_1/
45. Sherif M. An Outline of Social Psychology. N.Y.: Harper, 1948.
46. Московичи С. Век толп / С. Московичи / Пер. с франц. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1996. – 478 с.
47. Wallach M. A., Kogan N., & Bem D. J. Group influence on individual risk taking. Journal of Abnormal and Social Psychology, 65, 1962. P. 75-86.
48. Лозниця В. С. Психологія менеджменту : теорія і практика / В. С. Лозниця. – К. : ЕксОб, 2001. – 512 с.
49. Скрипаченко Т. В. Соціально-психологічний імідж сучасного керівника : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Т. В. Скрипаченко / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 18 с.
50. Шепель В. М. Управленческая психология / В. М. Шепель. – М. : Экономика, 1984. – 246 с.
51. Heidegger M. Die Grundprobleme der Phanomenologie // Heidegger M. Gesamtausgabe. II Abteilung : Vorlesungen 1923–1944. Fr. a / M., 1975. Bd. 24. S. 217.
52. Festinger F. E., Schachter S. and Back K. Social Pressures in Informal Group: a study of human factors in housing. N. Y., 1950.
53. Шехтер М. С. Зрительное опознание. Закономерности и механизмы : Монография / М. С. Шехтер / НИИ общ. и пед. психологии. – М. : Педагогика, 1981. – 264 с.
54. Singer J. L. Daydreams, the stream of consciousness and self-representations. In R. Bornstein & J. M. Masling (Eds.), Empirical research on the psychoanalytic unconscious Washington, D. C. : American Psychological Association. 1998. P. 141–186.
55. Newcomb T. The acquaintance process. New York : Holt, Rinehart and Winston Inc., 1961.
56. Bem D. J. Self-Perception : The dependent variable of human performance. Organizational Behavior and Human Performance, 2, 1967. P. 105-121.
57. Tedeschi J. T., Reiss M. (1981). Verbal strategies as impression management. In C. Antaki (Ed.), The psychology of ordinary social behaviour (P. 271–309). London : Academic Press.
58. Rosenberg M., Ed. The Self-Concept : Social Product and Social Force. Social Psychology: Sociological Perspectives. N. Y., 1981. Basic.
59. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К. : Просвита, 1996. – 404 с.
60. Татенко В. А. Субъект психической активности в онтогенезе : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / В. А. Татенко / Киевский национальный ун-т им. Тараса Шевченко. – К., 1997. – 373 с.
61. Татенко В. О. Психология впливу: суб'єктна парадигма / В. А. Татенко // [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://politicon.iatp.org.ua/tm/tatenkovpluv.htm>
62. Татенко В. О. Соціально-психологічні механізми впливу: від аналізу до синтезу / В. О. Татенко // [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://sodium.com.ua/socialno-psychologichni-mexanizmy-vplyvu-vid-analizu-do-syntezu.html?lang=ru>
63. Балл Г. А. Анализ психологических воздействий и его педагогическое значение / Г. А. Балл, М. С. Бургин // Вопросы психологии. – 1994. – № 4. – С. 56-66.

64. *Роменець В. А.* Історія психології ХХ століття / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
65. *Старовойтенко О. О.* Особистісні передумови культурного впливу на іншого : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / О. О. Старовойтенко / Інститут соціальної та політичної психології АПН України. – К., 2004. – 15 с.
66. *Кондрашихіна О. О.* Формування здатності до фасилітаційних впливів у майбутніх практичних психологів: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. О. Кондрашихіна / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 19 с.
67. *Моляко В. А.* Стратегії рішення нових задач в процесі регуляції творчої діяльності / В. А. Моляко // Психологічний журнал. – 1995. – № 1. – С. 84-90.
68. *Гуменюк О. Є.* Культурно-діалогічне обґрунтування стратегій психологічного впливу / О. Є. Гуменюк // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Вип. 7. – Ч. 1. С. 121-132.
69. *Гуменюк О. Є.* Психологія впливу : Монографія / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2003. – 304 с.
70. *Яценко Е.* Параметри психологічного впливу в контексті інноваційного навчання / Е. Яценко // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3-4. – С. 160-169.
71. *Корнев М. Н.* Соціальна психологія / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К. : Вид-во КДУ, 1995. – 304 с.
72. *Афонін Е. А.* Регуляція соціальної поведінки військовослужбовців : Досвід соціально-психологічних досліджень в Україні / Е. А. Афонін, В. В. Очеретяний // Константи. – 1994. – № 3. – С. 28-33.
73. *Балабанова Л. М.* Категорія норми у дослідженні та регулюванні функціональних станів людини : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.02 / Л. М. Балабанова / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 32 с.
74. *Барко В. І.* Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : Монографія / В. І. Барко. – К. : НІКА-ЦЕНТР, 2003. – 448 с.
75. *Бондаренко О. Ф.* Психологічна структура особистості і спілкування, їх роль у судовому процесі / О. Ф. Бондаренко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.judges.org.ua/seminar12-2.htm>
76. *Журов М. С.* Афіліація та влада як соціально-психологічні феномени в організації спільних відносин : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / М. С. Журов. – Харків, 2001. – 173 с.
77. *Киричук О. В.* Проблеми психології педагогічної взаємодії / О. В. Киричук // Психологія. – Вип. 37. – К. : Радянська школа, 1991. – С. 3-12.
78. *Коломинский Я. Л.* Психология взаимоотношений в малых группах / Я. Л. Коломинский. – Мн. : ТетраСистемс, 2000. – 432 с.
79. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Психологія управління / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 695 с.
80. *Матеюк О. А.* Аналіз соціально-психологічних методів впливу на особистість / О. А. Матеюк, Є. М. Потапчук // Психологія : Збірник наукових праць. – Випуск 3 (10). – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2000. – С. 54-57.
81. *Матеюк О. А.* Соціально-психологічні дослідження : концептуальні та прикладні основи : Навчальний посібник / О. А. Матеюк, Є. М. Потапчук. – Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 2002. – 424 с.

2.1.3. Мотивація до роботи в команді персоналу банківських структур в умовах інформатизації суспільства

1. Поняття про команду та її суттєві характеристики

Одним із резервів інтенсифікації діяльності сучасних організацій в умовах інформатизації суспільства є діяльність команд, які дають можливість об'єднати та інтегрувати індивідуальні зусилля працівників у вирішення складних, напружених професійних завдань та створити атмосферу підтримки та партнерства. Особливо актуальною є ця проблема у бізнесових структурах, які переживають період свого становлення в Україні.

Зазначимо, що у багатьох людей значна частина життя проходить в різних комітетах, командах та робочих групах. І, оскільки більшість членів організацій так або інакше є причетними до тих або інших груп, важливе значення набуває організація спільної роботи в групах та / або створення згуртованих команд. А створення високозгуртованих команд, як свідчить японська практика, певною мірою вдихає життя в організаційну культуру, приносить суттєву користь, як для окремих членів організації, так і для економіки в цілому [1].

Також фахівці вказують на високу значущість командного принципу роботи та зазначають, що сучасні підприємства вичерпали ліміт своєї конкурентоздатності в області якості та цін на товари та послуги і залишився один ресурс – підвищення кваліфікації персоналу в сфері ділової ефективності, однак він поки що знаходиться в стадії освоєння [2; 3].

Тобто, організації в умовах конкуренції зміщують акценти з товарів та послуг на людський ресурс. Головним в цьому ресурсі є управління підприємством через командоутворення, тобто звернення до групових форм та методів роботи, як ефективних способів реалізації професійної діяльності. Автори також зазначають [2; 3], що в минуле відходить авторитарне керівництво і приходить ера командного управління. До того ж, як вказує К.Фопель, тема командної роботи як в науковій, так і в практичній літературі з управління, давно займає важливе місце [4].

Як влучно відмічає дослідниця К. Поточнік з колегами, командна робота стає все більш і більш розповсюдженою в сучасних організаціях и не дивно, що дослідження в цій галузі зросли в останні десятиріччя [5].

Також хочемо привести думку Є.С. Яхонтової, яка вказує на те, що командна робота не є панацеєю від усіх негараздів, з якими може зустрітися організація [6], і, разом з тим, вона значно сприяє забезпеченню можливості поряд з вирішенням завдань організацій, задовольняти й особисті потреби її працівників [7; 8; 9]. І, як відмічають дослідники, можна наводити ще багато аргументів “за” та “проти” командного підходу, а створювати чи не створювати команду, працювати окремо

чи спільно зі своїми однодумцями – це справа кожної організації та її працівників [7; 8; 9].

Далі звернемо увагу на використання самого феномену “команда” та зазначимо, що на сьогоднішній день цей термін є широкоживаним поняттям, яке не має однозначно чіткого тлумачення [4; 7; 8; 9; 10]. Так, наприклад, С. Моррис, Г. Уїл-кокс, Є. Нейзел зазначають, що надмірно вільне поводження зі словом “команда”, коли ним називають те, що не має ніякого відношення до командної роботи, тільки девальвує це поняття, що, в свою чергу утруднює її реальне створення та розвиток [10]. Як вказує К. Фопель, не зовсім зрозуміло, як провести межу між дуже гарними робочими групами та командами у власному сенсі цього слова [4].

З метою чіткішого розуміння специфіки команди, подальшу увагу зосередимо на аналізі **критеріїв відмінності команди від групи**. До них доцільно віднести наступні критерії [7; 8; 9]: 1) цілі діяльності; 2) принципи взаємодії у процесі досягнення цілей; 3) рольова структура, позиції та функції лідера.

Аналізуючи перший критерій, слід, вважаємо, виділили такі *характеристики команди щодо визначення спільної мети діяльності*: а) спільна мета або комплекс цілей повинні усвідомлюватися членами команди та прийматися на емоційному рівні; б) спільна мета діяльності команди має чітко узгоджуватися із власними потребами, інтересами членів команди, тобто прийматися на мотиваційному рівні.

Щодо другого критерію – *принципів взаємодії у процесі досягнення цілей* – то авторами було зроблено цікавий висновок про наступні важливі моменти в контексті визначення основних принципів взаємодії членів команди: а) в команді принципи взаємодії спільно визначаються її членами; б) дотримання принципів взаємодії в команді внутрішньо мотивоване; в) в команді важливу роль відіграють принципи, пов’язані з партнерською взаємодією членів команди та забезпеченням, разом із досягненням цілей команди, умов для задоволення особистих потреб та інтересів її членів, їх самореалізації.

Що стосується наступного критерію – *рольової структури, позиції та функцій лідера* – то авторами виділено такі основні особливості команди в контексті рольової структури, позиції та функцій лідера: а) ролі в команді задаються зсередини, з урахуванням мети, індивідуальних особливостей членів команди та ін.; б) в команді ролі гармонійно взаємодіють та взаємодоповнюють одна одну; в) в команді рольова ієрархія взагалі відсутня, або носить нескладний характер; г) в команді керівник виступає лідером групи; д) команда має «відкриту» рольову структуру, але входження нових членів має певну обмеженість, оскільки враховується, насамперед, відповідність претендентів меті діяльності команди, принципам взаємодії в ній, очікуванням членів команди тощо.

Таким чином, можна зробити висновок про важливість уточнення понять група і команда та необхідність використання вищенаведених критеріїв для певної

ідентифікації різних груп із командою та *доцільності визначення базового поняття – феномену «команда»*. Команду розуміємо як групу, що характеризується цілеспрямованою, узгодженою роботою спеціалістів, які працюють над вирішенням спільно визначеного комплексного завдання, поєднуючи різні знання, уміння та навички в процесі виконання командних ролей та використовуючи партнерські принципи взаємодії [7; 8; 9].

2. Основні сфери застосування командної роботи та місце серед них банківських структур

Як ми вже зазначали вище, на сьогодні напрям формування команд (team building) вважається одним з достатньо популярних в діяльності сучасних організацій, і про надзвичайний практичний інтерес до реалізації ідеї формування команд в сучасному світі свідчать, на наш погляд, широкий діапазон **сфер застосування командної роботи** (табл. 1).

Так, наприклад, ряд робіт сучасних фахівців вказує на те, що створення команд в *сфері охорони здоров'я* практикується в лікарнях для людей похилого віку, в екстренній медичній допомозі (реанімації) [11]. Командна робота застосовується також і в *нафтовій та газовій промисловості, ресторанному бізнесі, банківській сфері* [12; 13; 14; 15; 16; 17] та *мистецтві* [11].

Таблиця 1

Основні сфери застосування командної роботи

№ з/п	Сфери застосування командної роботи	Автори
	Сфера послуг з охорони здоров'я	[11]
	Банківська сфера	[12; 13; 14; 15; 17; 18; 33]
	Освітня сфера	[7; 9; 19; 20; 21; 22; 32]
	Державне управління	[8; 9; 19; 22; 23; 24]
	Торгівельна сфера	[25]
	Спорт	[10; 26; 27]
	Мистецтво	[11]
	Сімейна сфера	[27]

Також даний підхід є прийнятним при вирішенні проблем різноманітного рівня складнощів в *надзвичайних ситуаціях* в роботі служби порятунку (гасіння пожеж на нафтових свердловинах [11]; рятування дитини з домівок під час пожежі [27] та ін.). При цьому окреме місце хочемо відвести цікавому підходу авторів до застосування командних принципів в *сімейній сфері* і в сучасних розробках зустрічаються дослідження на прикладі сім'ї, що влаштовує своє життя [27].

Значне відображення командного принципу роботи містять розробки та дослідження в сфері *спорту* в діяльності багатьох спортивних команд в греблі, баскетболі, жіночому футболі, хокейних командах [10; 26; 27].

І найбільш значна частина робіт, з аналізу відомих нам джерел, присвячена висвітленню досвіду формування команд в *освітній сфері*: значне місце посідають дослідження особливостей формування конкурентоздатної управлінської команди освітньої організації на матеріалі вітчизняних закладів освіти [7; 9; 19; 20; 21; 22].

Особливо слід відмітити те, що на рівні вищих навчальних закладів представлено *досвід командної роботи студентів*, яка використовується для вивчення дисциплін, які викладаються в університетах і представлена на прикладі курсу „Управління інформаційними технологіями у вищих навчальних закладах” [21].

Нааявність окремих робіт вказують на інтерес до командного принципу роботи також і в *науковій сфері* (робота команд дослідників, що розв’язують інтелектуальні завдання) [27].

Особливе місце серед робіт, що висвітлюють досвід командної роботи слід, на нашу думку, відвести *сфері державного управління* [8; 9; 19; 22; 23; 24]. Серед цих багатьох досліджень дуже цікавою є, з нашої точки зору спільна розробка науковців з Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України та фахівців з Центру перепідготовки держслужбовців, які представили результати аналітичної роботи щодо ступіня розробки проблеми «команд» в системі держадміністрацій та особливостей її формування. Всі дослідження можна розділили на два основні напрями. До них автори віднесли наступні: 1) «репродуктивні» або «традиційні» (які, здебільшого, представляють класичні та вже відомі психологічні теорії команд, розроблені іншими авторами та надруковані в спеціалізованих виданнях, присвячених діяльності держслужби) та 2) «продуктивні», або «інноваційні» (які містять результати поглибленого дослідження специфіки формування команд у системі держслужби через здійснення авторами власне теоретичного аналізу проблеми та спеціальних емпіричних досліджень цього феномену серед різних професійних категорій держслужбовців) [8].

Проаналізувавши досвід дослідження команд, представлений в науково-практичних розробках щодо різних сфер їх застосування, можна спостерігати, що, не дивлячись на певну «ієрархізованість», бюрократизм та «закритість» до психологічних досліджень таких соціальних сфер, як освіта і держслужба, вони, навпаки, виявилися найбільш «просуненими» в дослідженні психологічних особливостей щодо впровадження та реалізації командної роботи у професійній діяльності персоналу цих організацій. Також можна відмітити, що у вітчизняній українській та білоруській літературі дослідження в освітній сфері, здебільшого, реалізовані на рівні закладів середньої освіти, а в західній науці ці дослідження стосуються, здебільшого, системи вищої освіти.

Окрему увагу хочемо звернути на те, що командний принцип роботи в **банківській сфері**, як засвідчує аналіз літератури та практика роботи сучасних фахівців з командування [12; 13; 14; 15; 17; 18], виступає одним з популярних та ефективних способів організації професійної діяльності персоналу та банків в цілому.

Особливого значення в умовах інформатизації суспільства набуває підготовка персоналу банківських структур до роботи в командах, зокрема, наявність у нього **мотивації до роботи в команді**. Дана проблема, наскільки нам відомо, не знайшла відображення в літературі.

Виходячи з актуальності та недостатньої розробленості проблеми, та базуючись на представлених вище основних теоретичних положеннях роботи, нами було визначено такі **завдання дослідження**:

1. Дослідити рівень мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур.

2. Дослідити взаємозв'язок рівня мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур та чинниками мікрорівня та мезорівня.

Виконання завдань здійснювалось в п'ять основних етапів, про які мова піде нижче.

Для проведення дослідження використовувався *комплекс методик «Роль команд у діяльності банків»* [27], який включав авторську анкету та кілька тестових методик. Зокрема, для дослідження мотивації персоналу банківських структур до роботи в команді було використано опитувальник Р. Блейка-Дж. Мутон, який дає можливість дослідити орієнтацію працівників на завдання, на персонал та стиль діяльності «команда» [7].

Вивчення чинників мікро- та мезорівня, які впливають на рівень мотивації до роботи в команді здійснювалось за допомогою спеціальної *анкети-«паспортчики»*. На основі аналізу літератури та практичної діяльності банківських структур нами було виділено такі чинники, які можуть впливати на мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур: чинники мікрорівня та чинники мезорівня. До *чинників мікрорівня* були віднесені такі характеристики персоналу: а) соціально-демографічні (вік, стать, сімейний стан, наявність дітей); б) організаційно-професійні (освіта; напрям освіти; загальний стаж роботи; стаж роботи в банку); в) матеріально-фінансові (рівень матеріальної забезпеченості персоналу). Група *чинників мезорівня* включала: а) розмір організації (кількість працівників, які працюють в банку); б) рівень розвитку організації; в) напрям діяльності в банку; г) статус персоналу.

Окрім того, для вивчення рівня розвитку банківських структур (організаційного розвитку) використовувався *опитувальник «Як розвивається Ваше підприємство?»* [28] (модифікований Л.М. Карамушкою). Проведена модифікація тесту дає можливість дослідити два виділених показники організаційного розвитку («орга-

нізаційна зрілість» та «проблемність організаційного розвитку») та виділити три рівні організаційного розвитку («конструктивний»; «проблемний» та «кризовий»).

Математична обробка даних та графічна презентація даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 13). Використовувався кореляційний аналіз (за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена)

У дослідженні взяло участь 298 працівників кількох банків м. Дніпропетровська та м. Києва. Дослідження було проведено у 2010 р.

3. Рівень мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур

На *першому етапі* дослідження було виявлено рівень розвитку орієнтації персоналу банківських структур на завдання, на персонал та стиль «команда».

Аналіз отриманих даних показав, що переважна більшість персоналу банківських структур *орієнтуються на виконання завдання в організації* – високий рівень орієнтації на завдання спостерігається у 70,2% опитаних (табл. 2). В той же час, високий рівень орієнтації на персонал представлений значно менше – лише у 20,6% опитаних. Слід наголосити на те, що низький рівень орієнтації на завдання представлено лише у 0,8 % опитаних, в той час, як низький рівень орієнтації на персонал зафіксовано у 20,6% опитаних.

Таблиця 2

Рівень орієнтації на завдання та на персонал у персоналу банківських структур (по масиву в цілому, в % від загальної кількості опитаних)

Персонал банківських структур	Орієнтація на завдання			Орієнтація на персонал		
	Низький	Середній	Високий	Низький	Середній	Високий
По масиву в цілому	0,8	29,1	70,2	26,6	52,8	20,6

Позитивно оцінюючи високий рівень орієнтації на завдання, що забезпечує ефективність діяльності управління організаціями в банківських структурах, слід все ж таки звернути увагу на *недостатнє врахування в процесі* діяльності організацій потреб та інтересів працівників, їх індивідуально-психологічних особливостей.

Отримані дані співвідносяться із даними інших авторів, причому, які стосуються особливості діяльності команди в різних сферах – освіті, державній службі, бізнесі [7; 8; 9; 25]. Згідно цих даних, у вітчизняних організаціях спостерігається явно виражене переважання орієнтації на завдання над орієнтацією на персонал. Скоріше всього, це можна пояснити, з одного боку, наявністю певних традицій авторитарного підходу до управління організаціями, в рамках якого людина, з її потребами та інтересами, завжди виступала на «задній план». З іншого боку, не-

достатній рівень психологічної культури, який притаманний переважній більшості менеджерів та працівників організацій, також є, на наш погляд, однією із причин такої ситуації. Тому, організація психологічної підготовки персоналу банківських структур може дати можливість, як нам здається, *збалансувати* орієнтацією персоналу, як на завдання, так і безпосередньо на людину.

Проаналізуємо далі особливості орієнтації керівників та працівників держадміністрацій на *стиль діяльності «команда»*. Слід ще раз зазначити, що нами в дослідженні використовувалася модифікована методика Р. Блейка-Дж. Мутон [7; 8; 9], яка дає можливість дослідити 9 стилів діяльності. Але враховуючи те, що предметом нашого дослідження виступав стиль діяльності „команда”, основну увагу було приділено саме орієнтації діяльності персоналу на стиль діяльності «команда». Інші стилі діяльності було проаналізовано в більш узагальненому вигляді.

Аналіз отриманих даних показав, що персонал банківських структур *не достатньо орієнтується на стиль діяльності «команда»* (табл. 3). Лише 15,0% із опитаних орієнтуються на стиль діяльності «команда», решта 85,0 % опитаних надають перевагу іншим стилям.

Таблиця 3

**Орієнтація на стиль «команда» у персоналу банківських структур
(по масиву в цілому, в % від загальної кількості опитаних)**

Персонал банківських структур	Стилі діяльності	
	«Команда»	Інші стилі
По масиву в цілому	15,0	85,0

Це свідчить, на наш погляд, про *певні резерви*, які існують у процесі реалізації командного підходу у практиці діяльності банківських структур. Отримані дані також певною мірою узгоджуються з наявними в літературі даними щодо особливостей орієнтації менеджерів та персоналу організацій різного типу на командну роботу [7; 8; 9], яка, як і в нашому випадку, є недостатньою.

Так, наприклад, в дослідженнях [8; 9] показано, що орієнтація на стиль «команда» притаманна лише 11,4% опитаних держслужбовців.

Дещо вищі показники стосовно орієнтації на стиль «команда» отримані в дослідження Л.М.Карамушки, О.А. Філь [7], згідно яких орієнтація на стиль «команда» виявлена у 24,3% опитаних працівників системи середньої освіти. При цьому констатовано деякі відмінності між різними категоріями працівників освітніх організацій. Так, найвищий показник (28,0%) виявлено у директорів загальноосвітніх шкіл. Далі слідує методисти (21,4%) і на останньому місці, як це не дивно, знаходяться психологи (19,5%).

В цілому, наявні в літературі дані, свідчать, на наш погляд, що, окрім недостатнього рівня орієнтації персоналу вітчизняних організацій на стиль «команда»,

існує ще і певна *специфіка* щодо вираженості цього показника в різних соціальних сферах. Можна, скоріше всього, говорити про те, що освітні організації є більш «продвинутими» в цьому плані, порівняно із організаціями, які функціонують в сфері державної служби та бізнесу. Останнє, скоріше всього, можна пояснити метою та змістом діяльності. Так, наприклад, освітні організації в силу своєї мети (навчання, виховання та розвиток особистості) є, на наш погляд, більш зорієнтованими на партнерську взаємодію, в той час, як комерційні організації в силу іншої мети (отримання, насамперед, прибутку) використовують більш «жорсткі» правила взаємодії. Це і може обумовлювати, як нам здається, певну специфіку щодо орієнтації на стиль «команда».

3. Взаємозв'язок між рівнем мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур та чинниками мікрорівня

3.1. Взаємозв'язок між рівнем мотивації до роботи в команді та соціально-демографічними характеристиками персоналу

На *другому етапі* дослідження було проаналізовано взаємозв'язок між рівнем розвитку мотивації персоналу банківських структур до роботи в команді та соціально-демографічними характеристиками персоналу (табл. 4).

Отримані результати дослідження вказують на вплив **віку** на розвиток мотивації персоналу банківських структур до роботи в команді (див. табл. 4). Виявлено *прямий кореляційний зв'язок* між віком респондентів та *орієнтацією на «завдання»* ($r_s=0,134$, $p<0,05$) та *орієнтацією на стиль «команда»* ($r_s=0,147$, $p<0,05$). Це свідчить про те, що з віком зростає орієнтація персоналу банківських структур на завдання та на стиль «команда», що, скоріше всього, можна пояснити тим, що з віком у персоналу банківських структур зростає усвідомлення значущості виконання завдання та ролі спільної діяльності персоналу у виконанні цих завдань.

Таблиця 4

Взаємозв'язок між рівнем мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур та соціально-демографічними характеристиками персоналу

Орієнтація на роботу в команді	Соціально-демографічні чинники (Коефіцієнт кореляції (rs))			
	Вік	Стать	Сімейний стан	Наявність дітей
Орієнтація на завдання	0,134*	-0,029	-0,780	0,162*
Орієнтація на персонал	0,30	-0,370	-0,310	0,610
Орієнтація на стиль «команда»	0,147*	-0,101	0,014	0,480

* $p < 0,05$

Отримані дані узгоджуються також із даними, які отримані на матеріалі освітніх організацій [7] та організацій системи державної служби [8], які свідчать про те, що з віком зростає орієнтація персоналу зазначених типів організацій на завдання та стиль діяльності «команда». Разом з тим, як і в нашій ситуації, не спостерігається позитивної динаміки щодо орієнтації на персонал. Це ще раз, на наш погляд, свідчить про «кардинальність» проблеми орієнтації менеджерів та працівників на персонал в наших організаціях та про необхідність її вирішення шляхом, зокрема, організації спеціального психологічного навчання працівників, зокрема, в банківських структурах.

Результати дослідження не виявили впливу *статі та сімейного стану* персоналу банківських структур на орієнтацію на роботу в команді (див. табл. 4). Це говорить про те, що орієнтація на роботу в команді не залежить від того, чи персонал належить до чоловічої чи жіночої статі та який сімейний стан є притаманним для нього (одружені, не одружені, розлучені та ін.).

Разом, з тим дослідження виявило вплив такого показника, як «*наявність дітей*» на орієнтацію на завдання (див. табл. 4). Виявлено *прямий кореляційний зв'язок* між рівнями прояву орієнтації на завдання та наявністю у респондентів дітей ($r_s=0,162$, $p<0,05$). Це свідчить про те, що працівники, які мають дітей, більше орієнтовані на виконання завдання, ніж працівники, як не мають дітей. Це можна пояснити, очевидно, тим, що наявність дітей актуалізує у опитаних більшу потребу у виконанні завдань, оскільки у даному випадку актуалізується відповідальність не лише за себе, але і за дітей.

Отже, в цілому, можна сказати, що виявлено *прямий кореляційний зв'язок* між орієнтацію на завдання та такими чинниками, як «*вік персоналу*» та «*наявність дітей*», а також між орієнтацію на стиль «команда» та таким чинником, як «*вік персоналу*». Разом з тим, не виявлено впливу на орієнтацію на персонал жодного із соціально-демографічних чинників, що, скоріше всього, свідчить про те, що орієнтація на персонал не є «чутливою» до впливу соціально-демографічних чинників.

3.2. Взаємозв'язок між рівнем мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур та організаційно-професійними характеристиками персоналу

На *третьому етапі* аналізувався взаємозв'язок між рівнем мотивації персоналу банківських структур до роботи в команді та організаційно-професійними характеристиками персоналу (табл. 5).

У процесі дослідження виявлено вплив *загального стажу роботи персоналу* банківських структур на мотивацію до роботи в команді (див. табл. 5). Встановлено *прямий кореляційний зв'язок* між загальним стажем роботи та рівнями прояву орієнтації на завдання ($r_s=0,181$, $p<0,01$). Це свідчить про те, що із збільшен-

ням стажу роботи зростає усвідомлення персоналом значущості орієнтації на завдання. Це узгоджується із відображеною вище закономірністю, що вік персоналу банківських структур позитивно впливає на орієнтацію на завдання. І це цілком логічно, оскільки, з віком здебільшого і збільшується загальний трудовий стаж персоналу, тобто, дані показники тісно пов'язані між собою.

Не виявлено впливу на мотивацію до роботи в команді таких організаційно-професійних чинників, як «**освіта**», «**напря́м освіти**», «**стаж роботи в банку**». Це говорить про те, що орієнтація на роботу в команду персоналу банківських структур не залежить від рівня та напряму освіти та стажу роботи в банку. Окрім того, слід підкреслити, що *не виявлено впливу* жодного із визначених організаційно-професійних чинників на орієнтацію на персонал та орієнтацію на команду в цілому. Це говорить про те, що, судячи із отриманих даних, окремі організаційно-професійні чинники впливають, в основному, лише на орієнтацію на завдання.

3.3. Взаємозв'язок між рівнем розвитку мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур та матеріально-фінансовими характеристиками персоналу

Завдання *четвертого етапу* полягало у вивченні взаємозв'язку між рівнем розвитку мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур та матеріально-фінансовими характеристиками персоналу (табл. 6). Даний чинник визначався шляхом здійснення самооцінки реципієнтами ступеня власної матеріальної забезпеченості, що виключало незгоду реципієнтів із можливими неадекватними оцінками даного показника експертами «збоку».

У процесі дослідження *не виявлено впливу* матеріально-фінансових чинників на мотивацію до роботи в команді (див. табл. 6). Це свідчить про те, що матеріально-фінансові чинники не є «чутливими» до мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур, тобто, скоріше всього, люди з різним матеріально-фінансовим забезпеченням можуть бути позитивно орієнтованими на роботу в команді.

В цілому, можна *заключити*, що серед чинників *мікрорівня* виявлено ряд чинників, які *позитивно впливають* на мотивацію персоналу банківських структур до роботи в команді: а) *вік, загальний стаж роботи* персоналу та *наявність у персоналу дітей* позитивно впливає на орієнтацію на завдання; б) *вік персоналу* позитивно впливає на орієнтацію на *стиль діяльності «команда»*. Отже, скоріше всього, можна говорити про те, що наявність в банку людей різного віку та різного стажу роботи, а також тих, хто має дітей, може позитивно сприяти посиленню орієнтації на команду персоналу в цілому. Це дещо ламає, на наш погляд, існуючі в практиці відбору персоналу банку стереотипи щодо необхідності залучення до роботи в банку лише молодих людей.

4. Взаємозв'язок між рівнем розвитку мотивації персоналу банківських структур до роботи в команді та чинниками мезорівня

На *п'ятому етапі* аналізувався взаємозв'язок між рівнем розвитку мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур та чинниками мезорівня (табл. 7).

У процесі дослідження виявлено вплив **кількості працівників в банку** на мотивацію персоналу банківських структур до роботи в команді (див. табл. 7). Встановлено *зворотний кореляційний зв'язок* між кількістю працівників в банку та рівнями прояву *орієнтації на завдання* ($r_s = -0,1132$, $p < 0,05$). Це свідчить про те, що із збільшенням кількості працівників в банку зменшується орієнтація персоналу на завдання. Можна допустити, що це зв'язано з тим, що збільшення кількості працівників досить часто веде за собою ускладнення структури організації, а, відповідно, при цьому може знижуватись чіткість розподілу функцій, які виконуються працівниками, та зменшуватись система стимулювання персоналу. Це також узгоджується із наявними в літературі даними про те, що оптимальна кількість членів команди має складати 12-15 осіб [4], і, скоріше всього, у великих організаціях не досить просто впроваджувати підхід, орієнтований на роботу в команді.

У процесі дослідження *не виявлено впливу організаційного розвитку (розвитку організації)* на мотивацію персоналу банківських структур до роботи в команді (див. табл. 7). Це свідчить, як нам здається, про те, що команди можуть створюватися в банківських структурах різного типу (з конструктивним, проблемним та кризовим рівнем розвитку). До таким команд можна віднести, наприклад, антикризові команди. Але думаємо, що функціонування команд буде більш сприятливим в банківських структурах, для яких притаманний конструктивний рівень розвитку. Дане припущення потребує подальших спеціальних досліджень.

У процесі дослідження *не виявлено впливу напрямку діяльності банку* на мотивацію персоналу банківських структур до роботи в команді (див. табл. 7). Це свідчить, на наш погляд, про те, що позитивна мотивація до роботи в команді може бути сформована у різних категорій персоналу, не залежно від того, в яких напрямках діяльності банківських структур вони працюють (як в напрямках діяльності, які відносяться до типу «людина – людина», так і в напрямках діяльності, які відносяться до типу «людина – знакова система» та «людина – техніка»).

Разом з тим, встановлено вплив **статусу персоналу банку** на мотивацію персоналу банківських структур до роботи в команді (див. табл. 6). Виявлено *зворотний кореляційний зв'язок* між статусом персоналу банку та рівнями прояву *орієнтації на персонал* ($r_s = -0,137$, $p < 0,01$). Це говорить про те, що із збільшенням рівня позиції персоналу в банківській структурі (від виконавського персоналу до топ-менеджерів) зменшується орієнтація персоналу на персонал. З одного боку,

Таблиця 5

Взаємозв'язок між рівнем розвитку мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур та організаційно-професійними характеристиками персоналу

Орієнтація на роботу в команді	Організаційно-професійні чинники (коефіцієнт кореляції (rs))			
	Рівень освіти	Напрямок освіти	Загальний стаж роботи	Стаж роботи в банку
Орієнтація на завдання	-0,025	-0,050	0,181**	0,047
Орієнтація на персонал	-0,054	-0,131	-0,21	-0,060
Орієнтація на стиль «команда»	-0,076	0,131	0,093	-0,38

** $p < 0,01$

це можна пояснити тим, що із збільшенням рівня позиції персоналу в банківській структурі, зростає рівень відповідальності персоналу за результати виконання завдань, а відповідно інтереси персоналу відходять на «задній» план. А з іншого боку, це може бути обумовлено, як нам здається, ще і тим, що персонал, який все більше просувається «наверх», все більш стає «жорстким», оскільки орієнтований на досягнення нових рівнів професійної кар'єри, а це досить часто, обумовлює нехтування інтересів персоналу, і, навіть іноді «вступання» з ним в конкурентну боротьбу тощо.

Загалом, можна *заклучити*, що серед чинників мезорівня виявлено ряд чинників, які *негативно впливають* на мотивацію персоналу банківських структур до роботи в команді: а) *кількість працівників в організації* негативно впливає на *орієнтацію на завдання*; б) *підвищення статусу персоналу* в організації призводить до зменшення *орієнтації на персонал*. Отже, можна говорити про те, що збільшення кількості працівників в банківських структурах, скоріше всього, обумовлює необхідність звернення особливої уваги керівництва банку на чіткий розподіл функцій та забезпечення чіткої системи стимулювання діяльності персоналу. Окрім того, просування персоналу по «вертикальній» кар'єрній драбині передбачає спеціальну підготовку керівників організації щодо врахування інтересів персоналу, оскільки, як уже зазначалось вище, це є необхідним атрибутом діяльності команди.

Висновки

На основі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. *Команду доцільно визначати як групу, що характеризується цілеспрямованою, узгодженою роботою спеціалістів, які працюють над вирішенням спільно визначеного комплексного завдання, поєднуючи різні знання, уміння та навички в процесі виконання командних ролей та використовуючи партнерські принципи*

Таблиця 6

Взаємозв'язок між рівнем розвитку мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур до роботи в команді та матеріально-фінансовими характеристиками персоналу

Орієнтація на роботу в команді	Матеріально-фінансові чинники (коефіцієнт кореляції (rs))
Орієнтація на завдання	0,085
Орієнтація на персонал	-0,071
Орієнтація на стиль «команда»	-0,058

взаємодії

2. *Діапазон сфер застосування командної роботи є широким і в ньому значне місце займають команди в банківській сфері як один з популярних та ефективних способів організації професійної діяльності банківських працівників та банків в цілому.*

3. *Проблема забезпечення злагодженої роботи персоналу, який утворює висококоефективну професійну команду односторонців, виступає одним з практичних напрямків роботи в сучасних банках, а ефективна командна робота менеджерів й персоналу банку є важливою психологічною умовою ефективної діяльності банку. Для здійснення ефективної командної роботи в банківських структурах важлива роль відведена мотивації персоналу банків до командної роботи.*

4. *Персонал банківських структур має низький рівень розвитку мотивації на роботу в команді персоналу банківських структур.*

5. *Існує дисбаланс в рівні орієнтації персоналу банківських структур на завдання та на персонал: орієнтація на завдання значно переважає орієнтацію на персонал.*

6. *Серед чинників мікрорівня виявлено ряд чинників, які позитивно впливають на рівень розвитку мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур. До них віднесено: а) вік, загальний стаж роботи персоналу та наявність у персоналу дітей, підвищення вираженості яких позитивно впливають на орієнтацію персоналу банку на завдання; б) вік персоналу позитивно впливає на стиль «команда».*

7. *Серед чинників мезорівня ідентифіковано ряд чинників, які негативно впливають на рівень розвитку мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур. До даних чинників віднесено: а) кількість працівників в організації, збільшення якої, негативно впливає на орієнтацію персоналу на завдання; б) підвищення статусу персоналу банку призводить до зменшення орієнтації на персонал.*

8. *Орієнтація на завдання (як складова орієнтації на роботу в команді) є*

Таблиця 7

Взаємозв'язок між рівнем розвитку мотивації до роботи в команді персоналу банківських структур до роботи та чинниками мезорівня

Орієнтація на роботу в команді	Чинники мезорівня (коефіцієнт кореляції (rs))			
	Кількість працівників в банку	Рівень розвитку організації	Напрямок роботи в банку	Статус персоналу банку
Орієнтація на завдання	-0,132*	0,024	0,032	0,107
Орієнтація на персонал	0,014	0,094	0,028	-0,137*
Орієнтація на стиль «команда»	-0,017	0,062	0,011	-0,044

* $p < 0,05$

більш «чутливою» до впливу чинників мікро-та мезо-рівня, ніж орієнтація на персонал.

9. Отримані свідчать, на наш погляд, про необхідність посилення мотивації персоналу банківських структур до роботи в команді, чого можна, зокрема, досягнути в результаті впровадження спеціальних тренінгових програм, які повинні бути побудовані з урахуванням заявлених в даному дослідженні закономірностей.

Список використаних джерел

1. Коул Дж. Управление персоналом в современных организациях [Текст] // Дж. Коул: пер. с англ. Н.Г. Владимирова. – М.: «Вершина». 2004. – 352 с.
2. Сартан Г.Н. Командный стиль управления – новый уровень развития бизнеса / Г.Н. Сартан // Психология и социология в бизнесе: актуальные проблемы современности: материалы Первого международного конгресса (16-17 декабря 2005 года). – Мн.: Бестпринт, 2005. – С. 157–158.
3. Сартан Г.Н. Новые технологии управления персоналом. / Г.Н. Сартан, А.Ю. Смирнов, В.В. Гудимов, Н.В. Подхватилин, М.Р. Алешунас // – СПб.: Речь, 2003. – 240 с.
4. Фопель К. Команда. Консультирование и тренинг организаций [Текст] / К.Фопель; пер. с нем. – М.: Генезис, 2005. – 395 с.
5. Potocnik, K., Tordera, N., Peiro, J.M., Gonzalez-Roma, V. The Role of Leader-Member Exchange, Team-Member Interaction, and Climate in the Prediction of Well-Being and Propensity to Leave the Team: A Multilevel Analysis // The XIII European Congress of Work and Organizational Psychology (Stockholm, May 9–12, 2007). – Abstract T.Th4.L:3.
6. Яхонтова Е.С. Эффективные технологии управления персоналом [Текст] / Е.С. Яхонтова – СПб.: Питер, 2003. – 501 с.
7. Карамушка Л.М. Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі діяльності освітніх організацій) / Л.М. Карамушка, О.А. Філь //: Монографія. – К.: ІНККОС, 2007. – 268 с.

8. Технологія психологічної підготовки персоналу держадміністрацій до роботи в команді / Л.М. Карамушка, О.А. Філь, В.В. Левковець, О.І. Альохіна, В.О. Михайленко. – К. : Наук. світ, 2008. – 182 с.

9. Технологія формування команд в організаціях: навч. посіб. / Л.М. Карамушка, О.Г. Романовський, О.А. Філь [та ін.]. – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – 184 с.

10. *Морис С.* В роли лидера успешной команды / С. Морис, Г.Уилкоккс, Э. Нейзел : пер. с англ. – Днепропетровск: Баланс-Клуб, 2002. – 180 с.

11. *Гріфін Р.* Основы менеджменту [Текст] / Р. Гріфін, В. Яцура / наук. ред. В. Яцура, Д. Олесневич. // Львів: Бак. 2001. – 624 с.

12. *Авдеев Р.* Начинаем активную работу по выведению банка на федеральный уровень / Интервью [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.banki.ru/news/interview>.

13. *Гончаренко Ю.* Дубилет и его команда / Ю. Гончаренко, О. Стасив // Мир денег. № 1 (№46), январь, 2004 [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.mirdeneg.com/rus/mworld/archives/magazine/article>.

14. История банка. Укрепление команды сотрудников банка [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: <http://www.rietumu.ru/bank-histo>.

15. *Камионский С.А.* Менеджмент в российском банке: опыт системного анализа и управления./ Общая ред. и предисловие Д.М. Гвишиани. М.: Деловая библиотека «Омск-промстройбанка», 1998. [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.aup.ru/books/m57/1.htm>, <http://lib.ru/ECONOMY/bank.txt>.

16. *Лобанова Т.Н.* Банки – организация и персонал. Учебно-практическое пособие [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.pravoteka.ru/lib/bankovskoe-pravo>.

17. *Трофімова К.В.* / XVI международный банковский конгресс: «Банки: капитализация, устойчивость, конкурентоспособность» / [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: <http://mbk.spb.ru/rus/mbk2007/plenary.htm>.

18. *Кириченко О.А.* Банківський менеджмент / О.А. Кириченко, І.В. Гіленко, С. Роголь, С.В. Сиротян, О. Немой // Навчальний посібник / К.: Знання-Прес, 2002. 438 с. // [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: <http://www.info-library.com.ua/info-library.com.ua-tov.html>.

19. Актуальні напрямки розвитку організаційної та економічної психології в Україні: основні публікації членів Української Асоціації організаційних психологів та психологів праці (2003-2007 р.р.) / Л.М. Карамушка, О.А. Філь, Г.Л. Федосова та інші. – К.: Наук. світ, 2008. – 63 с.

20. *Карамушка Л.М.* Особливості розвитку психологічної готовності студентів технічних університетів до роботи в команді / О.А. Філь, П.П. Блешмудт, І.Г. Васільєва // Управління соціальними системами. Філософія. Психологія. Педагогіка, Соціологія. – 2010. – № 3. С. 74–83.

21. *Федорова Я.Б.* Використання сучасних інформаційних технологій та командної роботи студентів у викладанні навчального курсу “Управління інформаційними технологі-

ями у вищих навчальних закладах” / *Information Technologies in Education* [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://ite.ksu.ksu.ua>.

22. *Войтович Р.В.* Керівник в органах державної влади та місцевого самоврядування / Р.В. Войтович, М.І. Пірен, І.Ф. Надольний – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. – 186 с.

23. *Євдокімов В.О.* Обґрунтування процесу створення команди як чинник підвищення ефективності діяльності державної служби / В.О. Євдокімов // *Економіка і держава*. – № 4. – 2006. – С. 71–72.

24. *Кондратенко О.* Принципи організації роботи державних службовців у складі управлінської команди / О. Кондратенко // *Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України*. – № 4. – 2004. – С. 128–134.

25. *Карамушка Л.М.* Формирование команды как фактор обеспечения конкурентоспособности предпринимателей / Л.М. Карамушка, О.А. Філь // *Психология и социология в бизнесе: актуальные проблемы современности: материалы Первого международного конгресса (Минск, 16–17 декабря 2005 г.)* [Текст] / Лицей БГУ. – Мн.: Бестпринт, 2005. – С. 15–18.

26. *Ложкін Г.В.* Команда як колективний суб’єкт спільної діяльності [Текст] / Г.В. Ложкін // *Соціальна психологія*. – 2005. – № 6. – С. 52–58.

27. *Блешмудт П.П.* Комплекс методик для дослідження психологічних особливостей орієнтації на роботу в команді персоналу банківських структур / П.П. Блешмудт // *Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання* / За ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010. – Т.8, вип. 7. – С.34–43.

28. *Карамушка Л.М.* Дизайн дослідження та діагностичний інструментарій для вивчення психологічних особливостей організаційного розвитку / Л.М. Карамушка // *Актуальні проблеми психології*. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К.: Наук. світ, 2009. – Ч. 24. – С. 196–208.

29. *Паркер Г.* Формирование команды: Сборник упражнений для тренеров [Текст] / Г. Паркер, Р. Кропп. – СПб.: Питер, 2002. – 160 с.

30. *Зинкевич-Евстигнеева Т.* Команда на рынке: стратегия и методы (руководство для эффективных команд). Т. Зинкевич-Евстигнеева, Д. Фролов – СПб.: Речь, 2003. – 144 с.

31. *Шац Л.* Подготовка банковского персонала / Л. Шац, О. Литун // *Кадры*. – 1997. – № 4. – С. 29–31.

32. *Karamushka, L.M., Maksymenko, S.D., Fil, O.A.* Team-oriented management style as a factor of successful selection of team-members. IX European Congress of Psychology (July 3-8, 2005, Granada, Spain) (Abstract 4231, CD-ROM).

33. *Karamushka, L.M., Fil O. A., Bleshmudt, P.* Organization employees' motives of work in change management team // Abstracts of XIth European Congress of Psychology. Oslo, Norway, 7-10 July 2009. (Abstract, CD-ROM).

2.1.4. Психологічні особливості конкуренції та конкурентоздатності персоналу ВНЗ приватної форми власності в умовах інформатизації суспільства

Соціально-економічні та суспільно-політичні зміни, що відбуваються в нашій державі на сучасному етапі, модернізація освітньої системи загалом і вищої школи, зокрема, висувають нові вимоги щодо конкурентоздатності персоналу освітніх організацій.

До того ж, інформатизація, як процес широкомасштабного використання ІКТ у всіх сферах соціально-економічного, політичного та культурного життя суспільства з метою підвищення ефективності використання інформації та знань для управління, задоволення інформаційних потреб громадян, організацій і держави та створення передумов переходу країни до інформаційного суспільства [1], також обумовлює важливість дослідження особливостей розвитку основних психологічних характеристик конкурентоздатності персоналу вищих навчальних закладів.

Ситуація взаємодії освітніх організацій на просторі освітніх послуг, яка здійснюється в умовах конкуренції, особливо щодо організацій приватної форми власності, вимагає забезпечення високої конкурентоздатності викладацького персоналу ВНЗ, який безпосередньо надає клієнтам освітні послуги різних видів.

Розробки сучасних фахівців свідчать про те, що єдиним стабільним фактором ефективності сучасної організації є конкурентоздатність її персоналу [2-4], та емпірично підтверджують провідну роль конкурентоздатності керівників і працівників як важливого чинника забезпечення конкурентоздатності організацій [2]. Тому значне місце у вирішенні питання щодо забезпечення власної конкурентоздатності викладача ЗНЗ приватної форми власності повинен відгравати, на нашу думку, комплекс психологічних характеристик, які сприятимуть її вияву та розвитку в умовах діяльності ВНЗ.

Суттєве місце серед визначення комплексу цих характеристик варто, на нашу думку, відвести суб'єктивному сприйняттю викладацьким персоналом ВНЗ приватної форми власності конкуренції та визначенню значущості психологічних характеристик для забезпечення його конкурентоздатності.

Далі представимо аналіз теоретичних аспектів проблеми конкуренції та конкурентоздатності; наведемо особливості суб'єктивного сприйняття викладацьким персоналом ВНЗ приватної форми власності конкуренції та значущості психологічних характеристик для забезпечення їх конкурентоздатності, базуючись на результатах пілотного дослідження, проведеного в одному з приватних університетів м. Києва серед 67 представників науково-педагогічного складу з використанням спеціального комплексу діагностичних методик (О. А. Філь, В. В. Корсакевич, 2011 р.).

1. Для вивчення суб'єктивного сприйняття викладацьким персоналом ВНЗ приватної форми власності конкуренції учасникам дослідження пропонувалося продовжити речення «Конкуренція для мене – це...»

2. З метою визначення суб'єктивного сприйняття викладацьким персоналом ВНЗ приватної форми власності значущості психологічних характеристик для забезпечення їх конкурентоздатності, учасникам дослідження пропонувався перелік різних психологічних характеристик. Використовуючи перелік рис-характеристик, учасники відповідно оцінювали їх (за мірою найбільшого значення для себе – від 1 бала до 3-х, із яких 1 бал – найнижчий показник оцінювання, а 3 – найвищий). У вільній графі (інше) – опитуваним надавалася можливість подати своє бачення характеристик, які не були введені до цієї анкети. Для обробки отриманих відповідей було застосовано якісний метод контент-аналізу та кількісну обробку [5].

1. Психологічний аналіз проблеми конкуренції в діяльності персоналу ВНЗ приватної форми власності

1.1. Психологічний аналіз проблеми конкуренції. У сучасному суспільстві конкуренція є достатньо розповсюдженим явищем, і, напевно, його вже неможливо уявити собі без конкуренції. В умовах конкуренції особливе значення має вияв такого феномену, як «конкурентоздатність». Проаналізуємо, насамперед, особливості феномену «конкуренція» як однієї з утворюючих складових самого явища «конкурентоздатність», що може формуватися та виявлятися саме в умовах конкуренції.

Щодо представленості проблеми конкуренції в сучасних розробках, то варто відмітити, що проблема конкуренції має економічне «коріння» та представлена у працях здебільшого економістів (Г. Л. Азоев [6], М. Портер [7], А. Юданов [8]) та інших науково-практичних розробках. Щодо психологічних розробок, які стосуються аналізу конкуренції, то можна засвідчити, що такі роботи практично відсутні.

У цьому контексті привернемо увагу до розробок О. А. Філь, фахівця Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України [2; 9; 10], яка узагальнила та виокремила такі підходи до дослідження феномену «конкуренція» (від пізньолатинського «concurrentia» – «тикатися»):

1) *економічний підхід*, у межах якого конкуренція розглядається, наприклад, як боротьба між товаровиробниками за більш вигідні умови виробництва і збуту товарів, отримання щонайвищого прибутку;

2) *біологічний підхід*, що розглядає конкуренцію як боротьбу між особинами одного або різних видів за існування;

3) *соціальний підхід*, що аналізує конкуренцію як суперництво, боротьбу за досягнення кращих результатів на будь-якому терені [11];

4) *психологічний підхід* [2; 9; 10], відповідно до якого конкуренція розглядається як явище, не лише з «економічним підґрунтям», спрямоване на отримання найвищого прибутку або перемоги в спортивних змаганнях задля отримання призового фонду та інших виявах, а як явище з достатньо вагогим психологічним підґрунтям. Одним із можливих пояснень психологічної основи конкуренції автор вбачає у зверненні до психологічних потреб особистості, прикладом якої, як один із варіантів, може виступати теорія психологічних потреб (за А. Маслоу). Відповідно до цього О. А. Філь говорить про те, що в основі конкуренції лежить необхідність суб'єктів (особистостей, груп, організацій тощо) задовольняти власні потреби (фізіологічні, у безпеці та захисті, соціальні, у повазі, самовираженні).

Таким чином, базуючись на вищенаведених аргументах, О. А. Філь [2; 9; 10] було запропоновано розглядати конкуренцію з точки зору психологічного підходу як психологічну взаємодію суб'єктів (особистість, група, організація, країна, континент) спрямовану на досягнення однаково/одночасно значущих цілей/задоволення власних потреб (фізіологічні, у безпеці та захисті, соціальні, у повазі, самовираженні). Автор при цьому зазначає, що ідентифікація актуальних власних потреб і потреб інших учасників конкурентної взаємодії, а також пошук способів їх задоволення може значною мірою сприяти ефективності та результативності конкуренції для всіх її учасників.

Особливої актуальності проблема конкуренції набуває серед освітян, адже є достатньо розповсюдженою та пронизує всі сфери їх життєдіяльності (О. А. Філь, 2010 р. [9; 13; 14]):

а) професійну (при працевлаштуванні на хорошу та престижну роботу; за можливість кар'єрного зростання серед учасників конкурсу на заміщення вакантної посади в організації / відділі; за «увагу керівництва»; за «хороші» групи/класи; за педагогічне навантаження; у ситуації кадрових ротацій, скорочення штату, зміни керівництва, підвищення в посаді; конкуренція між організаціями або їх відділами за клієнтів і винагороди тощо);

б) сімейну (конкуренція між чоловіком та жінкою за підхід у вихованні дітей, за матеріальний внесок («хто більше») у фінансове забезпечення родини; право користування матеріальними благами (машина, гроші тощо); між батьками та дітьми за увагу до себе, за пріоритет покупок одягу, прикрас, розваг та ін.; конкуренція між дітьми за право бути «найкращим», мати кращі іграшки та речі тощо);

в) спортивну (конкуренція за «фаворитизм» між спортивними командами; конкуренція всередині спортивних команд за статус «кращого гравця» тощо);

г) сферу особистого життя (конкуренція між двома або більше чоловіками за одну жінку; між жінками за чоловіка; між друзями та інші сфери життя) (О. А. Філь [9; 13; 14]).

Вважаємо, що сприйняття персоналом ВНЗ приватної форми власності конку-

ренції значною мірою обумовлюватиме психологічну стратегію забезпечення та розвитку їх конкурентоздатності.

Варто наголосити на важливості в цьому контексті робіт сучасних українських науковців Л. М. Карамушки та О. А. Філь [15], які визначали, як мінімум, дві позиції щодо сприйняття явища конкуренції. Так, позитивний аспект конкуренції, як зазначається в дослідженні, виявляється в тому, що конкуренція розглядається як «рушійна сила розвитку суспільства», «рух уперед», «стимул для вдосконалення та власного саморозвитку» та ін. Щодо негативного аспекту, то він стосується сприйняття конкуренції, здебільшого, як жорсткої боротьби за право бути кращим, «відвоювання «місця під сонцем» та ін. Як зазначають фахівці, на жаль, саме другий аспект превалує в літературі, здебільшого, виданої до 2000-х років [15].

Ми цілком підтримуємо точку зору стосовно того, що домінування саме негативного контексту представлення феномену «конкуренція» в сучасному суспільстві, та відповідно в освітній організації вже саме по собі може налаштовувати людину на сприйняття конкуренції як жорсткої взаємодії, здебільшого, з негативними проявами, формувати негативне, агресивне ставлення до конкурентів та орієнтацію на використання жорстких засобів задля власної перемоги.

Слідуючи за авторами [15], вважаємо, що сформованість в освітній організації неоднозначного, здебільшого негативного ставлення до конкуренції та певна психологічна неготовність особистості до ситуації конкурентної взаємодії (боязкість конкуренції, неадекватна поведінка її учасників тощо) обумовлює важливість вивчення підготовки персоналу освітніх організацій до здійснення ефективної конкуренції.

Суттєву увагу в контексті здійснення конкурентної взаємодії як важливої умови забезпечення конструктивних професійних відносин, як передумови більш ефективної співпраці в організації та забезпечення її конкурентоздатності слід, на нашу думку, приділити вивченню особливостей сприйняття конкуренції персоналом загалом і, зокрема, викладацьким персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності.

З метою розуміння специфіки вияву конкуренції саме серед конкретних професійних категорій і в рамках конкретних типів організацій, а також, урахуваючи практично повну відсутність реальних даних щодо її сприйняття, вияву та інших аспектів її «життєдіяльності» на вітчизняному просторі, постає необхідність саме експериментальним шляхом вивчити, насамперед, те, як на вербальному рівні представники науково-викладацького складу вищого навчального закладу приватної форми власності висловлюють власне ставлення до такого неоднозначного та багатовекторного явища, як конкуренція. Це є важливим також тому, що, від власної установки працівника ВНЗ щодо конкуренції, залежить його активність або пасивність у контексті професійної діяльності, а також, ставлення до партнера по

конкуренції, що значною мірою позначається на певних типах професійних міжособистісних відносин, ефективності роботи ВНЗ і корпоративної культури організації в цілому.

1.2. Особливості суб'єктивного сприйняття конкуренції викладацьким персоналом ВНЗ приватної форми власності

Слід зазначити, що конкуренція розуміється як багатовекторне та неоднозначне явище, і, спираючись на відомі нам розробки [16] та отримані емпіричні результати, можна виокремити такі типи сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності:

1. Вимушено-пасивний тип (пасивний суб'єкт), для якого характерним є, здебільшого, сприйняття конкуренції як невід'ємного факту та об'єктивної обставини життя людини, організації, суспільства та її активності на наступних рівнях:

а) конкуренція виявляється на рівні суспільства («боротьба за життя в нелегкому світі», «ознака капіталістичного ладу, людина – людині вовк» тощо);

б) конкуренція виявляється на рівні організації («протиборство, яке знищує ефективність спілкування та взаємодії в ході вирішення професійних цілей і завдань», «замість того, щоб конкурувати – краще об'єднатися та досягти більшого», «ненормальні відносини для колективу», «...тоді, коли в присутності декількох успішних людей хвалять тільки їх, а на мою роботу зовсім не звертають увагу» тощо);

в) конкуренція виявляється на особистісному рівні («змагання, напруга, битва амбіцій, боротьба за першість», «витрата часу, кожен може знайти свою нішу та бути в ній кращим», «головний біль», «страждання», «певна стресова ситуація» тощо).

У рамках цієї групи слід, на наш погляд, одразу ж відітнути, домінування певною мірою негативних аспектів контексту сприйняття конкуренції, що свідчить про певний, на жаль, не завжди позитивний, попередній досвід конкурентної взаємодії, «небажаність» та, можливо, відсутність або ж недостатню готовність освітян до ситуації конкуренції. Зрозуміло, що кожна людина має право на власне ставлення до будь-якого явища у своєму житті. Однак таке сприйняття конкуренції може слугувати певною передумовою ігнорування конкуренції та уникання ситуацій конкурентної взаємодії. Тому потрібно здійснювати психологічну підготовку викладачів ВНЗ до ситуації конкурентної взаємодії, до здорової конкуренції та пошуку конструктивних способів задоволення потреб її учасників.

2. Розвивально-активний тип (активний суб'єкт), що характеризується сприйняттям людини як активного суб'єкта конкуренції та її активності на таких рівнях:

а) конкуренція сприяє розвитку суспільства («конкуренція розвиває економіку», «розвиток, прагнення до досконалості», «стимул для вдосконалення», «рівняння на кращих», «спосіб змагання, так званий драйв, тобто рух у правильному напрямі», «щоб було краще жити» тощо);

б) конкуренція сприяє розвитку організації («...розумний професійний підхід до підвищення якості освіти», «це профдіяльність, у якій успіхів досягає найкращий», «змагання між підрозділами та працівниками з метою найкращого виконання поставлених завдань» тощо);

в) конкуренція сприяє власному розвитку суб'єкта («досягнення успіху в житті», «індивід має прямувати до кращого, розвиватися, не стояти на місці»), («спосіб показати, на що здатен сам ти ...», «такий стан, коли успіхи одного суб'єкта провокують іншого суб'єкта на досягнення такого ж або вищого рівня успіху», «спроможність проявити себе на всі 100 %, навіть якщо ти сам цього не знаєш», «хто ж як не я? це постійний рух уперед», «поштовх до самовдосконалення (якщо це тільки «здорова» конкуренція)», «можливість підвищити свій професійний рівень», «бажання взяти краще від конкурентів», «стимул навчатися більше, працювати продуктивніше, бути креативною», «двигун роботи над собою», «стимул для змін, розвитку, але в межах людяності з боку конкурента» тощо).

Слід зазначити, що наявність у персоналу ВНЗ приватної форми власності саме другого типу сприйняття конкуренції, на наш погляд, сприятиме посиленню розвивального фактора конкуренції, як можливої основи формування позитивного ставлення до неї, основи для спрямування мотивів її учасників у конструктивне професійне русло.

Дійсно, погоджуємося з тим, що формування та підтримка в особистості «+» установок щодо конкуренції не як обов'язково ворожої, агресивної боротьби, а як цивілізованої психологічної взаємодії, вважаємо, може сприяти збереженню фізичного, психічного та духовного здоров'я всіх її учасників, налагодженню конструктивної професійної діяльності персоналу організації [5; 9; 10; 12] та, в результаті, підвищенню конкурентоздатності ВНЗ у цілому. Отримані дані доцільно враховувати при розробленні теоретичної моделі конкурентоздатності персоналу ВНЗ приватної форми власності.

Ці дані також вказують на важливість спеціальної підготовки всіх категорій персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності до ситуації конкуренції та реалізації конструктивних стратегій щодо задоволення власних потреб учасників конкурентної взаємодії та здійснення професійного управління процесом конкуренції в організації [10].

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговує аналіз такого аспекту, як розуміння значущості тих психологічних характеристик, із якими сучасні представники викладацького персоналу ВНЗ можуть увійти в ситуацію конкурентної взаємодії в рамках професійної діяльності в освітній організації або за її межами та які забезпечуватимуть їх високу конкурентоздатність. Тому далі слід приділити увагу визначенню значущості психологічних характеристик для забезпечення їх конкурентоздатності.

2. Психологічний аналіз особливостей конкурентоздатності персоналу освітніх організацій

2.1. Психологічний аналіз проблеми конкурентоздатності персоналу організацій

Як свідчать роботи сучасних дослідників, феномен «конкурентоздатність» аналізується в основному в рамках економічного підходу в різних площинах: конкурентоздатність країни, конкурентоздатність послуг, що надає організація та економіко-психологічного підходів [9; 10].

Як показує аналіз літературних джерел із проблеми управління людськими ресурсами, використання терміна «конкурентоздатність» відносно людини як суб'єкта економічного життя є достатньо розповсюдженим явищем, що супроводжується неоднозначністю формулювань терміна. Частіше за все як синонім поняття «конкурентоздатність людини як суб'єкта економічного життя» використовуються терміни «конкурентоздатність працівника», «конкурентоздатність персоналу», «конкурентоздатний трудовий потенціал», «конкурентоздатність робочої сили», «конкурентоздатність трудових ресурсів», «конкурентоздатність потенціалу управлінського робітника та персоналу» тощо. Таким чином, автори по-різному трактують об'єкт конкурентоздатності на ринку праці [4].

До психологічного підходу, вважаємо, можна віднести дослідження проблеми конкурентоздатності особистості, що здійснюються такими авторами, як О. С. Александрова [19], В. І. Андреев [17], А. В. Алексеева [18], О. І. Вакулюк [20], Л. В. Галаган [21], Л. М. Карамушка [2; 15], Л. М. Мітіна [22], О. О. Романовська [11], О. А. Філь [10; 20; 21;] та інші. Слід зазначити, що в лабораторії організаційної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України з 2002 р. розпочато дослідження проблеми конкурентоздатності особистості в освітніх організаціях, з 2003 р. – дослідження проблеми розвитку конкурентоздатності організацій у контексті реалізації технології формування конкурентоздатної управлінської команди освітньої організації (Л. М. Карамушка, О. А. Філь) [15]. Поступово проведені дослідження набували більш системного характеру та представляли психологічні особливості конкурентоздатності організацій системи освіти та держслужби (О. А. Філь), банківських структур (Л. М. Карамушка, О. А. Філь, І. С. Бігун) тощо [2], і результати цих досліджень зазначають провідну роль конкурентоздатності керівників і працівників організацій, зокрема системи освіти в забезпеченні конкурентоздатності організації.

У рамках психологічного підходу нами пропонується, спираючись на розробки Л. М. Карамушки, О. А. Філь [2; 10], термін «конкурентоздатність персоналу» визначати як комплекс психологічних характеристик персоналу організації, які забезпечують його ефективну конкуренцію порівняно з аналогічними/іншими суб'єктами на сучасному ринку праці, товарів і послуг.

Аналіз проблеми конкурентоздатності викладацького персоналу ВНЗ приватної форми власності потребує розроблення змісту та структури теоретичної моделі такої конкурентоздатності.

З метою уточнення змісту психологічних характеристик персоналу ВНЗ, які забезпечуватимуть їх конкурентоздатність у контексті професійної діяльності, варто навести особливості суб'єктивної оцінки викладацьким персоналом ВНЗ приватної форми власності значущості психологічних характеристик для забезпечення їх конкурентоздатності.

2.2. Особливості суб'єктивної оцінки викладацьким персоналом ВНЗ приватної форми власності значущості психологічних характеристик для забезпечення їх конкурентоздатності

Виокремлено такі рівні в оцінюванні значимих психологічних характеристик конкурентоздатності персоналом ВНЗ приватної форми власності та проведено аналіз прорангованих рис-характеристик учасниками опитування:

1) *високий рівень* вагомості психологічних характеристик, як фактора впливу на формування конкурентоздатності освітянського персоналу, отримали такі: надійність при виконанні завдань, відповідальність (95 % опитаних); компетентність у своїй галузі (майже 88 %); фізичне та психологічне здоров'я (близько 75 %); високий рівень загальної/управлінської культури (67 %);

2) *середній рівень* відзначено суттєвими у сприйнятті ознаками конкурентоздатності для персоналу ВНЗ такі: урівноваженість, збалансованість (73,1 % опитаних); чесність (70,1 %); уміння знаходити необхідну інформацію та опрацьовувати її, вимогливість до себе (майже 63 %); адекватна самооцінка, справедливість, дисциплінованість та організованість (62 %); працездатність і витривалість, відданість своїй справі, уміння швидко й ефективно приймати рішення, уміння працювати в команді, комунікабельність (близько 56 %);

3) *низький рівень* оцінки отримали, як найменш вагомі у формуванні конкурентоздатності персоналу, такі характеристики: скромність (34,3 % опитаних); неупередженість і безкорисливість, високий рівень домагань (близько 21 %); міжнародний світогляд, орієнтація на заробіток (16,4 %); лідерський потенціал (близько 10%).

Вважаємо, що отримані дані засвідчили важливість звернення уваги на необхідність посилення місця та ролі такої характеристики, як «міжнародний світогляд», адже ця характеристика, на нашу думку, є суттєвою для персоналу організації, яка веде активну міжнародну політику, та, особливо, в умовах високої конкуренції за клієнтів тощо.

Отримані дані на подальших етапах нашого наукового пошуку будуть систематизовані та покладені в основу розроблення теоретичної моделі конкурентоздатності персоналу ВНЗ приватної форми власності.

Висновки

1. Визначено типологію сприйняття конкуренції персоналом вищого навчального закладу приватної форми власності, виокремлено вимушено-пасивний і розвивально-активний типи.

2. Отримані дані слід урахувати при формуванні психологічної культури конкуренції у персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності та привернення спеціальної уваги керівництва організації до здійснення професійного управління процесом конкуренції з метою її спрямування на задоволення власних потреб учасників конкурентної взаємодії та підвищення конкурентоздатності організації в цілому.

3. Виокремлено низький, середній і високий рівні в оцінюванні значимих психологічних характеристик конкурентоздатності персоналом ВНЗ приватної форми власності та встановлено пріоритетність «надійності при виконанні завдань», «відповідальності», «компетентності у своїй галузі», «фізичного та психологічного здоров'я», «високого рівня загальної/управлінської культури» тощо. Засвідчено важливість звернення уваги на необхідність посилення місця та ролі такої характеристики, як «міжнародний світогляд», як суттєвої для персоналу організації, що веде активну міжнародну політику, та, особливо, в умовах високої конкуренції за клієнтів тощо.

4. Зазначено можливість покладення отриманих даних на подальших етапах наукового дослідження в основу розроблення теоретичної моделі конкурентоздатності персоналу ВНЗ приватної форми власності.

5. Формування конкурентоздатності персоналу у вищому навчальному закладі повинно бути здійснено в результаті реалізації таких психологічних умов:

а) *актуалізації* у викладацького персоналу потреби у розвитку конкурентоздатності;

б) *засвоєння теоретичних знань* з проблеми психології конкурентоздатності особистості та конкурентоздатності викладацького персоналу;

в) розвиток *основних структурних компонентів конкурентоздатності* викладацького персоналу;

г) *формування конкурентних умінь і навичок* у викладацького персоналу, необхідних для діяльності в конкурентному середовищі тощо.

Список використаних джерел

1. Кудрявцева С. П., Колос В. В. Міжнародна інформація. Навчальний посібник / С. П. Кудрявцева, В. В. Колос. – К. : Слово, 2005. – 400 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://buklib.net>

2. Карамушка Л. М. Психологічний аналіз значущості чинників забезпечення конкурентоздатності комерційних банків / Л. М. Карамушка, О. А. Філь // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 6 – Т. 2. – К., 2011. – С. 23-32.

3. *Ястремська О. М.* Трудові ресурси як складова конкурентоспроможності підприємства / О. М. Ястремська // Конкурентоспроможність : проблеми науки та практики : монографія / Харківський національний економічний ун-т ; НАН України ; Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку. – Харків : ІНЖЕК, 2007. – С. 214-228.

4. Конкурентоспособность рынка труда : генезис социально-экономического содержания // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.recruiters.ru/index/jobmarket/russia/russiaarh>

5. *Філь О. А.* Психологічні особливості сприйняття конкуренції персоналом ВНЗ приватної форми власності як передумова розвитку соціально-відповідальних відносин в організації / О. А. Філь, В. В. Корсакевич // Викладання психолого-педагогічних дисциплін у технічному університеті : соціально-відповідальний вимір : матеріали VII Міжнар. наук.-метод. конф. (13-14 жовт. 2011 р. м. Київ, Україна) ; редкол. : Г. О. Балл [та ін.]. – К. : ДІЯ, 2011. – С. 92-93.

6. *Азоев Г. Л.* Конкуренция : анализ, стратегия и практика / Г. Л. Азоев. – М. : Центр экономики и маркетинга, 1996. – 208 с.

7. *Портер М. Э.* Конкуренция / М. Э. Портер. – М. ; С.-Пб. ; К. : Вильямс, 2002. – 495 с.

8. *Юданов А. Ю.* Конкуренция : теория и практика / А. Ю. Юданов. – М. : Акалис, 1996. – 272 с.

9. Психологічні умови розвитку конкурентоздатності організацій : тези VI науково-практичної конф. з організаційної та економічної психології (м. Керч, 25-27 червня 2009 р.) / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, О. А. Філь. – К. : Інтерлінк, 2009. – 240 с.

10. *Філь О. А.* Психологія розвитку конкурентоздатності сучасних організацій / О. А. Філь // Актуальні проблеми психології : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2010. – Т. I. – Вип. 29. – С. 81-89.

11. *Романовська О. О.* Конкурентоздатність і проблема підготовки майбутніх фахівців до діяльності в ринкових умовах / О. О. Романовська // Теорія і практика управління соціальними системами // Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків : НТУ «ХПІ», 2009. – № 4. – С. 36-43.

12. *Філь О. А.* Психологічний аналіз стратегій конкуренції в сучасних освітніх організаціях / О. А. Філь // Інноваційна освітня діяльність : регіональні аспекти : тези Міжнародної науково-практичної конференції (14-15 квітня 2011 р., м. Біла Церква) / за наук. ред. В. В. Олійника, Н. І. Клокар, Л. М. Карамушки, В. В. Лапінського. – Біла Церква, 2011. – С. 199-201.

13. *Філь О. А.* Технологія розвитку конкурентоздатності персоналу освітньої організації : навч.-метод. посіб. / О. А. Філь. – Біла Церква : КОІПОПК, 2008. – 52 с.

14. *Fil, A.* Psychological analysis of civil servant' behavioural strategies in situations of competitive interaction // Abstracts of 15-th Congress of the European Association of Work and Organizational Psychology (Maastricht, Nederland, May, 25 – 28, 2011). – Maastricht, 2011. – P. 484.

15. *Карамушка Л. М.* Формування конкурентоздатної управлінської команди на матеріалі діяльності освітніх організацій : монографія / Л. М. Карамушка, О. А. Філь. – К. : ІНККОС, 2007. – 268 с.

16. *Філь О. А.* Чи необхідна конкуренція майбутнім інженерам-технологам / О. А. Філь // Інформаційні технології : наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я : Тези доповідей

XIX міжнародної науково-практичної конференції, (1-3 червня 2011 р., м. Харків), Ч. III / за ред. проф. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО. – Харків, НТУ «ХПІ», 2011. – С. 330.

17. *Андреев В. И.* Проверь себя : десять тестов оценки интеллигентности, конкурентоспособности и творческого потенциала личности / В. И. Андреев. – М. : Народное образование, 1994. – 63 с.

18. *Алексеева А. В.* Професійна конкурентоздатність особистості : психологічний аспект / А. В. Алексеева // Психологія праці та управління : Збірник наукових праць VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Част. 1 / Відп. ред. О. В. Киричук / Упорядн.: О. В. Киричук, В. Ф. Колесникова, І. І. Шелест, Л. І. Матвієнко, О. П. Смирнова, Я. Ц. Зелінська. – К. : ІПК ДСЗУ, 2009. – С. 147-53.

19. *Кривега Л. Д.* Сутність конкуренції та її роль в розвитку суспільства / Л. Д. Кривега, О. С. Александрова // Культурологічний вісник. – Вип. 9. – Запоріжжя, 2002. – С. 64-69.

20. *Філь О. А.* Значущість психологічних характеристик конкурентоздатності управлінського персоналу освітніх організацій / О. А. Філь, О. І. Вакулук // Народна освіта. [Електронне наукове фахове видання]. – Вип. 2/11. – 2010.

21. *Філь О. А.* Теоретичний аналіз психологічних особливостей конкурентоздатності безробітних-майбутніх підприємців / О. А. Філь, Л. В. Галаган // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. – Ч. 23 / За ред.. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, 2009. – С. 129-139.

22. *Митина Л. М.* Психология развития конкурентоспособной личности / Л. М. Митина. – М. ; Воронеж, 2003. – 398 с.

2.1.5. Огляд основних підходів дослідження впливу стресу на стан готовності

Уперше поняття про стрес ввів канадський фізіолог Г. Сел'є, який опублікував у 1936 р. статтю «Синдром, що викликається різними шкідливими агентами» в журналі «Nature». Ця стаття започаткувала вчення про стрес як про стан неспецифічного напруження, що виникає в живому організмі, яке може бути зумовлене будь-яким фактором, що ушкоджує, або стресором (Н. Selye, 1936). Учений охарактеризував стрес як інтегральне поняття, генералізований адаптаційний синдром, що є сукупністю фізіологічних реакцій. Ця публікація стала початком великого пошуку різних науковців, які намагаються визначити сутність означеного поняття відповідно до проблем фундаментальних досліджень і практики, одним із ключових питань якої є регуляція впливу стресу на стан готовності.

Згадана сукупність реакцій виконує адаптаційну функцію, яка спрямована на збереження цілісного, сталого фізіологічного стану організму – гомеостазу, що може бути зумовлений будь-яким шкідливим агентом (психічним, біологічним, хімічним, фізіологічним тощо). Незалежно від того, який саме подразник діє на організм – фізична травма, втома, страх, загроза та багато іншого, організм реагує

на вплив, що відбувається до цього моменту не тільки локально, а й інтегрально, фізіологічно однотипним механізмом. Для відповіді на вплив стресора організм мобілізується на боротьбу з ним, з метою найбільш швидкої адаптації до ситуації, що виникла. Під впливом стресора зростає активність залоз внутрішньої секреції в такій послідовності: гіпоталамус – передня частка гіпофіза – кора наднирковиків.

Передумовами для виникнення вчення про стрес стали праці фізіологів російської школи І. П. Павлова, І. М. Сеченова, І. Є. Введенського, А. А. Ухтомського, Л. А. Орбелі; дослідження гомеостазу американських учених К. Бернара і У. Кеннона. Дослідник Г. Сел'є виділив три фази стресу: тривогу, резистентність, виснаження. Він виділив також поверхневу та глибинну адаптаційні енергії, розробив теорію нервової та ендокринної регуляції стресу. Багато дослідників вели подальше розроблення цих теорій, серед них можна відзначити праці Г. Н. Кассіле, теорії Гесса-Мон'є, М. Фракенхойзер, П. Д. Горизонтова та інших [1].

Широка популяризація поняття «стрес» призвела до того, що будь-який стан людини, навіть стан повного розслаблення або сну стали розглядати як стрес, нульовий же рівень стресу – це смерть [2]. Терміном «стрес» стали називати катастрофу, хворобу, загрозу, страх, радість, інформаційне перевантаження тощо. Слово «стрес» вийшло за межі науки і стало означати безліч різноманітних явищ з різних сфер життєдіяльності людини, що зумовило виникнення великої кількості літератури на тему стресу. Так, Г. Сел'є у своїй книзі «Стрес у нормі та патології» використовує 7000 джерел, що були вибрані з 95000 проаналізованих праць.

Дослідник Л. О. Китаєв-Смик наводить такі значення терміна «стрес», що зустрічаються в сучасній літературі:

1. Сильна дія, що має негативний вплив на організм.
2. Сильна негативна для організму фізіологічна або психологічна реакція на стрес.
3. Сильна як негативна, так і позитивна відносно організму реакція різного типу.
4. Неспецифічні риси фізіологічних і психологічних реакцій організму на сильні екстремальні впливи, що породжують інтенсивні прояви адаптаційної активності.
5. Неспецифічні риси фізіологічних і психологічних реакцій організму, що виникають при будь-яких реакціях організму.

На відміну від фізіологічного, психологічне розуміння стресу стало розвиватися значно пізніше. Першим спробу зробити розмежування фізіологічного та психологічного стресу зробив американський учений Р. Лазарус. Він підкреслив важливість урахування інтелектуальних і особистісних компонентів, як факторів, що визначають розвиток стресу, тоді як у вченні Г. Сел'є стрес зводився до зміни рівня концентрації адаптивних гормонів у крові. Переїнявши фізіологічне розуміння стресу на перших етапах його вивчення, психологи зіткнулися з труднощами

при дослідженні його психологічних аспектів. Психічні прояви синдрому, описаного Г. Сел'є, отримали назву «емоційний стрес». Цей термін спричинив безліч розбіжностей у розумінні.

Наступною спробою конкретизувати термін був поділ поняття «стрес» на «периферичний» і «церебральний» (або «першосигнального» та «другосигнального типу»), у зв'язку з проведенням великої кількості досліджень неспецифічного субстрату, що притаманний вузьким фрагментам адаптивної активності [2].

Сучасні дослідження довели, що специфіка емоційних реакцій в умовах стресу опосередкована не тільки гормональними, а й багатьма іншими фізіологічними реакціями організму, зокрема нервової системи. Так, В. Волт і Ф. Вестер вважають, що агресивна або депресивна поведінка в умовах стресу зумовлена розподілом людей на «симпатотоніків» і «вагототоніків», тобто людей із домінуванням симпатичних або парасимпатичних реакцій. Цим ряд авторів пояснює відповідно поліпшення або погіршення стану і працездатності [3].

Останнім часом увагу дослідників емоційного стресу привертає проблема функціональної асиметрії людини. Функціональна асиметрія півкуль є однією з найважливіших психофізичних закономірностей діяльності головного мозку людини [4; 5; 6; 7; 8].

Є дані З. Г. Туровської та інших про індивідуальну схильність до емоційних станів агресивності або депресивності залежно від міжпівкульної асиметрії «коркового гальмування». Під час роботи оператора спостерігаються два типи емоційного напруження – збудливий і гальмівний. Вони по-різному впливають на працездатність, отже, профіль міжпівкульної асиметрії необхідно враховувати при ймовірнісному прогнозуванні реакцій людини в стані психічної напруженості [9].

Дослідження останніх двох десятиріч продемонстрували відмінність спеціалізації півкуль залежно від вербальних або невербальних характеристик, стимулів, що пред'являються, їхньої емоційності, а також засобів перероблення інформації [10; 11; 12].

На сьогодні можна виділити такі напрями в систематизації даних про структурно-функціональні співвідношення, які взаємно доповнюються. Перше, найбільш узагальнене, відображене в працях А. Р. Лурії. Він виділив вертикальний контур регулювання, що складається з трьох функціонально різних блоків: енергетичного (включає в себе стовбурові та підкіркові структури), інформаційного (включає в себе потиличні, височні та тім'яні зони мозку) та керівного (включає в себе лобні зони мозку) [10; 13].

Другий напрям вивчає більш докладно горизонтальний контур регулювання, що відображає зв'язок однієї й тієї ж функції з відповідними симетричними частинами різних півкуль – латералізацію. Він уперше був виділений Б. Г. Ананьєвим і активно розвивався далі А. Р. Лурією, Н. Н. Трауготт та іншими.

Третій напрям поглиблено досліджує функціональне призначення багаторазового представництва однієї й тієї ж функції в одній півкулі [14; 15; 16].

Як відзначає Р. Сперрі, який отримав у 1981 р. Нобелівську премію по медицині за відкриття функціональної асиметрії мозку, якщо відокремити дві півкулі мозку, то людина одержує два окремих мозки. Довгий час асиметрія ґрунтувалася на даних про «рукість» – наявність ліво- і праворуких груп. Проте стало очевидним, що традиційні виміри латеральної переважності, що базувалися тільки на руковості, не є абсолютними і не можуть виступати єдиною мірою мозкової латералізації [11; 17; 18].

У багатьох працях використовуються не тільки дані рухової активності рук, а й ведучого ока, вуха, ноги тобто функціональна асиметрія мозку оцінюється за чотирьох параметрами [19]. Учені С. Спрингер і Г. Дейч (1983 р.) показали, що у праворуких, які не мали раніше пошкоджень мозку, мова та мовні функції контролюються у 98 % правою півкулею [17].

У 70 % ліворуких розташування мовних центрів також виявляється в лівій півкулі, з 30 %, що залишилися, у 15 % мовні центри знаходилися у правій півкулі, також у 15 % виявлено управління мовою з боку обох півкуль.

Для з'ясування функцій правої та лівої півкуль проведено безліч тестів у хворих, що перенесли комісуротомію, тобто розглянуто ситуацію, у якій можна спостерігати «розщеплений» мозок. Такі хворі краще розпізнають навпомацки правою рукою, яка керується лівою півкулею, ті предмети, що легше піддаються аналітичному описові. Вони можуть описати словами, але не в змозі намалювати правою рукою простий будинок або куб, оскільки малювання просторових фігур – це функція правої півкулі, а зв'язок з нею розірваний [17; 19].

Лівою рукою, яка керується правою півкулею, легше розпізнаються предмети, що краще розрізняються зорово і важче піддаються опису. Хворий на комісуротомію впізнає предмет, може на прохання експериментатора підібрати споріднені йому об'єкти, але не може назвати їх. Таким чином, людина з розщепленим мозком лівою рукою на дотик може нормально впізнавати, розрізняти предмети, знайти предмет, що до того тримала в лівій руці, але неспроможна нічого розповісти про нього. Вона легко малює просторові фігури, але писати їй важко, тому що аналітичним мисленням і письмом керує ліва півкуля, а вона ізольована від правої.

Пошкодження правої сторони мозку може призвести до ігнорування лівої частини простору [5; 6]. Пацієнти не звертають уваги на явища, що відбуваються в лівій частині простору: можуть поголити тільки праву половину обличчя, залишати на лівій стороні тарілки їжу, яку вони не з'їли.

Існує багато доказів на користь латералізації емоцій за їх забарвленням. Вважається, що ліва півкуля спеціалізується на обробленні позитивних емоцій, а права

– негативних. Ушкодження, видалення або виключення правої півкулі введенням у сонну артерію аміталу натрію призводить до емоційної слабкості, пацієнти перестають відрізняти чоловічі та жіночі голоси, мова стає монотонною, без емоційного забарвлення; з'являється емоційна тупість, байдужість до зовнішнього оточення, однак при цьому може спостерігатись ейфорія, посилення позитивних емоційних переживань, неконтрольованих вибухів сміху. При виключенні лівої півкулі виявляється депресія, плач, туга, тривога, відчай. Пацієнти з однібічними лівопівкульними порушеннями більш схильні до демонстрації індиферентності або ейфорії [17]. Даймонд (1976 р.) провів дослід, у якому за допомогою спеціальних контактних лінз при демонстрації кінофільму інформація потрапляла тільки в одну півкулю. Виявилося, що права півкуля пов'язана із сприйняттям неприємного та жахливого, а ліва – приємного та смішного.

Слайди викликали почуття щастя, коли подавались у праве візуальне поле. Радісні обличчя розпізнавалися скоріше в правому, а сумні – в лівому візуальному полі [17].

У людини емоції відбиваються на обличчі та в різних позах, при цьому права півкуля проявляє перевагу в розпізнаванні емоційного типу [7]. Звичайно, очі та рот відіграють головну роль у емоційному відображенні. Якщо розрізати по горизонталі фотографії облич, що виражають різні стани – здивованість, жалість, огидність, сміх, – та склеїти верх і низ фотографій із різними виразами обличчя, то стане очевидним, що характер емоцій визначається, головним чином, за виразом рота, тобто за виразом рота сприймається все обличчя.

При зйомці на кіноплівку, коли досліджуваним пропонувалось удавано зобразити емоцію, виявилося, що рот відіграє більш значущу роль у спеціально зображених ситуаціях. Імовірно, це пояснюється більш досконалою регуляцією мускулатури рота. Тому, якщо бажаєте дізнатися правду про емоційний стан людини – дивіться її в очі [17, 5].

Дуже різноманітні й вегетативні реакції при емоціях: зміна опору шкіри, кров'яного тиску, частоти серцевих скорочень, частоти дихання, просвіту судин, температури шкіри, виділення поту, розширення та звуження зіниць, секреції слини, перестальтики кишечника, електричної активності мозку, хімічного та гормонального складу крові, сечі, слини, основного обміну.

Виявлено, що усмішка, яку людина здійснює несвідомо, що істинно відображає її емоційний стан, проявляється симетрично на обох половинах обличчя. Розрахована «на замовлення» розуму усмішка проявляється сильніше на лівій стороні обличчя. Можливо, права півкуля, яка відповідає за міміку лівої сторони обличчя, більше контролюється свідомістю стосовно емоційного вираження, ніж ліва. Можливо, й в усмішці виявляється функціональна асиметрія мозку. Свідомо одна половина «усміхається» більше, ніж інша [11].

Як показав Ф. Б. Березін, коефіцієнт права/ліва збільшується в станах тривоги та емоційної напруженості [17].

Пізнання природи функціональної асиметрії мозку передбачає віднайдення відповідей на запитання: у чому причина формування здебільшого праворукого людства, які фактори обумовлюють виникнення амбідекстрії та лівшества, за допомогою яких механізмів підтримується певне співвідношення осіб із різними латеральними фенотипами? Питання про причини, що обумовлюють право- або ліворукість донині залишається дискусійним [17; 20; 21].

Брадшоу (1983 р.) вважає, що асиметрія мозку пов'язана з необхідністю економно витратити нервову енергію, запобігаючи дублюванню вищих функцій. На думку Аннетт, у сучасної людини праворукість визначається поєднанням впливу соціальних і генетичних факторів, що обумовлюють полегшення процесів, пов'язаних із мовою в лівій півкулі [11, 7].

Метою психофізіологічного аналізу адаптації людини є пізнання психологічних процесів перероблення інформації в екстрено зміненому середовищі та фізіологічних механізмів, що лежать в основі цих процесів. Зрозуміло, досягнути цієї мети неможливо застосуванням тільки психологічних тестів. Зміна настрою, стану досліджуваного, втрата інтересу призводять до значних коливань результатів. Саме тому поряд із психологічними обстеженнями необхідна одночасна ресстрація фізіологічних показників, що відображають функціональний стан досліджуваного [19].

Для обґрунтування методології дослідження та з'ясування, у якому саме ключі будуть застосовані психологічні та психофізіологічні показники нам необхідно більш детально визначити аспект стресу, відповідний меті нашого дослідження.

Унаслідок неоднозначності трактовки терміна «емоційний стрес» при вивченні виділяють емоційне збудження, напруження і напруженість. Для опису явищ, аналогічних стресові, використовують також поняття «психічне напруження» та «психічна напруженість». Найбільш повно психологічний аналіз стану психічної готовності подано в працях Н. І. Наєнка (1970, 1976 рр.), О. В. Овчиннікової (1968, 1969 рр.), О. В. Овчиннікової та Н. І. Наєнка (1968 р.). Дані, отримані ними в експериментальних дослідженнях, дали змогу досить чітко виділити два види напруженості, один із яких був названий «емоційним», а інший – «операційним».

Емоційна напруженість (далі – ЕН) – це стан, що характеризується ступенем емоційних реакцій, який обумовлює тимчасове зниження стійкості психічних процесів і працездатності [22]. ЕН виникає при актуалізації мотиву самоствердження, цей стан відображає розбіжність внутрішніх спонукань особистості з об'єктивними складовими її діяльності.

Операційна напруженість виникає при актуалізації процесуального мотиву. Для неї є характерним або збіг змісту цілі та мотиву діяльності, або їх включення в

близькі відношення. У цьому стані відбувається зближення об'єктивного змісту діяльності та її особистісного змісту для людини, потреби, інтереси та спрямування людини направлені на зміст і процес діяльності.

Ці два види психічної напруженості досить продуктивно вивчені в дослідженнях Л. Б. Зільбермана (1969 р.) та Е. Ю. Пунг (1969 р.). Поняття «психічна напруженість» використовується деякими авторами для позначення станів, що чинять негативний вплив на діяльність, які в цьому разі є протилежністю понять «психічне напруження», «емоційна активація» [23; 24; 25]. Як вважає Л. Б. Зільберман (1969 р.), стан напруженості рівнозначний перешкоді та не може змішуватися зі станом напруження, що неминуче супроводжує будь-яку складну діяльність. Подібної думки дотримується Ю. Я. Кисельов [25], він вважає поняття «ЕН» більш вузьким, ніж «емоційний стрес», оскільки під напруженістю, на його думку, слід розуміти стан, що більшою чи меншою мірою дезорганізує діяльність і перешкоджає її високій надійності та ефективності.

Емоційне збудження розглядають як стан, що характеризується активізацією різноманітних функцій організму у відповідь на дію емоціогенних факторів. Емоційне збудження звичайно не пов'язане з будь-якою активною вольовою дією. Емоційне напруження – це стан, що характеризується активізацією різних функцій організму в зв'язку з активними вольовими актами, цілеспрямованою діяльністю або підготовкою до неї, очікуванням будь-якої діяльності або небезпеки.

Багато авторів виділяють зв'язок проблеми індивідуальних розбіжностей із проблемою психічної готовності до діяльності [26; 27].

Дослідження в цьому напрямі було розпочато Є. А. Климовим [28] у лабораторії В. С. Мерліна. Залежність динаміки конкретного прояву психічних станів від типу вищої нервової діяльності відзначена в дослідженнях С. Г. Кисіль (1994 р.). Суб'єкти, що належать до невтримного типу, схильні до прояву дратівливості, емоційного збудження перед працею. Суб'єкти, що належать до гальмівного типу, перед працею схильні виявляти стан пасивності.

Ряд відомих психологів надає великого значення професіографічному вивченню конкретних професій, з урахуванням індивідуальних розбіжностей, при розробленні проблеми психічної готовності до трудової діяльності [29]. Так, Є. П. Ільїн [30] підкреслює важливість застосування системного підходу в процесі вивчення впливу на діяльність індивідуальних і типологічних особливостей особистості, оскільки в діяльності особистість виявляє себе як цілісна функціональна система, у якій її підструктури не проявляються автономно, а взаємопов'язані одна з одною. У виборі певного типу діяльності серед інших виявляється вплив властивостей нервової системи на мотиваційну сферу.

Схильність до певного типу діяльності в ситуації вільного вибору виявляється у особистостей з певною структурою типологічних особливостей і стосується не

конкретної професії, а групи подібних за психологічними ознаками видів діяльності. Так, особи з високою рухливістю нервових процесів схильні до різноманітної праці і воліють уникати монотонної діяльності, особи зі слабкою нервовою системою, перевагою гальмування по зовнішньому балансу, схильні до монотонної праці. Особи, що характеризуються інертністю нервових процесів, виявляють схильність до копіткої, праці, що вимагає терпіння.

Схильність до певного виду діяльності, що виникає під впливом нейродинамічних особливостей, має напівусвідомлений характер. Більшість суб'єктів, що вибирають відповідний їхнім індивідуальним і типологічним особливостям вид діяльності, не можуть назвати конкретні причини свого вибору. Схильність до певного виду діяльності відображає несвідоме прагнення людини отримати задоволення в певному виді активності, в одних випадках пов'язаної з різноманітністю, інтенсивністю, в інших – копітливостю та ретельністю.

Учений Б. М. Теплов [26] вважає типологічні особливості задатками здібностей. На його думку, рухливість збудження в поєднанні зі слабкою нервовою системою і перевагою зовнішнього збудження здебільшого визначає спроможність до швидкодії.

Інші автори [31; 32] виявили, що операції з розпізнавання та формуванню образу швидше здійснюють лабільні та низькоінертні суб'єкти. Типологічні особливості прояву процесу гальмування визначають швидкодію в гальмівних реакціях, тому у суб'єктів з перевагою гальмування по «зовнішньому» та «внутрішньому» балансу менший латентний період розслаблення м'язів.

Особи, які характеризуються інертністю нервових процесів, краще виконують види діяльності, що вимагають охайності, терплячості, стриманості. Вони ж добре переносять монотонну діяльність, але якщо та ж сама діяльність більш напружена, з нею краще впораються особи із сильною нервовою системою [33].

У суб'єктів, що характеризуються слабкістю нервової системи, високою лабільністю, рухливістю нервових процесів і перевагою збудження над гальмуванням, яскраво виражені емоційність і артистичність. Ряд авторів підкреслює специфічні зв'язки вольових якостей рішучості, сміливості, терплячості з психофізіологічною структурою особистості. Так, часто рішучі характеризуються рухливістю збудження, перевагою збудження над гальмуванням навіть у небезпечній ситуації, сильною нервовою системою. Сміливі характеризуються сильною нервовою системою, перевагою збудження або урівноваженістю, інертністю гальмування, терплячі – сильною нервовою системою, інертністю збудження.

Здібності, що виявляються людиною в різних видах діяльності, різноманітні. Одна людина не може володіти всіма здібностями, розвиненими на високому рівні, і те, що типологічні особливості виступають у вигляді задатків здібностей, є однією з причин цього. Типологічні особливості відображають полярні прояви одних і

тих же властивостей: сили, рухливості, урівноваженості. Мати одночасно сильну і слабку нервову систему неможливо, також неможливо володіти одночасно високою рухливістю та інертністю збудження. Наявність усіх задатків одразу у однієї людини неможлива, можлива наявність тільки половини їх. Якщо людина має типологічні особливості, що є задатками різних здібностей, то у неї виявляються одночасно кілька неяскраво виражених здібностей. Якщо успіх в певному виді діяльності визначається в основному однією здібністю, то спроможніше виявиться людина, у якій типологічні особливості обумовлюють цю здібність. Так, наприклад, у бігу на спринтерські дистанції такою здібністю є швидкодія. Суб'єкти, що мають різні типологічні особливості, можуть виявитися спроможнішими в діяльності, що висуває різноманітні вимоги. Наприклад, багатоборства в легкій атлетиці. Успішність діяльності також може бути зумовлена типологічними особливостями, що визначають ступінь стійкості до різноманітних впливів, які дезорганізують стан. Так, особи, які успішно вирішують інтелектуальні завдання в спокійній обстановці, можуть різко погіршити успішність у цій діяльності в умовах стресу. У цих же умовах особи, які мають менші здібності, однак більш стійкі до стресу, можуть краще впоратися із завданням.

Варіювання стилю діяльності також обумовлене типологічними особливостями нервової системи, воно відображає адаптацію людини до цього виду діяльності. Люди з різними типологічними особливостями можуть домогтися однаково високого результату за рахунок формування різних індивідуальних стилів діяльності.

Однак типологічно обумовлений індивідуальний стиль діяльності не компенсує недостатній розвиток або відсутність здібності, він тільки сприяє реалізації наявної здібності.

Психофізіологічні характеристики особистості обумовлюють не тільки потребу в певному стилі виконання роботи, а й можливість досягнення максимальної ефективності, обмежуючи застосування слабо розвинених спроможностей і сприяючи реалізації найбільш розвинених. Індивід зрештою створює індивідуальний стиль діяльності з урахуванням здібностей і нездібностей. Рівномірному графіковому розподілу зусиль у процесі праці віддають перевагу люди, які мають монотопільний типологічний комплекс. Вони це роблять не тільки з причини толерантності до одноманітності, але також тому, що для них неприємна напружена діяльність, характерна для інтенсивної праці в обмеженому інтервалі часу. Люди, які володіють високою тривожністю і слабкою нервовою системою, попередньо ретельно готують себе до напруженості, що може виникнути в ході діяльності.

Три варіанти співвідношення стилю діяльності й ефективності діяльності виділяє Є. П. Ільїн [30]. У першому з них відбувається адаптація стилю діяльності до людини. Стиль діяльності вибирається не на основі вимог діяльності, а на основі типологічних особливостей людини. У цьому разі ефективність не може бути високою.

У другому варіанті стиль діяльності формується з урахуванням вимоги діяльності та ситуації. Відбувається адаптування людини до діяльності. У такому разі ефективність може бути високою, але людина не прагне зберегти цей стиль, оскільки відчуває напруження.

Третій варіант, коли обраний на основі типологічних особливостей стиль діяльності відповідає ситуації та вимогам діяльності. Цей варіант є найбільш оптимальним, ефективність може бути дуже високою. Потреба в конкретному виді діяльності виникає на основі певного поєднання типологічних особливостей. Як підкреслює Є. П. Ільїн [30], для всіх різноманітних проявів типологічних особливостей характерна єдність і утворення своєрідної функціональної системи співвідношення між типологічними особливостями й ефективністю діяльності.

Великий вклад у розроблення поняття «психічна готовність» внесли дослідження Д. Н. Узнадзе і його послідовники, в яких вивчалася проблема настанови [34-37]. На думку вченого, виникнення будь-якого свідомого психічного процесу завжди попереджається на «досвідомому» рівні психічною інстанцією, яка і є готовністю суб'єкта до активності. Такий стан готовності називається настановою. Настанова – це цілісний стан особи, який розглядається як форма відображення, що встановлює співвідношення між потребами суб'єкта та зовнішнім середовищем і поєднує їх. Зовнішні обставини – переживання, враження, виховання обумовлюють формування настанов. Як підкреслює А. С. Прангашвілі (1973 р.), діяльність розпочинається не з порожнього місця, а з усвідомлення потреби, завдання, поставленого іншими людьми. Лише після цього, внаслідок певної діяльності, виникає готовність до досягнення певної мети. Для кожного суб'єкта під впливом зовнішніх обставин формуються характерні йому «фіксовані настанови». Саме в підсумку утворюють готовність до конкретного виду діяльності в певних умовах. Деякі автори схильні не ототожнювати готовність і настанову, вважаючи, що ці категорії збігаються, лише в деяких випадках виділяючи готовність як структурно більш складне утворення.

Розробленню проблем готовності та настанови присвятили свої праці Ф. В. Басін і А. Г. Асмолов [38; 39]. Настанову як механізм стабілізації діяльності розглядає А. Г. Басін. Для визначення місця і функції настановчих явищ у структурі діяльності А. Г. Асмолов запропонував ввести класифікацію настанов на підставі врахування величини їх функціонування в діяльності. Відповідно до основних структурних одиниць діяльності було виділено чотири рівні настанов: смислові, цільові, оперативні та рівень психофізіологічних механізмів-регуляторів діяльності.

Цільові настанови являють собою готовність до досягнення результату. Вони забезпечують стійкість і вибірковість дій. Операціональні настанови обумовлюють готовність до здійснення способів дій.

Ф. В. Басін розглядає настанову як механізм регуляції діяльності, який надає вагу і значення інформації, що надходить, яка спроможна змінювати динаміку діяльності. Виявляючи вплив настанови на продуктивність діяльності, учений вказує, що настанова впливає на результат завдяки своєму емоційному ефекту, що виникає на результативному етапі дії при збігу або відсутності збігу результату з настановою. Настанови зберігають спрямованість діяльності, стабілізують її, але з іншої точки зору вони перешкоджають адаптації до нових ситуацій.

У дослідженнях прикладного характеру, розглядаючи передумови готовності до діяльності, дослідники недостатньо уваги приділяють аналізу змістових зв'язків готовності з діяльністю, що виконується. Виключенням є праці Н. І. Наєнка, О. В. Овчиннікової [40; 41], М. І. Дяченка і Л. А. Кандибовича [11], у яких проблема психічних станів розглядається у світлі теорії діяльності.

З точки зору психологічної теорії діяльності особливе місце займають мотивація та цілепокладання, які дають змогу оптимізувати вплив стресу на стан готовності. Відомо, що мотивація виявляє істотний вплив на результат діяльності. Отже, вона може впливати на готовність, а також інші психічні стани. Цьому питанню присвятили свої праці багато авторів [42-45].

Суттєву роль для розуміння механізмів формування психічної готовності відіграють дослідження перспективного цілепокладання. Учені В. Г. Асєєв [45], С. Л. Рубінштейн та інші відзначають позитивний вплив на результати діяльності цільової перспективи. Незважаючи на проведені роботи результати досліджень ролі перспективного цілепокладання частково задовольняють попит практики. Уявлення про структуру готовності може бути поширене за допомогою вивчення впливу перспективного цілепокладання на формування готовності в конкретних видах діяльності.

Також велика увага в психологічній науці приділяється проблемі етапного цілепокладання [46-50]. Активізація суб'єкта діяльності досягається правильною постановкою мети, що також є сприятливим фактором формування готовності до рухової дії. Розглядаючи особистісні фактори психічної готовності, потрібно відзначити істотну роль самооцінки. Як підкреслює Г. С. Никифоров (1996 р.), на жаль, феномен самооцінки поки що не став предметом спеціального комплексного дослідження. Йому присвячена велика кількість публікацій, але всі вони в тій або іншій мірі торкаються окремих аспектів прояву самооцінки. Найбільша увага приділена питанням самооцінки в дитячому та особливо шкільному віці. Якщо розглядати види діяльності, то серед них навчальна поза сумнівом займає провідне положення. І, навпаки, очевидний дефіцит наукового пошуку стосовно особливостей формування, включення та динаміки самооцінки в контексті професійної діяльності [1]. Експериментальні дослідження самооцінки в навчальній діяльності проводилися Є. І. Савонько [51], Ю. М. Кулюткіним [52], А. І. Липкіною [53] та

іншими. Як рідкісний приклад дослідження самооцінки в професійній спортивній діяльності можна назвати роботу О. Генової [54]. У цих працях виявлена залежність відношення до себе, успішності, готовності до навчальної діяльності від ступеня адекватної самооцінки. Показано тісний зв'язок самооцінки з мотивацією, спрямованістю особистості, рівнем домагань, що характеризують цілепокладання. Феномен самооцінки включає до себе інтегральну інтерпретацію усього наведеного комплексу механізмів психорегуляції. Адекватна самооцінка суб'єкта набуває особливого значення для діяльності в екстремальних ситуаціях.

Вивчення особистісних факторів готовності до діяльності в контексті теорії діяльності з урахуванням емоцій успіху-неуспіху, мотивів, самооцінки, проявів активності психомоторних функцій, пов'язаної з рівнем регуляції діяльності дасть змогу конкретизувати та поглибити уявлення про психічну готовність до діяльності.

Список використаних джерел

1. Никифоров Г. С. Надежность профессиональной деятельности / Г. С. Никифоров. – С.-Пб., 1996.
2. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Л. А. Китаев-Смык. – М. : Наука, 1983. – 368 с.
3. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. Психологический аспект ; под. ред. М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. – Минск : Университетская, 1985. – 206 с.
4. Annet M. *British journal of psychology*. – 1970. – № 61. – P. 303-321.
5. Bradshaw J., Nettleton N.C., Spehr K. Braille reading and left and right, hemispace // *Neuropsychologia*. – 1982. – Vol. 20. – № 4. – P. 493-500.
6. Bradshaw J., Nettleton N.C., Nethan G., Wilson I. Head and rear : 2. Visnotactnal and right, kinesthetic studies and leftside underestimation // *Neuropsychologia*. – 1983. – Vol. 21. – № 5. – P. 475-486.
7. Sackeim H.A., Gur R.S. Lateral asymmetry in intensity of emotional expression // *Neuropsychologia*. – 1978. – Vol. 16. – № 4. – P. 433-481.
8. Sperry R. Some effects of disconnecting the cerebral hemispheres // *Society*. – 1982. – Vol. 217. – № 4566. – P. 1223-1235.
9. Основы инженерной психологии ; под ред. Б. Ф. Ломова. – М. : Высшая школа, 1986. – 448 с.
10. Лурия А. Р., Симерницкая Э. Г. О функциональном взаимодействии полушарий головного мозга в организации вербально-мнемических функций / А. Р. Лурия, Э. Г. Симерницкая // *Физиология человека*. – 1975. – Т. 1. – № 3. – С. 411-417.
11. Annet M. A single gene explanation of brainedness and handedness // *Neurosci, Lett*. – 1978. – Suppl. 1. – 253 p.
12. Annet M., Ockwell A. Birth order, birth stress and handedness // *Cortex*. – 1980. – Vol. 16. – № 1. – P. 181-187.
13. Симерницкая Э. Г. Доминантность полушарий / Э. Г. Симерницкая. – Изд-во МГУ. – М., 1978. – С. 95.

14. *Ананьев Б. Г.* Пространственное различение / Б. Г. Ананьев. – Л., ЛГУ, 1955. – 220 с.
15. *Ананьев Б. Г.* Билатеральное регулирование онтогенитического развития человека / Б. Г. Ананьев // Проблемы общей, социальной и инженерной психологии. – Л. : ЛГУ, 1968. – С. 3-15.
16. *Ананьев Б. Г.* Особенности восприятия пространства у детей / Б. Г. Ананьев, Е. Ф. Рыбалко. – М. : Просвещение, 1964. – 48 с.
17. *Брагина Н. Н.* Функциональные асимметрии человека / Н. Н. Брагина, Т. А. Доброхотова. – М. : Медицина, 1988. – 240 с.
18. *Хамская Е. Д.* Значение профиля межполушарной асимметрии для спортивной деятельности / Е. Д. Хамская, И. В. Ефимова, В. А. Куприянов, Е. А. Плоткин, С. С. Титаевский // Теория и практика физической культуры, 1989. – № 1.
19. *Ильюченко Р. Ю.* Взаимодействие полушарий мозга у человека : установка, обработка информации, память / Р. Ю. Ильюченко, А. Л. Финкельберг. – Новосибирск : Наука. – Сиб. отд-ние, 1989. – 169 с.
20. *Аствацатуров М. И.* О присхождении праворукости и функциональной асимметрии мозга / М. И. Аствацатуров // Научная медицина. – 1923. – № 11. – С. 76-89.
21. *Гинзбург В. В.* Об асимметрии конечностей человека / В. В. Гинзбург // Природа. – 1947. – № 8. – С. 42.
22. *Носенко Э. Л.* Эмоциональное состояние и речь / Э. Л. Носенко. – К. : Вища школа. – 1981. – 195 с.
23. *Вит Н. В.* К вопросу о взаимосвязи интеллектуальных процессов и функционального состояния / Н. В. Вит // Лингвопсихологические проблемы обоснования методики преподавания иностранных языков в высшей школе. Тезисы докладов научно-методической конференции. – М., 1971.
24. *Зильберман Н. Б.* Эмоциональная устойчивость оператора / Н. Б. Зильберман // Очерки психологии труда. – М., 1974.
25. *Киселёв Ю. Я.* Методы исследования стресса в спорте / Ю. Я. Киселёв // Психический стресс в спорте. Материалы Всесоюзного симпозиума. Пермь, 7-9 июня 1973 г. – М., 1974.
26. *Теплов Б. М.* Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплов. – М. : АПНРСФСР, 1961. – 536 с.
27. *Мерлин В. С.* Лекции по психологии мотивов человека / В. С. Мерлин. – Пермь, 1971. – 120 с.
28. *Климов Е. А.* Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы / Е. А. Климов. – Казань, 1969.
29. *Ананьев Б. Г.* Комплексное изучение человека и психологическая диагностика / Б. Г. Ананьев. – Вопросы психологии, 1968. – № 6.
30. *Ильин Е. П.* Нейродинамические особенности личности и эффективность деятельности / Е. П. Ильин // Экспериментальная и прикладная психология. – Вып. 11. – Изд-во Ленинградского университета, 1982. – С. 74-84.
31. *Суздалева В. А.* Процесс опознания и типологические свойства нервной системы человека / В. А. Суздалева. – Вопросы психологии, 1980. – № 2.
32. *Умнов В. П.* Психологические особенности формирования представлений о двигательных действиях как условие реализации метода наглядности в обучении (на

материале физических упражнений) : автореф. канд. дис. / В. П. Умнов. – Л., 1980.

33. *Ильина М. Н.* Связь способностей к проявлению выносливости и волевого усилия с некоторыми психофизиологическими и психовозрастными характеристиками человека : автореф. канд. дис. / М. Н. Ильина. – Л., 1976.

34. *Узнадзе Д. Н.* Экспериментальные основы психологии установки / Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси, АН Грузинской ССР, 1961. – 210 с.

35. *Узнадзе Д. Н.* Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 451 с.

36. *Прангашвили А. С.* Проблема установки на современном уровне её разработки грузинской психологической школой / А. С. Прангашвили // Психологические исследования, посвящённые 85-летию со дня рождения Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1973. – С. 20-24.

37. *Норакидзе В. Г.* Экспериментальные данные исследования некоторых психических особенностей личности спортсмена / В. Г. Норакидзе // Психологические вопросы тренировки и готовности спортсменов к соревнованию. – М., 1969. – С. 239-244.

38. *Басин Ф. В.* Проблема бессознательного / Ф. В. Басин. – М., Медицина, 1968. – 385 с.

39. *Асмолов А. Г.* Основные принципы психологической теории деятельности / А. Г. Асмолов // А. Н. Леонтьев и современная психология. – М., 1983. – С. 118-128.

40. *Наенко Н. И.* О различении состояния психической напряженности / Н. И. Наенко, О. В. Овчинникова // Психологические исследования. – Вып. 2. – М. : Изд-во МГУ. – 1970. – С. 40-46.

41. *Овчинникова О. В.* О классификации состояния психической напряженности / О. В. Овчинникова // Материалы III Всесоюзного съезда Общества психологов СССР. – Т. III. – Вып. 1. – М., 1968. – С. 228-230.

42. *Палайма Ю. Ю.* Экспериментальное исследование уверенности в своих силах у спортсменов / Ю. Ю. Палайма // Психологические вопросы спортивной тренировки. – М., 1967. – С. 14-25.

43. *Телегина Э. Д.* Мотивация в структуре психической деятельности / Э. Д. Телегина // Искусственный интеллект и психология. – М. : Наука, 1976. – С. 41-95.

44. *Якобсон Н. М.* Психологические проблемы мотивации поведения человека / Н. М. Якобсон. – М. : Просвещение, 1969. – 317 с.

45. *Асеев В. Г.* Мотивация поведения и формирования личности / В. Г. Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 158 с.

46. *Бабаева Ю. Д.* Проблема психологического анализа процесса постановки задачи / Ю. Д. Бабаева // Искусственный интеллект и психология. – М. : Наука, 1976. – С. 95-113.

47. *Сурков Е. Н.* Об иерархии системы признаков, определяющих эффективность антиципирующих действий спортсменов / Е. Н. Сурков // Совершенствование научных основ физического воспитания и спорта. – Л., 1977. – С. 114-116.

48. Психологические исследования интеллектуальной деятельности / Под ред. О. К. Тихомирова. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 232 с.

49. *Братусь Б. С.* О механизмах целеполагания / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1977. – № 5. – С. 121-124.

50. *Пушкин В. Н.* Психология целеполагания и проблемы интеллектуальной активности / В. Н. Пушкин // Вопросы психологии, 1977. – № 5. – С. 74-87.

51. Савонько Е. И. Возрастные особенности соотношения ориентации школьников на самооценку и оценку другими людьми : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Е. И. Савонько. – М., 1970. – 19 с.

52. Кулюткин Ю. Н. Психология обучения взрослых / Ю. Н. Кулюткин. – М. : Просвещение, 1985. – 128 с.

53. Липкина А. И. Самооценка школьника / А. И. Липкина. – М. : Знание, 1976. – 64 с.

54. Генова Е. Исследование самооценки легкоатлетов перед соревнованием / Е. Генова // Психологическая подготовка спортсменов различных видов спорта к соревнованиям. – М., 1968. – С. 97-104.

2.2. Проблеми формування сучасного професіонала в умовах інформаційного освітнього простору

2.2.1. Естетичні смаки як передумова розвитку креативності особистості

У сучасних умовах творча особистість стає досить вагомим для суспільства на всіх етапах його розвитку. Зміни у суспільстві, що відбуваються досить швидко, потребують від людини якостей, які б дозволяли творчо і продуктивно підходити до будь-яких змін. Для того, щоб вижити у ситуації постійних змін, щоб адекватно на них реагувати, особистість повинна активізувати свій творчий потенціал, стати креативною. Метою даної статті є визначення ролі естетичних смаків у процесі розвитку креативності особистості. Завданнями статті є: визначення феномену креативності як самостійного наукового конструкту; висвітлення проблеми підвищення рівня креативності населення з точки зору потреб сучасного суспільства; охарактеризування естетичних смаків як необхідної умови розвитку креативних здібностей особистості та суспільства.

Сьогодні феномен креативності набуває надзвичайної ваги для дослідників різних галузей з огляду на потребу суспільства у цілісних, творчих особистостях, що вільно володіють новітніми методологіями й технологіями життєдіяльності, спроможних до самоактуалізації, творчої та професійної самореалізації.

Водночас, точаться дискусії щодо усвідомлення тотожності чи різниці у визначенні сутності понять «креативний» і «творчий» та їх використання в науково-понятійному апараті. Це певною мірою пов'язано і з неоднозначним перекладом та тлумаченням слів: «creativa» (лат.) – «творення»; «creo» (лат). «crease» (італ.) – «творити»; «creative» (італ., англ.) – «творчий»; «create» (англ.) – «творити, втілювати»; «кгеад'а» (польськ.) – «втілення» тощо.

Однак, поняття «креативний» і «творчий», маючи спільну сутнісну основу, відрізняються одне від одного. Це пов'язано із різницею в широті сфери творчого мислення, різноманітності форм актуалізації творчого потенціалу особистості та рівнем сформованості мотивації щодо творчої діяльності. Поняття «креативність» можна трактувати як «прагнення до творчості». У російській мові, на думку професора І. Мілославського, терміном «креативний» позначається творчість, що «не тільки висуває ідеї, але й доводить їх до конкретного практичного результату. А слово «творчий» (рос. творческий) залишається зі своїм вихідним значенням, що не розрізняє діяльність результативну й, навпаки, безрезультатну» [2].

Аналізуючи сучасні дослідження феномену креативності, можна зробити висновок, що дотепер не існує однозначної відповіді на запитання: чи існує взагалі креативність, чи вона є науковим конструктом, чи є самостійним процесом креативності, чи креативність – це сума інших психічних процесів? Один з аргументів на користь останнього підходу полягає в когнітивній теорії «вроджених структур» (Н.Хомський, Дж.Фодор), яка стверджує, що не можна створити щось з нічого, тобто повз існуючі структури, а процес вирішення творчих задач описується як взаємодія інших процесів (мислення, пам'ять тощо) [аналіз, за 5]. Загальноприйнятим та найменш суперечливим є визначення креативності американського дослідника Дж. Гілфорда. Він розглядає це поняття як здатність людини відмовитися від стереотипних способів мислення [3, 233].

Узагальнюючи думки багатьох дослідників щодо проблем креативності, можна стверджувати: в окремих аспектах вони дійшли спільних висновків щодо основних показників, які характеризують креативну особистість: ґрунтовна загальна та естетична освіченість; наявність творчого потенціалу, потреби у творчій самореалізації різноманітними засобами; активне сприйняття мистецтва та явищ життя; розвинена емоційна чуттєвість; продуктивність, гнучкість, оригінальність, розробленість творчого мислення; мислення з ознаками миттєвих й оригінальних логічних міркувань та інтуїтивного проникнення в суть певного явища.

Дослідження зарубіжних психологів також пропагандують думку про те, що прояв креативності, з одного боку, не залежить від рівня розвитку інтелекту, а з іншого - креативність обов'язково припускає інтелектуальний розвиток вище за середній рівень, оскільки лише такий рівень може забезпечити основу творчої продуктивності. Існує думка про те, що обдаровані люди мають високі творчі показники і IQ вище 120 балів. Для реалізації креативності потрібна інтелектуальна ініціативність, але сама креативність не обов'язкова для простої інтелектуальної діяльності. Крім того, великі знання, ерудиція іноді заважають бачити явище в іншій перспективі, приводячи до стереотипу рішення. Сформовані численні навички і способи розв'язання завдань призводять до того, що людина вже не прагне до пошуку нових самостійних та оригінальних рішень.

Можливості розвитку творчого потенціалу людини активно досліджуються вченими США, Японії, Франції та інших країн. У США, наприклад, з цією метою організовуються спеціальні експерименти. Результати подібних експериментів все частіше зумовлюють перехід до практичного використання можливостей арт-терапії, спілкування людей з природою, тваринами у справі підвищення творчих потенцій працюючих. У США, зокрема, стали практикуватись так звані «курси креативності», на яких керівники й спеціалісти навчаються творчому вирішенню різноманітних виробничих проблем. На цих курсах широко використовується мистецтво як засіб розвитку ініціативи та творчих здібностей.

У Франції в спеціальних центрах для керівників високого рангу організовуються стажування, на яких значна частина занять відводиться художній культурі; їх мета - навчити стажистів розуміти музику, живопис, архітектуру. Виявлено, що в результаті стажування його учасники також набувають навичок відчуття смаку до добре зробленої роботи, гармонійних професійних відносин, упорядкованості. Аналогічні стажування практикує компанія «Хітачі» та інші японські фірми. При цьому в Японії таке навчання організовується не лише для спеціально відібраних керівників, а найчастіше для всього персоналу підприємства на регулярній основі.

Як відомо, 2009 рік було оголошено Європейським роком креативності та інновацій (ЄРКІ). Відповідне рішення було ухвалено 20.11.2008 року Радою ЄС та Європарламентом за пропозицією Єврокомісії. Офіційне відкриття ЄРКІ відбулося 7 січня в столиці Чеської Республіки, до якої з 1 січня 2009 року перейшло головування в ЄС. 12 січня 2009 року в Дніпропетровську було відкрито Європейський рік креативності та інновацій в Україні.

Європейський парламент та Рада Європейського Союзу, зважаючи на Угоду про заснування Європейської Спільноти, та, зокрема, її Статей 149 та 150, пропозицію від Комісії, думки Європейського Економічного та Соціального Комітету, та Комітету Регіонів, діючи відповідно до процедури, визначеної в Статті 251 Угоди, поставила розвиток креативності особистості як одну з основних задач розвитку ЄС, оскільки:

- Європі необхідно посилити свою спроможність до креативності та інновацій через соціальні та економічні причини;

- інноваційна спроможність тісно пов'язана з креативністю як особистісною рисою, але для того, щоб бути повністю розвинутою, вона повинна бути широко поширеною серед населення.

Брюссельська Європейська Рада від 8 та 9 березня 2007 року відзначила, що освіта і підготовка є передумовами для доброго функціонування трикутника знань (освіта-дослідження-інновації) та відіграють ключову роль у стимулюванні зростання та працевлаштування. Вона призвала зосередити увагу на стимулюванні потенціалу креативності малих та середніх підприємств, включно з такими, що діють

у секторах культури та творчості, зважаючи на їх роль як рушійну силу зростання, створення робочих місць та інновацій.

Це є ефективним шляхом допомоги зустріти виклики, які стоять перед Європою, шляхом покращення обізнаності громадськості, поширення інформації про добрі практики та промоції досліджень. Шляхом створення середовища для одночасної підтримки цих цілей на європейському, національному, регіональному та місцевому рівнях, можливо досягнути більшої синергії та критичної маси, ніж від розрізнених зусиль на різних рівнях.

Загальною метою усіх європейських, відповідних Програм з розвитку креативності та інновацій є:

- підтримка зусиль країн-членів з розвитку креативності як ключового фактору для розвитку особистісних, професійних, підприємницьких та соціальних навичок, а також добробуту індивідів у суспільстві;

- необхідність створення середовища, сприятливого для інновацій та пристосованості до світу, що швидко змінюється;

- стимулювання естетичної чутливості, емоційного розвитку, творчого мислення та інтуїції у всіх дітей, від ранніх стадій розвитку;

- покращення поінформованості щодо важливості креативності, інновацій та підприємництва для особистого розвитку, а також для економічного зростання та зайнятості; підтримка підприємницького мислення, особливо серед молодих людей, через співпрацю з діловим світом;

- поширення доступу до розмаїття креативних форм самовираження, як через формальну освіту, мистецтво, так і засобами неформальної та позаформальної активності молоді;

- сприяння усвідомленню населенням, як всередині, так і поза ринком праці, що креативність, знання та гнучкість є важливими в час швидких технологічних змін та глобальної інтеграції, для заможного та повноцінного життя; а також надання населенню засобів для покращення своїх кар'єрних можливостей в усіх сферах, де креативність та спроможність до інновацій відіграють важливу роль;

- розвиток креативності та інноваційної спроможності в приватних та державних організаціях, через навчання та заохочення їх до кращого використання творчих здібностей як працівників, так і клієнтів.

Досить усталеним стереотипом нашого сприйняття є асоціація креативності з художньою творчістю, художнім мистецтвом. Проблема впливової сили мистецтва на людину, розвиток її креативних здібностей не є чимось принципово новим для науки: про неї висловились відомі мислителі минулого, вона неодноразово ставилась самим життям, її значущість підкріплювалась науковими фактами. Однак процеси швидких соціальних змін, що відбуваються нині у світі і в нашій країні, зумовлюють нас по-новому оцінювати питання про соціальну ефективність мистецтва.

На шляху виявлення і пізнання ефективності художньої культури виникають серйозні теоретичні і практичні труднощі, пов'язані передусім із самою природою впливу мистецтва: воно опосередковане досить складними процесами розвитку духовного світу людини, участю в них значної кількості інших соціальних факторів і тому не завжди піддається точним оцінкам. Більш того, соціальні умови визначили належність людини до різних соціальних груп з притаманною їм субкультурою. Маючи обмежений естетично-художній кругозір, люди прилучаються до групових субкультур з переконаністю їхньої достатності для власного життя. Фактично зупиняється процес саморозвитку людської духовності, відбувається відмежування людини від світових художніх надбань, що негативно позначається не лише на творчих спроможностях окремої особистості, але й суспільства в цілому, як у певно визначених історичних умовах, так і в умовах його власного самовідтворення.

Розвиток людини - надзвичайно складний процес, в якому беруть участь багато факторів. Серед них помітну роль відіграє і естетична культура та естетичні смаки – специфічна сфера діяльності з різномірними і неоднозначними зв'язками з багатьма сферами суспільного життя. Розвиваючись під безпосереднім впливом ідеологічних і соціально-економічних процесів, естетичні смаки, в свою чергу, мають на них суттєвий вплив, і передусім тоді, коли вони виступають ефективним засобом формування людини.

Соціокультурні цілі суспільства з розвитком у ньому художніх естетичних смаків постійно змінюються й ускладнюються. Зміст цих цілей пізнається лише в результаті ретельного аналізу. Естетичне життя суспільства визначається найширшим спектром різноманітних духовних потреб та інтересів, а також множинністю зовнішніх по відношенню до смаків обставин. І ці зовнішні обставини, і зміна духовних потреб, і самі естетичні смаки, в свою чергу, впливають на людину, сприяючи формуванню її свідомості і діяльності. Підвищення складності цих процесів, зумовлених, крім усього іншого, різноманітністю прямих і зворотних зв'язків, вимагає визначення цільових орієнтирів перспективного розвитку в даній сфері.

До недавнього часу проблемам цільової орієнтації процесів розповсюдження і засвоєння естетичних смаків не надавалося того значення, якого вони заслуговують. Це пояснювалось поширенням спрощених уявлень про розвиток естетичних смаків, які начебто самостійно розвиваються з поступом суспільства як відповідь на підвищення духовних запитів людей. З'ясувалось, однак, що цей розвиток не такий вже й благополучний. Не маючи чітких орієнтирів, він може зробити процеси розповсюдження і засвоєння позитивних естетичних смаків неефективними в соціальному відношенні.

Найголовнішим з соціальних завдань культури взагалі і естетичних смаків зокрема, є духовний розвиток особистості. Звичайно, ця функція властива і сім'ї, і

школі, й громадським організаціям тощо. Що ж стосується естетичної культури та естетичних смаків, то вони використовують для духовного розвитку особистості арсенал своїх специфічних засобів. Саме вони формують суспільно-естетичний ідеал, виражаючи його у вигляді художніх образів, за допомогою яких соціальні ідеї, моральні норми, естетичні цінності суспільства перетворюються на особистий досвід людини, яка сприймає ці образи, в органічні набутки її характеру.

Найголовнішим із засобів досягнення орієнтації в питаннях художніх, громадських, соціальних, політичних цінностей є розвиненість відповідних смаків особистості. Відсутність цього призводить до естетичної безграмотності, нерозвиненості, що зумовлюють духовну, емоційно-почуттєву черствість і глухоту, байдужість до зростаючої антиестетичності міст і сіл, якості вироблених товарів, до навколишньої природи. Що робити тоді із глухотою до справжнього мистецтва, орієнтацією значної частини молоді виключно на зразки досить сумнівної культури?

Велика трагедія народу, коли він помирає від посухи, голоду, злиднів, економічної кризи, у стократ більша трагедія народу, коли він заживо помирає, збайдужівши до власних духовних надбань, перетворення народу на дешеву рабську трудову силу, якою легко керувати.

Єдиним виходом з такої критичної ситуації є вирішення проблем розвитку естетичних смаків особистості та загальної креативності нашого народу. І основою такої політики має бути Державна програма розвитку естетичних смаків та креативності особистості в Україні.

Список використаних джерел

1. Батурич А.Л. Креативность через чувственное познание / А.Батурич [Электронный ресурс] : Режим доступа: http://samlib.ru/b/baturin_a_1/kreativnostxcherezchuwstwennoepoznanie.html.
2. Милославский И. Креативный или творческий? / И.Милославский [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.faito.ru/blog/?p=614>
3. Степанов А.А. Креативность и концепции научно-технического творчества / А.Степанов // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2012. – № 2. – С. 231-234.
4. Степанов С.С. Популярная психологическая энциклопедия / С.Степанов. – №4. – 2005. – 287 с.
5. Тришина С.В. Анализ проблемы креативности в современной психолого-педагогической науке / С. Тришина // Интернет-журнал “Эйдос” [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.masters.donntu.edu.ua/talented/library/article/trishina.html>
6. European year of creativity and innovation // create2009.europa.eu
7. Forum for Creative Europe // <http://www.forumforcreativeeurope.cz/en/>
8. Vanderbeeken M. In recognition of Creativity // http://www.core77.com/blog/technology/in_recognition_of_creativity_12302.asp

2.2.2. Екзистенціальний коучинг в інформаційному просторі сучасного навчання

Ми живемо у вік технологій, і велика їх частина пов'язана з навчанням. Ділове життя наповнене інформацією, яка містить величезний обсяг того, чому необхідно ще вчитися і навчатися. Складається враження, що в інформаційній екології нам надано всі ресурси, необхідні для успіху, і треба тільки вміти вибирати найбільш важливе, мати час для відповідного «курсу» і, нарешті, достатню силу бажання та прагнення отримати чергову порцію знання та досвіду.

Якщо уявити цю ситуацію у вигляді простої метафори – для її спрощення, то наш розум ми «використовуємо» як орган «споживання» знань і вражень і «переварювання» їх у форму нових навичок. Однак часто забуваємо, що те, яким чином функціонує наш розум, прямо відображується у тому, що ми хочемо «з'їсти» ще. Те, чому ми вчимося і як ми вчимося впливає на наше орієнтування й «апетит» до нових знань. Звикання до дієти «макдональдсів» псує не лише наш «шлунок» розуму, а й віддаляє від культури розумності. Її хотіння і тонкощі розрізнення, сортування якості «приготування» і складу «продуктів» у тій або іншій «страві», якими багатий інформаційно-інтелектуальний ринок. Наше мислення вимагає «дієти» також, як і наш організм. Ми здатні «отруїти» свій розум так само, як і травлення.

Причинний зв'язок і обґрунтування «екології розуму» в тому, що останній має своє глибинне джерело, відокремлене від нашого безпосереднього, свідомого контакту з ним. Це наша епістемологія, наші глибинні диспозиції відносно нас самих, які можемо знайти виключно у власній суб'єктивності. З точки зору екзистенціального підходу кожна людина може у своєму житті стати автентичнішою і, завдяки цьому, досягти більш здорових взаємовідносин зі своїм світом. Основним аспектом у досягненні більшої автентичності є здатність більш глибокого проникнення в суб'єктивність, яку ми втрачаємо.

Мета цієї статті – розглянути принципи, що здатні засобами коучингу допомогти людині не лише отримати той чи інший результат, а й жити в сутнісну природу своїх прагнень і більше зрозуміти себе. Викладені нижче теоретичні поняття та розрізнення можуть допомогти коучу отримати з боку клієнта ті внутрішні механізми і якості, які дозволяють йому дійсно, а не умоглядно, наповнити своє життя глибинним почуттям самотності.

Концепція екзистенціального коучинга націлена спонукати і допомагати людині зрозуміти себе; і, через це пробудити інтерес до методів, якими вона навчається новому, до самого шляху пізнання. Адже наші проблеми пов'язані – більшою чи меншою мірою – з нерозумінням себе. І кожне з рішень тієї чи іншої проблеми є можливістю зрозуміти себе [1]. Для того, щоб ця можливість реалізувалася, мало, проте, розв'язати проблему – потрібно зрозуміти, **як** це було зроблено. Оскільки,

в кожному рішенні відкривається знання про помилку, що має бути в наших відносинах (із собою і іншими), у наших намірах і поставлених цілях, здійснюваних діях і що народила проблему внаслідок системної природи нас [2].

«Екзистенціальний коучинг» – це поняття, яке для теоретиків коучинга є відображенням його суті: стиль життя, новий тип взаємовідносин людини з самою собою, з іншою людиною і з життям у цілому. Оскільки основними принципами і категоріями коучинга є: усвідомлення своєї ситуації, прийняття відповідальності за своє життя, дослідження можливостей досягнення цілей і їх свідомості. «Коучинг – не техніка, а метод управління та взаємодії з людьми, спосіб мислення, спосіб буття» [3]. Коучинг, таким чином, і екзистенційно-орієнтований, і екзистенційно-наповнений.

Кінцева мета коуча – допомогти клієнтові змінитися самому або змінити своє життя (що практично означає одне й те ж саме) у бажаному напрямі, – розглядає зміни як одну з неминучостей життя, як модус людського існування. Зміни, яких потребують люди, звертаючись до коуча, є індивідуальними, тісно прив'язаними до життєвих і професійних контекстів клієнтів.

У екзистенціальному коучингу, окрім досягнення поставлених клієнтом цілей, ставиться завдання усвідомлення клієнтом тих головних складових життя, яких вистачає для почуття наповненості, насиченості життя. Це прийняття відповідальності за те, що відбувається в житті; прояснення бажань і їх відокремлення від фантазій і мрій; реалізація в житті послідовності «хочу – можу – здійснюю», зменшення зацикленості клієнта на собі, збільшення відкритості навколишньому світові. З позицій екзистенціального підходу кожна людина повинна набути більшого усвідомлення того, (А) яким чином система конструктів «Я – і – Світ» підтримує і полегшує наше життя, (Б) як вона обмежує й унеможливує ефективність життя [4; 5].

Екзистенціальне твердження, що люди вільні й у них є вибір, тут стає центральним: наші «скафандри» можуть бути змінені, щоб стати більш пристосованими і задовільними. Однак для цього потрібні час і старання. Тим контекстом, у якому ми можемо виявити на глибшому рівні ефекти нашої системи конструктів «Я – і – Світ», і є екзистенціальний коучинг.

Те, що цей конструкт нелегко зрозуміти і застосувати на практиці, оскільки його структура є езотеричною – справді так. Для повного розуміння екзистенціальних концепцій потрібен сконцентрований роздум. На особистісному, а не на абстрактному, рівні. Однак можна стверджувати, що ці концепції не є неясними. Швидше, екзистенціальні завдання, з якими ми стикаємося під час роботи з конструктом «Я – і – Світ», такі, як вибір, відповідальність, створення своїх цінностей, повинні сприйматися не на психологічному, а на екзистенціальному рівні [6]. Це відношення до таких завдань є автентичним і суб'єктивним, що часто – за межами комфортності та безпеки інтелектуального розуміння [7].

Центральним питанням у цьому разі є проблема екзистенціальної автентичності або, точніше, пошуку автентичності, створення «автентичних проєктів життя» [4]. Автентичність означає автономну самотворчість відносно того, ким і чим ми повинні стати. Щоб стати автентичними, ми повинні здолати культурні нашарування і досліджувати себе зсередини. Це, звичайно, важке завдання, і жодна людина не в змозі повністю виконати його. Тут немає готових шляховказівних мап.

Більшість людей втратили здатність суб'єктивності (К'єркегор). Відновлюючи автентичний контакт з нашим внутрішнім досвідом і використовуючи його як головний життєвий компас (природжена людська здатність), ми можемо значно зменшити дистрес, який відчуваємо завдяки нашим емоціям і внутрішнім особистим проблемам [4]. Хоча повністю цього ніколи не можна досягти, усі клієнти (за виключенням найпсихотичніших) мають певну силу (Ніцше сказав би «волю»), щоб вибрати як їм думати, відчувати і діяти у світі. Прийняття та реалізація цього персонального (суб'єктивного) вибору і відповідальності становить, з точки зору екзистенціального підходу, суть автентичного буття у світі [8]. У коучингу стає етичним знайти спосіб того, щоб клієнт став більш самоспрямовуючим та самостворюючим у своєму повсякденному і довготривалому житті.

Термін «екзистенціальний коучинг» використовується рідко. Оскільки екзистенціальна картина світу пропонує до свого вивчення не лише психологічні, а й філософські та психотерапевтичні мапи, між якими важко знайти принципово важливі з точки зору кінцевого результату відмінності.

Методологія коучинга (екзистенціального у тому числі) як підходу практичного, орієнтованого на конкретний результат, має за мету зв'язати «знання про» щось, що відкривається тільки в процесі роботи, зі «знанням для» чогось, що є важливим і не підлягає істотним змінам [9], важливим як у кінцевому результаті, так і на окремих етапах процесу коучинга [2]. Коучинг, таким чином, – це підхід до інтенсивного навчання: він знання прагне максимально швидко перевести в уміння.

Тому, специфічність і складність екзистенціального коучингу в тому, як він вирішує завдання формування внутрішніх механізмів свідомості (психіки), орієнтованої на життя в екзистенціальній картині світу. У екзистенціальній психотерапії на вирішення цього завдання відводиться багато часу [4; 5; 6].

Як сприяти клієнтові в його «переході» до екзистенціального сприйняття реальності? Вирішення цього завдання вимагає співпраці клієнта і коуча, що може мати місце тільки в разі взаємної довіри на основі ясного розуміння того, що відбувається. Коуч бере на себе зобов'язання надати своєму клієнтові допомогу в досягненні ним своїх цілей. За допомогою стимулювання внутрішніх ресурсів клієнта, наданням йому нових когнітивних карт і підтримкою у використанні потрібного референтного досвіду. І тільки в процесі цієї роботи коуч може обговорювати зі своїм клієнтом уявлення, знання про екзистенціальну картину світу. Очевидно, що

коуч повинен мати свою власну «орієнтовну основу» цих знань. Тільки в такій єдності коуч може, без помилок зміщення карт і територій, допомогти клієнтові на складному шляху пізнання і буття. Тобто самому коучу потрібен чіткий категоріальний опис того, як він сам усвідомлює, переживає і розуміє «зміну», «розвиток», «навчання», «свободу», «суть Я».

Один із вимірів екзистенціального коучингу – представлена в «психотехнічній» парадигмі сучасної психології та філософської традиції екзистенціалізму модель «духовної практики». А саме – психологічна робота з феноменом (явищем) «пробудження» як відкриття глибин суб'єктивності клієнта, глибинного усвідомлення його «істинної суті», що переживається людиною як «автентичність», тобто як можливість жити «своїм життям».

«Духовна практика» – це спосіб (дисципліна) внесення в життя трансцендентного досвіду. Це процес або шлях усвідомлення сутнісного. У духовній практиці ми виходимо за межі предметного світу і повертаємося в нього з чимось, що потім виявляється важливим і дієвим у нашому житті. З тим, що здатне істотно вплинути на нашу карту світу. Духовність уже міцно зайняла своє місце в психології. Відомими є психологічні моделі та підходи теоретичного опису духовного.

У виправданості та природності наповнювати коучинг духовністю ніхто не має сумнівів. Немає і принципових заперечень відносно того, якими засобами це можна робити. Адже звернення до будь-яких форм культури і науки поглиблює навчання, робить його більш життєвим і людським. Та й важко собі уявити будь-яку якісну роботу з людиною без тонкості, інтуїтивності, краси й естетики, у яких тільки й може бути «схоплена» й усвідомлена його суть і природа.

Духовний досвід, що включається в процес коучингу у вигляді різних робочих і настановних моделей, стає частиною «професійного інструментарію» коуча. Інтегрованого, звичайно, з технологією і передумовами (загальними і робочими) того навчаючого конструкта, який використовується як модель коучинга. Особливо важливим цей вид досвіду є з точки зору відносин і атмосфери коучинга.

Осмислення суті коучинга вимагає віднайдення відповіді на просте питання: «Чого понад усе потребує людина?» Відповідь приходить також просто – якості дій. Тих дій, якими ця людина реально організовує свої контакти з собою і навколишнім світом. Ставити цілі, шукати ресурси, сприймати те, що оточує.

Більшість експертів у сфері навчання і розвитку переконана, що найважливіші дії, якість яких зараз потрібна, це дії, що забезпечують становлення здібностей до самонавчання. Дії з формування здатності вчитися, що означає здатність пізнавати себе. Це твердження відкриває позиції, які коучі можуть займати в полі своєї професії, а саме – бути хорошим інструктором або «провідником», тренером, ментором, наставником або людиною «що розвиває». Кожна з цих позицій є по-своєму важливою та цінною.

Наскільки людина вийшла з рівноваги з самою собою, людьми, світом? Де той первинний елемент, що створює і підтримує дисбаланс, що з необхідністю примушує людину знову і знову вирішувати одні й ті ж проблеми? І кожного разу з усе більшими витратами часу і сил.

У моделі коучинга, що нами використовується, ми моделюємо патерн, який утримує систему самонавчання і саморозвитку на одному рівні. Ми використовуємо техніку (моделювання та ін.) для виявлення «додаткового патерну» [2], здатного додати рівноваги системі. Патерну, що дає можливість «центрування»: з виявленої точки клієнтові стає можливим відновлення зв'язності та течії «протилежностей», що створюють усю будову його свідомості [10].

Базовий елемент концепції екзистенціального коучингу – принцип взаємообумовленості. Буття завжди означає буття в навколишньому світі. Люди і навколишній світ взаємообумовлюють один одного, знаходяться в постійному діалозі між собою, формують визначення і сенс один одного. Цей принцип дає змогу уточнити ключові моменти коучинга цього виду [11; 12; 13].

Невизначеність відносин зі світом, що є універсальною умовою існування людини, веде її до пошуку того, що могло б надати їй відчуття стабільності. У прагненні зрозуміти світ і себе самого в ньому ми схильні до об'єктивування світу. Коуч сприяє прагненню клієнта розуміти себе через самостійний пошук сенсу того, що відбувається з ним. Кожне явище не є щось остаточно-незмінне: це і історія його виникнення, і механізми підтримки його існування, і цілком певні контекстуальні чинники. Пошук рішень завжди є відкриттям людиною своїх особливих відносин з навколишнім світом, того, як світ реагує на її власні дії в ситуаціях; пошук кращої відповіді на цей «зворотний зв'язок» як сенс своїх спрямувань [1; 6; 7].

Часто люди вважають деякі теоретичні знання істиною, а свої проблеми – відхиленням від неї. Ці знання «себе» примушують їх хвилюватися. Вони думають про себе як про потворних, нездібних, «поганих» і таке інше. З точки зору екзистенціалізму, в передумовах самого запитання «Який я?» закладена проблема. Оскільки бажання отримати відповідь на це запитання виходить з припущення, що «я» може бути «правильним» або ж «неправильним». Ще глибша передумова полягає в уявленні, що можна побудувати, сформувані «себе» (своє «я»), на все життя, – як щось стабільне і стійке в усіх життєвих ситуаціях.

Ця філософія і ставлення до світу, звичайно, дають людині психологічний зиск (зберігати свої ресурси, стан у мінливому світі), але і плату за це – відокремленість від світу. Перцептивні карти, що використовуються для опису об'єктивованого навколишнього світу, стають ригідними, людина втрачає уважність, сприйнятливність до змін у ньому [13]. Відповідь на запитання «Яка я»? залежить в рівній мірі як від людини, так і від її оточення. Перш ніж відповідати на нього, необхідно поставити безліч інших питань: «Коли?», «Де?», «З ким?» тощо.

Якщо людина має певне уявлення про саму себе, яке їй подобається, вона зазвичай витрачає багато зусиль, щоб постійно підтримувати це уявлення, цей образ. Для цього людина повинна відкидати ситуаційну оцінку себе в діалозі «людина – ситуація». Як тільки ми «заиклюємося» на яких-небудь описах, оцінках себе, то щось із навколишнього світу залишається поза нашою увагою; ми втрачаємо сили, утримуючи щось у фокусі своєї уваги, пов'язане з нашим ставленням до себе.

Коуч, який дотримується духу екзистенціально-феноменологічного вчення, розуміє, що ідея ідентифікації («я-концепція») – одна зі звичайних форм прояву відчуження. Завдання – допомогти клієнтові позбавитися необхідності якось визначити самого і поводитися відповідно до цього уявлення або ярлика. Ми розпочинаємо з «сумніву» в єдності або особливій цінності обраного клієнтом самоопису. Який сенс в оцінці себе «правильним», «сильним» або «не-таким-як-треба»?

Якщо клієнт переживає, що з ним «щось не так», то можна просто погодитися з цим без співчуття, і поцікавитися «конкретнішими» підставами пропонувати це в якості запиту на роботу. Це не лише переводить розмову в напрям обговорення конкретних цілей, а й пропонує клієнтові шукати нові критерії для оцінювання себе. Вже у зв'язку з ними можна уточнити коли, з ким, з якого приводу він робить на свою адресу такі оцінки. І як альтернатива – допомогти знайти новий погляд для опису та ситуації та себе самого. Це може бути будь-яке переконання, яке:

а) підштовхне людину залишатися в контакті з враженнями від зовнішнього світу;

б) у кожен момент цього контакту;

в) дасть змогу шукати джерела керування його поведінкою в постійно виникаючих потребах і бажаннях.

Цінність отриманих при цьому результатів не стільки в самому факті «звільнення», скільки в досвіді «звільнитися». Досвіді «вміти створювати» велику свободу, можливості до неї. Цінність свободи може бути виміряна тільки власним досвідом, емпірично. Результат коучингової практики буде вагомішим і глибшим у тому разі, якщо він буде усвідомлений клієнтом як відкриття можливості (і далі – здібності) жити з більшою свободою. Немає нічого важливішого в коучингу, ніж позбавити клієнта потреби оцінювати себе, яка стає такою, що обмежує його пошук власних можливостей. Гасло коучинга: від оцінки себе – до оцінки своїх можливостей і прийняття себе.

Тривожність є аспект екзистенціальної реальності [4; 5]. Вона виникає майже завжди, коли:

а) обставини вимагають від людини дій;

б) людина не впевнена у своїх здібностях зробити це;

в) результат для неї важливіший, ніж здається при поверхневому сприйнятті ситуації.

У коучингу відносно тривожності ми дотримуємося стратегії:

а) намагаємося допомогти клієнтові зрозуміти сенс тривожності: робимо акцент на взаємовідносинах людини і навколишнього світу;

б) намагаємося посилити переконаність клієнта у своїх можливостях діяти в цих ситуаціях: намагаємося усунути його невпевненість у собі, допомагаючи йому підвищити якість своїх дій і вдосконалити досвід навчання (Кінг).

Щоб запросити клієнта у світ екзистенціального прийняття життя, ми пропонуємо йому емпіричне за своєю природою самостійне відкриття цієї ідеї. «Хто пізнав тривожність, пізнав і можливості», «тривожність треба розуміти як прагнення до свободи».

У сучасному неспокійному світі люди прагнуть до емоційної безпеки. Це часто схоже на виникнення залежності: люди прагнуть до ілюзії психологічної безпеки, втечі від екзистенціального страху, вкоріненого в знанні про можливість небуття. Коли ми відходимо від повсякденності щоденного життя, то виникаюча тривожність стає для нас стимулом або зануритися назад в повсякденність чи заспокоїти себе цигаркою або чаркою. Це є причиною незадовільних відносин, наркоманії.

Відомо, що «наявність свободи вибору у людини – необхідна і фундаментальна умова будь-якої дії» [6; 13]. Для коуча, який проводить екзистенціальний коучинг, особливо важливою є віра в реальність свободи особи. Вона є центром системи переконань і основою практики будь-якого екзистенціаліста. Тому завдання коуча, що стоїть за всіма іншими завданнями, – це показати клієнтові, що він вільний, розкрити йому очі на те, що завжди залишається правдою, але з тих або інших причин може бути не завжди усвідомленим.

Незмінність (те, що є завжди) свободи та її реальність (те, що завжди є) – дві характеристики свободи, які людина здатна перевірити, переконатися в існуванні, повірити. Для цього нам потрібна усвідомленість. У кожний момент життя ми можемо усвідомлювати можливість вибору: «що робити» у кожному конкретному випадку, «заради чого» це робити, робити це «як що» і «як хто». Тобто – вибору дій, поведінки або ж цінностей і способу життя взагалі.

Ми завжди маємо альтернативу прийняти як велику або меншу важливість, цінність для нас: те, що робимо (зробимо) або те, що ми надаємо нашим вчинкам як сенс цих дій. Свободу нам дає усвідомленість, яка народжує нашу відповідальність.

Хоча почуття особистої свободи виглядає логічним і корисним, не всі думають так само, оскільки у свободи завжди є незмінний супутник, якого Керкегор назвав «страхом перед відповідальністю». Відповідальність – дитя свободи. Багато людей намагаються викинути цю дитину і, за виразом Сартра, «жити з поганою правдою». Коли ми стикаємося зі свободою робити і думати те, що вибираємо, то неминуче відчуваємо душевні страждання. Сартр говорив, що ми часто не в змозі

сприйняти думку про безмежність свободи. З метою уникнути цих душевних мук ми вчимося прикриватися «поганою правдою» і прикидаємося, що не настільки вільні, наскільки це є насправді (те, що екзистенціалісти називають «несправжнім життям»).

Багато хто переживає найсильніші душевні муки, коли розпочинає боротьбу з власної відповідальності за свій стан. Деякі навіть відмовляються від активності в досягненні своїх цілей, оскільки їх нинішню депресію або інші симптоми легше винести, ніж вантаж відповідальності. Не можна, проте, недооцінювати потужний ефект здатності людини керувати своїм життям.

Кожна людина в процесі руху до своїх цілей відповідальна за розуміння та використання своєї власної історії [4; 6; 8]. Існує безліч версій одного й того ж досвіду. У двох людей може бути абсолютно однакова історія розвитку в минулому, але один може наслідувати вислів Ніцше «Все, що не вбиває мене, робить мене сильніше», тоді як інший може прожити залишок свого життя з визом жертви на обличчі.

Це зовсім не означає, що одні спогади є правильними, а інші – ні, швидше, іноді в пам'яті акцентується щось одне, а іноді – інше. Одна й та ж історія може бути викладена низкою різних способів залежно від намірів і акцентів того, хто її аналізує.

Бути відповідальним – означає навчитися «мати справу» з ефектом пережитої відокремленості від світу. Це, передусім, означає перестати реагувати, в термінах М. Хайдегера, на тиранію «Іх». Подібно до маленьких дітей, усі ми прагнемо добре працювати і бути відповідальними, щоб принести задоволення «Ім», начебто це узагальнення мало сенс. Екзистенціальний коуч може допомогти клієнтові побачити всю нікчемність роботи тільки заради того, щоб сподобатися іншим.

Людина відповідальна перед самою собою за своє життя, а не за підтримку стандартів деякої групи людей. Кожному з нас корисно знати, що він може жити по тих цінностях, які сам вибирає: не жити за «поганою правдою», але свідомо дотримуватися традиційної моралі. Іноді дуже важко з першого погляду визначити різницю між людьми, що живуть за «хорошою» і «поганою» правдою.

Свобода переживається силою рішення «жити своїм життям» [6; 8]. У екзистенціальній традиції «силою» ми відмічаємо кожну прийнятну нами ідею або твердження, яке ми потім «виконуємо». Це сенсорно виражена, реально пережита характеристика всіх екзистенціальних вимірів. Саме звернення до екзистенціальної реальності, внутрішня згода з нею (з тим, що реальність саме така, а не інша), з необхідністю вимагає від нас сили для її прийняття.

Коли реальність прийнята нами – ми відчуваємо екзистенціальну силу: вона виявляється в здатності відчувати реальність як «те, що є». Ця здатність – джерело особистої сили як якості «екзистенціальної особи».

Тобто, «сила» – це надбання, яким ми наділяємо себе у відповідь на нашу екзистенціальну картину світу. Це сила усвідомлення цієї картини. Вона народжується у відгуку нашого «цілого» на ту свідомість, яка не опирається, а погоджується з екзистенціальною думкою. Як усвідомлення є процес, так і сила з'являється і росте залежно від вrostання людини в життя, духовно наповнене, екзистенціальне.

Про психологічне здоров'я людини свідчить його упевненість в тому, що саме вона є режисером власного життя. Поява почуття відповідальності за себе в психотерапії знаменує початок одужання. У коучингу сила може бути представлена як психологічний ефект реорганізації установок психіки, що пов'язаний з появою глибинних ресурсів усвідомлення як відчуття контакту з собою, як переживання відкриття джерела для власного розвитку. Особиста сила тут має місце, зокрема, у швидкості досягнення практичних результатів. Почуття зростаючої особистої сили безпосередньо пов'язане з появою нових можливостей.

Надбання сили (хто і як використовує свою особисту силу), імовірно, більше трансформаційний, ніж терапевтичний аспект [2]. Кожному, хто приходить до коуча, життєво важливо отримати від нього «спонсорські» послання: «Я у вас вірю» і «Я вірю у ваші можливості». Замість того щоб фокусуватися з клієнтом на питанні «В чому ваша проблема?», коуч цим запитує: «В чому ваша сила?»

У екзистенціальному коучингу ми часто відмічаємо: клієнт знаходить сенс цього етапу життя, коли виявляється здатний «перевершити себе». Це переживання з'являється з напруги розуму і сили (пошуком свого «центру» в полярності «стабільність/мінливість»), переходом в стан, що урівноважує їх, «зібраність/відкритість».

Зібраність у контексті екзистенціальної реальності розуміється як свідома відкритість для невідомого. Людині потрібна допомога позбавитися від чіпляння за прості «істини», що часто обмежують кількість можливостей, які він здатний сприйняти. Екзистенціальний коучинг заохочує людину до здатності позбавитися від догм тим, що акцентує увагу клієнта на його реакції на ці догми у вигляді «мені треба знати». Ці реакції відбивають потребу «знати» як імпліцитну прагнення мати «правильну» карту світу.

Це прагнення, проте, і є «проблемою», яка часто виявляє себе у вигляді «розривів» у карті людини. І хоча в процесі коучинга ми часто маємо справу з «розривами» в образі ситуації, що будується, коучинг спрямований не на виявлення їх «причин», а на виявлення і встановлення нових зв'язків з реальністю, у якій людина живе.

Коучинг, таким чином, не є орієнтованим всередину клієнта в сенсі виявлення «причин» проблем, обізнаності відносно них. Для коучинга властивіше (ніж для психотерапії, наприклад) бажання клієнтів реально набути бажаних змін, ніж зрозуміти: чому в них з'явилися проблеми. Коуч пропонує своєму клієнтові пози-

цію (ідею): «ми досліджуємо і хочемо змінити екзистенціальні моменти у Вашому житті. Які не мають причин. Вони просто існують. Як відображення самого «існування» людини. Індивідуальне і особливе життя «як воно є» – ось що є предметом обговорення в нашій співпраці».

Власне «зусилля жити», це те, що вимагається для досягнення (окрім здоров'я, психічного і фізичного) своїх цілей в житті і роботі [1; 8; 13]. Завданням коуча є сприяти розумінню клієнтом цієї ідеї, формуванню переконання, що досягнення його цілей можливе, але потребує від нього самого роботи, що вимагає праці та часу. Можна стверджувати, що увесь процес коучинга і є тим способом, яким клієнт не лише усвідомлює цю ідею, а й вчиться її втілювати в життєву практику. Процес, стани, проміжні завдання та продукти коучинга в цьому сенсі є емпіричним знанням: або ми виграємо від роботи, або нестимемо вантаж наслідків недостатніх зусиль.

Процес екзистенціального коучинга практично реалізує уявлення про розвиток людини, який іде за межі цілей психологічної пристосованості. Екзистенціальна традиція заявляє, що існує інший вимір життя, що перевищує задоволеність у досягненні особистих цілей, бажання самовтілення, тенденції самореалізації, прагнення до повного та багатого особистого життя. Як практика, екзистенціальний коучинг реалізує цю ідею шляхом конкретного емпіричного дослідження. Він намагається підтвердити або спростувати ту думку, що ми маємо потребу вийти за межі самих себе, переступити через межі знайомого та безпечного простору і в ширшому масштабі відчувати смак життя. І вже на цій основі побудувати перспективу розвитку життя клієнта. Модель коучинга цього типу припускає рішення низки завдань (проектів), які на різних етапах коучинга опиняються у фокусі «турботи» клієнта. Виокремимо ключові з них:

- а) освоєння власного досвіду (навчання);
- б) робота з розширення свідомості;
- в) екзистенціальний проект.

Основне завдання навчального проекту полягає в тому, щоб допомогти клієнтові отримати досвід, за допомогою якого він був би здатний (у процесі коучинга і далі самостійно) інтегрувати ті частини власної особистості, до яких він відноситься як до чужих. Фрейд описує цей досвід так: «Там, де було «воно», повинно бути «я».

Людині, що звернулася по допомогу, треба навчитися утримувати у фокусі своєї уваги ті елементи свого чуттєвого досвіду, які є присутніми в безпосередньому переживанні, але залишаються ще неясними, «вислизаючи ми» від усвідомлення. Коуч пропонує своєму клієнтові залишатися з цими переживаннями деякий час, іти за ними, щоб надати їм можливість розкритися, виявити перед обома учасниками діалогу свій зміст і сенс.

Завдання коуча допомагати клієнтові говорити, виходячи з цих безпосередніх переживань, а не зі знайомих думок, почуттів, переконань або суджень про ці переживання. Коучинг виявляється успішним, коли людина здатна виявляти й утримувати увагу до цього ще неясного краю свого переживання і м'яко досліджувати його. Значення цього переживання може розкритися, якщо клієнт дозволить собі відчувати його максимально повно: усім тілом, інтуїцією, щонайширшим відчуттям ситуації, у якій він знаходиться в цей життєвий період. Зіткнення клієнта з цим ширшим відчуттям ситуації, в якій він знаходиться, розкриття цього відчуття здатне вести до важливих життєвих змін.

Щоб навчити клієнтів цьому прийому, коуч використовує певну техніку (наприклад, емпатію). Екзистенціальний коучинг включає цей та інші елементи в якості «технічних», оскільки має на меті привнести в поле значень клієнта розуміння того, як він живе в ширшому сенсі, не заплутуючись у своїх проблемах. Проте, така «навчальна» робота може допомогти в набутті клієнтом нового досвіду розвитку: вона будує міст для переходу на інший рівень коучинга, до роботи клієнта зі своєю системою цінностей.

Дійсно, щоб допомогти клієнтові розвинути необхідну стійкість особи і самоповагу, йому треба допомогти мати розширене відчуття того, що він здатний відчувати і робити. Специфічним «продуктом» навчального проекту (і етапом коучинга) є дисциплінована увага. Хоча така формальна практика дослідження свого переживання може спершу здатися важкою, вона часто виявляється необхідною, щоб допомогти здолати звичні стереотипи мислення, що перешкоджають повнішому зіткненню зі своїм переживанням. Це вид дисципліни, що виражає дбайливість стосовно самих себе та якості свого життя.

Робота з розширеним відчуттям ситуації («настроєм», «самопочуттям») націлена на те, щоб допомогти клієнтові отримати достатню свободу від специфічних об'єктів ненависті, заздрості, жадібності тощо, які пов'язані з його «комплексом я». Ця свобода потрібна людині для звернення до основних питань людського життя, таких, як мінливість і непостійність, старість, зрадливість долі, любов і смерть.

Один із парадоксів екзистенціального підходу в тому, що послаблення залежності від «комплексу я» можливе в разі достатньої повноти і реалістичності переживання самих себе. Наше життя протікає в умовах, коли його система значень виявляється підірваною розпадом сім'ї, традицій і суспільства, тобто в умовах, позбавлених опори. І тільки знання своїх можливостей і обмежень може допомогти нам розвинути у собі здібності здорового відношення до інших людей, здатності визнавати і виражати свої почуття.

Робота коуча і клієнта, здійснювана в режимі інтерактивної взаємодії «переживання/осмислення», полягає в тому, щоб в обопільно створюваному ними просторі

відшукати сенс переживань клієнта, який у минулому був йому неясним або неправильно зрозумівся. Ця робота серйозно підходить до запитання «Хто такий я?», хоча й реалізується, виходячи з тієї точки зору, що особистий досвід має межі своєї значущості для життя. Він не готує нас до зіткнення з такими сторонами реальності, як непостійність світу, смерть, самотність, глибинний біль тощо.

Цільовий продукт цієї роботи полягає в особистому досвіді клієнта «створювати простір» для тих перешкод, які виникають у його житті. Замість того щоб виявитися захопленими боротьбою з ними, засудженням їх або відштовхуванням. Боротьба зі своїми почуттями тільки надає їм більшого запасу енергії і, таким чином, великої влади над нами. Технічно ж, коуч може запропонувати своєму клієнтові «спробувати створити простір для присутності тут і зараз» його емоції (страху, наприклад). І потім «створити ще одно простір» для неприязні до нього. Коли обидві емоції зможуть мати місце в новому переживанні, одній не буде необхідності перечувати іншу.

У екзистенціальній традиції запитання «Хто я такий?» відповіді не має. Ми ніколи не буваємо здатні насадити це «я» на шпильку, але можемо спробувати розчинити фіксацію «я» (у медитації, наприклад) або просто відмовитися шукати цю відповідь і спрямувати зусилля на те, щоб розширити свої життєві горизонти. Екзистенціальне дослідження може навчити і клієнта, і коуча тому, як увійти до зіткнення з ширшим простором, що лежить за межами пошуків особистого значення.

Цей етап коучинга можливий, коли клієнт уже має досвід переживань простого «перебування тут», здатного включити його особисті проблеми та розширити простір для пошуку їх нових значень і тлумачень. Це може викликати радикальне перетворення його способу життя. У міру того, як і коуч, і клієнт починають відмовлятися від жорсткої прихильності до самих себе, що виникає в процесі коучинга, ширше почуття починає пронизувати все, що в ньому відбувається.

Екзистенціальний коучинг, таким чином допомагає поліпшенню самопочуття клієнта тим, що забезпечує його простором, у якому він може ослабити свою залежність від проблем, відчуттям себе самим собою, здатністю переживати більшу, чим раніше, свободу. Він також здатний допомогти людям проникнути в ширше, трансперсональне почуття життєвості, полегшити їм знаходження ґрунту під ногами і більш задовільного напрямку їх життя. Крім того, він допомагає поважати елемент невідомого в нашому житті, з якого можуть виникати його нові грані, можливості, способи існування.

Чи можна вказати щось загальне, в чому «виражають» себе всі продукти (ефекти або, швидше, явища) описаних практик? У якій загальній якості вони є основою для розвитку життя, умовою її перспектив? У буддизмі є поняття «Безумовна дружелюбність по відношенню до самого себе». Розвиток цієї якості в

людині називається «майтрі». Можна припустити, що клієнт дійсно отримав в коучингу досвід розвитку, якщо він здібний відчувати до свого переживання (навіть неприємного або хворобливого) дружність, нічим не обумовлену дружлюбність до самого себе. Просто тому, що він його переживає. Дивитися прямо на свою мінливість і припускати її існування – це спосіб прояву доброти до самого себе. На противагу старанням підлаштувати своє переживання під наперед встановлені ідеї та образи, припущення мінливості дає можливість виникнення спонтанних напрямів і прозрінь. Мабуть, останні служитимуть нам краще старих понять і переконань.

Список використаних джерел

1. *Мамардашвили М. К.* Необходимость себя / М. К. Мамардашвили. – М., 1996.
2. *Врица П.* Когда качество действий встречается с центровкой. Компас для коучей / П. Врица, Я. Арду. – М. : Международная академия трансформационного коучинга и лидерства, 2008. – 224 с.
3. *Уитмор Дж.* Coaching – новый стиль менеджмента и управления персоналом / Дж. Уитмор. – М., 2001.
4. *Бьюдженталь Дж.* Искусство психотерапевта / Дж. Бьюдженталь. – С.-Пб. : Питер, 2001. – 304 с.
5. *Мэй Р.* Происхождение экзистенциальной психологии / Р. Мэй // Экзистенциальная психология. Экзистенция. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 9-41.
6. *Франкл В.* Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990.
7. *Знаков В. В.* Мышление, самосознание и самопонимание / В. В. Знаков. – М., 2008.
8. *Бердяев Н. А.* О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии / Н. А. Бердяев // Бердяев Н. А. Опыт парадоксальной этики. – М. : АСТ, 2003. – С. 423-696.
9. *Живоглядов Ю. А.* Життєвий коучинг : передумови, концепція, методологія / Ю. А. Живоглядов // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Логос, 2008. – Т. 7. – Вип. 14. – С. 97-10.
10. *Живоглядов Ю. А.* Пробуждающий коучинг : экзистенциальные измерения / Ю. А. Живоглядов // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Логос, 2008. – Т. 7. – Вип. 15. – С. 83-89.
11. *Алексейчик А. Е.* Психотерапия жизнью : Интенсивная терапевтическая жизнь Александра Алексейчика / А. Е. Алексейчик / Сост. Р. Кочюнас. – Вильнюс : Институт гуманистической и экзистенциальной психотерапии, 2008. – 416 с.
12. *Живоглядов Ю. А.* Екзистенційний коучинг як практика роботи з категорією «життя» / Ю. А. Живоглядов // Психотерапія. Суспільство. Влада. Право : мат-ли Науково-практичної конференції з міжнародною участю. – Полтава, 4-6 липня 2008 р. – Полтава, 2008. – С. 77-88.
13. *Кинг М. Е.* Экзистенциальная гипнотерапия / М. Е. Кинг, Ч. М. Цитренбаум. – М. : Независимая фирма «Класс», 1998. – 176 с.

2.2.3. Особливості формування професійної компетентності майбутніх фахівців з управління проектами

Успіх будь-якого проекту залежить від ефективності керівника, від його професійної компетентності. Беззаперечним лідером у проектній діяльності вважається той, хто дотримується принципу: персонал – найголовніший стратегічний ресурс. Тому найважливішою складовою процесу управління стає управління поведінкою людей, а також уміння налагодити зв'язок між цілями проектної кампанії та людьми.

Будь-яка компетентність формується як сукупність здатностей людини, її знань у професійній сфері, умінь і навичок, її поведінки. Основою компетентності сучасного керівника вважається його вміння налагодити ефективну взаємодію зі своїми підлеглими. Керівник повинен уміти успішно вирішити будь-яку проблему за допомогою свого персоналу, навчаючи та розвиваючи його відповідно до цілей і завдань проекту.

Керівник проекту – це людина, яка визначає напрям руху та веде за собою у цьому напрямі свою команду. Тому в першу чергу керівник повинен знати людей, які належать до його команди, і вміти управляти ними.

Психологи виділяють три основні складові компетентності керівника:

- уміння мотивувати персонал;
- здійснення ефективних комунікацій;
- прояв креативності у процесі прийняття управлінських рішень.

Ці складові вважаються трьома китами управлінського успіху, а також запорукою процвітання та розвитку будь-якої організації. І коли йдеться про проектну діяльність, керівникові проекту необхідно уособлювати не лише якості конкурентоздатного спеціаліста, а й справжнього управлінця.

Специфіка психологічних проблем сучасного періоду визначається необхідністю освоєння нового соціально-економічного та професійного досвіду спеціаліста сфери управління проектами. Нові професії, які з'явилися у зв'язку з переходом до ринкової економіки, ще не мають коренів у професійній культурі нашого суспільства; відбувається процес зламу стереотипів традиційних форм професіоналізації, які також зазнають змін.

Теоретичний огляд проблеми професійної компетентності

Під компетентністю в педагогічній науці розуміють інтегративну якість (характеристику) особистості, яка визначає коло її повноважень і функцій у сфері певної діяльності [1].

Так, Н.І. Лісова пропонує розглядати компетентність як єдність складових:

- досвідченість;
- авторитетність;
- уповноваженість особи, яка має право приймати рішення з визначеного кола питань;
- здатність добре розумітися на своїй справі;
- здібність розвивати, перебудовувати свою діяльність або створювати принципово нову [2, с.17].

Дослідник І.А. Зязюн включає в зміст професійної компетентності знання предмета, рівень розвитку професійної самосвідомості, індивідуально-типові особливості та професійно-значущі якості. Він вважає, що складовими професіоналізму в будь-якій сфері є компетентність і озброєність системою знань. На його думку, професійна компетентність об'єднує:

- компетентність знань;
- особистісну забарвленість знань;
- постійне оновлення знань [3].

Найчастіше професійну компетентність розглядають як одну зі сходинок професіоналізму, тобто як систему знань, умінь, навичок, способів діяльності, психологічних властивостей, необхідних для професійної діяльності [4, с.10].

На думку В.Д. Шадрікова, готовність до конкретної професійної діяльності залежить від сформованості психологічної структури діяльності та психологічних характеристик суб'єктів праці, професійного статусу. Він визначає такі ознаки цієї готовності:

- позитивне ставлення до різних видів діяльності в професії;
- наявність необхідних знань, умінь, навичок;
- професійно важливі якості сприймання (увага, мислення, емоційно-вольові процеси);
- зацікавленість, зосередженість;
- риси характеру, мотивація, здібності [5].

Е.Ф. Зеєр виділяє окремо поняття «ключові компетенції» та визначає їх як міжкультурні та міжгалузеві знання, уміння і здатності, необхідні для адаптації та продуктивної діяльності в різних професійних спільнотах. Він включає в особистісну складову креативність, контактність, самоконтроль, самостійність тощо. Учений виділяє чотири підструктури особистості професіонала:

- професійна спрямованість;
- професійна компетентність;
- професійно важливі якості;
- професійно значущі психофізіологічні якості.

Інтеграція соціально-психологічних якостей особистості з кожною підструктурою, на його думку, зумовлює утворення ключових кваліфікацій [6, с.26].

У професійному становленні особистості виділяють такі основні етапи: формування професійних намірів (профорієнтаційний етап), професійне навчання (етап безпосереднього професійного становлення), професійна самореалізація протягом усього життя [7, с. 117].

Згідно з аналізом показників і складових професійна компетентність як характеристика рівня розвитку випускника включає в себе такі показники:

- системність знань;
- цілісність світогляду;
- стійкий професійний вибір і висока мотивація досягнення життєвого успіху;
- здатність до саморегулювання поведінки, адаптування в соціумі та самореалізація в діяльності;
- відповідальність за прийняття рішення;
- стійкість соціально-моральних орієнтацій;
- високий моральний потенціал розвитку особистості [4, с. 20].

Найбільшу професійну значущість для майбутнього спеціаліста сфери управління проектами мають особистісні якості, пов'язані з розумінням внутрішнього світу людей і гуманного ставлення до них. Система освіти передбачає, що вибір змісту, технології освіти повинен базуватися на індивідуально-психологічних та особистісних якостях, особливостях майбутньої професійної діяльності спеціаліста.

З одного боку, поняття «компетентність» не містить яких-небудь принципово нових компонентів, що не входять до складу поняття «уміння». З іншого – саме компетентнісний підхід найглибше відображає основні аспекти процесу модернізації. Саме в рамках цієї «прогресистської» настанови робляться твердження: компетентнісний підхід відповідає на запити виробничої сфери; компетентнісний підхід проявляється як оновлення змісту освіти у відповідь на мінливу соціально-економічну реальність (І.Д. Фрумін [8]); компетентнісний підхід розглядається як узагальнена умова здатності людини ефективно діяти за межами навчальних сюжетів і ситуацій (В.А. Болотов [9]); компетентність представляється радикальним засобом модернізації (Б.Д. Ельконін [10]); компетентність характеризується можливістю переносу здібності в умови, відмінні від тих, у яких ця компетентність виникла (В.В. Башев [11]); компетентність визначається як «готовність спеціаліста включитися в певну діяльність» (А.М. Аронов) або як атрибут підготовки до майбутньої професійної діяльності (П.Г. Щедровицький [12]).

Як вважали В.Е. Чудновський [13], І.Я. Кисильов [14], рівень сформованості професійної позиції прямо залежить від поєднання теоретичної та практичної діяльності студентів у процесі навчання. Були виділені наступні стадії розвитку професійної позиції:

- формальна стадія (студент виступає об'єктом навчальної діяльності);

- репродуктивна (виступаючи об'єктом майбутньої професійної діяльності, студент намагається сформувати професійну компетентність та індивідуальний стиль своєї діяльності);

- репродуктивно-творча (студент, виходячи з позиції суб'єкта професійної діяльності, активно внутрішньо перетворюється, визначаючи, які із зовнішніх причин беруть участь у процесі детермінації життя суб'єкта);

- творча (характеризується активною суб'єктивною позицією, коли індивід, як член суспільства, впливає на нього).

З одного боку, життєвий план виникає у результаті узагальнення та закріплення цілей (Л.В. Бороздіна [15]), які ставить перед собою особистість, інтеграції та ієрархізації її мотивів, становлення стійкого ядра ціннісних орієнтацій, які підкоряють собі перехідні прагнення. З іншого боку, формування життєвого плану передбачає процес конкретизації та диференціації цілей і мотивів, найповніше виражених у самооцінці фахівця – «Я-образ».

«Я-образ» включає ряд елементів, які входять до складу так званої професійної самосвідомості (А.В. Батаршев [16]). Центральну позицію серед відповідних уявлень професіонала про себе та свою цінність займає знання про об'єктивний вклад його самого та колег (злиття «я» і «ми») у загальну справу. Загалом структура професійної самосвідомості охарактеризована такими положеннями: усвідомлення своєї належності до певної професійної спільноти; знання, думка про ступінь своєї відповідності професійним еталонам, про своє місце в системі професійних «ролей», на «шкалі» суспільного становища; знання своїх сильних і слабких сторін, шляхи самовдосконалення, можливі сфери успіхів і невдач, знання своїх індивідуальних способів успішності, свого найуспішнішого стилю в роботі; уявлення про себе та свою роботу в майбутньому; знання людини про ступінь її визнання у професійній групі.

Стрижневим фактором, що визначає професійну позицію в діяльності та спілкуванні, є особистість (Н.А. Батурін [17]). Особистість виступає умовою пристосування до вимог професійної діяльності та професійної компетентності. Що ж стосується фахівця сфери управління проектами, то одним із важливих конструктивних шляхів його професійного формування ми вважаємо розвиток адекватної самооцінки його особистості в системі міжособистісних відносин.

Багато хто з дослідників прослідковує тісний зв'язок самооцінки та рівня домагань особистості (У. Джемс [18], Е.А. Клімов [19]).

Рівень домагань – це:

- рівень складності мети, досягнення якої є загальною ціллю серії майбутніх дій (ідеальна мета);

- вибір суб'єктом цілі чергової дії, яка формується в результаті переживання успіху чи невдачі попередніх дій (рівень домагань у цей момент);

- бажаний рівень самооцінки особистості (рівень «Я»).

Зрозуміло, що прагнення до підвищення самооцінки в умовах, коли людина вільна у виборі ступеня складності чергової дії, призводить до конфлікту двох тенденцій – тенденції підвищити домагання, щоб отримати максимальний успіх, і тенденції понизити їх, щоб уникнути невдачі, яка виникає внаслідок досягнення (або недосягнення) рівня домагань у сфері більш складних завдань (або більш легких).

Зниження обраної мети після успіху чи її підвищення після поразки (атипова зміна рівня домагань) говорять про нереалістичний рівень домагань або неадекватну самооцінку. Люди, які володіють реалістичним рівнем домагань, відрізняються впевненістю у своїх силах, наполегливістю в досягненні мети, більшою продуктивністю, критичністю в оцінці досягнутого. Неадекватність самооцінки може призвести до вкрай нереалістичних (завищених або занижених) домагань. У поведінці це проявляється у виборі занадто складних або занадто легких цілей, у підвищеній тривожності, невпевненості у своїх силах, тенденції уникати ситуацій змагання, некритичності в оцінці досягнутого, помилковості прогнозу тощо.

Дослідник В.Н. Мясичев [20] виділяє у рівні домагань суб'єктивно-особисту і об'єктивно-принципову сторони. Перша має безпосереднє відношення до самооцінки, тенденції самоствердження, прагнення бачити в показниках діяльності підвищення або пониження престижу особистості. Об'єктивно-принципова сторона рівня домагань співвідноситься з усвідомленням людиною значущості своєї діяльності, з почуттям громадської відповідальності, з вимогами до себе. Ці моменти характеризують соціоцентричну спрямованість особистості суб'єкта.

Таким чином, озброєння необхідними для професії знаннями, уміннями та навичками є дуже важливим для формування професійної компетентності майбутніх фахівців з управління проектами. Та не менш важливу роль відіграють формування адекватної самооцінки, високого (і водночас адекватного) рівня домагань, розвиток якостей особистості, що виступають як професійно важливі у сфері управління проектами.

Методи формування професійної компетентності майбутніх фахівців з управління проектами

Наше дослідження мало за мету всебічне вивчення особливостей розвитку та формування професійної компетентності на етапі професійного навчання, тобто безпосереднього професійного становлення керівників проектів, що є наступним після етапу формування професійних намірів. Дослідження здійснювалося у групах магістратури спеціальності «Управління проектами» та магістратури спеціалізації «Управління бізнесом в проектно-орієнтованих організаціях» спеціальності «Бізнес-адміністрування». Формування адекватної самооцінки та реалістичного рівня домагань у сфері професійної діяльності, набуття знань, умінь і навичок з

управління проектами, розвиток професійно важливих якостей є важливими завданнями становлення професійної компетентності майбутнього фахівця цієї галузі діяльності.

Формування професійної компетентності майбутніх фахівців з управління проектами в ході їх професійного навчання доцільно здійснювати в чотири етапи:

1) теоретичний етап – оволодіння знаннями, системою понять галузі управління проектами;

2) діагностичний етап – визначення особистісних якостей магістрантів-майбутніх фахівців; співставлення їх якостей з професійно важливими якостями керівників проектів, аналіз ступеня відповідності особистості майбутнього фахівця вимогам професії; створення моделі професійного вдосконалення особистості шляхом розвитку особистісних якостей і оволодіння необхідними професійними вміннями та навичками;

3) тренінговий етап – розвиток особистісних якостей, необхідних для професії керівника проектів; оволодіння уміннями та навичками, що забезпечують успішність діяльності керівника проектів під керівництвом викладачів, тренерів;

4) практичний етап – самостійне застосування отриманих знань, умінь і навичок у власній життєдіяльності.

Перші три етапи формування професійної компетентності майбутніх фахівців з управління проектами здійснюються під час аудиторних занять у вищому навчальному закладі. Реалізувати ці етапи допоможе організація навчання з використанням як традиційних (лекційні, практичні, семінарські заняття), так і інноваційних інтерактивних методів. До таких методів відносяться: тренінг, ділова та рольова гра, робота в мікро-групах (малих групах), мозковий штурм, дискусія, інтерактивна лекція, кейс-метод (аналіз реальних ситуацій) тощо [21].

Навчання, що базується на використанні таких методів, організовується із включенням у процес пізнання всіх магістрантів, які вже отримали необхідні професійні знання. Спільна навчальна діяльність полягає в тому, що кожен вносить свій особливий індивідуальний вклад, у ході роботи відбувається обмін знаннями, ідеями, поглядами, способами діяльності. Організовується групова, парна та індивідуальна робота, а також проектна та робота з різними джерелами інформації.

Інтерактивні методи базуються на принципах:

- взаємодії;
- активності учасників;
- опори на груповий досвід;
- зворотного зв'язку.

Створюється середовище освітнього спілкування, яке характеризується відкритістю, взаємодією учасників, рівністю їх аргументів, накопиченням спільного знання, можливістю взаємної оцінки та контролю.

Викладач веде магістрантів до самостійного пошуку. Активність педагога поступається місцем активності студентів, завданням є створення умов для їх ініціативи. Викладач виконує функцію помічника в роботі, одного з джерел інформації. Тому інтерактивне навчання найефективніше використовується в інтенсивному навчанні [22].

Дієвим методом у цьому плані є соціально-психологічний тренінг. Тренінг – це таке навчання, у процесі якого головна увага приділяється практичному відпрацюванню матеріалу, коли в процесі моделювання спеціально заданих ситуацій учасники мають можливість розвинути та закріпити необхідні знання й навички, змінити своє ставлення до власного досвіду та застосовуваних у діяльності підходів. Тренінг дає змогу діагностувати стан компетентності особистості, виявити її проблеми, особистісні якості, особливості взаємодії з людьми. Беручи участь у тренінгу, учасник пізнає особливості сприймання іншими людьми його особистісних якостей, поведінки та комунікативних умінь. Відбувається вирішення психологічних проблем учасника, виправлення недоліків, накреслюються шляхи його професійного та особистісного зростання.

У процесі тренінгового навчання магістранти не лише аналізують сам процес управлінської діяльності (планування, прийняття рішень, оцінка, контроль та ін.), а й засвоюють знання та алгоритми вирішення управлінських завдань і працюють над розвитком свого лідерського потенціалу.

Ефективною є й робота в малих групах – наприклад, групова робота з упровадження певного проекту в життя з точки зору різних суб'єктів – учасників проектної групи, керівника проекту, партнерів, адміністрації, працедавців. Кожна група описує проект і аналізує ситуацію.

Метод мозкового штурму (brainstorming) – це оперативний метод вирішення проблеми на основі стимулювання творчої активності, за якого учасникам обговорення пропонують висловлювати якомога більшу кількість варіантів рішення, навіть найфантастичніших. Потім серед усіх ідей обирають найбільш вдалі, які можна використати на практиці. Етапи мозкового штурму:

1. Постановка проблеми (попередній етап).
2. Генерація ідей (основний етап).
3. Групування, відбір та оцінка ідей.

Від другого етапу багато в чому залежить успіх мозкового штурму. На цьому етапі головне – кількість ідей. Не варто робити якісь обмеження, критикувати чи оцінювати (навіть позитивно) висловлювані ідеї, оскільки оцінка відволікає від основного завдання та «збиває» творчий настрій. Третій етап дає змогу виділити найбільш цінні ідеї. На цьому етапі оцінювання заохочується.

Дискусія – виявлення наявних різноманітних точок зору учасників на питання чи проблему та за необхідності – всебічний аналіз кожної з них. Дискусії дають

імпульс проблемному навчанню. Учасники навчального процесу не лише пасивно отримують знання, а «видобувають» їх, розв'язуючи пізнавальні задачі. У процесі дискусії формуються специфічні вміння та навички: уміння формулювати думки, аргументувати їх (прийоми доказової полеміки), навички критичного мислення.

Інтерактивна лекція являє собою виступ викладача перед аудиторією протягом 1-4 годин із застосуванням таких активних форм навчання: фасилітація, керована дискусія чи бесіда, модерація, демонстрація слайдів чи навчальних фільмів, мозковий штурм, мотивуюча промова.

Кейс-метод (case study) – це техніка навчання, що використовує опис реальних ситуацій. Студенти, які навчаються за цим методом, повинні проаналізувати ситуацію, розібратися в суті проблем, запропонувати можливі рішення та обрати найкращі з них. Для цього використовуються як ситуації, що базуються на реальному фактичному матеріалі, так і придумані кейси. Переваги цього методу в тому, що учасники навчання легко співвідносять отриманий теоретичний багаж знань із реальною практичною ситуацією.

Окремою дієвою формою професійного навчання, що забезпечує четвертий, практичний етап професійного навчання, є проходження практики безпосередньо на підприємстві, в установі, організації, що дає змогу взяти участь (можливо, навіть у якості керівника) в реалізації реальних проєктів. Практика допомагає у формуванні професійно важливих якостей, професійної компетентності в цілому.

Висновки

Формування професійної компетентності майбутніх фахівців з управління проєктами та успішність навчання кожного з них на етапі безпосереднього професійного становлення залежить від багатьох факторів. Одним із головних є прагнення самого магістранта до вдосконалення, його активність, відкритість, бажання сформувати власну професійну компетентність. Важливим фактором є також рівень знань і вмінь викладача, якість організації практики майбутніх фахівців.

Ефективними методами розвитку професійної компетентності майбутніх фахівців з управління проєктами є інтерактивні методи. Саме ці методи стимулюють їх професійне та особистісне зростання.

Список використаних джерел

1. *Сафін В. Ф.* Психология самоопределения личности : учебное пособие / В. Ф. Сафін ; Свердловск : Свердл. пед. ин-т. – 1986. – 142 с.
2. *Лісова Н. І.* Розвиток психолого-педагогічної компетентності вчителів у системі післядипломної освіти : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Н. І. Лісова. – К., 1996. – 412 с.
3. *Матвієнко О. В.* Створення моделі спеціаліста на засадах теорії освітньої інноватики / О. В. Матвієнко // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 3 (44). – С. 44-52.
4. *Уйсімбаєва Н. В.* Формування професійної компетентності майбутніх фахівців-

економістів [Текст] : навч.-метод. посібник / Н. В. Уйсімбаєва ; Кіровоградський держ. педагогічний ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2006. – 67 с.

5. *Шадриков В. Д.* Психология деятельности и способности человека [Текст] : учеб. пособие для вузов / В. Д. Шадриков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Логос, 1996. – 320 с. : ил.

6. *Зеер Э. Ф.* Психология профессий / Э. Ф. Зеер. – Екатеринбург, 1997. – 244 с.

7. *Пилипенко Н. М.* Вплив професійного становлення на саморозвиток особистості / Н. М. Пилипенко // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 2. – С. 116-126.

8. *Фрумин И. Д.* Компетентностный подход как естественный этап обновления содержания образования / И. Д. Фрумин // Проблемы модернизации системы образования для новой экономики России. – М. : Препринт WP5/2002/04 Серия WP5 Новая экономика – Новое общество – Новое государство.

9. *Болотов В. А.* Компетентностная модель : от идеи к образовательной программе / В. А. Болотов, В. В. Сериков // Педагогика. – 2003. – № 10.

10. *Эльконин Д. Б.* К проблеме периодизации психологического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин // Вопр. психол. – 1971. – № 4. – С. 6-20.

11. *Башев В. В.* Проблемно-рефлексивный подход в обществознании : учебно-методическое пособие / В. В. Башев, И. Д. Фрумин. – М. : МИРОС, 2002. – 176 с.

12. *Щедровицкий Г. П.* Технология мышления / Г. П. Щедровицкий // Известия, – 1961. – № 234.

13. *Чудновский В. Э.* Воспитание способностей и формирование личности / В. Э. Чудновский. – М., 1986. – С. 55-69.

14. *Бороздина Л. В.* Теоретико-экспериментальное исследование самооценки : Автореф. ... докт. психол. наук / Л. В. Бороздина. – М. : 1999. – 42-45 с.

15. *Бороздина Л. В.* Исследование уровня притязаний : Уч. пособие / Л. В. Бороздина. – Рос. акад. наук, Ин-т психологии. – М. : Б.И., 1993. – С. 48-59.

16. *Батаршев А. В.* Психодиагностика способности к общению, или Как определить организаторские и коммуникативные качества личности / А. В. Батаршев. – М. : ВЛАДОС, 1999. – С. 13,14, 30, 126-130.

17. *Батурич Н. А.* Успех, неудача, результативность деятельности / Н. А. Батурич // Психолог, 1987. – т. 8. – № 3. – С. 87-93.

18. *Джемс У.* Научные основы психологии / У. Джемс. – М. : 2003.

19. *Климов Е. А.* Психология профессионала / Е. А. Климов. – М., 1996. – 400 с.

20. *Мясищев В. Н.* Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека / В.Н. Мясищев // Психологическая наука в СССР. – М. : 1960. – С. 78.

21. *Сингаївська І. В.* Особливості використання інтерактивних методів у процесі вдосконалення психологічної компетентності керівників освітніх організацій / І. В. Сингаївська // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти АПН України, Асоціац. безперерв. освіти дорослих. Вип. 13 / голов. ред. В. В. Олійник. – К. : Геопринт, 2009. – Ч. 2. – С. 304-308.

22. *Графская Т. А.* Психологическая компетентность педагога как фактор профессионализации / Т. А. Графская // Современные наукоемкие технологии. – 2008. – № 1. – С. 55-63.

2.2.4. Професійна ідентичність як соціально-психологічне явище

Сучасний висококваліфікований професіонал найчастіше розглядається як особистість, здатна гнучко реагувати на зміну запитів суспільства, бути затребуваною, конкурентоспроможною на ринку праці, готовою до професійного росту та професійної мобільності, гнучкості мислення та міжнаціонального діалогу, толерантності та співпраці. Разом з тим, ефективність професійної діяльності тісно пов'язана з таким особистісним утворенням, як професійна ідентичність, що є більш-менш статичною характеристикою професіонала.

Незважаючи на великий обсяг теоретичних і прикладних досліджень, що стосуються проблем ідентичності, питання професійної ідентичності сучасної людини багато в чому залишаються не з'ясованими. У науці існують різні визначення дефініцій «ідентичність», «ідентифікація», немає єдиної думки стосовно співвідношення феномену ідентичності з самосвідомістю, «Я-концепцією» особистості. Не знайшли остаточного вирішення питання стабільності – динамічності, а також ситуаційності цих утворень.

Пояснюється це тим, що ідентичність, як один із базових компонентів самосвідомості, та ідентифікація, як механізм розвитку самосвідомості, включені в процес соціалізації особистості, який, у свою чергу, опосередковується соціокультурними та історичними обставинами життя, індивідуальним життєвим шляхом людини – факторами, що постійно змінюються, відзначаються надзвичайно високою динамічністю.

Аналіз теорій соціальної ідентичності показує, що соціальна ідентичність складається з окремих ідентифікацій і визначається приналежністю індивіда до різних соціальних категорій: раси, національності, класу, статі тощо [1, с. 626]. Вона є важливим регулятором самосвідомості та соціальної поведінки людини. З цих позицій професійну ідентичність можна розглядати як один із варіантів соціальної ідентичності. Учені підкреслюють, що поряд із особистісною ідентичністю, соціальна ідентичність вибудовує єдину когнітивну систему «Я-концепції». Соціальна ідентичність складається з тих аспектів образу «Я», які впливають зі сприйняття індивідом себе як члена певних соціальних груп.

Отже, професійна ідентичність складається з тих компонентів образу «Я», що є наслідком сприйняття індивідом себе як представника певної професійної групи і з цих позицій розглядається нами як соціально-психологічне явище.

Професійна ідентичність є невід'ємною складовою професійної самосвідомості особистості, до структури якої входять такі компоненти:

1. Усвідомлення норм, правил, моделей професії як еталонів для усвідомлення власних якостей.

2. Усвідомлення цих якостей в інших людях, порівняння себе з деяким ідеальним зразком чи конкретною людиною.

3. Урахування оцінки себе як професіонала з боку колег.

4. Самооцінка людиною своїх окремих сторін – розуміння себе, своєї професійної поведінки, емоційне ставлення та оцінка себе.

5. Позитивне оцінювання себе в цілому, своїх позитивних якостей, перспектив, що приводять до позитивної «Я-концепції». Цей рівень професійного самовизначення підвищує впевненість у собі, задоволеність професією, приводить до зростання прагнення до самореалізації.

Як сфера самосвідомості, професійна ідентичність містить емоційно забарвлене знання про власну приналежність до окремих професійних спільностей, відповідно до якого в індивіда формується певна система цінностей і форм поведінки [2].

Наявність професійної ідентичності передбачає, що особистість визначає себе у змісті та структурі практичної діяльності, ототожнюється з нею. Її характеризує прийняття провідних професійних ролей, цінностей, норм, що спонукають особистість до ефективної практичної діяльності та до постійного професійного самовдосконалення.

При цьому така ідентифікаційна структура виконує специфічні функції [3]:

1. Стабілізуючу – забезпечує необхідний ступінь професійного центрizmu та стійкості професійно-ментальної позиції.

2. Перетворюючу – забезпечує зміни у професійно важливих якостях фахівця та міру ідентифікації себе з професією.

Професійна ідентичність утворюється в результаті співвіднесення інтеріоризованих моделей професії та професійної діяльності з професійною «Я-концепцією». Вона вимагає прийняття людиною певних ідей, переконань, оцінок, правил поведінки, що визнані та розділяються членами цієї професійної групи (професійного співтовариства).

Становлення професійної ідентичності відбувається протягом професійного циклу, який закономірно проходить кожна людина. Професійний цикл – це послідовність періодів чи етапів життя людини, що включають знайомство зі світом професій і професійний вибір, одержання освіти та професійної підготовки, початок самостійної роботи та накопичення досвіду, кар'єрний ріст і періоди подальшої професіоналізації [4, с.714].

Ідентифікація з конкретним працівником сприяє тому, що в період з 5 до 10 років у дітей формується намір здобути в майбутньому цю професію і цей намір стає частиною їхньої «Я-концепції». Однак набуття конкретної професійної ідентичності розпочинається з того моменту, коли, зробивши певний професійний вибір, молода людина починає готувати себе до неї, набуває певного трудового

досвіду, який надалі буде визначати її вибір і початок трудової кар'єри (від 15 до 25 років).

Крайг Г. вказує, що реальний досвід трудової діяльності значною мірою може вплинути на становлення професійної ідентичності. Коли молода людина включається в трудову діяльність, може виявитись, що її очікування не виправдались, не співпадають із реальністю, рівень оволодіння конкретними професійними знаннями, вміннями та навичками є недостатнім, робота може виявитися нудною, керівники – несправедливими, заробіток – низьким. Це приводить до розчарування, фрустрації і, як наслідок, перешкоджає подальшому професійному росту.

Учений підкреслює роль наставників у формуванні професійної ідентичності, які не тільки забезпечують зворотний зв'язок молодому професіоналу, а й підвищують почуття його компетентності та самостійності. Наставники не тільки виступають у якості зразка для наслідування в соціальному та професійному планах, а й підтримують просування молодих працівників у професіоналізмі [4].

Шнейдер Л. Б. зазначає, що умовами становлення професійної ідентичності є практика соціальної взаємодії з іншими та з самим собою. Особисте включення студента в засвоєння професійної діяльності, набуття професійного досвіду в процесі навчання, використання діалогічного підходу у взаємодії викладач – студент забезпечують поєднання емоційно-ціннісного та професійно-особистісного досвіду їх носіїв [5].

Відданість молодого людини своїй роботі та професії посилюється в результаті її зростаючої корпоративної лояльності та адаптації до очікувань і норм, властивих професії. Лояльність розвивається в міру того, як молодий фахівець ідентифікується зі своєю професією. Ріст лояльності до роботодавця сприяє тому, що людина й надалі хоче працювати на його підприємстві й отримувати винагороду за свою працю. У результаті тривалого періоду роботи на певному підприємстві люди ідентифікуються зі своєю професійною групою. У міру того, як людина набуває досвіду в роботі, вона навчається продуктивним прийомам розв'язання різноманітних завдань, починає розуміти необхідність рахуватися з визнаними авторитетами у своїй професійній групі та жити відповідно до прийнятих у цьому середовищі норм.

Сказане вище може викликати запитання про доречність формування стабільної професійної ідентичності. Адже в сучасному технічно розвинутому й економічно нестабільному суспільстві характер роботи так швидко змінюється, а робочі місця скорочуються в такій кількості, що принцип «одна професія на все життя» себе не виправдовує. Така ситуація вимагає від професіонала певної мобільності.

Професійна мобільність як прояв соціальної стратифікації в суспільстві є відображенням не лише соціально-економічних тенденцій (безробіття, появи нових професій, зміни їх престижності), а й свідченням готовності індивідів чи груп до зміни соціальної позиції, їх конкурентоспроможності, зацікавленості в навчанні

та безперервній освіті, здатності швидко адаптуватися до динамічних соціальних умов і кон'юнктури ринку праці, що, у свою чергу, зумовлює зміну їх якісних і кількісних характеристик.

Уперше про форми професійної мобільності як феномени соціальної стратифікації писав П. Сорокін, який виділив міжпрофесійну та внутрішньо-професійну мобільність. У соціологічній традиції професійна мобільність розглядається як зміна позицій, зумовлена в першу чергу соціально-економічними умовами, зокрема, відсутністю робочих місць, низькою заробітною платою, несприятливими побутовими умовами працівників тощо. Саме ці зовнішні чинники, на думку вченого, змушують суб'єктів професійної праці змінюватися й таким чином адаптуватися до реальних життєвих умов.

Розгляд професійної мобільності як прагнення до внутрішньої свободи, самовдосконалення, самовизначення характерне для психологічного підходу (Е. Зеер, Л. Лесохіна, Л. Рибнікова та інші). З цих позицій професійна мобільність розглядається не просто як зміна професії, а як здатність, готовність особистості достатньо швидко й успішно оволодівати новими професійними компетенціями (В. Ковальова, В. Тихонович, М. Шабонова, Л. П. Шевченко, Л. Левченко та інші). Професійна мобільність як засіб адаптації працівників в умовах конкуренції та нестабільності ринку праці розглядається Ф. Гайсином, Ф. Фаїзовим, Н. Мурадяном.

Отже, з психологічної точки зору професійна мобільність – це своєрідна гнучкість, здатність суб'єкта професійної діяльності до швидкої адаптації (адаптаційна активність), до зміни статусу, соціальної категорії, підготовленість до продуктивного саморозвитку, необхідної професійної гнучкості. Крім того, це готовність суб'єкта до оволодіння новими (переважно професійними) знаннями, навичками та вміннями, здатність швидко орієнтуватися в ситуації, здійснювати самоконтроль і саморегуляцію, знаходити потрібні форми діяльності (адаптаційна мобільність). Професійно мобільна особистість – це особистість, що має потребу та потенціал самореалізації в певному професійному середовищі.

Український соціолог Н. Коваліско вказує на те, що сама необхідність у тому, щоб бути професійно мобільним, не лише стимулює розвиток професійно-кваліфікаційних якостей суб'єкта, а й сприяє узгодженості структури індивідуальних потреб людини та соціально-економічної цінності місця, яке вона займає [6]. Фактично йдеться про сензитивність особистості як члена певного суспільства до його запитів на той чи інший вид фахівців-професіоналів. Саме цей факт вказує на те, що професійна мобільність є соціально-психологічним феноменом, адже в ній відображається вплив суспільства на адаптаційну гнучкість професіонала з одного боку та прояв особистістю власної соціальної активності в умовах певної соціальної дійсності.

У дослідженні об'єктивних аспектів професійної мобільності увага звертається-

ся на науково-технічні та соціально-економічні передумови, а також сам процес зміни професії. Важливим фактором мобільності, значення якого постійно зростає, є освіта – саме вона стає передумовою та індикатором соціального становища працівників. Освіту називають прогресивним чинником вертикальної мобільності, адже чим вищий освітній рівень, тим більша ймовірність переміщення у вищі за статусом соціальні групи.

До об'єктивних чинників, які стимулюють професійну мобільність, відносять також якісні характеристики індивідів, до яких належать: демографічні параметри (стать, вік, фізичні дані); кваліфікаційно-професійні дані (загальні та спеціальні знання, професія, кваліфікація, досвід роботи).

Сприятливі умови в професійному середовищі (система безперервної професійної освіти, відповідна кадрова політика на підприємстві, організації, певні соціальні норми щодо зміни професії, посади, місця роботи тощо) також значною мірою контролюють пересування індивідів в професійному середовищі. У цьому контексті слід згадати певні управлінські моделі, що ґрунтуються на традиціях і звичаях колективістичних та індивідуалістичних культур. Здійснюючи порівняльний аналіз японської та американської моделей Л. Орбан-Лембрик вказує на те, що в японській (колективістичній) культурі кар'єрний ріст працівника відбувається строго в рамках прийнятих правил і часових рамок, що обмежує свободу вибору суб'єкта професійної діяльності (не для кожної людини є внутрішньо прийнятним те, що її переміщують планомірно, дехто сам хоче мати свободу вибору) [7, с. 363-364].

Незважаючи на присутність об'єктивних передумов до здійснення професійної мобільності, різні люди реалізують різні моделі професійної поведінки: одні змінюють професію, швидко просуваються по кар'єрних сходинках, а інші, іноді навіть більш здібні, протистоять зміні фаху, залишаються відданими своїй професії або ж терпляче несуть тягар професійної діяльності, яка не приносить їм морального задоволення, не сприяє прояву особистісного потенціалу. Цей факт добре ілюструє положення про те, що жодні зовнішні впливи самі по собі не можуть спричинити активності людини, якщо вони не стануть її мотивами, не отримують суб'єктивного осмислення з боку особистості [8, с. 124].

З цих позицій необхідно розглянути систему внутрішніх суб'єктивних чинників, які виступають своєрідною призмою, через яку заломлюються впливи соціального середовища, і визначають подальші стратегії трудової поведінки та професійної діяльності індивіда.

З огляду на підхід, який розглядає професійну мобільність як засіб соціального просування та професійного розвитку особистості, ми вважаємо, що вона ґрунтується на здатності особистості здійснювати особистісний вибір стосовно подальшого професійного життя в контексті соціально-економічних змін у суспільстві,

що супроводжуються не лише зміною соціальних ролей, а й появою нових вимог до організації діяльності, перш за все професійної.

Провідним суб'єктивним чинником професійної мобільності є професійна ідентичність, що виникає та розвивається в ході особистісного та професійного становлення індивіда і поступово оформлюється в особистісну якість, яка виступає не тільки засобом інтеграції, а й фактором вибору шляхів інтеграції з іншими.

Отже, розгляд професійної ідентичності повинен базуватися на уявленні про те, що повсякденна соціальна нестабільність закономірно формує суб'єкта, який порівняно легко змінює свої соціальні ролі та відповідні ідентичності. Так, Є. П. Белінська вказує, що готовність до зміни своїх ідентифікаційних структур відповідно до прийняття соціальних ролей, варто розглядати як ознаку психічного здоров'я людини, а сувору когнітивну та емоційну фіксованість на рольовому наборі – як прояв певних психічних розладів [9].

Перетворююча функція професійної ідентичності забезпечує можливості професійної мобільності особистості, адже більш широкий діапазон зміни професійно важливих якостей та ракурс ідентифікації себе з професією покращує адаптаційні можливості професіонала в мінливих соціально-економічних умовах. Якщо ж він надмірно дистанціює образ власної професії від інших, то така професійна самоізоляція ускладнює професійний ріст у цілому та професійну мобільність, зокрема [3].

Однак учені зауважують, що професійна ідентичність виступає діючим чинником професійного самовизначення (особистісного вибору) лише в тому разі, якщо цінність професії, що представлена в суспільній свідомості, роль, яку відіграє інститут професії в цьому суспільстві, знаходяться на високому рівні в загальній системі цінностей. Якщо різкі зміни в політичній та економічній сферах суспільства призводять до руйнування традиційних професійних відносин, прийнятих стереотипів, дестабілізації професійних структур, то це зумовлює масштабні психологічні катастрофи, у тому числі кризи професійної ідентичності [3].

Крім цього, професійна криза як внутрішньоособистісний конфлікт переживається особистістю тим сильніше, чим більш високий статус має професійна ідентичність у структурі ідентифікаційних засад особистості.

Саме в контексті такого роду подій професійна ідентичність може зазнавати певних змін і набувати нових статусів, одним із яких може бути професійний маргіналізм. Аналізуючи цей феномен, О. Єрмолаєва вказує на те, що він є полюсом континууму, який відображає різні статуси професійної ідентичності. Відповідно, на одному полюсі розміщуються професійні маргінали, а на іншому – ідентичні професіонали.

Професійний маргіналізм містить небезпеку руйнування соціально-значущих професійних структур і відношень суб'єкта, оскільки професія в цьому разі не

наділена високим статусом у ієрархічній структурі його цінностей. Крім того, вона (професія) сприймається маргіналом не як спосіб гармонійного та повноцінного існування людини в діяльності, а як засіб досягнення інших, позапрофесійних цілей [3, с. 52].

Серед запропонованих О. Єрмолаєвою критеріїв класифікації фахівців зі статусом маргінальної професійної ідентичності, у контексті нашого дослідження найбільш вдалим є мотиваційно-реалізаційний, оскільки саме він відображає дієвість перетворюючої функції цього виду соціальної ідентичності. Відповідно до нього виділяють функціональних і ментальних маргіналів.

Ментальні маргінали розрізняються залежно від ціннісно-мотиваційної орієнтації на професію, яка, по суті, і містить в собі перетворюючий потенціал, що обумовлює специфіку поведінки професіонала в ситуації вибору. Так, ментально-внутрішні маргінали орієнтуються на цінності, що лежать у середині професії (наприклад, для професіоналів, які працюють у юридичній сфері, такими цінностями можуть бути справедливість, закон, порядок тощо), однак, вони не виходять за рамки своїх особистих інтересів у професії, люблять не справу, а себе в ній. Саме тому, на думку О. Єрмолаєвої, серед них зустрічаються «фанатики справи». Ментально-зовнішні маргінали – це ті, хто так і не присвоїв професію, не інтеріоризували її в якості особисто-значущої цінності, а тому готові в будь-який момент змінити її, якщо трапиться більш престижна, легка, прибуткова.

Функціональні маргінали, які прийняли професійні цінності на формально-конформістичному рівні, просто імітують професійну діяльність. Ті ж, хто не прийняв цих цінностей узагалі, будучи включеними в професійну діяльність, як правило її саботують [3].

Якщо розглядати професійну мобільність як внутрішню свободу, самовдосконалення особистості, що базується на стабільних цінностях і потребі у самовизначенні та самореалізації, здатності адекватно реагувати на зміни в соціумі завдяки освіченості та професійній компетентності, то вона залежить від таких індивідуальних характеристик людей, як потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, визначальні мотиви, здатності до рефлексії, а відтак і готовності до здійснення вибору, самостійного прийняття рішення та відповідальності за його реалізацію.

Як вказує О. Кузьміна, у ситуації вибору людина переживає певні суперечності, вирішення яких вимагає оцінки та прогнозування невизначених подій і величин (шанси на виграш-програш, оцінка профпридатності тощо), вибір інтенсифікує процеси усвідомлення, підводить людину до необхідності здійснення більш глибокої рефлексії діяльності, навіть тих її аспектів, які можуть слабо усвідомлюватися [10, с. 225].

Серед індивідуально-психологічних передумов, що лежать в основі готовності індивіда змінити вид професійної діяльності, учені виділяють емоційну стабіль-

ність, схильність до ризику, екстравертованість. Разом з тим, показано, що вони самі по собі не достатні для прийняття рішення про зміну професії.

Дослідники О. Дудіна та М. Ратнікова встановили, що багато суб'єктів професійної діяльності навіть у ситуації вимушеної зміни професії (ліквідація підприємства, скорочення штату) сприймали свій вчинок як абсолютно самостійний, спрямований на вирішення актуальних суперечностей. Досліджуючи осіб, які звернулися на біржу праці, учені встановили, що переважна їх більшість не мали роботи, соціально-економічний рівень їхніх сімей був досить низьким (або спостерігалася тенденція до його зниження), однак факт констатації досліджуваними проблеми ще не означав наявності у них готовності зайняти активну життєву позицію щодо її вирішення. Стратегії поведінки цих респондентів були обмовлені готовністю брати на себе відповідальність за здійснений вибір: одні з них очікували на допомогу з боку інших (зокрема фахівців біржі праці, держави), а інші – брали на себе відповідальність за вирішення тих проблем, із якими вони зіткнулися. В останньому випадку суб'єкту професійного вибору притаманні впевненість у своїх силах, здатність адекватно реагувати на зміни в соціумі та брати на себе відповідальність за життєво важливі рішення [11].

У рамках вказаного дослідження було також встановлено, що чим більше людина покладає відповідальність за свою зайнятість на державу, тим довше вона залишається без роботи. Виявлено також, що інтерналі орієнтовані на вибір такої професії, яка дає їм більш повною мірою розкрити свій особистісний потенціал, тоді коли екстернали обирають професію, що не є особистісно значущою, а дає можливість розв'язати проблему працевлаштування як таку. Отже, локус приписування відповідальності (локус контролю) визначає не лише готовність до зміни професії, а й змістовні аспекти професійної переорієнтації.

Ще одним суб'єктивним чинником як міжпрофесійної, так і внутрішньо-професійної мобільності є мотиви, якими керується людина, здійснюючи вибір щодо того, як вирішити актуальне протиріччя. Мотиви професійної мобільності – це усвідомлені або неусвідомлені людиною спонуки, які роблять соціальне, і зокрема професійне, переміщення необхідним. Визначення необхідності, а отже, виникнення наміру переміститися мотивується самою людиною. Тому, перебуваючи в однакових об'єктивних умовах, люди можуть приймати неоднакові рішення, керуючись мотивами здійснення акту мобільності або ж мотивами утримання від нього [12].

Повертаючись до тези про соціальну професійну мобільність як процес, характерний для сучасного динамічного суспільства з високим рівнем соціальної стратифікації, слід зауважити, що з психологічної точки зору він буде засобом не тільки соціального просування, а й розвитку особистості в тому разі, якщо в його основі будуть лежати інтеріоризовані особистістю професійні цінності, норми,

обов'язки, коли сама професійна діяльність розглядатиметься людиною як форма її самореалізації, а не як засіб досягнення цінностей і реалізації мотивів, що знаходяться поза професією.

Отже, професійна ідентичність – індивідуальне утворення, що є результатом включення людини в різні професійні групи, і пов'язане з професійними ролями, статусами, груповими цінностями та нормами. Стійкість і динамічність (на противагу розмитості, ригідності) цієї ідентифікаційної структури зумовлює те, що мобільність стає не результатом тиску на людину певних соціальних обставин, а способом її гармонізації з професією та реаліями суспільного життя, що проявлятиметься в розвитку можливостей виконання певної діяльності у варіативних умовах.

Очевидно, що розгляд професійної ідентичності повинен базуватися на уявленні про те, що повсякденна соціальна нестабільність закономірно формує суб'єкта, який порівняно легко змінює свої соціальні ролі та відповідні ідентичності.

Більш широкий діапазон зміни професійно важливих якостей і ракурс ідентифікації себе з професією покращує можливості адаптації особистості в мінливих соціально-економічних обставинах.

Список використаних джерел

1. Агеев В. С. Теория социальной идентичности и ее эмпирические верификации / В. С. Агеев, А. К. Толмасова // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – С. 624-638.
2. Иванова Н. Л. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности : [монография] / Н. Л. Иванова, Е. В. Конева. – Ярославль : Аверс Пресс, 2003. – 132 с.
3. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм : концепция и реальность (статья первая) / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 4. – С. 51-59.
4. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – С.-Пб. : Питер, 2000. – 992 с.
5. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность : структура, генезис, условия становления : автореф. ... докт. психол. наук. – М., 2001.
6. Коваліско Н. В. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці : дис. ... канд. ... соціол. наук : 22.00.07 / Н. В. Коваліско. – Львів, 1999. – 184 с.
7. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : [навчальний посібник] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ, 2001 – 694 с.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації : [монографія] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2009. – 528 с.
9. Белинская Е. П. Исследования личности : традиции и перспективы / Е. П. Белинская / Социальная психология в современном мире. – М. : Аспект Пресс, 2002. – С. 42-61.
10. Кузьмина Е. И. Психология свободы : теория и практика / Е. П. Кузьмина. – С.-Пб. : Питер, 2007. – 336 с.
11. Дудина О. М. Профессиональная мобильность : кто и как принимает решение сменить профессию / О. М. Дудина, М. А. Ратникова // Социологические исследования. –

1997. – № 11 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ecsocman.edu.ru/socis/content.html?sort=title&page=346&abstract=1>

12. Коваліско Н. Сучасні типи соціальної мобільності населення. / Н. Коваліско // Соціальна психологія. – 2007. – № 2 (22) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=68>

2.3. Актуальні проблеми інформаційно-психологічної безпеки

2.3.1. Інформаційно-психологічна безпека держави: актуальні аспекти

Перехід від індустріального до інформаційного устрою у світі відбувається нерівномірно, що обумовлюється як національною специфікою, так і станом розвитку світового співтовариства. Існують різноманітні підходи до розвитку інформаційного суспільства, які відрізняються навіть у розвинутих демократичних країнах світу. Теоретичне обґрунтування цього процесу значно відстає від практичних потреб, що формуються у світі досить швидкими темпами. Доцільно розглянути такий розвиток із теоретичного боку для того, щоб усвідомити роль і місце країни в нових умовах.

На глобальному рівні існує низка найбільш актуальних питань, які людство покликане вирішити найближчим часом, зокрема, визначених «Декларацією цілей тисячоліття ООН 1990-2015 рр.» Використання можливостей інформаційно-комунікаційних технологій у сучасних умовах розглядається не як розвиток окремого високотехнологічного сектора економіки, а як ефективний інструмент і механізм для подолання проблем у багатьох сферах життєдіяльності суспільства, сталого розвитку як окремої країни, так і будь-якої особистості.

У грудні 2003 р. питання побудови глобального інформаційного суспільства вперше в історії людства було порушено на вищому міждержавному рівні в рамках проведення I стадії Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (далі – ВСІС). На цьому міжнародному форумі лідери 161 держави світу підписали два стратегічні документи «Декларацію принципів» і «План дій» (далі – Документи ВСІС), які визначають напрями подальшого розвитку інформаційного суспільства на всіх рівнях. Це обумовлено тими обставинами, що на сьогодні найважливішою постає глобальна проблема «цифрового розподілу», яка стала фактично головною причиною виникнення нових соціально-політичних розмежувань, поділу держав світу та громадян на інформаційно багатих та інформаційно бідних, що значною

мірою визначає міжнародний імідж, соціально-економічний розвиток, розвиток демократичних процесів і громадянського суспільства, інвестиційну привабливість, показники конкурентоздатності тощо.

Документи ВСІС визначають необхідність розроблення та реалізації національних стратегій розвитку інформаційного суспільства в усіх країнах світу до проведення II стадії ВСІС, коли відбудеться міжнародна оцінка реальних результатів переходу кожної держави від індустріального до інформаційного устрою. Це означає, що країни світу, усвідомивши необхідність нових підходів до власного розвитку, зрозуміли переваги інформаційного суспільства та намагаються разом відповісти на його виклики. Не маючи достатнього теоретичного підґрунтя щодо розвитку нового типу суспільства та фактично вже близько двох десятиліть перебуваючи в ньому, людство зробило успішну спробу вирішити питання стратегії розвитку світу в цілому та кожної держави зокрема, проаналізувавши та систематизувавши питання, що виникають у різних країнах світу, поділивши проблеми на відповідні рівні та способи їх вирішення, і намагаючись віднайти шляхи подолання викликів суспільства нового часу. А відтак недостатнім є лише проголошення та закріплення положень на вищому державному рівні щодо розвитку високих технологій, інформатизації суспільних процесів та операцій, комп'ютеризації робочих місць чи процесу навчання, надання громадянам універсального доступу до інформаційних, наукових та освітніх ресурсів. Настав час для практичних дій – наукового обґрунтування суспільних процесів, які відбуваються у світі, їх уніфікації та подальших кроків до усвідомлення наслідків тих або інших дій. Нині практично кожна країна світу постала перед серйозним викликом здійснення інноваційних реформ шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій, сучасних знань та інформації як найважливішого ресурсу життєдіяльності суспільства XXI ст. в політичній, економічній та соціальній сферах.

Інформаційне суспільство уособлює інформаційно-технологічні зміни нового тисячоліття і являє собою сутнісну характеристику сучасного життя людства. Воно базується на трьох основоположних ресурсах інформаційного устрою: інформації, знаннях та інформаційно-комунікаційних технологіях. Важливою є як теоретична, так і практична площина такого розгляду, оскільки раціональне поєднання інформації, знань та інформаційно-комунікаційних технологій справляє вагомий вплив на вирішення нагальних проблем людства, а також має безпосередній зв'язок з проблематикою «цифрового розподілу» (англ. digital divide). Розглянемо ці ресурси:

1. Інформація адекватно відтворює явища та закони зовнішнього світу, духовну діяльність людства, створює можливості передбачення та перетворення дійсності в інтересах міжнародної спільноти.

Інформація стала глобальною цінністю, тобто має міжнародний характер; ін-

формація також виступає складовим компонентом інших важливих глобальних явищ. Відтак інформаційний фактор здійснив у житті цивілізації за ХХ ст. найбільш глибокі зміни за всю її історію: він об'єднав світ у єдину систему, яка функціонує в режимі реального часу. Ще Д. Белл поклав інформаційний фактор в основу своєї концепції «постіндустріального суспільства», у якому вбачав економічний прорив на шляхах переходу від виробництва товарів до створення інформаційних послуг.

2. Проблематика розвитку інформаційного суспільства прямо пов'язана з інтелектуалізацією праці, наданням найвищого пріоритету процесам продукування нових знань, які обумовлюють соціально-економічний прогрес. Нині недостатньо пов'язувати розвиток інформаційного суспільства тільки з вирішенням проблем передачі, доступу, обробки та зберігання інформації чи інформаційних продуктів.

За даними Світового банку, у більшості країн ОЕСР (Організація економічного розвитку та співробітництва) протягом останніх п'ятнадцяти років зростання доданої вартості в галузях, що ґрунтуються на знаннях, у середньому становило 3%, що стабільно перевищувало темпи загального економічного зростання, які не піднімалися вище 2,3%.

3. У сучасних умовах розвитку інформаційно-комунікаційні технології – це не просто технічна інфраструктура, пов'язана, наприклад, з комп'ютеризацією чи телефонізацією, а глобальний інструмент перерозподілу ідей, капіталу та праці, що визначає парадигму розвитку глобалізованого світу. Саме завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям стали можливими широке розповсюдження ідей науково-технічної революції, новітніх технологій, вільний рух фінансового капіталу та різке зростання «гуманітарного капіталу». Тому для країн, що розвиваються, та країн із перехідними економіками найширше запровадження інформаційно-комунікаційних технологій є найнеобхіднішим.

Симбіоз трьох факторів – інформації, знань та інформаційно-комунікаційних технологій визначає на сьогодні існування глобальної моделі розвитку, а саме – інформаційно-комунікаційні технології задля розвитку. Цю модель асоціюють із практичним використанням ресурсів інформаційного суспільства для вирішення практичних проблем держав, регіонів, міст, громадян [1, с. 19].

У багатьох країнах світу розвиток інформаційного суспільства має хаотичний (фрагментарний) характер. Тобто відбувається лише інформатизація окремих галузей чи процесів, однак більшість населення продовжує існувати в умовах індустріального устрою. Формування інформаційної свідомості – це фундаментальна передумова для використання інформаційно-комунікаційних технологій у житті кожного громадянина, покращення загального добробуту. Відтак, необхідно усвідомити, що зусиль однієї сторони у процесі побудови інформаційного суспільства – недостатньо. Необхідно створити баланс між суспільними потребами та можли-

востями консолідованого партнерства держави, бізнесу та громадських організацій.

Жодне суспільство не існувало і не може існувати без чіткого уявлення про себе і, одночасно, без оцінки себе у своєму уявленні. Саме таке уявлення, таку інтерпретацію, як правило, називають ідеологією. Хоча загальний наголос дослідження стверджує, що класичні західні політичні ідеології як, наприклад, лібералізм, консерватизм, соціалізм тощо (які сформувалися та функціонували протягом XIX-XX ст.) не спроможні адекватно тлумачити й ефективно впливати на розвиток інформаційного суспільства, проте ніхто не заперечує їхнього існування (у руслі постіндустріальних концепцій «кінця ідеології»), а пропонується якісно новий підхід до розуміння ідеології як суспільного явища зі смислоутворюючою функцією. Тобто впровадження поняття «метаідеологія інформаціоналізму» не заперечує традиційного, усталеного розуміння політичних ідеологій, а пропонує одночасно розглядати ідеологічні феномени партикулярно і холистично: не відкидаючи конвенційного підходу до ідеологій, що виходить з їхньої розбіжності та суперечності (партикуляристичний підхід), тлумачити їх як реальну цілісність (хोलістичний підхід).

Політичні ідеології є динамічними, оскільки перебувають у невинному розвитку. Дослідження ідентичності тієї чи іншої політичної ідеології, на думку більшості сучасних дослідників, переконує, що продуктивніше розглядати кожну з ідеологій як певну систему (чи ідеологічну родину, за визначенням Майкла Фрідена). Ідеології можна вважати конкретними конфігураціями політичних концептів. Вони намагаються надати незаперечності по суті заперечуваному та невизначеному значенню цих концептів; невизначеному, оскільки концепти містять цінності, щодо яких у принципі неможливо досягти згоди, і немає жодного логічного способу переконливо визначити сутність будь-якого політичного концепту.

Усім ідеологіям властива така риса, як намагання надати незаперечності та легітимізувати певне конкретне значення або обмежену низку значень кожного політичного концепту, які вони використовують. Утворена внаслідок цього морфологічна конфігурація приписує значення певній ідеологічній родині – значення, яким надають вирішальної підтримки просторові й часові контексти, у межах яких відбувається упорядкування та визначення пріоритетності наявних концептів.

Моделі, сформовані ідеологіями, – це структури, що складаються з *ключових, суміжних і периферійних* концептів. Сформовані таким чином серцевини не є статичними або визначеними наперед, а можуть лише відображати реальне лінгвістичне використання певних термінів у конкретних суспільствах і змінюватися з плином часу. Не є вони ні суттєвими, ні основоположними, а пов'язаними зі структурною позицією, що посідає центральне місце в панівних дискурсах. Однак вони надають тривалості стабільності певній ідеологічній родині. Таким чином, політичні

ідеології створюють певні системи, які в інформаційному суспільстві можна досліджувати й описати за допомогою метаідеології. Описуючи модель метаідеології інформаціоналізму, дослідники застосовують три найважливіші виміри ідеології як суспільного явища: ціннісний, епістемологічний і соціологічний, а також розглядають функціональний бік через розкриття дескриптивної, інтерпретативної, ціннісної та мобілізуючої функцій ідеології.

Розглянувши через концептуальний підхід традиційні західні політичні ідеології – лібералізм, консерватизм, соціалізм і націоналізм, а також альтернативні ідеологічні системи сучасності, такі як комунітаризм, ліберталізм, фемінізм та екологізм, дослідники доходять висновку, що ці системи цінностей, завдяки визначальному, ключовому концепту інформаційного суспільства, яким є інформація, досягають комплементарності, що дає змогу значно ширше та повніше осягнути універсус нового суспільства в ситуації відсутності необхідної моделі суспільного розвитку та його орієнтирів, а також подолати частковість у тлумаченні суспільного розвитку, яку пропонують класичні політичні ідеології. В інформаційному суспільстві інформаціоналізм визначає та упорядковує (у суспільному контексті загалом) кожен конкретну конфігурацію політичних концептів, в основному взаємодіючи та впливаючи на ключові концепти тієї чи іншої системи цінностей. Інформація, завдяки своїй підставовій плюралістичності, знімає негативні аспекти асиметричності політичних ідеологій (яка повертає нас до суперечностей і конфронтації між ними), утверджуючи діалог систем політичних ідеологій у суспільстві.

На рівні практичної політики та практик функціонування політичних систем, легітимності яким у сучасному світі надає демократія як незаперечний концепт, такий підхід можна розглядати як основу для політичного консенсусу суспільних еліт.

Важливим є той аспект, що інформаційне суспільство може розвиватися лише частково у так званих напівдемократіях – країнах, де прогресують явища бюрократії, корупції, олігархії, маніпулювання суспільною свідомістю, а також інші анти-демократичні процеси, що гальмують розвиток громадянського суспільства. Отже, важливе місце в таких дослідженнях автори відводять проблематиці формування інформаційної демократії, а також електронного уряду як дієвої платформи, на основі якої здійснюється взаємодія державних органів між собою, з громадянами й організаціями на принципах рівності, диспозитивності, відкритості та прозорості [2, с. 130-131].

У соціально-економічному контексті дослідники розглядають окремі положення «Плану дій» ВСІС як такі, що відповідають сучасним перетворенням у різних сферах суспільного життя. Серед них виділяють найбільш суттєві: створення інформаційної інфраструктури, забезпечення універсального доступу до інформа-

ційних і знанневих ресурсів для всіх громадян, нарощування потенціалу громадян шляхом розвитку їх навичок і підвищення комп'ютерної грамотності, забезпечення довіри та безпеки в процесі розвитку інформаційного суспільства.

Фундаментальною основою побудови інформаційного суспільства є програмне та інституційне забезпечення. Перехід суспільства від індустріального до інформаційного устрою повинен починатися з утвердження національної стратегії розвитку інформаційного суспільства та практичного виконання положень відповідного плану дій. Саме цими питаннями на високому державному рівні повинні займатися відповідні органи влади.

На сьогодні стратегію розвитку інформаційного суспільства розглядають у якості центрального системного ядра соціальної та економічної політики, що дає змогу максимально скористатися перевагами інформаційного суспільства. Навпаки, відмова від стратегії динамічної розбудови інформаційного суспільства призведе до консервації та посилення накопиченого кризового соціально-економічного потенціалу країни.

У процесі створення та впровадження адекватних соціально-економічних та політичних методів, інтереси демократичних еліт, а також ідеологічні системи стають комплементарними і взаємопов'язаними структурними елементами як їхній ідейно-політичний компроміс (закріплений на теоретичному рівні в рамках мета-ідеології інформаціоналізму).

В інформаційному суспільстві інформаціоналізм визначає та впорядковує (у суспільному контексті загалом) кожну конкретну конфігурацію політичних концептів, в основному взаємодіючи та впливаючи на ключові концепти тієї чи іншої системи цінностей. Інформація завдяки своїй підставовій плюралістичності знімає негативні аспекти асиметричності політичних ідеологій, (яка повертає нас до суперечностей та конфронтації між ними), утверджуючи діалог систем політичних ідеологій у суспільстві. Саме в такий спосіб стає можливим не занедбати або не втратити жодну із суспільних цінностей (важливих для функціонування та розвитку суспільства). Саме так ідеології стають взаємодоповнюючими, зберігаючи при цьому цілісність контексту існування суспільства, відповідним розумінням і поясненням головних, нагальних проблем його буття, цілей і стратегій. Такий підхід потрібно розглядати як фундамент політичного консенсусу суспільних еліт у площині практичної політики та фактичного функціонування політичних систем, правомочності яким у сучасному світі надає демократія [3, с. 62-64].

Політична, соціальна та економічна складові концепції інформаційного суспільства відображають реальний вплив переваг суспільства нового типу на практично всі сфери життєдіяльності сучасної людини, а також дають змогу усвідомити, що концепція інформаційного суспільства є ефективною та сучасною альтернативою індустріальному типу розвитку. «Інформаційна демократія», «інформаційна інф-

раструктура», «універсальний доступ до освітніх та інформаційних ресурсів» – сучасні поняття, які комплексно підтверджують практичні переваги використання інформаційно-комунікаційних технологій задля розвитку.

Інформатизація суспільства як передумова ведення інформаційно-психологічних воєн

Проблема глобалізації привертає дедалі пильнішу увагу дослідників багатьох галузей знань, тобто власне стала домінуючою в сучасній епістемології. Особливо актуальною вона є для України, яка намагається вирішити стратегічну мету – увійти до кола цивілізованих націй сучасності. Прорив України в усіх сферах суспільного життя можливий лише за умови чіткого визначення перспективних імперативів з урахуванням глобальних напрямів розвитку людства.

Важливою складовою процесів глобалізації став розвиток новітніх інформаційних технологій, які призвели до глобальних трансформацій у сфері комунікації. Електронна революція з її багатьма технічними новинками дуже швидко змінює світ. Одночасно зі значними перевагами ці процеси спричинюють значні ризики. Тому дотримання пріоритетів демократичного розвитку світового співтовариства, збереження та розширення прав людини, зокрема визнання життєво важливим нового права людини – права на комунікацію, повинні стати важливою передумовою вироблення публічної політики і створення відповідних законів інформаційної ери.

У цьому сенсі важливого значення набуває дослідження стану і тенденцій розвитку системи масової комунікації в Україні, її місця та ролі в європейському та світовому комунікаційному просторі. Також під впливом поширення інформації відбувається зміна ментальності, що особливо актуально для посттоталітарних країн, до яких відноситься й Україна, що також потребує свого вивчення [4, с. 2].

Інформаційні війни, міжнародний тероризм стали породженням інформаційної глобалізації та все більше викликають тривогу, занепокоєння і потребують детального з'ясування можливих наслідків.

Процеси глобалізації та інформатизації суспільства безпосередньо пов'язані з питанням майбутнього світового устрою, системи міжнародних відносин, з місцем і роллю Сполучених Штатів Америки у вирішенні світових проблем.

На сьогодні США – визнаний лідер у процесах глобалізації. Домінування у політичній, економічній, культурній сфері цієї країни доповнюється монополізуванням світового інформаційного простору з метою остаточного оформлення однополюсного світу. У цьому полягає суть американського «інформаційного імперіалізму», що став визначальним чинником новітнього світового інформаційного суспільства й отримав офіційне визнання та увійшов у світову практику як термін міжнародного права після використання його у резолюції 53/70 Генеральної Асамблеї ООН.

Для України важливість наявності американського чинника процесу інформа-

ційної глобалізації обумовлюється вирішенням дилеми: закріпитися у фарватері американської зовнішньої політики чи приєднатися до табору прихильників багатополосного світу [5, с. 758].

Американські вчені вже після війни в Кореї акцентували увагу на можливостях впливу на світову спільноту інформаційно-психологічними засобами. Так, було видано працю американського фахівця з питань психологічної війни П. Лайнбарджера, який прагнув узагальнити досвід, накопичений у цій сфері, щоб визначити характер і напрями, форми та методи пропагандистської діяльності на майбутнє, що було необхідним під час «холодної війни».

«Холодна війна» в наступні сорок років стала визначальним чинником міжнародних відносин. За своєю сутністю вона була в першу чергу пропагандистською або психологічною війною двох тогочасних світових лідерів – США та СРСР. Щодо Америки, то вона прагнула нав'язати західноєвропейським країнам свою ідеологію, свій спосіб життя і не допустити відповідних радянських впливів. Чи не найголовніша роль у цьому надавалася масовій культурі, науці, освіті. Домагання свободи інформації або вільної комунікації стало важливою складовою інформаційного процесу повоєнного періоду, а Закон Сміта-Мундта офіційно визначив політику США у сфері обміну інформацією й освітою, дієвість якої засвідчило рішення ЮНЕСКО у квітні 1948 р. про «вільний потік інформації». Матеріальною підтримкою такої політики став «план Маршалла» [6, с. 95].

У контексті дослідження розвитку інформаційних війн є розгляд праці Дж. У. Фулбрайта, присвяченої аналізу американської зовнішньої політики за XIX-XX ст., у якій він особливо критично оцінює зовнішньополітичні акції Вашингтона повоєнного періоду.

У 1980 р. в СРСР було видано праці Г. Шіллера, де розглядаються основні аспекти впливу засобів масової інформації на масову свідомість, вводиться в обіг термін «інформаційний» та «електронний» імперіалізм.

Радянські автори також присвятили велику кількість досліджень такому явищу, як «психологічна війна». Однією з перших побачила світ праця Г. Новочильського, згодом з'явився збірник статей польських міжнародників «Психологічна війна». Найбільш ґрунтовну працю з цієї проблеми видав Д. А. Волкогонов, де розглядаються сутність, цілі та засоби психологічної війни, розповідається про центри, апарат, органи цього виду війни країн НАТО, і передусім США, та їх збройних сил. Роль західних засобів масової інформації в час «комунікаційного вибуху» початку 70-х років знайшли своє відображення у працях С. І. Беглова. Б. Г. Баннов і Г. Н. Вачнадзе, що ставили за мету розпізнати прийоми і методи пропаганди проти СРСР з боку таких центрів американської пропаганди, як Рада національної безпеки, Інформаційне агентство США (ЮСІА), Управління з міжнародних зв'язків та інші. ЮСІА стало центральним відомством зовнішньополітичної пропаган-

ди, що діяло на всі регіони світу, в самих же США поширення продукції ЮСІА було заборонено. Значна концентрація сил і засобів у рамках однієї зовнішньо-пропагандистської організації дала змогу американському уряду ефективно використовувати цей апарат у справі обробки закордонної суспільної думки. «Голос Америки» стає головним пропагандистським органом ЮСІА [7, с. 8].

Середина 60-х років позначилась «інформаційним вибухом», коли вперше загальна кількість радіоприймачів перевищила загальний тираж щоденних газет. Однак у сфері міжнародного інформаційного обміну склалася різюча нерівність, коли інформаційний простір контролювали декілька розвинених країн, а провідні позиції належали США. Це дало підстави до появи у середині 70-х років терміна «інформаційний імперіалізм».

Одночасно Америка розгорнула широкомасштабну психологічну війну, найважливішими факторами якої були: глобальний характер (постійне розширення до масштабів діяльності, що охоплюють усю земну кулю), тотальність (максимальна активність), висока технічність (використання нових форм і методів пропаганди й удосконалювання її технічних засобів) і світогляд (агресивна пропаганда американської ідеології, спрямованої на ідеологічне розмивання, усунення та ослаблення протидіючих їй сил).

У середині 80-х років відбувається деяке зміщення акцентів, предметом дослідження стає «інформаційне суспільство». Як приклад можна розглянути праці Ю. Б. Кашлева, у яких висвітлюються питання інформатизації суспільства. У цей же ряд можна поставити праці М. І. Скуленка, присвячені розгляду взаємозв'язків і взаємовпливів пропаганди та журналістики.

З кожним роком з'являється все більше публікацій, присвячених сучасним інформаційним війнам.

Домінування негативних сторін глобалізації викликає спротив її поширенню, породжує таке явище, як антиглобалізм.

Поки що позитивними наслідками глобалізації користуються в основному розвинені країни та в першу чергу США, які в умовах однополюсного світу стали, за висловом З. Бжезинського, першою глобальною державою. Концепції американських політологів (З. Бжезинський, С. Хантінгтон, Е. Латтвак та інші) свідчать про те, що Сполучені Штати прагнуть зберегти і закріпити таке становище. Політична думка інших країн (КНР, Росія, Україна) прагне довести перспективність концепції багатопольного світу, до якої схиляється Г. Кіссінджер.

Сполучені Штати стали однією з перших держав, яка здійснила перехід до інформаційного суспільства. У цій країні зрозуміли, що забезпечити провідне становище у світі можна лише за умови оперативного, своєчасного та правильно організованого забезпечення інформацією. Інформаційна сфера в цій державі стала визначальним фактором у досягненні геополітичних переваг. Тому наприкінці ХХ

ст. США своє світове лідерство у економічній, політичній, військовій сферах доповнили повномасштабним пануванням у галузі інформації [7, с. 12-13].

Розвиток інформаційних технологій став пріоритетом у діяльності військово-політичного керівництва країни.

Основу інформаційних технологій часів інформаційного суспільства становить новий вид – метатехнології. Особливістю цього виду є те, що суспільство, яке лише споживає їх, автоматично втрачає можливість конкурувати із суспільствами-виробниками цих технологій. Подальші революційні зміни в розвитку інформаційних технологій пов'язані з еволюцією інформаційних супермагістралей, які на основі інформаційної інфраструктури покликані постачати велику кількість інформації її споживачам, озброєним ПК, надавати комунікаційні та інформаційні послуги.

Така передача інформації не є простим механічним процесом, оскільки метатехнології – це технології впливу на масову свідомість. Засобам масової інформації тут відводиться найголовніша роль, бо саме вони забезпечують рух інформаційних потоків. Однак інформаційний потік стає ефективним лише тоді, коли забезпечено дієвість усіх його стадій, а саме виробництво та поширення повідомлень, які з'єднуються комунікаційним хардвером (спутники, ретрансляційні станції тощо) і софтвером (змістовне наповнення програм). США забезпечили дієвість усіх вказаних компонентів, чим і пояснюється їх провідна роль у міжнародних інформаційних потоках. У цій країні склалася своєрідна інформаційно-промислова лобіююча група, яка здійснює інформаційну підтримку реалізації зовнішньополітичного курсу США провідними американськими ЗМІ. Прикладом може слугувати газета «Нью-Йорк таймс», яка має репутацію найбільш впливового та інформованого органу правлячих кіл країни.

Найбільше значення у процесі поширення міжнародної інформації відіграють глобальні телевізійні агентства новин, що породжує нечувану концентрацію у сфері провайдерів міжнародних теленовин. Так, частка США в усіх інформаційних потоках становить близько 60 % [6; 7].

Розвиток інформаційних технологій вплинув на таку сферу міжнародних відносин, як інформаційне протистояння, створивши якісно новий рівень ведення інформаційних воєн.

Першим, хто вжив цей термін і висунув основні його концептуальні положення ще в 1976 р., вважається американський учений Т. Рона.

Збройні сили і спеціальні служби США на сьогодні мають найбільш значні засоби щодо ведення інформаційної війни, які включають, у першу чергу, розгалужену мережу органів і апарату психологічної війни. У США понад сто наукових інститутів і центрів проводять фундаментальні дослідження в галузі психофізичних явищ, біополя та їх прикладного використання, у тому числі воєнного.

Поширення інформаційних воєн пояснюється проблематичністю ведення в сучасних умовах фронтальних агресивних бойових дій, застосування зброї масового ураження. Тому інформаційні війни забезпечують досягнення політичних цілей завдяки проведенню глобальних (стратегічних) психологічних операцій з метою формування позитивного ставлення міжнародної спільноти до таких дій, завдяки здійсненню психологічної обробки регіону конфлікту, який піддаються військовослужбовці та населення противника і суміжних держав.

Психологічної обробки зазнають і власні війська з метою підняття бойового духу, а також формування у них образу визволителів, носіїв демократичних цінностей тощо. Інформаційні війни в повній мірі були використані США та НАТО під час військових операцій у Югославії, Афганістані та Іраку [8, с. 22].

Американські засоби масової інформації стали активними учасниками здійснення внутрішньої та зовнішньої політики країни, вони завжди виступають на захист американських інтересів як у політичній, так і в економічній сферах. Цей чинник значною мірою вплинув на зміну новинних передач, які стали не просто джерелом інформації, а ще й здійснюють ментальний контроль над аудиторією. Подача інформації в американському вимірі – це не просто інформування суспільства хоч і одностороннє, це й ментальний вплив на реципієнтів. Через привнесення розважальності та інших засобів у інформаційне поле у споживача інформації з'являється роздвоєність свідомості, у результаті чого він не може відрізнити вимисел від дійсності, зрозуміти логіку та значимість подій.

Інформаційні механізми соціального контролю набули статусу інформаційної влади, основу якої становить принципово новий тип світової еліти. Ця нова еліта є позанаціональною, вона породжена стандартизацією матеріальних і соціокультурних умов життя верхівки різних суспільств у процесі глобалізації. У сучасному світі відбувається поступовий процес злиття економічних і духовних механізмів соціального контролю. Сама економіка за таких умов стає все більш інформаційною та символічною. Вирішальну роль тут відіграють знову-таки інформаційні технології, які тепер перенацілюються на суспільну й індивідуальну свідомість, оскільки впливати на неї набагато ефективніше, ніж на якийсь фізичний матеріал.

Однак найбільшу загрозу людству несе міжнародний тероризм, що змінив систему сучасних міжнародних відносин. Саме використання сучасних телекомунікацій продукує «терористичну свідомість», дає можливість терористичним групам завдяки мас-медіа маніпулювати масовою свідомістю. Медіа-інформаційний тероризм став різновидом інформаційного, під яким розуміється зловживання інформаційними системами, мережами та їхніми компонентами. Так, у США руйнація інформаційної інфраструктури розглядається як рівнозначна завданню по країні ракетно-ядерного удару.

Інформаційно-психологічні війни

Економічна, політична, інформаційна незалежність відповідає інтересам будь-якої держави. Саме вони обумовлюють свободу та розвиток особистості, суспільства й держави в цілому та забезпечують їх життєздатність. Інтенсивний розвиток новітніх технологій у сфері комунікацій, глобальні інтеграційні процеси, становлення інформаційного суспільства обумовлюють необхідність найприскіпливішої уваги до можливостей впливу на індивідуальну та масову свідомість, ставлять питання щодо інформаційної безпеки, у тому числі в межах теоретико-практичних засад ведення інформаційно-психологічних операцій для досягнення політичних, економічних та інших переваг над супротивником чи як особливої форми війни в геополітичному просторі сучасного світу.

Сучасність диктує, що класична парадигма війни застаріла, потрібно рахуватися з реаліями постбіполярного світу та сучасним розвитком технологій і що нагальною є потреба неоінституційного трактування інформаційної безпеки в загальній структурі національної безпеки. Концепт інформаційно-психологічної війни (далі – ІПВ) виходить за межі традиційної військової парадигми. Безумовно, феномен ІПВ дуже складний. До того ж має місце певна диверсифікація цього соціального явища. При спробі його намацати, він вислизає з рук немов тінь, обриси якої постійно змінюються. До того ж має місце необхідність еволюції уявлень про інформаційно-психологічну війну. Поки що не існує єдиного, усіма визнаного визначення цього явища. На погляд автора, інформаційно-психологічне протиборство слід вирізняти у вузькому та широкому смислах [7, с. 32].

У вузькому – розглядати у сфері військового протиборства як інформаційно-технічні та інформаційно-психологічні складові комплексу ІПВ і збройного протистояння, що передують військовій дії та супроводжують її, у повсякденній практиці – як окремі інформаційно-психологічні заходи корпоративної конкуренції.

У широкому сенсі ІПВ – політичний конфлікт у сфері геополітичного протиборства між державами, головною ознакою якого виступає насильницький вплив на супротивника.

Багатооб'єктність і багатоаспектність, масштабність покриття (ураження), що поєднана з чітко визначеною спрямованістю і вибірковістю, невичерпаність інформаційних ресурсів за їх безперервного поповнення, миттєвість здолання великих відстаней, цілеспрямоване використання ресурсів супротивника – основні відмінності інформаційно-психологічних воєн від будь-яких інших.

Має місце багаторівнева багатошарова мережева агресивна структура, «динаміка перехрещення централізації, децентралізації та транснаціоналізації», якісно різноманітна за засобами та змістом інформаційно-психологічна війна [4, с. 15].

Інформаційно-психологічна війна – війна, що не потребує легітимації та відповідає найкращим прикладам анонімності. Прихованість і скритність – іма-

нентна характеристика інформаційно-психологічної війни в мирний час. Звідси складність не тільки в упередженні та протидії її проявам, а й у визначенні малих інформаційно-психологічних впливів, акторів протистояння у війні, у тому числі й самого супротивника чи супротивників. До того ж, як правило, має місце узгодженість у діях декількох зовнішніх сил – учасників ІПВ, різновекторність і нашарованість впливів, що теж ускладнює детермінацію інформаційно-психологічних атак.

Латентність, що притаманна інформаційно-психологічним впливам, складність у визначенні генезису та в детермінації проявів, відносно низька вартість при значному ефекті, універсальність – усе це сприяє тому, що інформаційно-психологічні війни стають найпоширенішим засобом досягнення у внутрішній і зовнішній політиці.

Головні ознаки ІПВ – насильницьке викривлення інформаційного простору об'єкта впливу; як правило, прихованість механізму впливу (особливо в мирний час); використання психофізіології людини для досягнення мети інформаційно-психологічного впливу [5; 6].

Відповідно, інформаційно-психологічну війну можна визначити як спосіб обстоювання особистих інтересів через збереження власних ресурсів чи здобуття додаткових, шляхом насильницького викривлення інформаційного простору з метою перерозподілу ролей, місця і функцій суб'єктів інформаційного простору для досягнення переваг у політичній, соціальній, економічній, культурній, релігійній та інших сферах. ІПВ здійснюється у вигляді спеціальних інформаційно-психологічних операцій із застосуванням інформаційної зброї.

Інформаційно-психологічні операції (далі – ІПСО) – сукупність узгоджених за метою, завданням, часом, об'єктами форм, методів і засобів інформаційно-психологічних впливів на структуру і процес прийняття рішень.

Завданням ІПСО є видозмінення чи загальний зрив інформаційного забезпечення супротивника, де своє особливе місце займають розвідувальні операції, збір, обробка і видача інформації особам, що виробляють та приймають рішення з оперативних, тактичних чи стратегічних завдань, у режимі реального часу, а також заходи щодо захисту своїх інформаційних, інформаційно-технічних та інформаційно-психологічних ресурсів. Загалом ІПСО можуть бути спрямовані на створення умов з ускладнення прийняття рішення супротивником чи вироблення рішення із запізненням, неможливості прийняття правильного рішення чи неможливості прийняття ним рішення взагалі, чи прийнятті заданого рішення, вигідного атакуючій стороні.

ІПСО можуть бути спрямовані проти населення загалом чи окремих соціальних прошарків і груп; політичної, фінансово-економічної, наукової, культурної еліти; певних політичних чи військових лідерів; релігійних діячів; окремих осіб, відпові-

дальних за прийняття тих чи інших суспільно значимих рішень тощо. Відповідно особлива увага надається складанню соціально-психологічних портретів цільових аудиторій впливу та психологічних профілів окремих фізичних осіб – об'єктів потенційного нападу. Для цього активно використовуються дані соціологічних опитувань, статистичні дані, вивчається менталітет, визначаються пануючі стереотипи, традиції та забобони [9, с. 45-46].

Щодо осіб, які відповідальні за прийняття рішень, збираються біографічні дані та проводиться біографічний аналіз; дистанційно психовізуальними методами діагностики, завдяки знанням із психосоматики складаються психологічні портрети; вивчаються їхні схильності, уподобання та звички; визначаються модель поведінки і спосіб прийняття рішень; вивчаються оточення й особливості міжособистісних відносин, – за підсумком складається досє.

ІПсО, як елемент ІПВ, можуть становити складову військових операцій і традиційної війни в цілому, передувати їм та супроводжувати їх. При цьому ІПсО набувають, як правило, внутрішнього та зовнішнього напрямів, націлення на власну армію і населення та армію супротивника і його населення, населення сусідніх країн і міжнародну спільноту загалом. Водночас спеціальні військові операції можуть виступати як складова інформаційно-психологічної війни.

Під інформаційно-психологічною зброєю (далі – ІПсЗ) слід розуміти сукупність спеціальних засобів і технологій, що використовуються для насильницького викривлення інформаційно-психологічного простору супротивника спеціально для ураження індивідуальної та масової свідомості. Тобто, незважаючи на те, чи то технічні, чи то технологічні аспекти, принципово головною мішенню інформаційно-психологічної війни виступає людський розум [9, с. 49].

Інформаційно-психологічна зброя може бути спрямована на придушення, знищення, дезорганізацію, дезорієнтацію, дезінформацію, дезаптацію об'єкта впливу, спроможна порушити психічне здоров'я, спонукати до спонтанних, немотивованих, агресивних (в якості автоагресії чи антисоціальних) дій, спричинити тимчасові чи незворотні зміни та самознищення, підкорити свідомість особистості та скерувати її.

ІПсЗ за формою впливу (умовно) можна розподілити на:

1. Засоби радіоелектронної боротьби (РЕБ), тобто радіоелектронну розвідку (РЕР), радіоелектронний захист (РЕЗ) та радіоелектронне придушення (РЕП). Є пасивними й активними технічними засобами, що працюють у діапазоні електромагнітних хвиль від частки мікрометра до десятків тисяч кілометрів; радіоелектронними засобами інформаційного захисту і спостереження різноманітних об'єктів. Виконують завдання з виявлення та розпізнання, радіопротидії системам супротивника, радіоелектронної постановки радіоперешкоджень, створення об'єктів-невидимок і удаваних цілей з керованими радіолокаційними образами.

Викривають, розпізнають і придушують радіоелектронні засоби супротивника.

2. Програмно-комп'ютерні технології. Певні технічні засоби, алгоритми чи загальні технології, дія яких спрямована на ураження комп'ютеризованих систем державного та військового управління супротивника, керування енергосистемами, транспортом, загальною інфраструктурою життєзабезпечення через ініціалізацію та активацію в інформаційних системах супротивника спеціальних руйнуючих програмних засобів (програмно-апаратних закладок, комп'ютерних вірусів, системних «хробаків», інших шкідливих і руйнуючих програм), знищення об'єктів збору, доправлення, обробки, накопичення й збереження інформації, руйнування інформаційних масивів тощо.

3. Психотронні засоби, які завдяки відповідному випромінюванню призводять до порушення психічного чи психофізіологічного стану, впливають на загальне сприйняття реальності, створюють неможливості адекватного реагування на ситуацію.

4. Психотропні засоби, які через вплив біологічних чи хімічних реагентів впливають на психосоматику, змінюють загальний психофізіологічний стан особистості, погіршують самопочуття та розумові здібності людини, викликають депресію чи панічний страх, галюцинації тощо.

5. Навіювання і гіпноз, НЛП (нейро-лінгвістичне програмування), інші техніки сугестивного впливу. Використовують особливості людської психіки піддаватися навіюванню та програмуванню. Передбачають директивність, тобто категоричність і обов'язковість виконання наказу – у разі навіювання наяву, і неусвідомлене беззастережне виконання – під час гіпнотичного впливу. НЛП – застосовує методи розщеплення свідомості, дисоціацію, збентеження та інші для позасвідомого введення в індивідуальну та масову свідомість певної інформації. Побудова асоціативних зв'язків і програмування через «якоріння», використання метафор та інших методів, які є нічим іншим, як мовою несвідомого, в арсеналі НЛП.

6. Лінгвістичні методи та засоби. Передбачають цілеспрямоване використання певних мовних особливостей, тих чи інших спеціальних зворотів, спеціальної термінології, використання семантично однозначно не визначеної інформації тощо.

7. Символьно-семантичний апарат впливу, у тому числі віртуальний символізм, передбачає використання існуючих і штучно сформованих символів, що здатні активувати, перш за все підсвідомо, у суб'єкта певні смисли.

8. Чутки, плітки. Використовується природність виникнення й поширення чуток і пліток, які за певних обставин у відповідному середовищі можуть бути не тільки скеровані, а й штучно поширені й керовані, у тому числі у форматі тривалості та ступеня впливу (уразливості).

9. Анекдоти, приказки, прислів'я, що створюються штучно й націлені «вража-

ти» суспільну свідомість, формуючи певні конвенції, які виступають підґрунтям для соціальних і культурних стереотипів, осідають у суспільній свідомості.

10. Технології створення натовпу та керування ним. Передбачають спрямованість людей до утворення різноманітних видів натовпу. Використовують психологічні особливості поведінки людей у натовпі, що визначаються емоційністю та збудливістю, взаємоспрямовані заразливістю, значно зростаючим фактором навіювання, категоричністю сприйняття, деперсоналізацією та безвідповідальністю, і самої юрби, що виявляється в стихійності та одночасній готовності до негайної дії, схильності до масової істерії та паніки, масової міграції, лжепатріотичного угару, у виключній можливості її спрямованості та ведення.

11. Загальну систему обмеженого доступу до інформації. Передбачає примусове відчуження певної категорії інформації з мотивів державної та громадської необхідності, які характеризують її важливість, порядок доступу до неї та ступінь захисту уповноваженими на те органами. Його сутність полягає у встановленні обмежень доступу, зокрема, стосовно державної таємниці – під відповідними грифами: «державна таємниця», «особливої важливості», «цілком таємно», «таємно»; щодо інформації з обмеженим доступом – конфіденційності. Криптографію, тобто шифрування та дешифрування.

12. Технології заданого інформування та дезінформації. Сукупність маніпулятивних дій з інформацією для здобуття переваги над об'єктом впливу, як-то дозоване цілеспрямоване інформування, ініціалізація умисних витоків інформації, навмисне введення опонента в оману тощо. Дезінформація, як правило, задається в достовірному контексті, семантично різноплановому; має певну ешелонованість, тобто глибину наповненості, що сприяє підвищенню вірогідності.

13. Цензуру. Являє собою систему нагляду за виданням та ЗМІ. Передбачає загальне керування інформаційним простором з боку суб'єкта, наділеного владним ресурсом.

14. Пропагандистську діяльність. Націлена на формування певного світосприйняття, морально-етичних норм, створення міфів та ідеалів наслідування через аудіо- і відеопродукцію, посібники, підручники, словники та енциклопедії тощо.

15. Засоби масової інформації [9, с. 50-51].

Зрозуміло, що вказані форми впливу лише до певної міри можна визнавати як самостійні, оскільки здебільшого вони взаємозалежні та на практиці спостерігається їх перехрещення, взаємопроникнення і взаємодоповнення. Виокремити можна хіба що засоби РЕБ та програмно-комп'ютерні технології, виходячи з їх безпосереднього впливу на технічну складову ергатичних систем, тобто технічні, технологічні, фінансові, військові, організаційні, керівні та інші комплекси держави. Слід відзначити також технології психотронні та технології психотропні з

огляду на їх винятковість впливу, водночас зазначивши, що розробки в галузі частотного кодування мозку, різноманітних пристроїв, хімічних і біологічних засобів, які здатні впливати на людину, призводять до психічних, психофізіологічних чи психологічних порушень, нездатності до адекватних дій, що викликають сильний афект, фрустрацію, запаморочення, апатію.

Застосування релігійних факторів у інформаційно-психологічних операціях (на прикладі ісламського маргінального сектантства)

Мусульманські країни, зокрема близькосхідний регіон, переживають сьогодні один із вирішальних моментів своєї багатовікової історії. З огляду на своє геостратегічне положення на перехресті декількох цивілізацій, найважливіших транспортних і торговельних коридорів, унікальних запасів сировинних ресурсів, Близький Схід перебуває в епіцентрі світової політики, протистояння та суперництва головних світових політичних та економічних гравців. Ця обставина, головним чином, впливає на гостроту і складність багатьох проблем і конфліктів у регіоні. У нинішніх непростих міжнародних відносинах Заходу та Сходу, суперечності між якими постійно певною мірою зачіпають політичні та економічні інтереси України, серйозним важелем розгойдування стабільності у світі є міжнародний тероризм, зокрема ісламський екстремізм [11, с. 7].

Міжнародні терористичні організації активно використовують усі можливості медіапростору для проведення своїх інформаційно-психологічних операцій у світі. Проведення таких заходів відбувається з ігноруванням моральних і правових норм, із приниженням національної та громадянської гідності етнічних і релігійних груп. Тому вміння дати адекватну оцінку інформації, що стосується релігійних аспектів, і, відповідно, своєчасно розпізнати ознаки інформаційно-психологічних операцій є запорукою недопущення роз'єднання нації, гарантією міцного захисту національних інтересів України. На наш погляд, науково розглядати питання про природу, розвиток, цілі та завдання інформаційно-психологічних операцій можна тільки на основі системного розуміння історичних процесів, не інакше, як у причинно-обумовленому зв'язку із всесвітньою історією розвитку людства, виникненням світових релігій, становленням сучасного суспільства, розвитком держав [12; 13].

Відомо, що в ісламських країнах церква зберігає провідні позиції впливу на суспільно-політичне життя, свідомість, побут їх населення. Релігійні діячі відіграють активну роль в ідеологічній обробці населення в інтересах пануючих кіл і формуванні зовнішньої політики країн.

Говорячи про ідеологію ісламського екстремізму, перш за все, слід чітко усвідомлювати, що йдеться про ідеологію певних сект і угруповань, які сповідують ідеї ваххабізму. Розглянемо реалії розповсюдження ідей ваххабізму у світі. На

сьогодні існує велика кількість ваххабітської літератури та відкрито відповідні інтернет-ресурси [14, с. 17].

Ваххабізм у вузькому та точному розумінні слова означає вчення, що було сформульовано у XVIII ст. арабським релігійним реформатором Мухаммедом ібн Абд-аль-Ваххабом Наджи. Нині ваххабізм є практично офіційною ідеологією певних прошарків населення Королівства Саудівська Аравія. Ваххабіти – це носії ідей, що становлять сутність вчення ібн Абд-аль-Ваххаба, а також члени угруповань, ті, що слідують релігійним заповітам, створеним конкретною людиною – ібн Абд-аль-Ваххабом – у конкретний період часу. Як ваххабітське характеризується все, що стосується цього вчення [15; 16; 17].

Тобто, коли аналітик досліджує об'єкт, процес або ідеї, які так чи інакше пов'язані з ученням ібн Абд-аль-Ваххаба, він має чітко усвідомити, що йдеться саме про ваххабізм, ваххабітські ідеї, групи тощо.

Однак прихильники вчення ібн Абд-аль-Ваххаба намагаються не називати ваххабізмом ані саме релігійне вчення, ані сучасну доктрину певних прошарків еліти Королівства Саудівська Аравія, ані ідеологію сучасних рухів та угруповань, що визнають і розповсюджують ваххабітські уявлення та реалізують ваххабітські настанови в усьому світі [18].

Головною причиною небажання називатися ваххабітами полягає в тому, що це б автоматично підтверджувало звинувачення, висунуте правовірними мусульманами до ваххабітів, у ересі в рамках ісламу [19].

Такі звинувачення правовірних мусульман на адресу ваххабітів супроводжують їх від початку виникнення цього вчення. Про це говориться ще у передмові до «Книги єдинобожжя» ібн Абд-аль-Ваххаба. Саме тому ваххабіти називають себе або просто мусульманами (muslimun), або єдинобожниками (mūvahhidun), або салафітами (salafiun) – «послідовниками благодійних предків».

Однак, у самій назві «ваххабіти» немає нічого образливого, і представники мусульманського духовництва вважають за можливе називати послідовників ібн Абд-аль-Ваххаба просто ваххабітами (vāhhābiun).

Ісламська традиція допускає визначення особливих, окремих, існуючих нині або в минулому напрямів у ісламі (правових шкіл, течій теологічної думки, суфійських орденів, сект тощо) за ім'ям їх засновників, не надаючи оцінки релігійно-правовим аспектам змісту їхньої діяльності [20, с. 17].

Ваххабізм представляє собою результат селекції та адаптації положень Корану і Суні. Більшість творів ваххабітських авторів побудовано за однаковою принципом. Спочатку йде викладення певного положення, потім наводиться цитата з Корану або Суні, метою яких є підтвердити це положення. У разі відсутності необхідної цитати автори залишають ваххабітські положення відкритими. Наприклад, у своїй книзі «Ісламська акіда» Мухаммед ібн Джаміл Зіну пише: «У цій книзі

я дав відповіді на всі запитання, що стосуються ісламської віри, підкріплюючи, якщо це можливо (!), свої роздуми цитатами з Корану і достовірного хадису, намагаючись довести читачеві правильність відповідей». Такий прийом, відтворюючи начебто повну відповідність заявлених положень Корану і Суні, реально має протилежну спрямованість у порівнянні з традиційним для ісламу ставленням до Корану і Суні, як зафіксованих на папері Божественних одкровенень. У традиційному ісламі завдання вчених-улемів полягає в тому, щоб зрозуміти, що Аллах вважав за необхідне довести до людей у Корані та Суні Божого посланника, а не в тому, щоб використовувати цитати зі святих книг для підкріплення особистих ідей. Коранічні ісламські улеми нерідко знаходять невідповідність положення, що викладає ваххабітський автор у своєму творі, прямій цитаті з Корану або Суні.

Легітимність певних ідей або думок стосовно понять ісламу можуть визначати ісламські улеми (арабське – *alim*) – «знавець релігії», вони ж факіхи – знавці факха (ісламського права), вони ж муфтії – улеми-факіхи, які видають фетву [21, с. 54].

Фетва – це письмова «заклучна відповідь», яку дає ісламський улем мусульманину, що звертається до нього за роз'ясненням того, як та чи інша життєва проблема розглядається з позицій шаріату.

За формою фетва має запитання, сформульоване в загальному вигляді по суті проблеми, сам текст фетви, що обов'язково містить такі елементи: аяті (вірші) Корану, які, на думку улема, містять відповіді на запитання; хадиси – оповідання про вчинки та висловлювання пророка Мухаммеда згідно з Суною, що також дають відповідь на запитання; думки ісламських авторитетів – сподвижників пророка, улемів минулого та заключне міркування, висновок.

Для розуміння суті нововведень в ісламі мусульманський філософ Абдерахім аль-Румі [21, с. 39-41] рекомендує такі цитати Корану:

«Не облакайте истину покровом лжи
И не старайтесь утаить её,
Когда вы (суть) её уже постигли;
Но заменили нечестивые другим
Указанное (Нами) слово...
Но горе тем,
Кто пишет Книгу своими (скверными руками),
А после говорит: «От Господа сие...»
И горе им за то,
Что пишут их (презреннейшие) руки,
За выгоду, что за нее извлечь они хотят».
(с. 2, ст. 41, 42*).

«Средь них есть и такие,

Кто весть писания
Своими языками искажают,
Стараясь убедить нас в том,
Что таковы слова Господни.
«Сие – от Бога», говорят они.
Но это вовсе не от Бога!
И эту ложь они возводят против Бога,
И сами ведают в душе об этом».

«Не подобает человеку,
Что книгу получил и мудрость,
И дар пророчества обрел,
(С призывом) к людям обращаться:
«Меня вы почитайте вместо Бога!»
Напротив! Должен он сказать:
«Вы поклоняйтесь только Богу,
Хранителю всего, что сущее».
Ведь учите (других) вы этой Книге
И истину ее стараетесь постичь».
(с. 3, ст. 78, 79).

**Сура і аят – глава та вірш у Корані.*

Американські та російські дослідники сучасного ваххабізму зазначають, що виникали ситуації, коли улеми-ваххабіти у своїх фетвах ігнорували положення Корана та Суні, які не співпадали з ваххабітськими постулатами. Так, у ваххабітському вченні важливе місце відводиться джихаду (священній війні), але не беруться до уваги слова пророка про великий і малий джихад. Після повернення з битви при Бадрі (624 р.), у якій мусульмани здобули перемогу над багатобожниками, Мухаммед сказав: «Ми повернулися з малого джихаду до великого джихаду». У традиційному ісламі ці слова тлумачаться як те, що збройна боротьба – це малий джихад, а мирна творча праця – головний, великий джихад [22; 23].

Багато місця у ваххабітському вченні займає й концепція «невір'я», причому до невірних ваххабіти відносять юдеїв і християн. Проте у жодному фрагменті ваххабітської творчості не згадується коранічний аят:

«Поистине, те, которые уверовали,
и те, кто обратились в иудейство,
и христианство, и сабии,
которые уверовали в Бога и в Последний день
и творили благое, – им их награда
у Господа их, нет над ними страха,

и не будут они печальны».

(с. 2, ст. 62)

Ваххабіти абсолютизують поняття «невір'я» (арабське – *kūfr*), у ряді текстів, викладених російською мовою, перекладають як «безбожжя» та «багатобожжя». Багатобожжя (арабське – *shīrk*) у ряді текстів називають язичництвом. Тобто часто-густо відбувається підміна традиційних понять.

Ваххабіти декларують суворе єдинобожжя, тобто наявність лише Аллаха. Це головне положення ваххабізму, саме тому послідовники цього вчення намагаються називати себе єдинобожниками.

В історії ісламу, як монотеїстичної релігії, у рамках правознавства (фікх), теології (калам), філософії (фальсафа), теоретичного суфізму (тасаввуф) реалізоване завдання максимально повного та змістовного розуміння суті єдинобожжя, як воно доведено до людей у Корані та Суні. Однак ваххабіти відкидають навіть саму можливість теологічного і, більш того, філософського розуміння текстів Корану і Суні. У визначенні суті єдинобожжя вони йдуть іншим шляхом – «від протилежного», шляхом визначення того, що не є єдинобожжям. Роздумам на тему понять «багатобожжя» та «невір'я» як відкидання єдинобожжя або відхід від нього, практично цілком, присвячено більшість глав головного твору ваххабізму «Книги єдинобожжя» ібн Абд-аль-Ваххаба та творів сучасних авторів.

Як зазначалося, невірними у ваххабізмі визнаються юдеї та християни. У тексті «Книги єдинобожжя» ібн Абд-аль-Ваххаба це положення підтверджується відібраним висловленням пророка Мухаммеда: «Когда у них [христиан] умирает праведный человек или праведный раб Аллаха, они сооружают на его могиле храм и рисуют в нем его изображение. Эти [христиане] наихудшие из творений Аллаха! Да падет проклятие Аллаха на иудеев и христиан, которые превратили могилы своих пророков в храмы!» Тобто, юдеї та християни у ваххабітському розумінні є багатобожниками лише тому, що над могилами святих будують храми і прикрашають їх іконами.

Проте, питання взаємовідносин між християнами та мусульманами чітко прописано в Корані. За заповітами пророка Мухаммеда правовірні мусульмани повинні читати та шанувати Тору Муси (П'ятикнижжя Мойсея) та Інжил (Євангеліє). Ваххабітські улеми заперечують таку необхідність, оскільки вважають, що ці книги були спеціально спотворені християнами та не несуть правдивого описання святих істин. Ортодоксальні філософи й улеми ісламу на підставі вивчення Корану наголошують, що Тора та Інжил ніколи не спотворювалися. Тобто немає хиб у текстах, є хиби лише в тлумаченні та розумінні цих текстів християнськими філософами, особливо сучасними. Так, Анвар ель-Садаг (колишній секретар ісламського конгресу) писав: «Оскільки християнство має свої корені на Сході, ми, східні люди, знаємо, що Захід грішить проти істини, історії та людських ідеалів,

втрапивши право на трактування християнської вісті. Ми ніколи не допустимо подібного на Близькому та Середньому Сході. Нам відомо, що ґрунтовними принципами у християнській релігії є віра та любов. Чи знаходимо ми ці принципи в тому, що Захід називає християнством?» [24, с. 51-52]

Мусульманський філософ Абдерахім аль-Румі наводить такі сури Корану:

«Аллах! Нет божества, кроме него,
Вечноживущего и Самосущего!»

«Он – Тот, кто Книгу в истине тебе послал
В знак подтверждения ниспосланому прежде.
И до неё Он в руководство людям
Ниспослал Закон*,
(За ним) Евангелие (с Исой)...»
(с. 3, ст. 2, строки из ст. 3).

*Закон – Таурат, книги Муссы (Тора Моисея).

Мухаммед наголошує, що достойні поваги ті, хто не піддався спокусі змішання народних традицій і заповітів Святих Книг. У багатьох текстах Корану виказується глибока повага до таких людей, зокрема, християн: [21, с. 21-22]

«И ты увидишь, что из всех людей
Сильнее всех вражда уверовавших (в Бога)
Язычников и иудеев.
И, несомненно, ты найдешь,
Что ближе всех в любви к уверовавшим те,
Кто говорит: «Мы – назореи [христиане]».
И это потому, что среди них есть иереи и монахи,
Которые гордыни лишены
(И не возносятся перед другими)».
(с. 5, ст. 82).

«Но среди них есть непохожие на этих, –
Среди людей Писания (Исы) есть те,
Кто с терпеливой стойкостью (за истину стоит),
И, предаваясь всей душой Аллаху,
Проводит долгие часы в ночи
За чтением Его знамений.
Они уверили в Аллаха и Последний день,
Повелевают доброе и воспрещают злое.
И в совершении благого

Спешат друг друга обогнать –
И это те, кто благочестья полон».
(с. 3, ст. 113, 114).

Ісламські історики нагадують, що пророк Мухаммед проповідував єдиного Бога і слідував шляхом пророків, які були до нього і є вісниками Бога. Він відверто симпатизував істинним християнам. Так, у 615 р. з Мекки він послав до абіссинських (ефіопських) християн своїх єдиновірців, які втекли від язичників.

У 630 р. пророк Мухаммед дозволив правовірним християнам з Наджрана відсвяткувати Пасху в мечеті Медини.

Ісламський учений Саїд Амір Алі писав: «Немає ніякої духовної відмінності між істинним ісламом та істинним християнством» [17, с. 19].

Коран закликає усіх віруючих підтримувати добрі відносини з тими християнами, які за стилем життя залишаються відданими Богу [21, с. 28-29].

«Не премирайтесь с обладателями Книги (Инжила),
Иначе как с достоинством и честью
Используя наилучший довод,
Помимо тех, кто вам несправедливо
Чинит (намеренное) зло, –
И говорите: «Мы верим в то,
Что нам ниспослано и вам.
Наш Бог и ваш, поистине, един,
И лишь Единому Ему мы предаемся».
(с. 29, ст. 46).

«Но если ты в сомнении о том,
Что ниспослали Мы тебе,
Тогда спроси людей,
Которые Писание читают,
(что было послано им прежде) до тебя.
Тебе, поистине, от твоего владыки
Истина явилась.
Не будь же из числа таких,
Которые колеблются (в сомненьях)».
(с. 10, ст. 94).

У відповідних сурах Корану Ісус Христос (Іса) згадується як месія і син Господа (Іса – 25 разів, син Марії, син Марйам, – 23 рази, рятівник – 25 разів, помазаник Бога, Аль-Масіх, – 16 разів) [21, с. 44].

«...Мессия Иса, сын Марйам – пророк Господний
И Господне Слово, которое в Марйам низвел Он,
И Дух Его...»
(с. 4, строки из ст. 171).

За оцінкою ваххабітів, невірними оголошуються й ті мусульмани, які, хоч мінімально, відхилилися від єдинобожжя. До подібних відхилень відносять моління Аллаху біля могили праведної людини (арабське *wāli*), надмірне піднесення праведників, поклоніння праведнику, який помер або монументам на його честь, ворожіння по зірках (у тому числі астрологія), картах, носіння амулетів-оберігів тощо. Крім того, невірними визнаються мусульмани, які привносять щось нове в іслам. До таких відносять і суфіїв.

Колишній керівник Ірану імам Хомейні у своєму політико-релігійному заповіті зазначив: «Ми бачимо, що король Фахд (з династії саудів, керівників Королівства Саудівська Аравія) щорічно витрачає значні суми з нескінченного народного багатства на публікацію священного Корану і на пропаганду антикоранічних релігій, розповсюджує ваххабізм. Це цілком безпідставне та фанатичне повір'я... використовує дорогий нам іслам і Коран з метою руйнування ісламу і Корану». «Згідно з ваххабізмом, усі ісламські течії сунітського та шиїтського спрямування є антирелігійними на рівні язичництва. Засвідчення поваги та преклоніння перед гробницею пророка та імамів розцінюється ваххабізмом як еретизм. Ваххабіти, використовуючи багатства мусульман, пропагують і втілюють у життя руйнівні плани супердержав», – писав імам Хомейні [25, с. 111-112].

На відміну від прийнятого в ісламі положення про те, що віруюча людина, яка виконала певну дію (наділа амулет, поклала квіти до пам'ятника, провела акт паломництва – зіят, до могили праведника-валі, залишається віруючою, якщо ці дії не є відступництвом від символу віри: «Немає божества окрім Аллаха і Мухаммед – його посланник», ваххабіти стверджують, що мінімальне відступництво від єдинобожжя спотворює іслам та робить мусульманина невірним, тобто він стає віровідступником. За мусульманською традицією віровідступництво карається смертю.

Ваххабіти прямо наголошують, що суворе дотримання положень ісламу не є гарантією того, що мінімальне відступництво від єдинобожжя надає права мусульманину залишатися правовірним. За таких умов життя та майно такої людини перестають бути недоторканими, людину можуть вбити, а майно – конфіскувати. Навіть слідування символу віри: «Немає божества окрім Аллаха і Мухаммед – його посланник» не є критерієм правовірного мусульманина. «Це промовляння саме по собі не забезпечує недоторканності життя та майна, також не забезпечують цього ні розуміння сенсу свідцтва разом з його промовлянням, ні його підтвердження, ні звернення в намазах до одного тільки Аллаха, у якого немає товаришів. Май-

но та життя людини будуть недоторканими лише тоді, коли все зазначене буде доповнено повним відкиданням усіх об'єктів поклоніння, окрім Аллаха. Усякий сумнів або коливання позбавляє недоторканності майна та життя людини», – пише ібн Абд-аль-Ваххаб. Ця ідея без усіляких змін повторюється сучасними ваххабітськими коментаторами.

До особливої когорти невірних ваххабіти відносять лицемірів. Лицеміри – це мусульмани, які «виказують шанобливе ставлення до ісламу, приховують при цьому своє «невір'я». Лицеміром або невірним можуть оголосити будь-якого мусульманина. «...Мусульманин, який порушує єдинобожжя [як воно трактується ваххабітами], відкрито або тримаючи це в таємниці (!), повинен знати, що він стає безбожником і повинен очікувати покарання смертю або перебуванням під вартою», – наголошує ібн Абд-аль-Ваххаб [13, с. 35].

Невірними вважають послідовників усіх без виключення ідеологічних течій. Сучасний послідовник ібн Абд-аль-Ваххаба пише: «Належність до атеїстичних течій, на зразок комуністичної, світських, демократичних, капіталістичних або будь-яких подібних до них, є віровідступництвом від релігії ісламу». Особливу шаблину невір'я займає юдаїзм, «який стоїть за спиною всіх руйнівних доктрин і підриває мораль та духовні цінності». До цих доктрин відносять «масонство, світовий сіонізм та бабувізм» (мається на увазі вчення бахаї, що виникло в Ірані у середині XIX ст.; засновник учення мав прізвисько Баб або Врата) [22, с. 24]. Слід зауважити, існує певний нюанс, невідомий або незрозумілий захисникам ваххабізму з ліберальних саудівських кіл: вони вважають, що в цих положеннях окреслено природне бажання носіїв певних поглядів задекларувати лише ексклюзивну істинність цих поглядів, що притаманно всім релігійним спрямуванням та ідеологічним течіям. Однак, якщо до віровідступництва підходити з таких позицій, то це смертельний вирок будь-якому мусульманину, який працює в урядових структурах і представляє інтереси певних партій або бізнес-структур. На таких осіб ваххабіти розповсюджують положення пророка, яке він наводив зовсім з іншого приводу: «Вбийте того, хто змінить свою релігію!» Окрім цього, в ісламі вважається, що кожна новонароджена дитина є мусульманином. З цього положення ваххабіти виводять постулат, що всі, хто слідує іншим релігіям, є людьми, які поміняли релігію – віровідступники. У разі їхнього небажання повернутися до лав істинної віри після триразового призову, до них застосовується відповідна санкція – покарання.

Невір'ям вважається й реалізація будь-якої форми соціально-політичного устрою за умов, що він не базується цілком на шаріаті (як його уявляють ваххабіти). «Невір'я – це правління і винесення суджень не на основі поданого Аллахом», – пише ваххабітський автор. «Невір'ям» є будь-яка законотворча або нормотворча діяльність людини: «Невір'я – зазіхання на право видавати закони, дозволяти або забороняти». Ваххабіти оголошують невірним кожну людину, яка має причетність

до системи суспільних відносин, що несуть за собою обстоювання інтересів прошарків населення (наприклад, профспілки, делегати в парламенті тощо), перерозподіл суспільних ресурсів і матеріальних цінностей, надавання послуг. Невірним є той, «хто благає про допомогу до царя, правителя або до когось іншого, а не Аллаха» [22, с. 24].

Ваххабіти приписують собі абсолютну правду щодо розгляду питань стосовно єдинобожжя і наділяють себе виключним правом на проведення суду над невірними, віровідступниками та лицемірами. Це є одним із ключових пунктів ваххабізму, від обговорення якого ухиляються всі без винятку ваххабітські автори. Хто або що надало їм права (в ісламі воно дається тільки Аллаху) виносити остаточний вирок, чи є людина віровідступником (явно або таємно), чи ні? Повністю ігнорувати цю проблему ваххабітам не вдається, їм постійно нагадують про неї ісламські релігійні критики. Згодом це змусило теоретиків ваххабізму вдатися до інтерпретацій положень Корану. Так, в одному з хадисів пророка сказано, що під час Страшного суду від пекельного вогню спасіння знайде лише невелика частка мусульман-праведників (тих, хто дотримувався шляху пророка і перших трьох поколінь мусульман-послідовників Мухаммеда, ось чому виникла самоназва «салафіти» – «послідовники благодійних предків») і це буде так звана спасенна група. Це ствердження як доказ своєї виключності та малої чисельності й подають ваххабіти. І тут, начебто, є певна відповідність коранічному сприйняттю ісламу. Проте, у хадисі пророка йдеться про малу частку людей із загального світового товариства мусульман – уми. Тут ваххабіти маніпулюють тим, що їхній рух на початку мав етнічний характер, що зумовило їх відносну малочисельність (група арабів Саудівської Аравії). Ваххабітський автор наголошує: «Саме араби були носіями місії ісламу... Надаючи життя ісламу, вони будуть найкращими на землі». Цим обґрунтувати свою виключність неможливо, оскільки неможливо привести цитату з Корану, ураховуючи те, що іслам від початку був релігією наднаціональною. В ісламі повністю відкидається уявлення про існування переваги однієї національної або племінної групи над іншою. На ранніх етапах становлення ісламу серед подвижників пророка були араби, ефіопи, перси, євреї та бербері. Однак ваххабітам необхідно зробити заявку щодо уточнення «малої групи», яка ще до Божого вироку на Страшному суді знає, що саме вона спасеться. І це виявляється досить серйозним аргументом для залучення до своїх лав нових членів із фанатично віруючих мусульман [15, с. 66-67].

Мусульманин, який прийняв ваххабізм, повинен доводити своє єдинобожжя «ненавистю і ворожнечею» у ставленні до невірних, віровідступників і лицемірів. Однак, ненависть відноситься до категорії емоцій, а емоції важко контролювати. Тому ваххабіти приділяють багато уваги зовнішнім ознакам поведінки людини. Зовнішні прояви ненависті можуть вберегти мусульманина від звинувачень у невір'ї.

Табу накладено навіть на будь-який акт доброї волі стосовно невірних. Ібн Абд-аль-Ваххаба зазначає: «Дружність щодо невірних та надання їм допомоги заборонені». Тут можна навести слова притчі, яку розповів сподвижник пророка Мохаммеда – Абу Хурайра. Одного разу, коли якийсь бедуїн почав відправляти малу нужду в мечеті, усі присутні зірвалися зі своїх місць і накинулися на нього, однак Пророк сказав: «Оставьте его и вылейте на его мочу ведро воды, ибо, поистине, посланы вы только для того, чтобы облегчать, а не для того, чтобы создавать затруднения!» Або можна навести такий хадис: «Давайте убежище тому, кто просит Аллаха о защите, ...и вознаграждайте того, кто сделает вам добро».

Абсолютне підкорення своєму угрупованню й активна ворожість (навіть убивство людини) до всіх, хто не належить до нього, є, за ідеями ваххабітів, визначальним у належності до когорти мусульман-єдинобожників. Належність до ваххабітських угруповань вимагає прийняття настанов про те, що невірних треба позбавляти життя. Це ще один суворий постулат у ваххабітському вченні. Убивство невірних повинно відбуватися системно та організовано у формі джихаду – священної війни проти невірних. Джихад, як форма збройної боротьби, на думку ваххабітів, є умовою розповсюдження їх учення. Джихад спрямований проти невірних, віровідступників і лицемірів.

Ваххабіти виділяють різні типи джихаду. «Джихад буває чотирьох типів: 1) джихад проти шайтана; 2) джихад проти душі; 3) джихад проти невірних; 4) джихад проти лицемірів», – учить ібн Абд-аль-Ваххаб. Проте в сучасній англомовній і російськомовній ваххабітській літературі не подаються детальні роз'яснення стосовно перших двох видів джихаду. Стосовно джихаду проти невірних і лицемірів, то цій проблемі присвячено цілі глави творів. «Джихад – це найвищий прояв ісламу, як повідомив про це посланець Аллаха. Він – горнило, в якому виплавляються мусульмани, і дозволяє відрізнити правовірного мусульманина від поганого. Він є перепусткою до раю, а рай під мечами мусульман... У збройній боротьбі мусульмани виходять переможцями в обох випадках: вбили вони, або вбили їх», – зазначає ібн Абд-аль-Ваххаб [13, с. 15-16].

Головною метою джихаду ваххабітів як форми збройної боротьби є, по-перше, боротьба з усіма, хто гальмує просування ваххабізму у світі.

По-друге, боротьба з усіма невірними.

По-третє, джихад проводиться «для захисту мусульман та їхньої землі». При цьому є один нюанс. Захищати рідну землю та всіх мусульман на ній ваххабіти закликають і від потенційного ворога. У цій ситуації ознаки «потенційного ворога» визначають за схемами ваххабізму. Це надає можливості ваххабітам обґрунтовувати бойові дії не на своїй території, а на території потенційного ворога, та завдавати йому превентивних ударів (як приклад, руйнування веж Всесвітнього торговельного центру в США, бойові дії загонів ваххабітів у Чечні, Косово, Іраку тощо).

Ці положення ваххабітської ідеології повною мірою реалізуються теоретиками та бойовиками угруповань Талібан, Аль-Каїда, з якими пов'язані практично всі прояви ісламського екстремізму у світі.

Маючи серйозну фінансову підтримку, Аль-Каїда для популяризації ідей ваххабізму застосовує всі можливості інформаційного простору. Так, на їх сайті «Jamaat-islamiya» («Ісламський джамаат») подаються прадавні та сучасні трактати ваххабітських шейхів: ібн Усейміна, Насіла аль-Фахді, аш-Шуайбі, аль-Айірі, Омара Бакрі Мухаммеда. Серед творів цих ваххабітів є досить цікавий трактат про дозвіл на вбивство жінок і дітей невірних як **превентивного заходу** в рамках джихаду: «Про навмисне вбивство жінок і дітей невірних» («At-Tibyān Fī Istihdāf An-Nisā'ī Was-Sibyān»). На 109 (!) сторінках доводиться, що дітей і жінок невірних не тільки можна, а й треба вбивати. У трактаті цитуються фетви сучасних ваххабітських улемів, більшість із яких не наводять цитат із Корану або Суні. Редактор сайту розглядає захоплення школи в Беслані у вересні 2004 р. як приклад реалізації ідеї боротьби з невірними. На цьому ж сайті розміщено трактат Абдаллаха Шаміля Абу Ідріса (Шаміля Басаєва) «Книга моджахеда» [13, с. 41].

Особлива роль у реалізації питань ведення джихаду надається шахідам і шахідкам – добровільним бойовикам-смертникам. Терористичні акти шахідів – це витвір ваххабітських улемів. У своїх фетвах улеми проголошують, що шахід після скоєння акту самогубства в джихаді одразу прямує в рай, йому відпускаються всі гріхи. Шахіди стають праведниками, хоча це повністю суперечить положенням Корану і Суні.

Там, де розповсюджується ваххабізм, проводяться акції шахідів. Фетви сучасних ваххабітських улемів стосовно самогубства в джихаді розміщуються на перших сторінках відповідних сайтів. Так, фетва про шахідізм улема Абу Умара (Мухаммед Бен Абдаллах ас-Сайф, керівник Шаріатського комітету Чечні) першою розміщена на сайті «Бригад Ізз-ад-Дина аль-Кассама» – воєнізованого крила руху ХАМАС (www.qassam.org). З американських джерел стало відомо, що напередодні терактів у вересні 2001 р. саудівський шейх Салман аль-Ода видав фетву стосовно шахідізму на літаках із повітря [22, с. 27].

Існують навіть сайти шахідів, наприклад, сайт «Кавафіль аль-шухада» («Каравани шахідів», www.shuhadaa.org); засновник сайту – ваххабітський улем Маджлисуль Шура).

З точки зору коранічного ісламу «шахідізм» – це цинічна експлуатація релігійної ідеї ваххабітськими улемами. У своїх фетвах вони дозволяють і рекомендують акти самогубства шахідів, тобто заохочують два найтяжчі гріхи в ісламі: самогубство і вбивство. Адже Коран учить: «Не вбивай себе» (с. 4, ст. 29). Пророк Мухаммед говорив: «Кто убил себя – тому воздаянием геенна огненная» (с. 6, ст. 151) [21, с. 51].

У будь-якому разі, заборона самогубства та вбивства іншої людини (окрім реалізації рішень суду) виключає можливість релігійного обґрунтування терористичного акту шляхом самогубства.

За оцінкою ісламських експертів і видатних імамів сучасності, у певному сенсі ваххабізм проводить знищення ісламу як безпосередньо – шляхом заміни фундаментальних коранічних понять витворами сучасних ваххабітських улемів, так і опосередковано – шляхом формування суспільної думки про те, що всі мусульмани світу – терористи і, відповідно, призводить до негативного ставлення до них та ісламу взагалі.

Ці фактори стають джерелом напруженості в різних регіонах світу, де відбуваються збройні конфлікти на релігійному підґрунті.

Політична реклама як засіб маніпуляції свідомістю в плані інформаційної безпеки держави

Однією з найважливіших умов переходу України до демократичного суспільства та формування політичної системи, побудованої на балансі влади та виборчих механізмів представництва, є здійснення громадянами країни права на вільне волевиявлення та забезпечення всім суб'єктам політичного процесу рівної участі у виборах.

Під час виборів суб'єкти політичного процесу прагнуть схилити громадськість на свій бік і спрямувати перебіг подій на свою користь. Намагаючись вплинути на громадську думку, вони вдаються до всіляких засобів, включаючи технології маніпуляції масовою свідомістю, окремі з яких використовуються з метою прихованої дискредитації одних суб'єктів виборчого процесу та агітації громадськості на користь опонентів.

Одним із найбільш важливих і впливових інструментів проведення політичних кампаній є політична реклама, що надає суб'єктам політичного процесу широкі можливості для маніпуляції свідомістю електорату. Політична реклама є невід'ємною частиною політичного маркетингу, який суб'єкти політичного процесу використовують з метою впливу на громадську думку. Виконуючи інформаційну та пропагандистську функції, політична реклама впливає на зміст і якість соціальних цінностей, традицій і норм, що регулюють політичні відносини. Рівень і характер політичних знань, оцінок і дій громадян, на які здійснює вплив політична реклама, визначає стан політичної культури в суспільстві [26, с. 31].

У ході ознайомлення з науковими працями, присвяченими рекламній діяльності, встановлено, що більшість західних і вітчизняних дослідників вважає, що повноправно називатися рекламою може лише комерційна реклама, і цей погляд є домінуючим на сьогодні у світі. Таким чином політична реклама, яку можна віднести до різновиду імідж-реклами, є одним із найбільш цікавих об'єктів дослідження.

Виходячи з того, що головним завданням реклами є вплив на аудиторію з метою зміни її поведінки в напрямі, потрібному замовникові реклами, головна увага імеджмейкерів приділяється психологічному аспекту цієї проблеми, інформаційній, комунікативній і пропагандистській функціям реклами.

При виборі методів впливу, що застосовуються в політичній рекламі під час передвиборної боротьби, значна увага приділяється вивченню цільової аудиторії. Оскільки аудиторією повідомлень політичної реклами є масова аудиторія, у своїй роботі політтехнологи враховують характерні особливості психології масової аудиторії. Достеменно встановлено, що в політичній рекламі використовуються технології маніпуляції масовою свідомістю.

Оскільки в політиці діють закони реклами, а головна різниця між комерційною та політичною рекламою полягає лише в продукті, що рекламується (у політичній рекламі таким продуктом є людина або певна соціальна філософія, а не товар або послуга), політтехнологи в політичній рекламі використовують прийоми, що застосовуються й у комерційній рекламі.

Серед прийомів, що описуються дослідниками комерційної реклами, виділено групу прийомів, що становлять особливий інтерес з точки зору їх використання в політичній рекламі. З усієї сукупності прийомів комерційної реклами розглянемо групи найбільш впливових, часто використовуваних у політичній рекламі, а саме:

- 1) спрямовані на почуттєву сферу аудиторії (створення певного емоційного фону, емоційний тиск, кольорові контрасти, поєднання певних кольорів);
- 2) орієнтовані на формування довіри аудиторії;
- 3) що чинять вплив через стереотипи, архетипи, метафори, міфи, асоціації, прийоми Т-міфології та міфологічної аргументації;
- 4) прийомів сугестії або навіювання, латеральне програмування;
- 5) впливають за допомогою зображувальних засобів, прийоми відеориторики;
- 6) орієнтовані на запам'ятовування аудиторією рекламного повідомлення.

При цьому зазначено, що точка зору дослідників психології мас і психології реклами співпадає в тому, що емоційна сфера є головною та першою сферою, на яку повинен бути спрямований вплив реклами [7, с. 327].

Виходячи з того, що з п'яти органів почуття людини для сприйняття реклами найбільше значення мають зір і слух (візуальний та аудіальний канали сприйняття), а зорове сприйняття має активний характер, зроблено висновок, що найбільш ефективним у рекламі є вплив на аудиторію через зоровий або візуальний комунікативний канал. Беручи до уваги той факт, що більшість рекламних засобів розрахована на зорову пам'ять, у окрему групу засобів впливу в рекламі виділено прийоми відеориторики, запропоновані А. Ульяновським [27, с. 142]. З метою збільшення ефективності впливу в політичній рекламі зазначено про доцільність здійснення паралельного або роздільного впливу через зоровий, слуховий і кінес-

тетичний канали аудиторії з урахуванням трьох репрезентативних систем або карт світу людини (підхід нейролінгвістичного програмування).

Оскільки з усіх засобів масової інформації для телебачення характерні охоплення найбільшої аудиторії, поєднання впливу на аудиторію через два головних для сприйняття реклами канали – аудіальний і візуальний, нами зроблено висновок, що телебачення дає можливість вплинути на свідомість і підсвідомість аудиторії найбільшою кількістю засобів, а тому є найбільш ефективним засобом розповсюдження політичної реклами.

На прикладі досліджень Т. В. Джиги (2003 р.) [27] можемо розглянути основні форми і методи маніпуляції в політичній рекламі. Автор досліджувала рекламні відеоролики українських політичних партій, що застосовувалися в політичній рекламі під час передвиборної кампанії до парламенту 2001-2002 років.

Аналіз відеороликів політичної реклами, що транслювались українськими телевізійними каналами «1+1» та «Інтер», проводився в декілька етапів. Зроблено контент-аналіз, математичне порівняння. Автором було проаналізовано понад 300 відеороликів українських політичних партій на різних етапах передвиборчих перегонів.

Результати аналізу рекламних відеороликів українських політичних партій показали, що протягом усього періоду передвиборної кампанії до Верховної Ради України 2001-2002 рр. в українській політичній рекламі було використано технології маніпуляції масовою свідомістю, прийоми, які застосовуються в комерційній рекламі, та політичні технології.

У процесі аналізу у відеороликах політичних партій було виявлено застосування таких технологій маніпуляції масовою свідомістю та політичних технологій, як маніпуляція за допомогою мови слів, маніпуляція через мову чисел, маніпуляція за допомогою зорових образів, маніпуляція через звук, прийоми захоплення аудиторії, прийом ствердження, прийом звертання до авторитету науки, прийом «зміщення акцентів», прийом зосередження уваги на особистості кандидата, який має ознаки харизматичного лідера; прийом апеляції до емоцій і співчуття, маніпулятивний вплив на почуттєву сферу, увагу, пам'ять аудиторії.

Серед прийомів, що застосовуються в комерційній рекламі, у відеороликах українських політичних партій було виявлено використання прийому психологічного акценту на певній деталі, прийомів міфодизайну, Т-міфології та відеориторики, прийому «візуального скандалу», прийому «динаміка-статика», прийому включення до рекламного повідомлення емоційного елемента, гумору, шаржу, карикатури та прийому оживлення; прийому посилення психологічного впливу реклами, прийому застосування значущих символів у рекламі та впливу на асоціативну пам'ять аудиторії, прийому прибудовування до телевізійних передач, прийому «ефект краю», прийому персеверації. Зокрема встановлено використання у відеороли-

ках прийомів формування довіри аудиторії, прийому латерального програмування психіки, прийомів нейролінгвістичного програмування та сугестивних технологій.

Встановлено, що методи маніпулятивного впливу на пам'ять, увагу, уяву, почуттєву сферу аудиторії, прийом включення емоційного елементу до рекламного повідомлення, прийом «візуального скандалу» та мовної динаміки були застосовані в кожному з проаналізованих відеороликів.

На початку передвиборної кампанії автором було відзначено відеоролики партій «Демократичний союз» і «Всеукраїнське політичне об'єднання Жінки за майбутнє», а на прикінцевому етапі – відеоролики партій «Всеукраїнське політичне об'єднання Жінки за майбутнє», «Партія Зелених України» та «КПУ(о)». У відеороликах названих партій значна кількість прийомів відеориторики застосована в поєднанні з кольоровою та емоційною контрастністю, завдяки чому відбувається різка зміна емоційного фону, що є одним із найбільш ефективних засобів впливу на почуттєву сферу аудиторії.

Також, наприкінці передвиборної кампанії відзначено використання у відеороликах «Партії Зелених України» прийомів нейролінгвістичного програмування, а у відеороликах партії «КПУ(о)» – паралельне застосування значущих символів, прийому кольорової контрастності в поєднанні з маніпуляцією через звук, що також дало змогу значно посилити інтенсивність впливу на почуттєву сферу аудиторії.

Використання найбільшої кількості прийомів відеориторики протягом усього періоду передвиборної кампанії було виявлено у відеороликах партій «Всеукраїнське політичне об'єднання Жінки за майбутнє», «Яблуко» та «Партія Зелених України», що дало їм змогу збільшити інтенсивність впливу на аудиторію через візуальний канал сприйняття. Зокрема, дослідником відзначено відеоролики партії «Яблуко», у яких за допомогою поєднання значної кількості прийомів відеориторики з прийомом мовної динаміки та прийомом маніпуляції через звук було значно оптимізовано комунікативний вплив політичної реклами на аудиторію.

З точки зору застосування прийомів формування довіри та захвату аудиторії відзначено відеоролики партії «СДПУ(о)», «Партії Зелених України» та «КПУ(о)», у яких названі прийоми були спрямовані не тільки на отримання довіри аудиторії, а й значним чином на її розширення. Також автором відзначено підхід до створення реклами «Партії Зелених України», у рекламних відеороликах якої можна побачити цікавий прийом позиціонування партії: за допомогою персонажів ролика створюється привабливий образ, стиль життя, до якого пропонують приєднатися молоді. Використання такого прийому дає можливість привернути увагу певної частини молодіжного електорату.

У результаті порівняльного аналізу відеороликів українських політичних партій встановлено, що на першому місці за кількістю використаних прийомів були партії «СДПУ(о)» (17 прийомів впливу на аудиторію із 26 виявлених у процесі

дослідження) і «Партія Зелених України» (17 прийомів), на останньому – «Нова генерація» (4 прийоми).

Стосовно змісту повідомлень про партії в новинах було зазначено, що деякі партії застосовували таку ефективну технологію маніпуляції масовою свідомістю, як сенсація та скандал, створюючи таким чином новини, які висвітлювали засоби масової інформації (у цьому разі телевізійний канал «1+1»). З'ясовано, що найбільшу кількість скандалів і сенсацій використала партія «Яблуко».

Таким чином, встановлено, що телебачення є найбільш ефективним засобом розповсюдження політичної реклами, оскільки охоплює найбільшу аудиторію та дає можливість вплинути на її свідомість і підсвідомість найбільшою кількістю засобів.

Політичний міф як фактор формування свідомості громадян

Сучасний політичний міф – один із найважливіших механізмів впливу на свідомість суспільства, і тому стає важливим фактором не тільки національної політики, ідеології, а й людського буття.

На сучасному етапі ідеологічного виробництва міфотворчість, особливо політична, використовується як засіб маніпуляції, консолідації суспільної свідомості та легітимної обумовленості владних структур.

На теоретичному рівні проблема міфологізації сучасної політичної свідомості завжди входила в ряд фундаментальних проблем суспільного та особистісного буття. Такий її статус зумовлений тим, що як сучасне суспільство, так і суспільство в минулі роки завжди відчувало потребу в побудові нової цілісної моделі світу й місця людини в ньому з високим ступенем узагальнення та безумовного прийняття, що передбачає активний розвиток символічних умовних форм відображення дійсності.

В українській політичній думці проблема політичного міфу як фактора розвитку сучасної політичної свідомості є не повною мірою розробленою. Політичний міф можна назвати міфоподібним, якщо вважати обов'язковою умовою справжнього міфу особливий міфологічний погляд на навколишню дійсність. Головна мета політичного міфу – затвердження в суспільній свідомості як безсумнівної істини. З цією думкою дослідника не можна не погодитись, зауваживши лише на важливості розгляду міфу в контексті створення універсальних образів влади та держави, що власне й робить міф політичним [28, с. 176-178].

Політичну міфологію можна визначити як систему політичних нормативно-символічних конструкцій і емоційно-значущих для членів спільноти політичних орієнтирів, побудованих на основі певної архетипної та світоглядної (ідеологічної) концепції, що виступає спонукальним і координуючим чинником політичної поведінки індивідів і груп. Ідеологія належить до специфічного типу суспільної свідомості, а саме – практичної свідомості. У ній втілюється механізм переведення

результатів розумової діяльності, теорії в соціальну практику. Ідеологія є осердям практичної діяльності суб'єкта. Ідеологія – це практична свідомість, у якій відображена соціальна реальність і ставлення до неї, що складається в суспільстві, класі чи іншій соціальній групі.

Існують відмінності міфологізації політичної свідомості від її ідеологізації: гносеологічна (наявність проблемного поля між запитанням і відповіддю), легітимації (моральна обумовленість як запорука існування), онтологічна (міф як генетична основа ідеології). У міфологізації сучасної політичної свідомості з її ідеологізацією є базова спільність – це єдина генетична основа (архетип, археміф), праксеологічна функція (спонукання до мислення та дій у заданому напрямі) та символічна функція (використання символу як запоруки цілісного й нуменозного сприйняття світу політики). У зрілій формі політичний міф завжди відповідає ідеології. Якщо ідеологія тяжіє до раціоналізації світобачення, то для політичної міфології характерне акцентування на емоційно-образному сприйнятті соціальної реальності, що часто призводить до посилення ірраціональної складової в ній. Відмінність політичної міфології від ідеології полягає також у тому, що для першої більшою мірою притаманна спонтанність розвитку, його незалежність від волі осіб та інститутів, причетних до її створення. Ця спонтанність зумовлена тим, що політична міфологія, як зазначалося, формується у процесі взаємодії домінуючої ідеологічної концепції з існуючими стереотипами громадської свідомості.

Багатьма дослідниками розглядається зв'язок політичного міфу й утопії. Адже їх зв'язок є безсумнівним і органічним, і про нього, безумовно, варто сказати для повного розуміння особливостей міфологізації політичної свідомості. Міф часто призводить до утворення політичних ілюзій. Утопія як ідеальний стан, що живиться фантазією та мріями, і здобувається за допомогою логіко-понятійних засобів, являє собою раціоналізований (наукоподібний) міф. Політична утопія є, так би мовити, «онаковлений» міф, тобто міф, під який підведено базу наукової політичної теорії. Таким чином, термінологічне значення слова «утопія» є складним і багатозначним. За всього різноманіття смислових відтінків основна його функція зводиться до того, щоб позначати бажане майбутнє) бути описом вигаданої країни як зразка суспільного устрою. І утопії, і міфи наділені інтенціональною етикою, деонтологічними функціями, можуть рівною мірою концентрувати надії, ідеали та розрахунки, але утопії, точніше певні класи утопій, здійснюються, а міфи – ніколи. Утопія структурно є складнішою за міф. Вона, як правило, складається з трьох частин: критичної (аналіз і заперечення дійсності), проективної (ідея та проект іншої дійсності) і конструктивної, творчої (здійснення проекту, якщо воно можливе). Політичний міф являє собою цілісне утворення та лише в прихованому вигляді містить критику, оскільки заперечує щось таке, що перебуває за його межами, однак не негативну, а справжню реальність. Міф виступає у взаємозалежній трійці

понять («міф» – «ідеологія» – «утопія») як система ідеальних прообразів, ідеологія – як система соціальних цінностей, що впливають із них, утопія – як уявний експеримент з реалізації цих цінностей і поживлення прообразів.

Отже, політичний міф має основну відмінність від утопії, яка полягає в тому, що політичний міф є продуктом колективної творчості народу та заснований на його архетипних нормативно-символічних конструкціях, а утопія – витвір окремих особистостей, інтелектуалів, діячів літератури та мистецтва.

Грунтовного аналізу потребує взаємозв'язок таких форм суспільної свідомості, як міф і релігія. Атрибутом першої та другої форми суспільної свідомості є образ і символ. Відмінність їх виявлення у вказаних формах суспільної свідомості полягає в тому, що у міфі символічність характеризується цілісним сприйняттям сутності речі, історичного факту, особистості з її формою (образом), а в релігії ідеальне не завжди збігається з реальним; релігійний символ набуває самостійного буття, відокремленого від змісту, прихованого за ним.

Міф набуває нормативності, властивої релігійній свідомості тільки в політиці (ідеологічних доктринах, політичних програмах, текстах політичних лідерів). У цьому контексті політична міфологія виступає інтегративним чинником архаїчного міфу з його символічністю й емоційністю та релігії з її нормативністю. Релігійна віра, на відміну від міфічної, прагне до все більшого розрізнення ідеального та реального, символу і того, що символізується, бога і буття, віруючого суб'єкта і об'єкта, у який вірять. Міфосвідомість, навпаки, не відрізняє природне від надприродного. Вона «вірить» у те й інше: у своїх «священних» міфах і пов'язаних із цим ритуалах первісні люди однаково поклонялися й природному, і надприродному.

Тому про міфічну віру можна говорити досить умовно. У міфічній свідомості немає проблеми віри й невір'я, вона не розрізняє віру та знання й існує до осмислення їхньої протилежності. Процес міфологізації сучасної політичної свідомості включає ритуалізацію та культивування. Ритуалізація наближує міфологічну свідомість до політики, а культивування до релігії.

Цікавим є розгляд місця та ролі символу у функціонуванні, створенні та розвитку політичного міфу, його використання у процесі міфологізації сучасної політичної свідомості.

Символ у політиці пов'язує раціональне з ірраціональним. Дія символу на свідомість прихована від того, хто занурений у політичний міф. Але вона розкривається зовнішнім спостереженням й аналізом. Саме тому символізм у політиці особливо важливий. Тут це практично єдиний шлях до утворення спільності, до об'єднання маси й еліти, емоцій та ідеології.

Символізація політичної дійсності – це об'єктивація смислових і чуттєвих переживань реальності політичним суб'єктом, яка виявляється у синтезі знакової системи й образів влади та держави. Результат символізації – специфічний про-

дукт (річ, слово), який не дає зникнути почуттю, емоції, образу, – констатація переживання політичного образу в часі та просторі. Політичний процес заснований не тільки на інтелектуальних концепціях, а й на пропаганді, а пропаганда – це мова алегорій, що гіпнотизує маси, мова міфологем і міфосюжетів. Мова, що піднімається над повсякденністю й пов'язана з духовно-моральним виміром політики, здатна до породження потужних міфологічних імпульсів.

Таким чином, можна зробити висновок, що символ у політиці пов'язує раціональне з ірраціональним, колективне з індивідуальним, масу з вождем. Розрізняють культурний і психоаналітичний підходи до суті символу. У першому випадку символ є сама дійсність, найважливіша ознака соціальності; у другому – позначення якогось витиснутого зі свідомості заборонного бажання. Перший підхід відповідає глибоко вкоріненим у культурі символам, другий – кризовій формі свідомості.

Міфологічний характер несе в собі й поняття «національне». Дослідник В. Ю. Арабаджієв (2006 р.) [29, с. 142-143] виділяє такі складові поняття «національне»: мова, почуття єдності, національна ідея, національна пам'ять, національний простір і час; ці складові мають міфологічний характер і об'єктивуються в політичному процесі через символізацію. Оскільки складові поняття «національне» мають міфологічний характер, виявляються через спосіб вираження політичної міфології (символізацію) – це дає нам підставу вважати національне фактором міфологізації сучасної політичної свідомості. Нація при міфічному сприйнятті – це незмінна одвічна єдність та існує як ряд поколінь, пов'язаних між собою національною сутністю.

Загалом, за характером і вектором впливу на суспільну свідомість В. Ю. Арабаджієвим [29, с. 143-144] запропоновано класифікацію таких детермінант оптимізації розвитку міфологізації сучасної політичної свідомості:

- **семантичні** (розшифрування та дешифрування; магія слів, магія мови; магія імені; відсутність безперервності й оповідальності; гіперболізація (перебільшення) або літотизація (применшення) історичних фактів, подій; пластичність, здатність політичного міфу до метаморфози, змін; нуменозність образу влади та її носіїв; образність, можливість побудови образу);

- **пов'язані з образом героя** (ілюзія дії, боротьби з ворогом; героїзація подій і суб'єктів політичного міфу, обов'язкова наявність героя та його ворога; віра в реальність сюжету, героїв, образів);

- **соціально-історичні** (циклічність часу, кризовість, класовість, спрощення реальності);

- **ментальні** (архетипність, ірраціональність);

- **етичні** (деміфологізація етичного та реміфологізація політтехнологій).

Класифікацію нормативно-символічних конструкцій влади та держави як сутності міфологізації в історичному вимірі становлять її провладний і аполітичний

типи, що виділені за критеріями орієнтації на участь або неучасть людини в політиці.

Наведені різні інтерпретації міфу в міру зростання в них прагнення бачити в ньому не тільки казку, а й певний спосіб осягнення реальності, причому зростання цього прагнення взагалі-то співпадає з послідовністю в часі означених вище типів інтерпретації.

Процес міфологізації політичної свідомості з її ідеологізацією має єдину генетичну основу, виконує спільні символічні та праксеологічні функції, але різниться за гносеологічною, онтологічною та легітимною ознаками.

Можемо стверджувати, що основними особливостями міфологізації політичної свідомості є універсальність та амбівалентність її впливу на розвиток індивідуальної та масової свідомості. Універсальність такого впливу полягає в тому, що протягом усієї історії людства міф, як атрибут політичної свідомості, супроводжував її розвиток на індивідуальному та масовому рівнях.

Амбівалентність полягає в тому, що, по-перше, міфологізація політичної свідомості характеризує, з одного боку, такий тип світогляду, якому властиві примітивізм, алогічність і спрощення, а з іншого – величезний креативний потенціал. По-друге, політичний міф, за певних обставин може призводити до консолідації суспільства, виступає фактором стабільності його розвитку, а за інших обставин, – може призводити, навпаки, до фрагментації, роз'єднання суспільства, упрвадження маніпулятивних технологій.

З метою розв'язання проблеми виявлення найкращого варіанта історичного буття міфологізації сучасної політичної свідомості виділено такі детермінанти оптимізації розвитку досліджуваного феномена: деміфологізація етичного та реміфологізація політтехнологій; архетипність; розшифрування та дешифрування; спрощення реальності; ілюзія дії, боротьби з ворогом; віра в реальність сюжету, героїв, образів; пластичність, здатність політичного міфу до метаморфози, змін; нуменозність образу влади та її носіїв; образність, можливість побудови образу; ірраціональність. Сприйняття політичного міфу спирається переважно на почуття й емоції та живиться ними; циклічність часу; героїзація подій і суб'єктів політичного міфу, обов'язкова наявність героя та його ворога; відсутність безперервності й оповідальності; магія слів, магія мови; магія імені; кризовість; класовість; гіперболізація (перебільшення) або літотизація (применшення) історичних фактів, подій.

Таким чином, під міфологізацією сучасної політичної свідомості в широкому смислі слід розуміти універсальний процес створення символічних образів влади та держави як результат сприйняття, пізнання й осмислення політичного.

Підсумовуючи вищенаведене, можемо констатувати таке.

Для України надзвичайної ваги повинен набувати висновок про те, що чим більше інформаційні можливості матиме країна, тим вірогіднішою стає можливість

досягнення стратегічних переваг у майбутній системі міжнародних відносин. У зв'язку з цим важливого значення набуває потреба створення власних механізмів, спроможних ефективно впливати інформацією у сфері міжнародних відносин і в оборонній сфері. Тому вже сьогодні на шляху потоку інформації слід поставити ефективний фільтр у вигляді державних аналітичних структур, що здатні були б своєчасно виявляти інформацію, використання якої може призвести до негативних наслідків.

Інформаційно-пропагандистські акції тих чи інших держав останнім часом активно проводяться в українському інформаційному просторі. Вони нерідко демонструють упередженість щодо ситуації в українському суспільстві. Подібні дії спрямовані на формування у світовій громадськості стійких стереотипів щодо нашої держави, що негативно впливає на відносини в економічній і політичній площинах із зарубіжними партнерами. Така ситуація не може задовольняти Україну. Тому нагальною потребою є створення українських інформаційних структур, які у взаємодії з урядовими та фінансовими групами розпочали б процес просування та закріплення українських політико-економічних інтересів за межами власної країни.

Список використаних джерел

1. Колодюк А. В. Теоретичне обґрунтування поняття та виникнення інформаційного суспільства / А. В. Колодюк // Борисфен. – 2004. – № 11. – С. 18-21.
2. Колодюк А. В. Проблематика переходу до інформаційного суспільства / А. В. Колодюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6 (9). – С. 129-137.
3. Баховець О. Б. Передумови становлення інформаційного суспільства в Україні / О. Б. Баховець, Т. О. Грінченко, К. Д. Гуляєв, С. К. Полумієнко, Л. О. Рибаків, В. В. Тюрін / за ред. С. О. Довгого. – К. : Азимут-Україна, 2008. – 205 с.
4. Балла І. Чи готова Україна до інформаційної війни? / І. Балла // Центр воєнної політики та політики безпеки. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/kolonkaavtora/469082011803802811815816>
5. Данилишина Е. А. Борьба с американским информационным империализмом в странах Западной Европы : опыт для Украины (II половина XX ст.) / Е. А. Данилишина // Вісник ОНУ. Серія Політологія-Соціологія. – Вип. 12. – 2004 – Т. 3. – С. 756-764.
6. Данилишина К. О. Американський культурно-інформаційний імперіалізм в Україні (на прикладі реклами) / Е. А. Данилишина // Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Мовна екологія як чинник гармонійного розвитку суспільства». – Одеса, 2005. – С. 94-100.
7. Дзюба М. Т. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій / М. Т. Дзюба., Я. М. Жарков, І. О. Ольховой, М. І. Онишук / за заг. ред. В. В. Балабіна. – К. : ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. – 471 с.
8. Нальдеев А. Печатная пропаганда в деятельности органов психологических операций ВС США в Афганистане и Ираке / А. Нальдеев // Зарубежное военное обозрение. – 2008. – № 8. – С. 23-25.

9. Горбулін В. П., Литвиненко О. В. Національна безпека: український вимір. – К.: ПІІ «Інтертехнологія», 2008. – 104 с.
10. Бэндлер Р., Гриндер Дж. Трансформейшн. Нейролингвистическое программирование и структура гипноза. – СПб, 1995. – 317 с.
11. Швед Ю. Близькосхідні можливості / Ю. Швед // Політика і час. – 2006. – № 7-8. – С. 101-109.
12. Пасинчук К. Європа і близький схід : міжцивілізаційні відносини і міжнародна безпека / К. Пасинчук // Політика і час. – 2006. – № 3. – С. 40-48.
13. Тероризм – угроза человечеству XXI века. – М. : Институт востоковедения РАН ; Крафт+, 2003. – 52 с.
14. Цыганов В. Медиа-терроризм. Тероризм и средства массовой информации / В. Цыганов. – К. : Ніка-центр, 2004. – 120 с.
15. The Spirit of Islam: London, 1980. – 179 p.
16. Fahr Al-Din Al-Razi. Mafatih al-Gaub aw al-Tafsir al-Kabir : Teheran, 1978. – т. 10. – 118 p.
17. Muhammad Abduh. Tafsir al-Manar // «Kairo», 1981. – т. 2. – 77 p.
18. Al-Darimi, Al-Sunam, Medina, 1386/1966, Muqqadima 56. – 129 p.
19. Arab Human Development Report 2004. Towards Freedom in the Arab World. NY. ANDP. – 2004. – 248 p.
20. Шевченко В. Є. Етнопсихологічні особливості перебування миротворців у країнах арабо-мусульманського світу / В. Є. Шевченко, М. А. Чєпа, О. В. Григоренко, С. В. Іванов, Є. Ю. Алексєєв, І. В. Малько / За ред. С. Д. Максимєнка. – К. : Міленіум, 2005. – 34 с.
21. Абдерахим аль-Руми. Только Аллах может дать истинный мир : Пер. с нем. / Абдерахим аль-Руми. – Заокский : Источник жизни, 2002. – 64 с.
22. Шевченко В.Є. Сучасні течії ісламу : психологічний аспект / В.Є. Шевченко, С. Д. Максимєнка, М.-Л. Чєпа, І.В. Малько / За ред. акад. С.Д. Максимєнка. – К. : Міленіум, 2007. – 36 с.
23. Игнатенко А. Интертеррор в России / А. Игнатенко. – М. : Европа, 2005. – 98 с.
24. Anwar El-Sadat. Islam // «Orient», 1958. – № 26 . – 151 p.
25. Иммам Хомейни Политико-религиозное завещание / Иммам Хомейни. – Тегеран, 1993. – 240 с.
26. Джига Т. В. Політична реклама в Україні / Т. В. Джига. – К. : Центр вільної преси, 2002. – 77 с.
27. Джига Т.В. Особливості аудиторії політичної реклами / Т. В. Джига // Наукові записки Інституту журналістики. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут журналістики, 2003. – Том 6. – С. 140-143.
28. Арабаджиев Д. Ю. Політичний міф як функція політичної свідомості / Д. Ю. Арабаджиев // Культурологічний вісник : Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Прем'єр, 2005. – Випуск 14. – С. 176-184.
29. Арабаджиев Д. Ю. Особливості міфологізації сучасної політичної свідомості // Д. Ю. Арабаджиев / Збірник матеріалів наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених 2004 р. – Запоріжжя : ЗДУ, 2006. – С. 141-144.

2.3.2. Актуальні проблеми використання людського чинника в особливих умовах діяльності: психологічний аспект

Проблеми, пов'язані з людським чинником, обумовлені тим, що з підвищенням складності систем управління різними технологічними процесами і технічними системами фізичне навантаження на людину падає, а психологічне – зростає. Під людським чинником варто розуміти сукупність як індивідуальних, так і притаманних професійному контингентові в цілому якостей і властивостей, що проявляються при взаємодії з технікою (озброєнням) і визначають його надійність і ефективність.

У результаті зусиль учених-психологів були визначені провідні властивості психіки, розвиток яких забезпечує успішність дій [1-7]. До них належать оперативне мислення й антиципаційні реакції, здатність до сполучених дій, одночасного виконання рівномотивованих завдань.

Автоматизми, рефлексії, інстинкти, безумовно, потрібні фахівцеві екстремального профілю. Однак важливим є і його внутрішній світ, тобто здатність і можливість діяти в особливих умовах, де він виявляє і водночас здобуває інші властивості особистості, іншу етику, де особливий дух підтримує його крила, розкріпачує глибинні можливості та творчі потенції, роблячи творцем своєї долі. На цей час розвивається професіогенетичний підхід, заснований на вивченні закономірностей соціального та психічного розвитку особистості в процесі її професіоналізації та на розробленні психологічних рекомендацій з управління цим процесом. У межах зазначеного підходу розглядаються питання функціональної надійності людини, психічної регуляції у міжособистісній взаємодії та психічного образу в регуляції професійної діяльності.

Психологічний аналіз надійності фахівця в особливих умовах діяльності дає змогу стверджувати, що помилкові дії людини нерідко обумовлені не ступенем його підготовленості або особистих якостей, а невідповідністю засобів відображення інформації, конструкції та розміщення органів управління технічним засобом і психофізіологічними можливостями цього фахівця; недостатнього врахування психічних і психофізіологічних закономірностей сприйняття, мислення і реагування людей. Тобто недостатня надійність діяльності фахівця екстремального профілю фактично закладалася при проектуванні та створенні самої техніки.

1.1. Про аналіз індивідуальності професіонала з позицій системного підходу

Для забезпечення надійності людського чинника потрібно із системних позицій побачити цілісну індивідуальність професіонала, її різнорівневі характеристики

та їхній вплив на діяльність у межах ризиконебезпечної професії. Ми будемо розглядати темпераментальний, характерологічний, соціально-психологічний і діяльнісний рівні індивідуальності. Різні її аспекти по-різному визначають особливості професійної діяльності фахівця екстремального профілю. Загальний психоенергетичний потенціал психічної активності та емоційності будь-якої людини, у тому числі й представника ризиконебезпечної професії, по-перше, розподіляється за сферами життєдіяльності (психомоторна, інтелектуальна, комунікативна); по-друге, регулюється за ступенем довільності – мимовільності поведінки, а також за зовнішньою або внутрішньою локалізацією психічної активності суб'єкта [8]. Темперамент містить у собі три базових компоненти та відповідні властивості, що належать до активності, емоційності та саморегуляції. Активаційно-ергічний компонент проявляється у таких властивостях темпераменту, як ергічність – аергічність; пластичність – ригідність. Емоційно-афективний компонент виражається в домінуючих емоціях (стенічності – астенічності), а також в емоційній чутливості та реактивності. Регуляторно-селективний компонент темпераменту здійснює внутрішню або зовнішню спрямованість психічної активності (інтроверсія – екстраверсія), а також ступінь довільності – мимовільності в регуляції поведінки (рефлективність – імпульсивність).

Такі полярні властивості, як ергічність – аергічність, пластичність – ригідність, стенічність – астенічність проявляються у трьох сферах життєдіяльності людини: психомоторній, інтелектуальній і комунікативній. До регуляторно-селективного компонента входять властивості інтроверсії – екстраверсії, імпульсивності – рефлексивності.

У вітчизняній психології було висловлено низку конструктивних ідей про багатомірну будову рис характеру [9-12], що містять у собі як особистісні, так і індивідуальні ознаки. Тобто характерологічний контур перетинається, з одного боку, з особистісними якостями, з іншого – з індивідними, темпераментними властивостями. Вони наповнюють його своїми якісними і кількісними складовими та визначають своєрідність психологічного змісту рис характеру як сполучної ланки. Викладені вище міркування лягли в основу розробки системної моделі вивчення рис характеру О. І. Крупнова, у межах якої особливий інтерес становить ініціативність, що розуміється нами як системна якість особистості, яка включає мотиваційно-сміслові та регуляторно-динамічні складові, що забезпечують стан готовності і сталість прагнень до процесу ініціації в умовах подолання небезпеки. Зазначені компоненти та їх змінні становлять психологічну структуру ініціативності, а їхні відносини і взаємозв'язки фіксують індивідуально-якісну специфіку її проявів на рівні особистості.

Таким чином, на основі комплексного багатомірно-функціонального підходу до дослідження властивостей темпераменту, акцентуацій характеру, ініціативності

особистості фахівців ризиконебезпечних професій і особливостей міжособистісних відносин можна виявити специфіку впливів різних рівнів індивідуальності на стиль та успішність їхньої професійної діяльності.

Психологічні кореляти стилю та успішності професійної діяльності фахівця екстремального профілю

Зв'язки психодинамічних особливостей і регуляторно-динамічних ознак ініціативності особистості в особливих умовах діяльності виявили, що її прояву в цілому сприяють висока активність особистості, пластичність, гнучкість у перебудові навичок і засвоєнні вмій, швидкість переключення уваги і перебудови з одного виду діяльності на інший, стеничність, тобто позитивна емоційність, витривалість людини до різного роду психоемоційних навантажень. Ці властивості допомагають реалізуватися особистісно- і соціально значимим цілям, тобто така людина спрямована на зміцнення і підтримку свого здоров'я [6], покращення співробітництва між людьми [4], досягнення успіху в різних видах діяльності [1; 3]. Висока загальна активність темпераменту, таким чином, сприяє прояву енергійності в діях і вчинках людини та позитивному емоційному фону в настрої.

Спрямованість психічної активності зовні (тобто екстернальність) у регуляції ініціативності фахівця екстремального профілю тісно пов'язана з агармонічними змінними темпераменту, включаючи емоційну чутливість, тобто він повільніше включається в діяльність, надає перевагу завданням, не пов'язаним із великим розумовим навантаженням, має достатньо вузьке коло спілкування, і навпаки. Тобто, виразність агармонічних змінних компонентів темпераменту (аергічності, ригідності та астеничності) веде до посилення зовнішнього контролю у регуляції ініціативних дій фахівців екстремального профілю, до перекладання відповідальності у складних ситуаціях на обставини або іншу людину. Підвищення рівня внутрішнього контролю (або відповідальності за чинені дії) супроводжується позитивним емоційним тлом настрою при ухваленні рішення, тобто коли він пишається тим, що виявляється на висоті в разі адекватного ухвалення рішення, відчуває приплив сил від вдало вирішеної проблемної ситуації, перебуває в постійній готовності до вирішення інтелектуальних проблем і може піти на ризик у ухваленні рішення. З інтернальністю в ініціативних проявах (тобто схильністю вважати, що ініціатива залежить лише від власних можливостей) пов'язані стеничні емоції в інтелектуальній сфері людини. Тобто, чим більше до душі фахівцеві екстремального профілю інтелектуальна діяльність, тим більше він схильний проявляти внутрішній контроль у своїх починах і ініціативних діях.

Гармонійні змінні темпераменту (тобто активність, гнучкість, життєрадісність) стимулюють цілепокладання в ініціативних проявах. Агармонічні складові компонента загальної активності (пасивність і ригідність, традиційність, стійкість навичок і способів рішення інтелектуальних завдань) сприяють прояву аенергічності,

тобто відсутності ініціативи. Так, відсутність активності в діях, інтелектуальній енергійності або активності у спілкуванні при діагностичному обстеженні фахівця екстремального профілю буде свідчити про низький ступінь виразності ініціативності, або про відсутність проявів цієї якості. Це може бути пов'язане з тим, що людина важка на підйом у цілому. Виразність емоційного компонента темпераменту (емоційної чутливості та реактивності) і спрямованості психічної активності зовні або усередину себе буде свідчити про високу позитивну емоційність у прояві починів. Тобто, емоції радості та задоволення при виконанні якоїсь справи або починання регулюються чутливістю і вразливістю людини, здатністю відреагувати на нестандартну ситуацію і неможливістю зберегти спокій при виникненні неприємностей.

Прямі зв'язки регуляторно-динамічних компонентів ініціативності з аергічністю, ригідністю та астенічністю свідчать про високий ступінь присутності негативних емоцій і переживань у прояві ініціативності. Наприклад, якщо людина вважає, що від неї нічого не залежить, вона просто виконує свої функції, відповідно до технології. Домінанта її діяльності буде стійка, малорухома, стереотипна, без присутності енергії та зі зниженим фоном настрою. При цьому такий фахівець може відчувати деяку тривожність, пов'язану з виконанням функції контролю за ситуацією, а не активного управління довіреної йому технікою чи озброєнням. Вищезазначене стосується основних закономірностей, встановлених щодо регуляторно-динамічного компонента ініціативності: ініціативність дає можливість фахівцеві екстремального профілю досягати у своїй діяльності певних цілей, проявляється на найбільш завантажених і відповідальних етапах професійної діяльності в рамках встановлених процедур і функціональних обов'язків.

Розгляд зв'язку властивостей темпераменту і продуктивно-сміслових характеристик ініціативності фахівців екстремального профілю показав, що активність, гнучкість, позитивний настрій і вміння проаналізувати свої дії підсилюють у кожного з них езопову мотивацію, тобто при прояві яких-небудь починань людина виходить зі своїх власних цілей і задовольняє потреби в безпеці та благополучному завершенні поставлених завдань. Високий рівень стійкості та внутрішній контроль (інтернальність) підсилюють соціоцентричну мотивацію, тобто її спрямованість на людей або прагнення робити які-небудь учинки на загальне добро, прагнення підвищити свій авторитет. Активність і стійкість у цілому сприяють більшій виразності свідомості ініціативних дій. Активність стимулює творчий початок у поведінці та діяльності людини, що допомагають продукувати нові ідеї, долати відсталість і шаблонність у вирішенні нестандартної ситуації.

Меншій поінформованості сприяє виразність агармонійних змінних компонентів загальної активності, емоційності та саморегуляції. Також можна зазначити, що високий ступінь виразності ергічності, емоційності та імпульсивності пов'язані з

наявністю операційних та особистісних труднощів у здійсненні активних дій фахівцями екстремального профілю.

Дослідниками виявлено достовірні зв'язки властивостей темпераменту з акцентуаціями характеру у фахівців екстремального профілю. Інтелектуальна астеничність і рефлексивність сприяють прояву збудливої акцентуації характеру. Якщо людина виконує інтелектуальну роботу не тому, що хотілося б, відчуває тривогу або побоювання перед вирішенням інтелектуальних завдань, переживає, не може заснути, доки не вдасться знайти рішення проблеми, злиться, коли довго не може що-небудь вирішити, і водночас є стійкою у своїх інтересах і намірах, звичайно раціональною, стриманою у вчинках і діях, розважливою, то можна говорити про виразність таких домінуючих рис характеру, як напруженість в емоційній сфері, старанність, акуратність, ретельність. Така людина може бути надмірно вимогливою і дратівливою, нетерпимою до неакуратності та недотримання певних правил. Високий ступінь виразності емоційного компонента у структурі темпераменту (стенічності у спілкуванні, емоційної чутливості, реактивності) та імпульсивності свідчить про присутність емотивної акцентуації в характері фахівця ризиконебезпечної професії. Якщо ж він відчуває радість і насолоду від процесу спілкування з іншими людьми, вдячний друзям за їхнє взаєморозуміння, бере все близько до серця, хвилюється через дрібниці, легко провокується та миттєво реагує на незвичайну ситуацію, дещо поспішний у прийнятті рішень, схильний говорити, попередньо не подумавши, то це свідчить про такий його стиль поведінки, коли головне – не робота, а дружні взаємини з колегами. Це добрий, спокійний товариш по службі, з високим почуттям обов'язку і внутрішньою дисципліною, який при тактовному відношенні та підтримці виявляє прекрасні результати в роботі. Такий фахівець має потребу в глибокому особистому контакті, підвищенні самооцінки, багаторазовому обговоренні ситуацій з детальним аналізом і розбором.

Гармонійні змінні властивостей темпераменту сприяють більшій виразності гіпертимічної та демонстративної акцентуації характеру. Агармонійні змінні зворотним чином пов'язані з цими акцентуаціями характеру. Якщо людина витривала, відчуває в собі надлишок сил і енергії, потребу в новій інформації, посідає у команді лідируючі та організаторські позиції, не боїться висловлювати свої думки та їх відстоювати, то в характері будуть проявлятися такі риси, як постійно підвищений настрій, енергійність, оптимізм, ініціативність, гарні мобілізаційні можливості в незначній стресовій ситуації. Робота для такого члена колективу може бути лише приводом для спілкування, можливістю виявити себе. Агармонійні змінні властивостей темпераменту сприяють виразності застрягаючої, педантичної та дистимічної акцентуації. Так, людина, яка надає перевагу займатися роботою, що не вимагає великого напруження і швидких рухів, одноманітності, самоті та розміреності, буде, швидше за все, мати такі виражені риси характеру, як знижена

впевненість і надмірне почуття провини (а для фахівця екстремального профілю це – характерний показник), прагненням до порядку, високий ступінь цілеспрямованості, самостійність, надійність у співробітництві, якщо його цілі збігаються із цілями тих людей, з якими вона разом працює. Вона може бути авторитарною, проявляти лідерські якості й у той же час бути недовірливим до дружби, може генерувати великі ідеї, розглядати нестандартні підходи до рішення складних проблем і, якщо у неї при цьому що-небудь не виходить, бути дратівливою.

Прямий зв'язок виявився між ергічністю та стеничністю в комунікативній сфері й авторитарному типі відношення до оточуючих. Психологічний зміст цього взаємозв'язку полягає в тому, що загальна активність і позитивна емоційна домінанта сприяють більшому прояву енергійності, компетентності, авторитетного лідерства в команді, упевненості в собі, завзятості та наполегливості у міжособистісних відносинах і взаємодії, коли людина першою проявляє активність, відчуває потребу ділитися враженнями з іншими людьми, виявляється лідером, без особливих зусиль знаходить контакт із іншими людьми, вільно і невимушено себе з ними почуває, відчуває радість і задоволення від цього процесу.

Відособленим виявився показник егоцентричності в міжособистісних відносинах. Астенічність у комунікативній сфері, імпульсивність і емоційна чутливість прямо пов'язані з агресивним типом відношення до оточуючих. Це означає, що чим більше проявляються вимогливість, строгість і різкість в оцінці інших, упертість, схильність обвинувачувати оточуючих, дратівливість і наполегливість, тим більше виражені у фахівця екстремального профілю негативні емоції у спілкуванні, страх бути відкинутим, почуття, що тебе не розуміють; людина перебільшує негативне відношення до себе з боку колег, виникає тривожність та образа на оточуючих. Тим більше вираженими у неї є емоційна чутливість та імпульсивність, тобто поспішність у прийнятті рішень, непосидючість, збудженість або навпаки. Тут може спрацювати прийом «випустити пару» – коли емоційна обстановка дуже напружена, то часто людина випускає свою агресію «в нікуди», щоб знизити емоційну напруженість. При цьому можуть проявлятися іронічність і насмішкватість.

Ергічність у психомоторній і комунікативній сферах, інтелектуальна пластичність зворотним чином пов'язані із критичністю в міжособистісних відносинах. Цей тип міжособистісних відносин показав найбільшу кількість значимих кореляцій. Чим більше проявів ергічності в цих сферах, тим менше підозрілості в команді. Психологічно це може бути пов'язане з тим, що у команді завжди активно протікає процес комунікації. Вважається, що чим більше відкрита команда для обміну інформацією, тим більше вона безпечна. Кожний член команди повинен бути в курсі того, що робить інший. Якщо візуально проконтролювати діяльність кожного члена команди складно, то можна почути доповідь або ухвалене рішення.

Тому тут потрібна комунікативна ергічність та інтелектуальна пластичність, що зменшує підозрілість.

Інтелектуальна пластичність проявляється в процесі ухвалення рішення. В екстремальній ситуації у фахівця екстремального профілю може бути кілька варіантів її рішення, а правильним може бути лише один. Тому важливо адекватно оцінити ситуацію і дуже швидко прийняти рішення. Процес ухвалення рішення може тривати частки секунди, оскільки праця фахівця ризиконебезпечної професії пов'язана з тимчасовим дефіцитом і з особливим психологічним сприйняттям часу: у критичній ситуації час може суб'єктивно розтягуватися (здається, що ситуація триває дуже довго), або стискатися («начебто все життя перед очима пробігло»). Необхідно критично поставитися до свого вибору, оскільки ціна обраного рішення – людське життя.

Водночас аергічність у всіх сферах темпераменту, ригідність та астенічність у комунікативній сфері, екстернальність, імпульсивність та емоційна чутливість мають прямий зв'язок із критичним типом міжособистісних відносин. Чим більш виражені аергічність і комунікативна ригідність, тим імовірніше, що будуть формуватися відносини підвищеної критичності, схильності до перевірки даних. Тому чим більш критичний у своїй діяльності представник ризиконебезпечної професії через підозрілість і страх поганого ставлення, чим він більш замкнутий, скептичний, проявляє свій негативізм у вербальній агресії, тим більш виражені у нього аергічність, ригідність у спілкуванні, негативна емоційна домінанта в ухваленні рішення та взаємодії з командою і навпаки.

Інтелектуальна та комунікативна астенічність має наслідком формування критичної спрямованості розвитку особистості. Чим більш емоційно чутлива та імпульсивна людина, тим більше у неї може бути присутніми уразливість, схильність до сумніву в усьому, тим менше енергії вона буде проявляти в міжособистісній взаємодії. Малоактивний і малоемоційний фахівець буде здаватися скептичним. Цей показник міжособистісних відносин відображає специфіку праці в ризиконебезпечній професії, у якій невід'ємною частиною є критика, що дає змогу усвідомити більш глибоко свій стиль роботи і сприяє професійному росту всіх членів команди. Критика – важливий етап взаємодії в команді.

Зі здатністю підкорятися в міжособистісних відносинах прямо пов'язані показники імпульсивності та емоційної чутливості. Поспішність в ухваленні рішення, втрата контролю і слабке володіння собою, необдумані дії та команди неприпустимі для фахівців екстремального профілю у звичайному режимі діяльності. І водночас здатність відгукнутися навіть на найменший сигнал, дати швидко відповідь на будь-який оклик є цінними для фахівця, як і прояви його поступливості. Чим більше проявляються ці властивості темпераменту, тим більше він може проявляти скромність, боязкість, емоційну стриманість, здатність підкоритися більше

сильному (командирові) з урахуванням ситуації, слухняно і чесно виконуючи свої обов'язки. Такий зв'язок обумовлений тим, що в команді, як правило, хтось один є, із психологічної точки зору, лідером (як правило, це командир), а всі інші члени команди проявляють елементи лідерства. Кожний на своєму робочому місці діє відповідно до своїх функціональних обов'язків і виконує вказівки офіційного лідера, на якому формально лежить вся влада і відповідальність. Тому в інших членів команди виробляється згодом у міжособистісній взаємодії підкорюваність.

З відносинами залежності прямо пов'язані показники астенічності та екстернальності саморегуляції, імпульсивності та емоційної чутливості. Це означає, що чим більше вираженими є зовнішній контроль за ситуацією, негативна емоційна модальність, імпульсивність і прийняття ситуації або критики «близько до серця», тим більше член команди не вміє виявити опір, він є слухняним, боязким, щиро вважає, що інші праві, може демонструвати конформізм, очікувати допомоги і поради, виконувати передчасні дії, і навпаки.

Прямо пов'язані між собою ергічність і пластичність у комунікативній сфері темпераменту і дружелюбний тип міжособистісних відносин. Чим більше виражені ці властивості темпераменту, тим більше член команди може прагнути до мети мікрогрупи, бути схильним до співробітництва, кооперації, проявляти гнучкість і компромісність при вирішенні поставлених завдань, дотримуватися умовностей і правил у взаємодії, проявляти ініціативу і прагнути допомагати. Якщо людину не обтяжує широке коло спілкування, вона може працювати з будь-яким членом команди, її розумовий процес відбувається швидко і легко, вона не соромиться просити допомоги, першою вступає в діалог, лідирує в ньому, що пов'язується звичайно із дружелюбним типом взаємин.

І ще один тип міжособистісних відносин – альтруїстичний – прямо пов'язаний із комунікативною ергічністю та стеничністю у сфері психомоторної активності. Активність у спілкуванні та позитивні емоції при виконанні справи або яких-небудь доручень допомагають прояву відповідальності стосовно людей, безкорисності та чуйності. Це може бути дійсно відповідальна за інших особистість або ж людина із зовнішньою маскою, що приховує особистість протилежного типу. І навпаки, людина, яка щиро радіє при виконанні якої-небудь справи (без урахування мотивації, оскільки цей компонент тут не враховується), при цьому позитивна у спілкуванні, контактна із широким колом знайомих, асоціюється у нашій свідомості з альтруїстичним, завжди готовим надати допомогу і висловити підтримку членом команди.

Отже, слід зазначити, що професійна діяльність фахівця екстремального профілю прямо пов'язана з відповідальністю за життя людей і тому, звичайно, формує певні типи відносин до оточуючих. Ці типи формуються на базі неповторного сполучення та своєрідності властивостей темпераменту кожної індивідуальності. Так, наприклад, найбільшу кількість значимих зв'язків з особливостями міжосо-

бистісних відносин увібрав у себе показник емоційної чутливості, імпульсивності, комунікативної ергічності та комунікативної астенічності. Імовірно, саме ці властивості темпераменту впливають на формування типів відносин із оточуючими. Відособленою виявилася властивість реактивності, рефлексивності, інтернальності, інтелектуальної ригідності та стеничності, інтелектуальної ергічності, психомоторної пластичності та ригідності. Імовірно, ці властивості темпераменту виявилися такими, що спричиняють незначний вплив на формування міжособистісних відносин у команді.

Таким чином, отримані зв'язки можуть використатися з метою вивчення психологічної сумісності в команді та формування сприятливого мікроклімату в роботі фахівців екстремального профілю, що забезпечить можливість раннього виявлення позитивних і негативних відхилень у міжособистісних відносинах при діагностиці індивідуально-своєрідного сполучення конкретних властивостей темпераменту особистості.

Аналіз акцентуацій характеру та міжособистісних відносин у фахівців екстремального профілю дав змогу виявити такі закономірності. Аналізуючи міжрівневі характеристики індивідуальності, можна відзначити, що характерологічний і соціально-психологічний рівні особистості пов'язані між собою. На це вказує наявність значимих прямих кореляцій між типами акцентуацій характеру і спрямованістю міжособистісних відносин.

Значимі кореляції присутні між усіма типами характеру, за винятком емотивного та екзальтованого типу. Тут не виявилось достовірних взаємозв'язків. Найбільша кількість значимих кореляцій виявили критична спрямованість міжособистісних відносин (6 зв'язків) і педантичний тип характеру (3 кореляції). З педантичним типом прямо пов'язані критична, підкорювана та залежна спрямованість особистості фахівця ризиконебезпечної професії. Психологічний зміст отриманих зв'язків зводиться до наступного: чим більше виражена у нього педантичність у характері, тобто прагнення підтримувати порядок і точно дотримуватися встановлених процедур, тим більше в команді буде проявлятися координація і погодженість дій, відповідно до посадових інструкцій і встановленої супідрядності. Головний – командир, а всі інші зобов'язані підпорядковуватися та виконувати його команди, накази і розпорядження.

Авторитарна та дружелюбна спрямованість у міжособистісних відносинах прямо пов'язана з гіпертимічним типом акцентуації характеру. Психологічний зміст цього зв'язку полягає в наступному: домінуючі риси характеру фахівця екстремального профілю: надактивність, підвищений фон настрою, екстравертованість, побудова своєї поведінки відповідно до реакції людей на неї, відкритість для спілкування з людьми, радість від цього спілкування, що сполучається з добрим самопочуттям і зовнішнім виглядом, сприяють прояву лідерства та владності, упевне-

ності в собі, схильності до співробітництва, прояву гнучкості при рішенні проблем і в конфліктних ситуаціях. Основним способом усунення фруструючих впливів у членів команди служить заперечення яких-небудь утруднень, тривоги, своєї або чужої провини. Вони просто діють у силу своїх функціональних обов'язків.

Агресивний і критичний типи міжособистісних відносин позитивно корелюють зі збудливою акцентуацією. На тлі таких домінуючих рис характеру, як напруженість в афективній сфері, що проявляється в дратівливості та нападах розладу настрою – дисфоріях, коли до афекту тужливості, тривоги і страху, що гризуть душу, додаються зростаючий гнів і злість, можуть проявлятися не лише впертість, завзятість і наполегливість у міжособистісних відносинах, а й вимогливість, прямолінійність, відвертість, строгість і різкість в оцінці інших, непримиренність, схильність в усьому звинувачувати оточуючих.

Із критичною спрямованістю в міжособистісних відносинах пов'язані тривожний, циклотимічний, застрягаючий і дистимічний типи акцентуацій характеру. Чим більше виражені критичність до соціальних явищ, скритність, негативізм у вербальній агресії, уразливість, схильність до сумніву в усьому, тим частіше спостерігаються скарги на всіх, тим більше будуть проявлятися перераховані вище акцентуації характеру.

Домінуючі риси тривожного характеру (непевність і тривожність, помисливість, побоювання за майбутнє своє і своїх близьких) і привабливі риси характеру (акуратність, серйозність, сумлінність, розважливість, самокритичність, рівний настрій, вірність даним обіцянкам, надійність) сприяють формуванню критичного типу відносин і навпаки – нерішучість, певний формалізм, безініціативність, схильність до нескінченних міркувань, самокопання, наявність настирливих ідей, побоювань не дуже властиві фахівцям екстремального профілю. Причому, якщо є побоювання, то вони, як правило, стосуються в основному можливої події, навіть малоймовірної у майбутньому, за принципом «аби чого не трапилось». А може бути присутньою й віра у прикмети. Іншою формою захисту від постійних страхів є свідомий формалізм і педантизм, в основі яких лежить ідея про те, що якщо все заздалегідь ретельно продумати, передбачити і потім діяти, не відступаючи ні на крок від наміченого плану, то нічого поганого не трапиться. Особливості професійної діяльності фахівців екстремального профілю впливають на характер, і вони виробляють у собі згодом саме ці риси. Дотримання формальних процедур і програвання майбутньої діяльності в розумі сприяють підвищенню його ефективності та безпеки чинених дій.

Праця людини ризиконебезпечної професії формалізована, регламентована. Таким людям дуже важливо в ухваленні рішення врахувати, чи всі обставини і можливі наслідки вони врахували, при цьому вони думають не про те, як досягти успіху, а про те, як уникнути можливих невдач і неприємностей. Однак якщо все-

такі рішення приймається, то психастенік починає діяти негайно, тому що на міркування часу немає. Чим більше виражений застрягаючий (афективно-ригідний) тип характеру, тим більше буде проявлятися критичний тип відносин із оточуючими і навпаки. Чим більше виражені риси циклоїдної акцентуації характеру, тим більше буде формуватися критична спрямованість міжособистісних відносин і навпаки. Домінуючими рисами характеру фахівця екстремальної професії є зміна двох протилежних станів – гіпертимного і гіпотимного, циклічні зміни емоційного фону (періоди підвищеного настрою змінюються фазами емоційного спаду). Ініціативність, життєрадісність, товариськість та інші привабливі риси гіпертимік (у періоди підйому настрою), совісність і гострий критичний погляд на світ (у періоди спаду настрою, коли він схожий на гіпотиміка) сприяють дотриманню у команді формального розпорядку і дисципліни. Непослідовність, неврівноваженість, байдужність, спалахи дратівливості, надмірній уразливості та причепливості до навколишніх призводять до формування скептицизму, упертості та негативізму в міжособистісних відносинах.

Тривожний і циклотимічний типи характеру також пов'язані із залежною спрямованістю у міжособистісних відносинах. Психологічний зміст цих зв'язків проявляється в наступному: взаємодія в команді побудована на принципі довіри один до одного як професіонала. Якщо не вистачає впевненості або досвіду, тобто можливість проконсультуватися з досвідченим членом команди, або ж людина щиро вважає, що інші завжди праві, і слухає свого командира, оскільки ухвалення рішення завжди за ним.

Показники демонстративного типу характеру корелюють із авторитарною і дружельною спрямованістю міжособистісних відносин і навпаки. Це означає, що чим більше виражено такі риси характеру, як демонстративність, прагнення бути постійно в центрі уваги, причому іноді за всяку ціну, безмежний егоцентризм, ненаситна спрага постійної уваги до себе, замилювання, подив, шанування, поклоніння, тим більше будуть проявлятися впевненість у собі, наполегливість у міжособистісних відносинах, завзятість і ініціативність, комунікабельність і цілеспрямованість, спритність та активність, яскраво виражені організаторські здібності, самостійність і готовність взяти керівництво на себе, енергійність, хоча така людина швидко видихається після виплеску енергії.

Отже, характерологічний і соціально-психологічний рівні характеристик індивідуальності тісно пов'язані між собою і мають своєрідне сполучення взаємозв'язків, властиве представникам ризиконебезпечних професій, що особливо значимо для вивчення людського чинника. У цьому сенсі важливим є вивчення факторної структури ініціативності, темпераменту, акцентуацій характеру та особливостей міжособистісних відносин у фахівців екстремального профілю. Аналіз індивідуально-психологічних особливостей з урахуванням індивідних, особистіс-

них і міжособистісних характеристик цієї категорії фахівців виявив специфічні особливості проявів темпераменту, ініціативності та пов'язаних з ними особливостей міжособистісних відносин. Тому, у факторному аналізі виділилася така структура груп показників: більша питома вага припадає на чинник емоційно-особистісних труднощів (тут більше виражені аергічність, астенічність, зовнішній контроль за ситуацією, труднощі в прояві ініціативності у фахівців пов'язані з регламентованістю професійних обов'язків, роботою у нав'язаному темпі діяльності й обмеженнями за часом); менший – на активаційно-характерологічний чинник (перевага внутрішньої активності, адаптивності та оптимізму сприяє прояву ініціативи, виразності товариськості, уміння різноманітними прийомами і способами дій залежно від ситуації, тут же проявляються такі особливості характеру, як прагнення бути в центрі уваги, енергійність, оптимізм, щедрість, прагнення допомогти людям, ініціативність, життєрадісність, спонтанність; настрої у таких членів команди майже не залежить від того, що відбувається навколо, у них швидкий і рухливий розум, вони невтомно трудяться, є реалістами, прагматиками). Третій чинник містить мотиваційно-цільові характеристики. Їм дана цілісна психологічна характеристика і зроблено висновок, що мотивація на успішне виконання поставлених завдань у команди дуже висока. При чіткому та ясному усвідомленні цілей прояву ініціативності буде висока зацікавленість у виконуваний роботі та високій ефективності результатів діяльності. Це можливо при позитивній інтелектуальній домінанті у виконанні діяльності та стійкості, раціональності у прийнятті рішень, виваженості кожного кроку, спокої та розважливості людини. Типи міжособистісних відносин увійшли до четвертого чинника. Він характеризує їхню самостійність і свідчить про єдність застосовуваних методичних прийомів.

Висновки

Результати дослідження темпераменту, характеру та професійно важливих якостей підтвердили продуктивність комплексного, багатоаспектного дослідження властивостей особистості, що відкриває нові можливості у вивченні особистісних рис, а також сприяє розробленню науково обґрунтованих програм розвитку професійно важливих якостей фахівців екстремального профілю залежно від їхніх психофізіологічних характеристик і диференціальних особливостей. Їх можна використовувати з метою ефективного комплектування команд за принципом взаємодоповнюваності або комплементарності психофізіологічних, особистісних і міжособистісних характеристик фахівця екстремального профілю.

Оптимальна побудова відповіді людини в аварійній або ускладненій обстановці починається з рішення проблемної ситуації, причому людина в цих ситуаціях повинна або створювати нові системи дій, які раніше їй взагалі були невідомі, або створювати нову комбінацію з раніше відомих дій. І у тому, і в іншому разі ефективність виходу з небезпечної ситуації буде забезпечуватися не стільки автоматиз-

мами (навичками), скільки активацією інтелектуальних процесів, що базуються на професійному досвіді та забезпечують, насамперед завдання діагностування нової обстановки.

Виконання поставлених завдань в особливих умовах діяльності у більшості випадків є результатом координованої та злагодженої діяльності групи висококваліфікованих фахівців, особистісні особливості яких відіграють далеко не останню роль у колективній взаємодії. Лідерство, стиль відносини з підлеглими, внутрішньогрупові зв'язки і спілкування членів мікроколективу в найрізноманітніших переплетеннях забезпечують досягнення поставлених цілей. Усвідомлення свого стилю взаємодії, розуміння його достоїнств і недоліків є одним із засобів підвищення ефективності праці у ризиконебезпечних професіях, що розвивається в процесі навчання [6; 13].

Очевидно, на цей час необхідно не тільки адаптувати зарубіжний досвід, а й вносити до програм навчання врахування специфіки дій різних рівнів індивідуальності основної ланки людського чинника, забезпечити психодіагностичним інструментарієм вивчення темпераментального та характерологічного рівнів з метою оптимального прогнозування спільної професійної діяльності та забезпечення керівників конкретними рекомендаціями з психофізіологічної та характерологічної сумісності, по саморегуляції темпераментальних, характерологічних та особистісних властивостей, забезпечити психологічне консультування фахівців екстремального профілю з урахуванням зворотного зв'язку. Доцільно впроваджувати принцип індивідуального підходу до розбору конкретних випадків у діях кожного фахівця в ході професійної підготовки і включати необхідні параметри індивідуальності для системного розбору та розуміння причин певних дій і рішень.

Список використаних джерел

1. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : Монографія / В. І. Барко. – К. : НІКА-ЦЕНТР, 2003. – 448 с.
2. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості : дис. ... д-ра психол. наук / В. М. Корольчук / – Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – 388 с.
3. Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності : дис. ... д-ра психол. наук / В. О. Лефтеров / Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ. – Донецьк, 2008. – 428 с.
4. Матеюк О. А. Психологічний вплив командира на підлеглих у військово-професійній діяльності : дис. ... д-ра психол. наук / О. А. Матеюк / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2006. – 366 с.
5. Медведев В. С. Психологія професійної деформації сотрудинок органів внутрішніх дел : дис. ... д-ра психол. наук / В. С. Медведев / Київський ін-т внутрішніх дел при Національній академії внутрішніх дел України. – К., 1999. – 412 с.
6. Потапчук Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : дис. ... д-ра психол. наук / Є. М. Потапчук / Національна академія

Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2004. – 365 с.

6. *Тімченко О. В.* Професійний стрес працівників органів Внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / О. В. Тімченко. – Харків : Національний ун-т внутрішніх справ МВС України, 2003. – 35 с.

7. *Собольников В. В.* Развитие личности в особых условиях деятельности : дис. ... д-ра психол. наук / В. В. Собольников. – Новосибирск, 1997. – 312 с.

8. *Крупнов А. И.* Психологические проблемы исследования активности человека /А. И. Крупнов // Вопросы психологии. – 1984. – № 3. – С. 25-33.

9. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человековедения / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 381 с.

10. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. – 2 изд. / С. Л. Рубинштейн. – М., 1946. – 416 с.

11. *Бодалев А. А.* Вершина развития человека : характеристики и условия достижения / А. А. Бодалев. – М. : Флинта : Наука, 1998. – 165 с.

12. *Небылицын В. Д.* Основные свойства нервной системы человека /В. Д. Небылицын. – М. : Просвещение, 1966. – 382 с.

13. *Яковенко С. І.* Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф (на прикладі постчорнобильської ситуації) : дис. ... д-ра психол. наук / С. І. Яковенко / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 1998. – 484 с.

2.3.3. Використання поліграфа для забезпечення надійності персоналу організації

Вирішення проблеми надійності кандидатів на роботу є основною для забезпечення ефективної діяльності та результативності підприємства. Не є секретом, що «кадри вирішують усе». Будь-який компетентний роботодавець, начальник відділу кадрів або начальник служби безпеки, формуючи кадровий склад, цілком правомірно розраховує на одержання правдивої інформації про майбутніх працівників, не порушуючи при цьому, права на особисте життя. Варто зауважити, що кадрове питання – це завжди боротьба мотивів між роботодавцем і кандидатом на роботу.

Роботодавець має право на захист власної фірми та інвестицій від різноманітних загроз, тому, приймаючи людину на роботу, він повинен мати якомога повнішу інформацію про те, з ким доведеться працювати та яких результатів діяльності варто очікувати. А кандидат на роботу має знати за що він буде одержувати гроші, у якому обсязі та на які гарантії може розраховувати. Кожна зі сторін має свою правду, тому для уникнення непорозумінь треба із самого початку закладати міцний фундамент взаємин.

Зацікавленість кожної сторін в чесному партнерстві – це оптимальний варіант. Однак бувають випадки, коли кандидат на роботу з певних обставин приховує дійсну інформації про себе.

Поняття «надійність» персоналу на сьогодні є досить актуальним і тому дискусійним, воно привертає увагу фахівців різних галузей науки та практики. У ньому міститься педагогічна складова, у якій домінує елемент виховання; психологічна складова, що враховує індивідуально-психологічні чинники; криміналістична складова, що робить наголос на законодавчих аспектах, тощо.

Усе це робить вказане поняття комплексним, багатограним і цікавим для всіх напрямів науки та практики [1-5].

Найбільш емну характеристику терміна «надійний» пропонує С. І. Ожегов, який характеризує надійну людину як таку, що вселяє довіру, міцну, важко піддається руйнуванню, псуванню; добре працюючу; постійну, незупинну, стійку, яка тримається твердо, не вагаючись, не падаючи, відновлюється після незначного відхилення.

Надійність персоналу припускає прогностичність стабільно високого результату. Люди, які є колективом підприємства, мають індивідуальний набір особистісних якостей і професійного рівня, оптимальне поєднання яких забезпечує надійну роботу, без дестабілізуючих факторів. Особистісні якості припускають високу мотивацію до роботи, дотримання морально-етичних норм поведінки та лояльність до підприємства. Професійний рівень містить у собі рівень знань, досвід і перспективні стратегії.

Говорячи про надійність співробітника, керівник підприємства має на увазі людину, яка є фахівцем у своїй сфері, ефективно працює та поведінка якої у колективі є прогнозованою.

Надійність – це комплексна якість, вона не є постійною та залежить від різних чинників. Вона може змінюватися залежно від зміни умов, виникнення нестандартних і особливо екстремальних (надзвичайних), кризових ситуацій, проте базові позиції все ж таки повинні бути прогнозовані.

Забезпечення надійної роботи кандидатів на роботу досягається шляхом вирішення низки завдань, що в поєднанні забезпечують прогнозованість стабільно високого результату діяльності підприємства, запобігання виникнення дестабілізуючих факторів. Їх умовно можна поділити на дві групи:

Перша група питань стосується професійного рівня кандидата на роботу, що передбачає необхідну освіту, певний досвід роботи та наявність особистих перспективних стратегій. Для вирішення цих питань використовують традиційні для кадрової перевірки методи.

Друга група питань стосується особистісних якостей кандидатів на роботу та викриття так званих факторів ризику, що можуть зменшувати їх придатність до

виконання певних функціональних обов'язків, а в деяких випадках їх унеможливити.

Для визначення особистісних якостей кандидата на роботу використовують психодіагностичний інструментарій, який дає змогу визначити ряд індивідуально-психологічних особливостей людини з метою подальшого прогнозу поведінки в ситуаціях різного ступеня складності. Особливу увагу звертають на такі складові: актуальний стан психіки, провідний механізм психологічного захисту; особливості мислення та світогляду; адекватність самооцінки; особливості мотиваційної сфери; морально-етичні критерії; рівень адаптації до соціуму; стійкість до стресових факторів.

Для виявлення «факторів ризику» використовують спеціальні психофізіологічні дослідження з метою детекції лжі (PDD – psychophysiological detection of deception) [6].

Поліграф – це багатоцільовий прилад для одночасної реєстрації психофізіологічних параметрів людського організму, використовується у клінічній медицині та медико-біологічних дослідженнях. Спеціалізований поліграф (синоніми: детектор лжі, варіограф тощо) – використовується з метою викриття, можливо, прихованої людиною інформації шляхом контролю її фізіологічних реакцій у відповідь на запропоновані запитання [7-12].

Сучасні поліграфи являють собою багатоцільові медико-біологічні прилади, призначені для одночасної реєстрації психофізіологічних реакцій у декількох (від 4-х до 22) фізіологічних процесах (зокрема, диханні, шкіро-гальванічному рефлексі, серцево-судинній та інших системах). За всю історію існування поліграфа він принципово не змінився, окрім дизайну, і нічим суттєво не відрізняється від першого поліграфа, створеного Л. Кілером. Поряд із чорнилопишучими використовуються комп'ютерні поліграфи американських фірм «Lafayette», «Axciton» та інші, а також російських – «РИФ», «КРІС», «ЕПОС», «Альфа» та інші. Загальними характеристиками комп'ютерних поліграфів є:

- кількість каналів реєстрації, що дають змогу поліграфологу стежити за динамікою фізіологічних процесів під час поліграфної перевірки;
- наявність надійної та апробованої системи кількісної оцінки зареєстрованих показників;
- вид інтерфейсу обміну даними з комп'ютером;
- вид операційної системи, у якій працює спеціалізоване програмне забезпечення комп'ютерного поліграфа;
- спосіб енергопостачання «сенсорного блоку» (може здійснюватися від мережі, від автономного живлення – батарея, акумулятор, чи від комп'ютера).

Треба враховувати, що поліграф, крім психофізіологічних реакцій, нічого не фіксує і сам по собі хибну інформацію не викриває, хоча його й називають «детек-

тором лжі». Ще у 1935 р. Л. Кілер писав: «Такої речі як «детектор лжі» не існує. Серед інструментів, що записують такі виміри в організмі, як тиск крові, пульс, дихання або шкірно-гальванічний рефлекс, немає приладу, який значною мірою заслуговував би на назву «детектор лжі», ніж стетоскоп. Проте лжа може бути діагностована за відомим симптомом так само, як апендицит, параноя або інші душевні хвороби. У кожному випадку фахівець, який проводить обстеження, повинен ставити свій діагноз на основі дотикових симптомів, користуючись при цьому будь-яким медичним приладом, що знаходиться в його розпорядженні».

Як свідчить досвід багатьох фахівців світу, ефективність перевірок цілком залежить від майстерності поліграфолога, зокрема дотримання методичних принципів (наприклад: виду та кількості методик і тестів, місця, часу та тривалості проведення перевірок тощо).

Доцільність використання перевірок на поліграфі в тій чи іншій країні визначається виключно встановленими правовими принципами та національно-культурними традиціями і практично не залежать від природи самого методу поліграфічних перевірок.

Проблема використання поліграфа неодноразово розглядалась у науковій літературі, вона є досить складною і являє собою тісно пов'язану сукупність питань природничо-наукового, методичного, юридичного, етичного та технічного характеру. Відсутність достовірної інформації щодо сутності, реальних прикладних можливостей і сучасного рівня поліграфічних перевірок інколи призводить до формування перекрученого уявлення про цей метод.

Поліграфічний метод ґрунтується на методологічному принципі, що полягає в поєднанні прихованих процесів у психіці людини зі змінами у функціонуванні деяких фізіологічних функцій людського організму. Зовнішні ситуаційно значущі стимули (вербальні або невербальні) викликають стійкі психофізіологічні реакції, які перевищують реакції на аналогічні, але ситуаційно не значущі стимули [8; 9; 10; 12].

У світовій практиці поліграфічні перевірки використовуються у двох випадках:

- перевірки під час різного роду розслідувань (карних, службових тощо), коли людина (підозрюваний, свідок, потерпілий чи позивач) перевіряється на предмет можливого приховування тієї чи іншої інформації, що становить інтерес для оперативного розшуку чи слідства;
- перевірки кандидатів при прийомі на роботу або періодичні перевірки працюючого персоналу.

Для кадрової роботи поліграфічний метод використовують з метою вирішення таких завдань:

- перевірка кандидатів на роботу, так звана скринінгова перевірка (від англ. «screen» – просівати, перевіряти на благонадійність) з метою визначення «факторів ризику»;

- поточні перевірки;
- перевірки під час проведення службових розслідувань.

Спектр «факторів ризику» може бути досить широким; перелік найактуальніших для конкретного випадку визначає роботодавець з огляду на специфіку підприємства. Проте до найбільш поширених можна віднести такі:

1. Підробка документів (дипломів, трудових книжок, викривлення анкетних даних тощо).
2. Наявність проблем, пов'язаних зі зловживанням спиртних напоїв, алкогольна залежність.
3. Вживання наркотиків.
4. Наявність прихованих захворювань, що можуть заважати виконанню службових обов'язків.
5. Наявність шкідливих звичок (азартні ігри, екстремальні захоплення тощо).
6. Здійснення карних або адміністративних правопорушень, невідомих офіційним органам. Знаходженням під судом або слідством.
7. Наявність зв'язків у кримінальному середовищі.
8. Наявність боргів або інших фінансових зобов'язань.
9. Скоєння крадіжок або нанесення матеріальних збитків на попередніх місцях роботи.
10. Звільнення з попередніх місць роботи за компрометуючих обставин.
11. Дійсні мотиви працевлаштування.
12. Інші позиції.

Прокоментуємо деякі з них.

До навмисної фальсифікації біографічних даних або їх пропуску в анкеті вдаються з метою приховування інформації про дійсний рівень кваліфікації або вигадані посади та місця роботи. У деяких випадках – небажання вказувати місця роботи, де були скоєні злочини або певні порушення.

Приховування дійсного стану здоров'я може бути викликане бажанням отримати роботу, яка призведе до погіршення фізичного стану: наприклад, людина одержить місце, пов'язане з роботою на складі та переміщенням ваги, що посилить захворювання спини. Це може призвести до того, що роботодавець буде змушений оплатити незаконну вимогу компенсації. Крім того, роботодавець, цілком імовірно, втратить працівника у зв'язку з його можливою госпіталізацією, унаслідок чого виникне необхідність пошуку нового кандидата на роботу, а також витрата часу й коштів.

Щодо крадіжок на попередньому місці роботи, то роботодавця цікавить ступінь злочину – не заплатити за паркування машини або вкрасти гроші чи матеріальні цінності – це протиправні вчинки, проте саме сума визначає межу, коли йдеться про злочин.

Відношення до алкоголю і його вплив на виконання службових обов'язків – це питання захисту роботодавцем інтересів усіх своїх працівників. Погане ставлення до виконання своїх службових обов'язків, необережність на робочому місці, зумовлена вживанням алкоголю під час роботи, може призвести до нещасних випадків. Також важливим є те, чи було вживання алкоголю причиною недбалого виконання службових обов'язків на попередньому місці роботи.

Чи був кандидат на роботу раніше засуджений – це питання не тільки якісного виконання обов'язків, а й легальності працевлаштування. Людина, яка була засуджена за обвинуваченням у шахрайстві або розтраті, не може вважатися хорошим кандидатом на посаду касира в банку, як і людина з високим ступенем заглибленості в азартні ігри, схильністю до боргів, пристрастю до наркотиків.

Значна заборгованість розглядається як наявність боргів, що значно перевищують платоспроможність людини.

Причина звільнення з попереднього місця роботи важлива в тому разі, якщо пов'язана з порушеннями дисципліни, низькою працездатністю, нерозкритими злочинами.

Перераховані вище аспекти в жодному разі не порушують права людини на особисте життя. Кандидат на роботу має право перервати перевірку в будь-який момент, а також може й не давати згоди на її проведення.

Світова практика використання поліграфа свідчить про те, що такі перевірки знижують кількість злочинів на фірмах на 25-30 %. Тільки в США аналіз поліграфних перевірок, які проводяться в приватному секторі при прийомі на роботу, показав, що:

а) відмова від поліграфної перевірки спричиняє:

- автоматичну відмову в прийомі на роботу (90 %);
- не має наслідків (4 %);
- проведення іншого виду перевірок (3 %);
- відтермінування рішення (3 %);

б) повторна поліграфна перевірка проводиться:

- тільки як виняток (35 %);
- за згодою адміністрації (33 %);
- автоматично (11 %);
- на прохання кандидата на роботу (8 %);
- ніколи (13 %);

в) мета поліграфних перевірок:

- підтвердження анкетних даних (95 %);
- отримання унікальної інформації (91 %);
- перевірка суперечливих фактів (82 %);
- заміна інших видів перевірок (2 %).

Проблема використання поліграфа досліджується вченими й поліграфологами багатьох країн. Відомий вчений Стілвелл відзначив, що поліграф має властивість стимулювати пам'ять і відвертість людини, якій треба буде пройти перевірку. Багато осіб, боячись викриттів при перевірці на поліграфі, добровільно зізнаються у своїх правопорушеннях або посадових злочинах ще до початку перевірки, навіть перш ніж поліграф підключають до них.

Керівник служби безпеки фірми Favorite Markets, Inc. (м. Делтон, шт. Джорджія) Ч. Руф висловив думку про те, що багато фактів із життя кандидата на роботу не можуть бути розкриті ні шляхом опитування його колишніх роботодавців, ні перевіркою за обліками, ні під час співбесіди в службі безпеки. Якою б тривалою не була співбесіда віч-на-віч, представникові служби безпеки ніколи не вдасться з'ясувати компрометуючі кандидата факти, якщо останній хоче їх приховати. Єдина людина, хто знає про кандидата все – це вона сама. Як зазначає Ч. Руф, поліграф набагато перевершує всі інші методи з'ясування істини, не говорячи вже про те, що такі перевірки економлять кошти та час.

Перевірка на поліграфі не тільки є досить надійним методом, точність якого, за умов дотримання комплексу методологічних принципів, становить 85-95 %, є й гуманний, оскільки 70 % перевірок закінчуються виправдувальною версією.

У руках досвідченого поліграфолога це досить ефективна зброя. Статистика стверджує, що професіонал у вісьмох із десяти випадків визначає винність певної особи, причому в чотирьох із восьми випадків він домагається визнання в здійсненні злочину.

Поліграф потребує обережного та суворого професійного підходу до використання. Канадські фахівці справедливо зазначають, що поліграф не є непогрішним. Це прилад, який подібно до інших не захищений від неправильного використання та зловживання. Тому однією з умов високої результативності перевірок на поліграфі є професіоналізм та моральні якості поліграфолога. «Кодекс етики Американської асоціації поліграфа» вказує, що будь-який член цієї асоціації повинен поважати невід'ємну гідність людини: поводитися з кожним обстежуваним чесно, справедливо та безпристрасно, незважаючи на соціальну, політичну, расову, етнічну та релігійну віднесеність, економічний статус та фізичні характеристики. Виконуючи свої професійні обов'язки, поліграфолог повинен приймати рішення і робити висновки за результатами перевірок виключно вільно, без залежності від будь-яких особистих фінансових, політичних, родинних, соціальних чи інших зовнішніх впливів.

Поліграфний метод істотно доповнює, а часто й перевершує інші методи одержання інформації, при цьому вони є високорентабельним: перевірка на поліграфі займає набагато менше часу й коштує за загальним підрахунком значно дешевше, ніж тривалі кадрові перевірки. У цілому, використовуючи поліграф, підприємець

як мінімум на 25 % підвищує ймовірність того, що прийнятий на роботу співробітник виявиться чесною людиною.

Перевірка на поліграфі, на відміну від інших методів одержання інформації, має низку переваг:

- досить часто є єдиноможливим способом одержання необхідної інформації від людини, яка намагається її приховати;
- дає змогу досить швидко – за лічені дні, а то й години – виявити зловмисника та припинити спричинювані ним збитки;
- сприяє різкому скороченню кола підозрюваних осіб (від декількох десятків до 2-3), що дає можливість до завершення розслідування й виявлення злочинців зняти підозри з невинних осіб, зберігши тим самим нормальний мікроклімат у колективі.

Метою використання поліграфа є не пошук причини для відмови кандидатові на роботу, а скоріше створення програми для роботодавця, що допомагає відібрати найбільш надійних працівників. Не є метою поліграфічної перевірки й проникнення в інтимну сферу людських думок, визначення конфесійних уподобань, політичних поглядів. Актуальними є лише питання, пов'язані з прогнозуванням чесною, сталою, прогнозованою поведінкою кандидата на роботу.

Список використаних джерел

1. *Брусничкин Г. Д.* Информационная безопасность предпринимательства. Практические рекомендации / Г. Д. Брусничкин. – М. : Школа охраны «Баярд», 2005. – С. 6-14.
2. *Бандурка А. М.* Юридическая психология / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : ТИТУЛ, 2006. – С. 23-26.
4. *Овчинский С. С.* Оперативно-розыскная информация / С. С. Овчинский – М. : Инфа-М, 2000. – С. 230-234.
5. *Благонадежность и лояльность персонала / К. В. Харский.* – С.-Пб. : Питер, 2003. – С. 41-47.
6. *Холодный Ю. И.* Полиграфы («детекторы лжи») и безопасность. Справочная информация и рекомендации / Ю. И. Холодный. – М. : Мир безопасности, 1998. – 95 с.
7. *Холодный Ю. И.* Проблемы полиграфа / Ю. И. Холодный // Мир безопасности. – 1999. – № 3. – С. 35-38.
8. *Дектярева Т. В.* Тест на благонадежность / Т. В. Дектярева // Служба безопасности. – № 3 (69) 2002. – С. 10-11, № 4 (70) 2002. – С. 28.
9. *Дектярева Т. В.* Психология феномена лжи / Т. В. Дектярева // Бизнес и безопасность. – № 5. – 2002. – С. 64-66.
10. *Дектярьова Т. В.* Поліграфічний метод: «За» та «Проти» / Т. В. Дектярьова // Психологія. Збірник наукових праць. НПУ імені М. П. Драгоманова, Випуск 2 (9). – Ч. I. – К., 2000. – С. 82-87.
11. *Дектярева Т. В.* Исследование индивидуально-психологических особенностей кандидата на работу, как составляющая обеспечения информационной безопасности / Т. В.

Дектярева // Збірник наукових праць. Спеціалізований випуск за матеріалами VII міжнародної науково-практичної конференції «Інформаційні технології в економіці, менеджменті та бізнесі. Проблеми науки, практики та освіти. – К. : Видавництво Європейського університету, 2002. – С. 301-306.

12. Дектярева Т. В. Проверка надежности персонала при приеме на работу с использованием полиграфного метода / Т. В. Дектярева // Збірник наукових праць. Спеціалізований випуск за матеріалами науково-практичної конференції «Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки». – К. : Видавництво Європейського університету, 2001. – С. 417-422.

2.3.4. Психологічне забезпечення інформаційної безпеки підприємства

Розвиток приватного бізнесу вимагає й розвитку головної його складової – системи фінансово-економічної безпеки, що включає в себе багато складових, однією з яких є інформаційна безпека. Важливість цієї складової підтверджується тим, що будь-які дії, що містять у собі загрозу фінансово-економічній безпеці підприємства з боку партнерів по бізнесу, конкурентів, криміналітету, державних перевіряючих структур, розпочинаються з отримання ними оперативної інформації про підприємство, що має конфіденційний характер. У наш час жорсткої конкуренції в будь-якій сфері бізнесу, головне – не розгубитися і зуміти випередити конкурента хоча б на один крок. І суттєвою допомогою в цьому буде вміння швидко, вчасно і в достатній кількості зібрати потрібну інформацію. Вислів «Хто володіє інформацією, той володіє світом» у кінці XVIII ст. Н. Ротшильд підтвердив отриманням 40 млн. фунтів стерлінгів, вчасно використавши відому тільки йому на той час інформацію про поразку Наполеона. Саме тому можна зазначити, що головним завданням бізнесмена, який розвиває свій бізнес, є вчасне і в достатній кількості отримання потрібної для цього інформації, що стосується політичних, економічних, соціальних змін у державі, особливостей ведення бізнесу його партнерами, конкурентами, змін попиту та пропозицій на ринку тощо. Крім цього, власник бізнесу не повинен допустити втрати інформації, що стосується його власного бізнесу. У цьому йому допоможе створення системи економічної безпеки бізнесу та підбір дійсних професіоналів.

Поняття інформація (від лат. *informatio* – виклад, пояснення, повідомлення) має декілька значень. Відповідно до змісту нашої роботи, *інформація* – це відомості (дані) про осіб, предмети, факти, події, явища та процеси, використання яких може завдати шкоду фінансово-економічній безпеці підприємства.

Захист ділової інформації підприємства – це комплекс заходів, що мають на меті забезпечення інформаційної безпеки підприємства. Розпочинається цей за-

хист із виявлення суб'єктів, зацікавлених у отриманні такої інформації. У своїй роботі Е. Берн [1] вдало розділив усі загрози на дві великі групи:

- *зовнішні* – пов'язані з зовнішнім оточенням: представники державних контролюючих структур, кримінальних структур, конкуренти тощо;
- *внутрішні* – пов'язані з діями або бездіяльністю персоналу підприємства.

Крім цього, потрібно визначити, яка саме інформація, може містити загрозу безпеці підприємства. До такої інформації, наприклад, можна віднести:

- відомості про товар, партнерів, умови угод, ринки збуту, клієнтів, ключових топ-менеджерів тощо – представляють інтерес для конкурентів;
- відомості про особливості роботи підприємства, надходження коштів, систему охорони підприємства, особливості роботи служби безпеки або осіб, які працюють у цій сфері тощо – представляють інтерес для кримінальних структур;
- відомості про якість товару, його цінність, товарообіг, прибуток, умови поставання товару, умови розрахунку, дотримання законодавства в роботі тощо – представляють інтерес для державних перевіряючих структур.

Дуже часто *суб'єктами* загроз інформаційної безпеки стає персонал підприємства. *Об'єкт* загрози – це інформація, що:

- 1) зберігається на паперових носіях;
- 2) зберігається на електронних носіях;
- 3) відома певним працівникам підприємства.

Форм реалізації загроз інформаційній безпеці підприємства існує безліч. Основні з них зображені на рис. 1.

Суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки підприємства є всі категорії керівників і персонал, який згідно з функціональними обов'язками має доступ до конфіденційної інформації. Крім цього, такі функції покладено на працівників служби безпеки підприємства, і головною зброєю, що допомагає їм здійснити ці функції, є вміння дивитися і бачити, а також слухати і чути. При цьому, якщо дивитися і слухати необхідно за допомогою зору і слуху, то бачити і чути – за допомогою розуму. На жаль, таке вміння притаманне не кожному з працівників, які забезпечують безпеку підприємств та їх власників, що призводить до втрати потрібної інформації, яка проходить повз них непоміченою.

Суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки підприємства повинні знати перелік інформації, що має конфіденційний характер і оцінювати можливі канали її витоку. Усім відомо, що оперативна інформація отримується шляхом розвідки. Для виживання підприємства в умовах конкурентної боротьби першочергову роль починає відігравати розвідка намірів конкурентів, вивчення основних тенденцій бізнесу, аналіз можливих ризиків тощо. У бізнесі ми стикаємося з поняттями «ділова розвідка», «конкурентна розвідка», «маркетингова розвідка», «бенчмаркінг», «промисловий шпіонаж» тощо.

Рис. 1. Форми реалізації загроз витоку конфіденційної інформації на підприємстві

Ділова розвідка – це збір і аналіз відомостей про партнерів і конкурентів. Її головною метою є виявлення сильних і слабких сторін їх бізнесу. Конкурентна розвідка – це вузький напрям ділової розвідки, який передбачає створення комплексу заходів з отримання та обробки даних про конкурента: майнові, фінансові й управлінські ресурси, можливості та вразливість, а також про оперативні та стратегічні плани, – з метою побудови системи взаємин із конкурентами, проведення ділових переговорів тощо.

Методів ділової розвідки є безліч, і вони мають багату історію. Згадки про використання методів інформаційно-пошукової роботи містить навіть Біблія [2], у якій, наприклад, сказано, що під час облоги Ієрихону, Ісус Навін з метою отримання даних про стан сил і засобів захисників міста послав туди двох чоловік. Після проникнення «розвід група» знайшла притулок у будинку місцевої блудниці Раав, яка розповіла про відсутність політичної єдності та духовної стійкості у захисників міста. Але Раав не тільки надала інформацію, яку вже мала, вона здійснювала допомогу «розвід групі», тобто стала першим членом агентурної мережі, що свідчить не тільки про використання її в якості джерела інформації, а й залучення до співпраці.

Після викриття «розвідників» і наказу царя Ієрихонського про їх знищення,

Раав забезпечила їх відхід за межі міста та направила погоню по хибному сліду (виступивши в ролі агента-двійника). За свої послуги вона отримала охоронну грамоту для себе та родичів. Успіх проведення цієї тактичної операції обумовлений психологічно правильним обранням джерела важливої інформації:

- «професія» блудниці передбачала широке коло контактів із різноманітним оточенням, тобто з'являлася можливість отримати значний обсяг даних про погляди різних верств населення міста на події, що відбуваються;
- ця «професія» передбачала наявність у Раав розвинутих комунікабельних якостей, що давало їй змогу отримувати потрібну інформацію, не викликаючи підозри;
- інстинкт самозбереження спонукав Раав до отримання ґрунтовних знань про оперативну обстановку в місті;
- зневажливе ставлення суспільства до представниць цієї «професії» сформувало відчуття образи на його представників, що слугувало поштовхом до зради;
- «розвідники», на відміну, від жителів міста, з повагою ставилися до Раав, що підвищувало її самооцінку, тобто було вдало використано її «внутрішню слабкість».

Жриць любові у якості джерел оперативної інформації використовували у Греції, Єгипті, Древньому Римі. Сприяло цьому саме спеціальність цих жінок, яку вони іноді не бажали афішувати. Це свідчить, що навіть у ті часи існувала практика залучення до співпраці з метою отримання потрібної інформації з використанням «внутрішніх слабкостей» осіб оперативного інтересу.

Часто люди помилково вважають, що розвідка пов'язана тільки із забороненими методами, які пов'язані з оперативно-розшуковою діяльністю. Це не так, оскільки базовим методом є, перш за все, збір легальних даних із різноманітних легальних джерел. Наприклад, звичайний аналіз реклами (її кількість, якість, місце знаходження тощо) дає змогу оцінити прибуток фірми-конкурента, а візуальне спостереження за офісом – оцінити кількість співробітників, їх матеріальні статки, звички, контакти тощо.

Недобросовісна конкуренція – це боротьба, що суперечить положенням чинного законодавства, звичаям ділового обороту, вимогам доброчесності, розумності та справедливості; у ній дії господарюючих суб'єктів спрямовані на придбання переваг в підприємницькій діяльності, що можуть заподіяти або заподіяли збитки іншим господарюючим суб'єктам-конкурентам або завдати збитку їх діловій репутації [3]. З метою запобігання цьому явищу працівники служби безпеки підприємства повинні особливу увагу приділяти інформації про конкурентів та методи конкурентної боротьби, яким вони віддають перевагу. Це необхідно для того, щоб виявити індивідуальний почерк кожного конкурента. Урахування фахівцями з безпеки схильності людини до стереотипності поведінки дасть їм змогу працювати

на випередження, тому що, як правило, людина схильна до використання в нових ситуаціях старих прийомів роботи, які принесли їй успіх. При цьому найбільший ефект досягається тоді, коли конкурент не знає про те, що інформація про нього стала об'єктом підвищеного інтересу, інакше він або ліквідує витік інформації, або буде постачати дезінформацію.

Методи недобросовісної конкуренції поділяють на технічні, що здійснюються за допомогою технічних засобів, і агентурні.

До групи *технічних* методів належать: крадіжка носіїв з інформацією, що представляє комерційну або службову таємницю; незаконний доступ до комерційно значимої інформації за допомогою використання технічних засобів (прослуховування телефонних ліній, незаконне проникнення в комп'ютерні мережі тощо).

До *агентурних* методів відносяться: підкуп особи, що має доступ до інформації, яка представляє комерційну або службову таємницю; шантаж особи, яка має доступ до інформації, що представляє комерційну або службову таємницю; впровадження агента на підприємство із завданням отримати доступ до інформації або продукції, що становить предмет комерційної або іншої таємниці.

Першим посібником, у якому визначено методи та прийоми вербовки та використання агентів (шпигунів) можна вважати «Трактат про мистецтво війни», складений видатним державним діячем Древнього Китаю Сунь-Цзи (V-IV ст. до н.е.) [4]. У своєму вченні він зазначив, що інформацію про супротивника не можна отримати шляхом розрахунків, її можна отримати тільки від людей. Він уперше класифікує шпигунів та визначає «слабкі місця» людей, впливаючи на які, можна залучати їх до співробітництва. До них він відносить: жадність; відсутність громадянського обов'язку; егоїзм; честолубство; двоєдушність; нереалізованість; незатребуваність. Цінність роботи Сунь-Цзи визначається ще й у тому, що він учив застосовувати методи психологічного впливу на об'єкти оперативного інтересу, способи маніпуляції поведінкою та свідомістю осіб для досягнення особистих цілей [5].

Перш ніж здійснити вербовку, оперативні співробітники конкурентної фірми повинні знайти потрібну для цього особу з числа працівників підприємства. І не обов'язково це буде людина, яка є безпосереднім джерелом оперативної інформації – таким людям на підприємстві може приділятися підвищена увага з боку служби безпеки підприємства, тому підхід до них може бути ускладнений. Спочатку вербовку можуть проводити щодо найслабкішої ланки з числа персоналу підприємства, через яку в подальшому можна вийти на потрібну особу.

Причини, за яких працівники підприємства здатні сприяти витоку конфіденційної інформації, є різноманітні (рис. 2).

Психологічні основи вербовки персоналу підприємства різні. Їх поєднує одне – велика значимість для даної особистості. Це її велике бажання, пристрасть, пси-

Рис. 2. Основні причини витоку конфіденційної інформації

хокомплекс, без якого вона не може існувати і який не може контролювати. Вплив на психокомплекс є найбільш дієвим засобом маніпулювання особистістю. До основних психокомплексів, які частіше за все використовують маніпулятори, відносять: страх, жадібність, помста, цікавість, жалість, заздрість, ревності, відчуття провини тощо.

Характеристика діяльності із забезпечення інформаційної безпеки підприємства дала можливість виокремити в ній комунікативну складову, як пріоритетний різновид діяльності у діловій розвідці, головне завдання якої, як зазначено нами вище, – це збір і аналіз відомостей про партнерів і конкурентів. Великий обсяг потрібної інформації можна отримати від обізнаних у певних питаннях осіб. Тому цей напрям роботи вимагає від фахівця з безпеки вміння встановлювати довірчі відносини з особами, які мають потрібну інформацію та отримувати її від них, з метою запобігання втрати підприємством конфіденційної інформації або ліквідації слабких місць у її захисті.

Практика показує, що не кожний фахівець з безпеки може швидко встановити психологічний контакт та отримати потрібну інформацію. Під *психологічним контактом* ми розуміємо прояв взаєморозуміння та взаємоповаги між співрозмовниками, що зумовлює виникнення почуття довіри та бажання спілкуватися. На заваді ефективному спілкуванню можуть стати:

1) особистісні елементи, які можуть мати ситуативну та характерологічну основу:

- до *ситуативних* відносять: почуття страху, недовіри, підозри чи скептицизму, які виникають у співрозмовника до фахівця з безпеки, що пов'язано зі специ-

фікою його діяльності. Останні, у свою чергу, також можуть відчувати почуття невизначеності, невпевненості, втоми, підвищеної збудженості, недостатньої поінформованості, дезорієнтації, що може ускладнити процес спілкування;

- до *характерологічних* передумов належать: несамокритичність фахівця з безпеки або особи, з якою він спілкується, неадекватна самооцінка, невихованість, егоїзм, визначений набір емоційних якостей особистості, серед яких провідними є тривожність, імпульсивність, агресивність, упертість, дратівливість, низькі комунікативні якості, конфліктність, несхильність до емпатії тощо;

2) нездатність фахівця з безпеки враховувати психологічні умови здійснення спілкування та невміння нейтралізувати психологічні бар'єри спілкування;

3) відсутність у фахівця з безпеки знань ефективних методів і способів отримання оперативно-важливої інформації та встановлення психологічних контактів із джерелами цієї інформації тощо.

Вказане окреслює певний набір знань, умінь, навичок і професійно-важливих якостей, що повинні бути притаманні фахівцю з інформаційної безпеки для ефективного здійснення професійних обов'язків.

Важливість розвитку комунікативних навичок завжди вважалася пріоритетним напрямом для осіб, професійна діяльність яких пов'язана з отриманням інформації. Наприклад, перший начальник Третього відділення імператорської канцелярії О. Х. Бенкендорф, який склав проект побудови «вищої поліції», вимагав від підлеглих вихованості, дійсного співчуття і допомоги всім, із ким вони спілкуються, застосування, окрім методів фізичного та психологічного тиску, методів переконання. Він розумів, що далеко не кожна людина може знайти психологічний підхід до співрозмовника і здійснити на нього необхідний вплив, тому вимагав ретельного відбору кадрів [6, с. 86-93]. Комплектування своєї служби він здійснював за принципом побудови елітарного підрозділу (у середньому зі 100 осіб зараховувалося на службу лише 3-5 кандидатів). Саме його зусиллями в суспільній свідомості був сформований образ «благородного жандарма».

Професійна діяльність фахівця з інформаційної безпеки потребує від нього наявності таких якостей, як: урівноваженість і самовладання; емоційна стійкість у прийнятті відповідальних рішень; впевненість у своїх діях, що базується на розумінні психології людини; відсутність тривожно-недовірливих рис; активність особистісної позиції; висока пошукова активність; спроможність привертати до себе людей, викликати в них почуття довіри; спроможність до швидкого встановлення контактів із новими людьми; уміння швидко знаходити необхідний тон розмови, вигідну форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних властивостей співрозмовника; здібності до емпатії, уміння давати об'єктивну оцінку діям і вчинкам інших людей; уміння відстоювати та доводити до співрозмовника власну точку зору, мовна винахідливість; спроможність до інтенсивної між-

особистісної комунікації з асоціальними та кримінально орієнтованими особами; здатність до рольової поведінки; уміння використовувати вербальні та невербальні засоби для створення необхідного іміджу тощо.

Крім того, фахівець із безпеки повинен мати психологічні знання, а зокрема, знання *соціально-психологічних методів*, орієнтованих на коригування думок, почуттів і настроїв людей. Найважливішими із них є [7. с. 336-339]:

- *метод згоди*, який передбачає проведення певних заходів, що дають змогу залучити об'єкти оперативного інтересу до загальної справи, пов'язаної спільною метою (наприклад, встановлення справедливості, «покарання» винного тощо), де вони можуть знайти спільне коло інтересів, розкрити свої кращі риси, знайти взаєморозуміння, звикнути один до одного, спільно долати труднощі, вирішувати проблеми тощо;

- *метод доброзичливості* або *емпатії* передбачає розвиток здібностей до співчуття, розуміння думок, вчинків, відчуттів, психологічних і емоційних станів інших людей, готовності й бажання прийти на допомогу. Цей метод виключає прояви ворожості, невихованості, грубості, агресії щодо інших і потребує розвитку вольових якостей, здібностей контролювати свою поведінку;

- *метод збереження репутації* передбачає, насамперед, повагу до честі та гідності людини. Людина, від якої фахівець із безпеки отримує інформацію, може мати різні особистісні мотиви та якості, які не можна засуджувати та зневажати. Найважливішим методом встановлення психологічного контакту є повага до контактора, збереження й підтримання його авторитету;

- *метод недопущення дискримінації* потребує виключення будь-якої переваги фахівця з безпеки над людиною, з якою він спілкується, підкреслення владних повноважень або будь-яких розбіжностей у характері, темпераменті, уміннях, соціальному статусі тощо;

- *метод психологічного прогладжування* використовується з метою психологічного стимулювання людей, від яких отримується інформація. Це може бути і фінансове заохочення, і подарунок, і допомога у вирішенні особистісних питань, і слова подяки – все те, що відповідає мотивації спілкування особи.

Для зняття чи послаблення психологічних бар'єрів у спілкуванні фахівцю з безпеки доцільно застосовувати такі методи впливу:

1) на мотиваційну сферу:

- *раціональний вплив*, тобто формування установки на необхідність спілкування. Для цього потрібно, зокрема, оперувати простими та переконливими фактами й аргументами, залучати гумор і вдалі порівняння, говорити в доброзичливому тоні;

- *подолання мотивів «стороннього спостерігача»* через роз'яснення можливих наслідків різних варіантів розвитку ситуації;

2) на інтелектуальну сферу:

- *формулювання незвичних, раніше невідомих аспектів уже відомої проблеми.* Це посилює зацікавленість у спілкуванні, активізує розумову діяльність (наприклад, «Ви не погоджуєтесь з моїми словами, бо не звернули увагу на ...»);

- *руйнування системи неправдивих відомостей*, що здійснюється за допомогою контраргументації (наприклад, «Ви неправильно розумієте деякі обставини, тому відвертої розмови між нами не виходить»);

- *спонукання до деталізації*, що реалізується через «роздуми вголос» щодо обставин і подробиць, раніше не відомих об'єкту впливу, та спільного їх обговорення;

- *вибір прийнятної для співрозмовника форми спілкування* (мова, інтонація, темп, дистанція);

3) на емоційно-вольову сферу:

- *використання нейтральної інформації* для початку спілкування або звернення до теми, цікавої для співрозмовника;

- *уникнення суперечностей* на початку спілкування для накопичення первісної згоди, запитання формулюються таким чином, що вимагають відповіді «так»;

- *переключення уваги на об'єкт згоди* – для створення атмосфери тимчасового психологічного обособлення людей, що спілкуються, на базі спільних позитивних емоцій чи інтересів;

- *використання сильних і слабких сторін* особи через звернення до її статусу, професійної приналежності, позитивних якостей, підкреслення авторитетності, принциповості, заслуг у минулому тощо – це викликає позитивні емоції та послаблює негативні стани у співрозмовника;

- *демонстрація спільності поглядів, інтересів, думок.* Цьому сприяє підшукування та підкреслення будь-чого, що формує діаду «ми» (наприклад, схожість елементів біографії, наявність несприятливих або навпаки, приємних життєвих ситуацій, планів на майбутнє, хобі тощо). Крім цього, ефективним буде спілкування без сторонніх, скорочення дистанції між співрозмовниками, довірчий тон розмови тощо.

Перш ніж приступити до спілкування фахівець із безпеки повинен:

- вивчити індивідуально-психологічні особливості особистості співрозмовника;

- підібрати або створити психологічну атмосферу спілкування, що максимально відповідає досягненню мети – отриманню необхідної інформації;

- продумати сценарій спілкування;

- підібрати способи і методи впливу на об'єкт оперативного інтересу.

Переходити до головної цілі спілкування бажано тільки після встановлення психологічного контакту. На початку розмови необхідно створити певний психоемоційний настрій у співрозмовника, що дасть змогу позбавити його негативних емоцій і запобігти виникненню психологічних бар'єрів у спілкуванні. Про негативні реакції можна дізнатися, спостерігаючи та аналізуючи невербальні сигнали співрозмовника (пози, жести, вираз обличчя, погляд тощо).

Уникнути внутрішнього напруження контактора допоможе:

- доброзичлива усмішка на початку бесіди;
- звернення до співрозмовника на ім'я (що персоналізує людину та зближує співрозмовників);
- упевнене тверде рукостискання, яке супроводжується відкритим поглядом у вічі;
- дипломатична поведінка, що передбачає тактовність, чемність, обережність у висловлюваннях;
- уникнення банальностей у спілкуванні (розмова про відомі всім речі, повторення давно знайомих афоризмів і жартів);
- готовність вислухати співрозмовника, не оцінюючи та не критикуючи його;
- бесіда «мовою» контактора – без незрозумілих термінів (що може викликати роздратування), без спрощення висловлювань (щоб не показати низький інтелектуальний рівень), без використання сленгу тощо;
- стійкий контакт із очима співрозмовника, але погляд не повинен бути агресивним;
- доречний комплімент (краще використовувати непрямі компліменти, щоб не виглядати підлабузником).

Під час розмови необхідно: слідкувати за своїми невербальними проявами, які не повинні розходитися зі словами; намагатися копіювати пози співрозмовника, відзеркалювати його жести; відображати його емоційні переживання; не торкатися інтимних або особистісних тем; уникати нещирості; не перебивати та не підганяти співрозмовника; не робити швидких висновків; не виявляти грубість, амбіційність, пихатість, всезнайство, не принижувати гідність співрозмовника.

Закінчуючи бесіду, враховуйте, що:

- останні фрагменти розмови запам'ятовуються краще;
- невиразний кінець бесіди може знизити приємне враження від вашого контакту;
- не потрібно в першій бесіді психологічно тиснути на контактора, дайте йому час на роздуми, зумійте вчасно зупинитися.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що професійна діяльність із забезпечення інформаційної безпеки підприємства висуває високі вимоги до фахівця з безпеки, який повинен ураховувати головну формулу бізнесу, що поєднує три складові: фінанси, засоби виробництва та суб'єкти, які здійснюють вплив на цей бізнес (рис. 3).

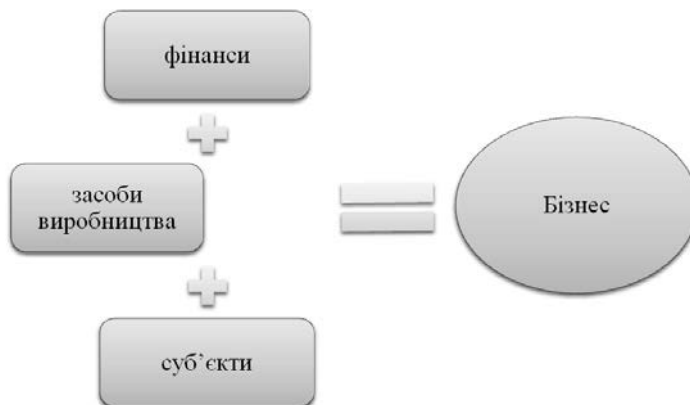

Рис. 3. Формула успішного бізнесу

Третя складова цієї формули є головною. Саме тому актуальною для розвитку бізнесу стає потреба спеціальної підготовки фахівців у галузі оперативної психології та безпеки.

Список використаних джерел

1. Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Э. Берн. – М. : Эксмо, 2009. – 512 с.
2. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового завета, Канонические. – Гл. 1. – С. 1-5.
3. Бержье Ж. Промышленный шпионаж / Ж. Бержье // Электронная библиотека «Грамотей» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gramotey.com/>
4. Конрад Н. И. Сунь-Цзы Трактат о военном искусстве / Н. И. Конрад [Перевод и исследование]. – СПб. : Terra Fantastica, 2001. – 560 с.
5. Мясников В. С. Антология хитроумных планов / В. С. Мясников // Вступительная статья к монографии Харро фон Зенгера «Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. Знаменитые 36 стратегем за три тысячелетия». – М. : Прогресс, 1995. С. 8.
6. Воронцов С. А. Правоохранительные органы и спецслужбы Российской Федерации. История и современность / С. А. Воронцов // Серия «Учебники и учебные пособия». – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 704 с.
7. Конфликтология. Учебник для вузов / В. П. Ратников, В. Ф. Голуб, Г. С. Лукашкова и др. ; Под ред. В. П. Ратникова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 511 с.
8. Кондрюкова В. В. Забезпечення кадрової безпеки комерційних структур : відбір персоналу на роботу/ В. В. Кондрюкова // Правничий вісник Університету «КРОК». – К. : Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 6. – Т. 2. – 2011. С. 33-37.

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
Університет економіки та права «КРОК»

Наукове видання

Розвиток інформаційного суспільства

Колективна монографія

Том 9

**Правові та соціально-психологічні виміри
новітнього інформаційного суспільства**

Літературне редагування *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 23.03.2015 р. Формат 70х90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 31,0. Обл.-вид. арк. 24,2. Наклад 300 прим.
Зам. 59

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com